

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ПОЛІТИЧНИХ І ЕТНОНАЦІОНАЛЬНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ ім. І.Ф. КУРАСА

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

Науковий журнал
Заснований 1957 р.
Виходить 6 разів на рік

© Редакція «УІЖ»

Свідоцтво про державну реєстрацію
серія КВ № 263 видано Держком-
видавом України 14.XII.1993 р.

№ 6 (483)

ЛИСТОПАД – ГРУДЕНЬ 2008

Головний науковий редактор
академік НАН України **В.А.СМОЛІЙ**

Наукова рада

Любомир Винар (Кент, США), **Я.Д.Ісаєвич** (Львів), **Зенон Козут** (Едмонтон, Канада), **Ю.А.Левенець** (Київ), **В.М.Литвин** (Київ), **Анджей Поппе** (Варшава, Польща), **В.Ф.Репринцев** (Київ), **П.С.Сохань** (Київ), **В.С.Степанков** (Кам'янець-Подільський), **П.П.Толочко** (Київ), **П.Т.Тронько** (Київ), **Б.М.Флоря** (Москва, Російська Федерація)

Редколегія

В.Ф.Верстюк, **С.В.Віднянський**, **О.І.Гуржій**, **В.М.Даниленко**, **М.Ф.Дмитрієнко**, **О.М.Донік** (заст. головного редактора, відпов. за випуск), **В.І.Кузнецов** (заст. головного редактора), **С.В.Кульчицький**, **В.І.Кучер**, **О.Є.Лисенко**, **М.І.Панчук**, **Р.Я.Піріг**, **О.П.Решет** (заст. головного редактора), **В.М.Ричка** (заст. головного редактора), **О.С.Рубльов** (заст. головного редактора), **В.Ф.Солдатенко**, **В.П.Трошинський**, **О.А.Удод**, **Ю.І.Шаповал**

Наукові редактори

канд. іст. наук **О.М.Донік**, д-р іст. наук **О.П.Решет**, д-р іст. наук **В.М.Ричка**, д-р іст. наук **О.С.Рубльов**

Тексти готували редактори

С.Г.Архипенко, **В.В.Григор'єв**, **О.М.Квітка**, **В.І.Кузнецов**

Електронна версія: канд. іст. наук **А.Г.Плахонін**, **О.В.Жданович**
www.history.org.ua

Редакція публікує матеріали, не завжди поділяючи погляди їх авторів

Коректор – Н.Ю.Мельник
Комп'ютерна верстка – А.В.Корженівська
Обкладинка – Н.О.Горбань

Підп. до друку 28.11.2008 р.
Формат 70x100/16. Папір офс. № 1.
Гарн. SchoolBookСТТ. Друк офсет.
Ум. друк. арк. 19,5. Обл.-вид.арк. 21
Тираж 1200 прим. Зам. № 8-1441J

Оригінал-макет виготовлено у видавництві «Дієз-продукт», свідоцтво ДК № 546 від 31.07.2001 р.
03040, м. Київ, вул. Ломоносова, 8-Б. Тел./факс: 258-64-65, e-mail: diez94@mail.ru
Віддруковано з позитивів у ТОВ «Гріпарі»

UKRAINIAN HISTORICAL JOURNAL. Institute of the History of Ukraine, I.F.Kuras Institute of Political and Ethno-National Research. Founded in 1957. Published 6 times a year. Editor-in-chief V.A.Smolii. Address of the editorial office: 4, M.Hrushevs'koho, Kyiv, Ukraine, 01001. Tel. (044) 278-52-34, fax (044) 279-63-62, e-mail: UHG@history.org.ua
Адреса редакції: вул. М.Грушевського, 4, Київ, Україна, 01001. Телефон (044) 278-52-34, факс (044) 279-63-62, електронна пошта: UHG@history.org.ua

З М І С Т

С Т У Д І Ї

До 90-річчя Національної академії наук України

М а т в е є в а Л. В. Становлення Української академії наук (1918–1928 рр.)	4
У л ь я н о в с ь к и й В. І. Гетьман Павло Скоропадський і справа заснування Української академії наук	26
Н а б о к С. В. Українська академія наук як чинник формування національного наукового простору	38
В е р б и л е н к о Г. А. Комісії порайонного дослідження історії України при ВУАН: створення, функції, архів	46

***

Г у р б и к А. О. Раднотський зовнішньополітичний курс гетьмана України Б.Хмельницького (1656–1657 рр.)	57
Т к а н к о Т. В. (Черкаси). Науково-дослідна діяльність військово-промислових комітетів українських губерній Російської імперії у роки Першої світової війни	86
К о в п а н е н к о Н. Г. Роль археологічних з'їздів останньої третини ХІХ – початку ХХ ст. у дослідженні архітектурно-мистецької спадщини України	99
Т е л ь в а к В. В. (Дрогобич). Життєвий і творчий шлях М.С.Грушевського в ювілейних оцінках 1926 р.	111
Т к а ч е н к о В. В. Питання матеріально-побутового забезпечення українських учених у міжвоєнний період (1921–1939 рр.)	125
М а т в е є в С. О. (Одеса), М у з и ч е н к о Г. В. (Одеса). Соціальна політика Отто фон Бісмарка і сучасність	134

М Е Т О Д О Л О Г І Я . І С Т О Р І О Г Р А Ф І Я . Д Ж Е Р Е Л О З Н А В С Т В О

М а т я х В. М. Сучасна українська новістика та перспективи наукових пошуків	150
Б е з д р а б к о В. В. Сучасне документознавство в Україні: концепції, перспективи розвитку	165
Д м и т р і е н к о М. Ф., Т о м а з о в В. В. Матеріали до генеалогії Патонів	183
К у ш н е ж Р о б е р т (Краків, Польща). Документи польської дипломатії про голодомор	196

Р Е Ц Е Н З І Ї

Ш е в ч е н к о В. Ф. В.Ф.Солдатенко. Винниченко і Петлюра: політичні портрети революційної доби	212
Т е м і р о в а Н. Р. (Донецьк). С.О.Борисевич. Законодавче регулювання поземельних відносин у Правобережній Україні (1793–1886 роки)	215

Безпалько В. В. Князі Масальські: документи і матеріали XVI ст.	.217
Шандра В. С. П.Захарченко. Розвиток права власності на землю в Україні (середина XIX – перша чверть XX ст.)	.219
Жуковський А. (Париж, Франція). А.Баб'як. Участь українців у велеградських конгресах (1907–1936)	.223

Х Р О Н І К А   Н А У К О В О Г О   Ж И Т Т Я

Мушинка М. (Пряшів, Словаччина). III Міжнародна наукова конференція «Проблеми дослідження української діаспори»	.225
Футала В. П. (Дрогобич). Міжнародна наукова конференція «Українсько-польсько-білоруське сусідство: XX століття»	.227
Віднянський С. В. До ювілею відомого українського історика Ірини Миколаївни Мельникової	.229
Н о в і к н и г и	.231
А л ф а в і т н и й п о к а ж ч и к м а т е р і а л і в , н а д р у к о в а н и х у журналі в 2008 р.	.236

До уваги авторів!

До друку приймаються статті, ніде раніше не друковані, а також документи, рецензії на нові видання, повідомлення про наукові події й заходи. Основна вимога до авторських текстів – наукова новизна матеріалу, оригінальність думок, актуальність теми.

Обсяг матеріалів – **не більше 23–25 сторінок** (1 авторський аркуш). Текст має бути набраний у текстовому редакторі Microsoft Word for Windows, шрифт Times New Roman, кегль – 14, міжрядковий інтервал – 1,5. Формат файлу – .DOC або .RTF.

Текст набирається **без переносів слів**. Абзацні відступи формуються в матеріалі, а не використанням пробілів і табулятора. Таблиці розміщуються в текстовому файлі. Посилання виконуються через меню «Вставка» **автоматично (!)** в кінці тексту.

Автори мають **повідомити про себе** такі дані: прізвище, ім'я, по батькові, науковий ступінь, учене звання, місце роботи й посаду, адресу для листування, телефон (роб., дом., мобільний), електронну пошту.

У редакцію слід подавати **два роздрукованих примірники**, а також **електронну копію статті (дискета або CD)**. До статті має бути додано **дві анотації** (українською й англійською мовами).

Редакція має право **редагувати й скорочувати** подані матеріали. Неопубліковані матеріали, а також дискети й ілюстрації авторові **не повертаються**.

Матеріали надсилаються поштою на адресу: редакція «УІЖ», вул. М.Грушевського, 4, Київ, 01001 або електронною поштою: **UNG@history.org.ua**

За зміст статті, достовірність фактів, цитат, дат тощо відповідає автор.

СТУДІЇ

До 90-річчя Національної академії наук України

Л.В.Матвєєва*

СТАНОВЛЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ АКАДЕМІЇ НАУК (1918–1928 рр.)

У статті відтворено важливий період у створенні Української академії наук. Залучено значну кількість документальних джерел, що відкривають правдиву історію академії наук, один з етапів її формування. Водночас відзначено важливу роль першого складу академіків, їх активну науково-організаційну роботу та тривалу боротьбу за збереження УАН.

Створення Української академії наук було заповітною мрією української інтелігенції ще з кінця ХІХ ст. Ця мета сприймалася не як суто науково-організаційна проблема, а як символ престижу національної культури, посідання гідного місця в ряду цивілізованих європейських народів.

Численні документи з архівних фондів щодо правдивої історії академії дали підставу гадати, що становлення Української академії наук як державної наукової установи слід розглядати як досить тривалий процес формування, що проходив протягом 1917–1928 рр. і характеризувався рядом етапів.

Події 1917 р. стали потужним імпульсом пробудження громадської ініціативи у пошуку нових ефективних форм організації науки у країні. Глибока демократична традиція, віддавна притаманна вітчизняним ученим, запалила іскру надії на те, що відкриваються можливості для докорінної зміни у сфері організації науки. Із цією метою деякі представники наукової інтелігенції вклинулись до роботи органів влади. На початку серпня 1917 р. до нового складу Тимчасового уряду як міністр освіти увійшов академік С.Ф.Ольденбург¹, який запропонував В.І.Вернадському стати товаришем міністра і завідувати відділом вищої школи, а також «державною організацією дослідження наукових проблем». Вельми показовий запис В.І.Вернадського з цього приводу: «Питання правильної організації наукової й навчальної роботи мене завжди глибоко цікавили, внаслідок чого морально я не міг відмовитися від пропозиції С.Ф.Ольденбурга, хоча відчував усю нестабільність стану справ, я прийняв його пропозицію»². Стверджуючи величезне значення науки для розвитку людства, Володимир Іванович підкреслював: «Організація наукової праці і вищої школи скрізь і всюди з кожним роком стає дедалі могутнішим фактором у загальнолюдській культурі, дедалі більше проникає у сучасне суспільство, пронизує його громадське й державне життя»³.

Саме тоді С.Ф.Ольденбург і В.І.Вернадський запропонували обійняти посаду товариша міністра народної освіти у Тимчасовому уряді М.П.Василенку, що приїхав до Петербурга на нараду як попечитель Київського навчального округу. Микола Прокопович погодився. Доречно зазначити, що призначення М.П.Василенка попечителем не залишилося поза увагою представників політичних сил. Відгукнулася газета «Киевлянин», яка підкреслювала зі своїх позицій, що попечителем уперше став українець, «справжній учений-громадянин», на якого тепер Україна покладає великі надії у справі заведення національної школи»⁴.

19 серпня 1917 р. А.Ю.Кримський і С.Ф.Ольденбург підписали наказ про призначення М.П.Василенка товаришем міністра по відділу вищої середньої школи. До кола найближчих його обов'язків входили підготовка звіту до уста-

* *Матвєєва Леся Василівна – д-р іст. наук, професор, директор Інституту сходознавства імені А.Кримського НАН України.*

новчих зборів, реформа закладів освіти, ліквідація навчальних округів, організація перепідпорядкування вищих шкіл земствам, надання їм широкої автономії тощо. Саме в цей час учений чітко сформулював для себе принципове положення про моральний обов'язок інтелігента постійно працювати заради загального добра. «Відмовлятися зараз не можна ні від якої громадської праці. Війна на кордонах певно наближається до кінця. Слід боротися з руїною і прагнути до перевлаштування життя всередині країни». Тому М.П.Василенко «втягнувся у міністерську лямку», разом з іншими керівниками освітньої політики мріяв про піднесення культури і науки, особливо не дотримуючись формального розподілу обов'язків. В.І.Вернадський згадував: «Ставилося питання про Грузинську академію наук та про академію наук в Україні і в Сибіру. У той час я познайомився з іншим товаришем міністра, професором М.П.Василенком, істориком України, що був представником України в питаннях, пов'язаних із вищою школою. У нього першого з'явилася думка про заснування Української академії наук. У нас із ним відразу ж створився дорогий нам обом дружній зв'язок»⁵.

Тимчасовий уряд не підтримав розроблену вченими широку програму заходів, спрямованих на розвиток науки у країні. Надії їхні не виправдалися.

М.П.Василенко повернувся до Києва у листопаді 1917 р., коли Центральна Рада уже проголосила утворення Української Народної Республіки. Але подальші події щодо утворення Української академії наук належать до періоду діяльності гетьманського урядового кабінету П.Скоропадського між серединою травня і кінцем жовтня 1918 р. Вони тісно пов'язані з ініціативною діяльністю Миколи Прокоповича Василенка, який займав посаду міністра народної освіти Української Держави.

Перебираючи на себе ці обов'язки, він добре розумів ту міру серйозної відповідальності, яка лягала на нього в період нестабільності влади, що її усвідомлювала тоді більшість активних політичних діячів. Та занепад культури і моралі, до якого щоразу призводили зміни режимів, спонукав його сказати, що «треба поставити межі революції, яко руїні»⁶. Завдяки самозреченню, наполегливій праці й використанню усіх офіційних і приватних можливостей задля розвитку науки і культури в Україні М.П.Василенкові вдалося успішно звершити те, що здавалося нездійсненним багатьом його попередникам.

Однією з найперших практичних дій по Міністерству народної освіти було запрошення до Києва найкращих представників української та російської інтелігенції для вироблення законопроекту про заснування Української академії наук. М.П.Василенко телеграфував В.І.Вернадському, який дав згоду і наприкінці травня повернувся з Полтави.

Зусиллями В.І.Вернадського і М.П.Василенка комісія була зібрана досить представницька. Ученим секретарем її було призначено історика України, спеціаліста з проблем генеалогії, організатора Архівного управління В.Л.Модзалевського. Ядром комісії стали професори з університету і політехнічного інституту у Києві: фізик Й.Й.Косоногов, фізико-хімік В.О.Кістяківський, біолог і селекціонер М.Ф.Жаценко, механік С.П.Тимошенко, філолог Є.К.Тимченко, мистецтвознавець Г.Г.Павлуцький, геолог П.А.Тутковський, економіст М.І.Туган-Барановський, відомий історик Д.І.Багалій (із Харкова). Із Москви запросили визначного ученого-орієнталіста, дослідника історії і граматики української мови А.Ю.Кримського.

В.І.Вернадський став головою Комісії для вироблення законопроекту про заснування Української академії наук у Києві.

Засідання комісії розпочалися 9 липня у кабінеті М.П.Василенка (у приміщенні міністерства на Бібіковському бульварі, 12). Питання про створення Української академії наук уперше порушилося на рівні державної ініціативи. У своєму виступі Микола Прокопович зобов'язався здобути державну ма-

теріальну підтримку наукового закладу, водночас пояснивши позицію засновників академії наук щодо державної наукової праці, а також щодо особливих рис створюваної інституції: «Академія повинна згуртувати коло себе наукові сили, які в першу чергу мусять поповнити хиби щодо студювання України. Ненормальні умови і підозріле відношення до української науки, в яких вона розвивалась, утворили те, що Україна мало досліджена. Історію України, історію українського мистецтва, мову, письменство, природні багатства, народне життя, статистику, географію, етнографію почасти тільки почали студювати, почасти мають вони такі вади, що потрібні виняткові потуги, аби заповнити існуючі перешкоди. Час іде і потрібно поспішати налагодити наукове життя в Україні.

Утворення Української академії наук має і велике національне значення»⁷.

Однодумцем М.П.Василенка був і В.І.Вернадський, згодом перший президент Української академії наук. У програмній промові вчений сформулював свою концепцію академії: «Українська академія наук... повинна складатися із груп учених, які оплачуються державою і займаються наукою і дослідницькою роботою як справою свого життя». Володимир Іванович підкреслював, що академія наук «повинна сприяти зросту української національної самосвідомості і української культури шляхом широкого й глибокого, проникливого наукового вивчення минулого й сьогодення, українського народу і його сусідів, природи зайнятого їм краю, у всіх його нескінченних проявах»⁸.

Концепція створення УАН, сформульована її творцями, передбачала повну незалежність академії від будь-якого впливу з боку державних органів на її внутрішнє життя. Академія «вільно й незалежно веде всі свої справи, – зазначав В.І.Вернадський. – Задля того повинна академія не тільки користуватися повною автономією, але й бути поставленою поза всякі впливи на її внутрішнє життя од органів державного урядування, які можуть мінятися»⁹. Будь-яка залежність від політичних режимів відкидалася: «Академія наук... повинна вести без перерви свою аполітичну культурно-освітню роботу, необхідну народові»¹⁰, – писав В.І.Вернадський.

Робота Української академії наук, за першим її статутом, підготовленим згаданою Комісією (1918 р.), орієнтувалася на загальнолюдські надпартійні цінності. У першому розділі статуту – «Загальні тези» – привертало до себе увагу саме положення про фактичну автономію академії від влади.

Найважливішою умовою розвитку науки фундатори Української академії наук визнали участь держави в організації науково-дослідної роботи: не керівництво і не управління, як це трактувалося й трактується вітчизняним наукознавством, а створення сприятливих умов для наукової діяльності. Як державна установа УАН мала підпорядковуватися не урядові, а законодавчій владі, бо лише за цієї умови академія наук могла виступати як незалежний експерт, консультант, радник. Право репрезентувати академію мали виключно її члени, що займали наукові посади. Член академії не міг вважатися повноправним академіком, якщо він обіймав посаду на державній службі.

Відповідно до прийнятої концепції, комісією з вироблення законопроекту було затверджено структуру академії. Передбачалося створення трьох відділів: історично-філологічного, фізико-математичного і соціальних наук. У ході тривалої дискусії комісія дійшла згоди, що первісний склад академіків має рекомендувати саме комісія, а затверджувати – верховна влада за поданням Міністерства народної освіти та культури.

У жовтні 1918 р. було затверджено законопроект про Українську академію наук із визначенням великого фінансування на перший рік її діяльності. Згідно з §12 Закону про УАН, на її рахунок переводилося 1 603 466 крб.¹¹, що, безумовно, заклало міцний фундамент для наукової праці. При затвердженні закону М.П.Василенко підкреслював, що виділення таких державних коштів ство-

рює «зразу ж один із найсильніших засобів допомоги науковій праці, які були вироблені історією людства. Усвідомлення значення цих коштів з'ясувалося тільки в останні десятиріччя, після того, як Карнегі дав такого роду кошти в розпорядження американських вчених...

Міністерство подає свій проект на розгляд Ради Міністрів у цілковитій свідомості того величезного значення, яке нова установа у древньому Києві буде мати як для України, так і для всього людства. Справа, початок якої закладається цим законопроектом, є справа не минуца, але пов'язана з майбутнім довгих поколінь»¹².

14 листопада 1918 р. було прийнято «Закон Української Держави про заснування Української академії наук у м. Києві». До речі, сам закон датує її створення 1 листопада 1918 р. Та нині цілком слушно прийнято вважати, що Українська академія наук народилася 27 листопада 1918 р., коли відбулося її перше Установче зібрання. Того дня зібралося 8 з 12 дійсних її членів, рекомендованих комісією¹³. Офіційно перші академіки були затверджені гетьманом П.Скоропадським згідно з поданням міністра освіти та культури.

До першого складу академії були рекомендовані: **По I історично-філологічному відділу:**

1. Заслужений професор Харківського університету Дмитро Іванович Багалій.

2. Ординарний професор Київського Українського державного університету Агатангел Юхимович Кримський.

3. Заслужений професор Київської духовної академії Микола Іванович Петров.

4. Професор Чернівецького університету доктор Степан Смаль-Стоцький.

По II відділу фізико-математичних наук:

1. Ординарний академік Російської академії наук Володимир Іванович Вернадський.

2. Професор Київського політехнічного інституту Степан Прокопович Тимошенко.

3. Професор Київського політехнічного інституту Микола Теофанович Кащенко.

4. Заслужений ординарний професор Київського університету Св. Володимира Павло Аполлонович Тутковський.

По III відділу соціальних наук:

1. Ординарний професор Київського Українського державного університету Михайло Іванович Туган-Барановський.

2. Професор Катеринославського університету Федір Васильович Тарановський.

3. Ординарний професор Київського політехнічного інституту Володимир Андрійович Косинський.

4. Член-секретар Комісії з розбору давніх актів Орест Іванович Левицький.

Установче зібрання спочатку відкритим (формування складу кандидатур), а далі таємним голосуванням одноголосно обрало президентом УАН В.І.Вернадського, неодмінним секретарем – А.Ю.Кримського.

Протягом грудня 1918 р. – січня 1919 р. УАН провела активну науково-організаційну роботу. У цей період відбулося 10 засідань Спільного зібрання, на яких ухвалено рішення про створення перших академічних наукових установ, конкретизовано наукові напрямки, організовано кафедри для всіх дійсних членів УАН із затвердженням обраних у відділах кандидатів на посади директорів новозаснованих інститутів і комісій¹⁴.

Організаційна робота відбувалася у складній обстановці політичної нестабільності. Драматичні події, пов'язані зі змінами політичних режимів в Україні протягом 1918–1919 рр., не могли не позначитися на долі молодого Української академії наук. Пізніше в короткій історичній довідці про трирічне

існування УАН А.Ю.Кримський писав: «В бурхливих умовах нескінченних перемін проходить ця праця вищої наукової установи України, що, незважаючи ні на які перешкоди, завзялася творити українську культуру, стоячи на сторожі інтересів чистої науки, далеких від політичної, партійної, гурткової злоби дня. Правда, ця злоба дня незрідка сама вривалася в життя академії у формі змін політичного режиму або скрутних матеріальних умов, що примушують працівників науки одвертати свою увагу у бік дрібної буденщини, але високі завдання роботи духу і свідомість її користі для цілого українського народу допомагають цим людям нести на плечах її нелегкий тягар у неспинній боротьбі з великими і малими каменями преткновенія»¹⁵.

Попри усі негаразди, у вчених вистачило наснаги у винятково складний період проводити ефективну науково-організаційну роботу. Згідно з концепцією УАН, уперше закладалися підвалини українознавства, створювалися відповідні комісії. Відділи готувалися до нових виборів дійсних членів академії. Спільне зібрання вирішувало питання про затвердження кандидатур на адміністративні посади, розглядало програми наукових досліджень, клопотання перед владою, яка час від часу змінювалася, про виділення коштів і т. ін. У 1919 р. було обрано 14 академіків: М.І.Андрусов, М.Ф.Біляшівський, К.Г.Воблий, С.О.Єфремов, О.О.Ейхенвальд, Б.О.Кістяківський, В.О.Кістяківський, В.І.Липський, О.М.Нікольський, Р.М.Орженцький, О.Я.Орлов, В.М.Перетц, М.Ф.Сумцов, К.В.Харлампович¹⁶.

Академія об'єднувала у 1918–1919 рр. два з половиною десятки різних наукових установ, у яких працювало близько тисячі осіб¹⁷. У лютому 1919 р., коли у Києві на певний період утвердилася радянська влада, керівництво УАН звернулося до наркома освіти В.П.Затонського із проханням виділити матеріальні засоби для розгортання наукових досліджень. Нарком обіцяв надати певні кошти і виділив для наукових занять будинок і садибу пансіону графині Левашової (нині в цьому будинку розміщено Президію НАН України).

Зміни влади продовжувалися. Усе частіше виникали складнощі щодо збереження щойно створеної Української академії наук. Одним із найважчих для академії періодів була денікінська окупація Києва (31 серпня – 16 грудня 1919 р.). До кінця серпня 1919 р. денікінські війська захопили майже всю Україну, 30 серпня увійшли в Київ. Чорною смугою лишилися ці дні в історії України. Що ж до УАН, то їй довелося зазнати жорстоких переслідувань, виникла загроза повного її знищення.

У пам'яті надійних свідків – архівів – зберігаються документи, в яких відображена картина панування денікінської влади. У час перебування Добровольчої армії у Києві, за якихось три місяці, не тільки було зведено нанівець всю наукову діяльність Української академії наук, а й заборонено її саму як установу.

Згадуючи ці дні, академік Д.І.Багалій відзначав, що саме тоді наукова праця, яка до того йшла надзвичайно жваво, ледве не зовсім припинилася, і академія мала втратити своє значення вищої центральної наукової установи в Україні¹⁸.

Але, попри всі негаразди, наукове життя не вмерло, а десь глибоко у підпіллі вчені продовжували працювати, одержуючи підтримку української громадськості.

Водночас Спільне зібрання зверталось також у різні інстанції з приводу фінансування академії, але відповідь була однозначна: звертатися до «Особого совещания» в Ростові, що уособлювало орган громадського управління (уряд) при Головнокомандувачу Збройних сил Півдня Росії генерала А.І.Денікіна.

У цей суворий час фундатори академії розгорнули справжню боротьбу за неї. У серпні 1919 р. Спільне зібрання УАН постановило відрядити до Таганрога та Ростова академіків С.П.Тимошенка і Б.О.Кістяківського у справах ака-

демії наук, а в разі потреби – і президента В.І.Вернадського, щоб захистити інтереси наукової установи.

Такий крок справді був вкрай необхідний, бо існування академії вже підтримувалося лише завдяки ентузіазму вчених. Разом із відрядженими академіками поїхав і В.І.Вернадський. Ця поїздка першого президента УАН до Ростова-на-Дону ще недостатньо висвітлена в історичній літературі, і документальні джерела з цього приводу далеко не вичерпані.

Цікава з цього погляду «Записка, поданная 17 сентября 1919 г. академиком В.И.Вернадским генералу А.И.Деникину» та «Проект Временного Устава Киевской Академии наук»¹⁹. У «Записці» автор, обґрунтовуючи і обстоюючи збереження Української академії наук, змушений був посилатися на державні інтереси... Росії. Розуміючи неминучість серйозних компромісів, В.І.Вернадський запропонував назвати УАН Київською академією наук. Та при цьому він наголошував, що академія наук у Києві є найбільшим центром національної культури України. Вернадський писав і про те, що академія за короткий час встигла вже розгорнути велику роботу, спрямовану на розвиток науки в цьому регіоні, у справі вивчення національної історії та культури:

«Помимо общих задач, свойственных всякой Академии наук, Киевская Академия наук имеет свои специальные, теснейшим образом связанные с децентрализацией государственной жизни. Во-первых, ее задачей является научное изучение малорусского народа и других народов, населяющих южную Русь, их историю, археологию и т. п., а равно и всестороннее изучение населяемой ими территории»²⁰.

В.І.Вернадський наводить переконливі аргументи на користь збереження академії наук у Києві, зауважуючи з гіркотою, що створити нову наукову установу набагато важче, ніж її знищити. Він підкреслює, що академія передбачає займатися вивченням проблем практичного життя, які вимагають глибокого наукового обґрунтування і не можуть не зацікавити уряд.

Свої міркування, погоджені з іншими академіками, В.І.Вернадський послідовно викладає в записці. Посилаючись на наказ А.І.Денікіна про визнання прав української мови, В.І.Вернадський намагається переконати головнокомандуючого, що, коли академія наук у Києві і не буде збережена, неодмінно виникне новий український культурний і науковий центр, якщо не у вигляді академії, то в будь-якій іншій формі. Зважаючи на складні політичні та економічні умови того часу, Вернадський погоджувався на істотне скорочення кошторису і штатів академії наук. Окремо наголошував учений на необхідності існування публічної бібліотеки у Києві.

Проект тимчасового статуту Київської академії наук в основному збігався зі статутом УАН, прийнятим у 1918 році. Водночас В.І.Вернадський ішов на певний компроміс задля того, щоб зберегти УАН, яка щойно народилася.

Посланці академії пробилися через фронти до ставки головнокомандуючого у Ростові-на-Дону і передали йому Записку і проект статуту. Про наслідки поїздки вони згодом доповіли в академії. 13 вересня Б.О.Кістяківський, який раніше від інших повернувся до Києва, доповідав Спільному зібранню про рішення уряду Денікіна: «Українська академія може існувати й далі, навіть із грошовою державною допомогою, але тимчасово вона мала б бути установою приватною, а не державною».

Невдовзі після повернення до Києва академіки одержали таку відписку з відділу законів при ставці Денікіна: «Для завідування справами і охорони майна колишньої Української академії наук заснувати тимчасовий комітет по керуванню справами у складі голови і двох членів з числа колишніх академіків»²¹.

Замість одного президента було призначено тимчасову трійку – В.І.Вернадський, С.П.Тимошенко, О.І.Левицький, – яка мала до виходу подальших розпоряджень доглядати за майном колишньої академії.

«Особое совещание» прийняло рішення, що доля Української академії наук остаточно буде вирішуватися після обговорення цього питання в університетах. Академік К.І.Воблий згадував: «Принципово було визнано, що існування академії для Півдня Росії і для наукового вивчення України бажане. Була дана обіцянка, що після від'їзду академіка В.І.Вернадського будуть переведені навіть гроші на зарплатню. Це досить яскраво свідчить про відношення денікінської влади до Української академії наук: питання про її існування передавалося вищим радам університетів Півдня Росії»²².

Результатом поїздки до Ростова стала певна консервація становища, яке склалося, а не відновлення роботи академії.

Та вчені прагнули будь-що зберегти Українську академію наук і створити нові наукові центри в Україні. В.І.Вернадський виступав у пресі, закликаючи державу і людство не допустити, щоб згасла культура і наука в її наукових центрах. Плекаючи надії на краще, він після повернення з Ростова публікує статтю «Одна из задач дня» в київській газеті «Объединение». Головним стрижнем статті є прагнення ученого захистити культурні центри і насамперед Українську академію наук. Він звертається до головної програмної політичної установки генерала Денікіна – «єдиної невідомої Росії», дає своє розуміння цього гасла і намагається знайти у «новій демократичній Росії» місце національним культурам, особливо українській. Учений закликає до збереження культурних центрів в Україні, котрі утворилися у складний перехідний період: «Мы имеем ряд таких живых центров в Киеве – Украинская Академия наук, Всенародная (Национальная) Библиотека, при ней находящаяся, Украинский Геологический Комитет, Государный Украинский Университет в Киеве и такой же в Каменец-Подольске... Во всех них идет сейчас интенсивная научная работа... созданы такие культурные ценности, по отношению к которым всякая государственная власть во всякой стране должна принять меры к их сохранению...»²³.

В.І.Вернадський підкреслював, що держава повинна сприяти розвитку цих готових наукових центрів, пов'язаних із відродженням української національної культури. Вони послужать тільки єднанню української й російської культур. «Будущее не в русско-украинской распре, а в русско-украинском единении»²⁴. В.І.Вернадський прагнув урятувати духовні цінності, бо без відродження культури і науки він не бачив майбутнього країни. Саме це й спонукало вченого продовжувати пошуки шляхів збереження Української академії наук. І тому, коли на його ім'я надійшла телеграма від начальника «Управління народного просвещения» у ставці Денікіна – О.О.Малиновського, відомого історика права, який тоді в Ростові був досить впливовою особою, Володимир Іванович одразу зібрав академіків, щоб порадитися.

О.О.Малиновський терміново викликав Вернадського до Ростова. Спільне зібрання одностайно визначило, що «для користі справи академія наук обов'язково повинна бути державною і що другі члени делегації з Головою – Президентом акад. В.І.Вернадським, якого покликано до Ростова офіційно телеграмою од начальника Управління народної освіти, безсумнівно доведуть цю справу до краю саме в отакому напрямі»²⁵.

Незважаючи на глибоку образу, В.І.Вернадський знову вирушив до ставки в листопаді 1919 р. Прагнення врятувати Українську академію наук, відстояти «наукову і культурну роботу» було настільки сильним, що учений майже без надії на успіх усе-таки подався до Ростова. Водночас туди ж виїхали і професор М.П.Василенко разом із ректором Українського державного університету Ф.П.Сушицьким, які сподівалися добитися скасування рішення ставки про його закриття.

До Ростова добиралися майже цілий тиждень. В.І.Вернадський записував свої враження від подорожі до щоденника. Тож користуючись цим документом, ми маємо змогу відновити багато подробиць цієї поїздки.

До Ростова прибули десь 23 листопада. Володимир Іванович згадував перші хвилини перебування в місті: «Впечатление смутное и тревожное...».

В.І.Вернадський довідався у ставці, що прийнято закон про академію. Із приводу цього він записав: «Проведен закон об Академии, довольно приемлемый, но, по-видимому, можно идти дальше, основываясь на нем. Он стал законом, но никому не известен... С Академией выясняется, что закон (постановление)... нигде не зарегистрировано, в заседании не было секретаря, и никто не вел журнала! Его не могли найти ни в отделе законов, ни в канцелярии Особого совещания. В то же самое время в отделе законов затерялись представления Министерства народного просвещения о временной комиссии Академии и о денежных ассигнованиях».

Учений робить висновок: «Мне кажется, что все попытки мои отстоять сейчас работу Академии кончатся крахом. ...Ужасно тяжело, что приходится все время бороться за научную работу, против которой сейчас выставляется другая ценность, но какая? Во имя чего сейчас уничтожат начатую научную и культурную работу?»²⁶

Побувавши у ставці, В.І.Вернадський переконався, що насправді, як він і передбачав, уряд Денікіна втратив свою силу. У щоденнику він записав:

«Не верится в государственные черты Особого совещания. Серые люди из серых. Они вертятся в искусственной среде офицерства, помещичьей и бюрократической... Ни в массах, ни в обществе опоры им нет»²⁷.

В.І.Вернадський передбачав крах Добровольчої армії, її історичну приреченість, спостерігаючи падіння, повний розпад білогвардійщини. Очевидно, у свідомості вченого відбувалася певна переоцінка цінностей. Гасло «єдина неділима Росія», що спочатку сприймалося як велика надія на відродження нової Росії, вільної, демократичної, потонуло у «брудній піні й каламуті» зруйнованого тривалою війною життя.

На той час Ростов уже обстрілювали війська червоних. Через палаючі фронти, що охопили Україну, не було шляху назад, і Володимир Іванович вирушив до Новоросійська, а звідти пароплавом «Ксенія» добрався до Криму, де тоді перебувала його сім'я. Згодом він захворів на тиф.

Почав одужувати В.І.Вернадський лише навесні 1920 р., та в Українську академію наук вже не повернувся, хоча деякий час по тому ще вважався її президентом.

Упродовж свого життя вчений часто згадував важкі часи боротьби за УАН, радів із того, що академія вистояла і працює. У листах до І.І.Петрункевича він писав: «Не только работа Российской Академии наук, но и работа Украинской в Киеве есть огромное национальное дело, и, несомненно, она останется. Уже то, что она была в эти ужасные годы, есть факт великого значения»²⁸.

Українська академія наук в ті часи вижила і продовжувала діяти за складних політичних і економічних умов тільки завдяки величезним зусиллям учених – її організаторів, підтримуваних вітчизняною інтелігенцією, яка віддавна мріяла про створення національного наукового центру.

Незважаючи на матеріальні нестатки й розруху, академіки намагалися продовжувати роботу, залучаючи до академії широке коло наукової інтелігенції.

Особливе значення надавалося першому історично-філологічному відділу академії, оскільки об'єктом його досліджень стали духовне життя і культура українського народу: 16 кафедр відділу досліджували історико-філологічні та українознавчі дисципліни. Передбачалося вивчати всесвітню історію, історію слов'янську, українську, литовську, історичну географію та етнографію, філософію.

Філологи оволодівали історією українського письменства, загальним мовознавством, арабо-іранською філологією, тюркологією, українською та іншими слов'янськими мовами.

Протягом перших років існування історично-філологічного відділу було створено суттєву джерелознавчу базу для подальшого розвитку українознавства, закладено підвалини для розвитку історичної науки. Подіями історичного значення було створення української орфографії та низки словників під керівництвом А.Ю.Кримського, видання історичних праць М.С.Грушевського, розроблення оригінальних концепцій розвитку української літератури С.О.Єфремовим, обраним академіком у 1920 р.

В УАН С.Єфремов очолив комісію для видання пам'яток новітнього українського письменства, став секретарем історично-філологічного відділу, редактором наукових збірок і словників. У 1922 р. його обирають віце-президентом академії. Плідна наукова праця ученого увінчалася виходом низки монографій: 1922 р. – про М.Коцюбинського, 1924 – про І.Карпенка-Карого, 1925 – про І.Нечужа-Левицького та І.Франка. 1924 р. вийшло четверте видання «Історії українського письменства», готувалися до видання твори Тараса Шевченка. Напередодні реформи УАН (1927–1928 рр.) з'явилася збірка С.Єфремова «Декабристи в Україні», «Шевченко та його доба», дослідження про П.Куліша, М.Максимовича, Панаса Мирного.

Якщо в концепцію Першого відділу було покладено ідею національного відродження, то Другий (фізико-математичний) відділ мав своїм завданням активне сприяння науково-технічному прогресу, наближення науки до запитів життя. Статутом у відділі було створено 30 академічних кафедр, з яких 16 працювало по класу прикладного природознавства.

Створення Третього (соціально-економічного) відділу тісно пов'язано зі славетним ім'ям ученого-економіста М.І.Туган-Барановського. У часи роботи Комісії для вироблення законопроекту про заснування Української академії наук ним була підготовлена «Записка про Відділ соціальних наук», де він характеризує всі головні напрямки відділу: «Предметом дослідження економічної класи, – писав учений, – повинне бути суспільне життя з боку його матеріального змісту у протилежність його формальному бокові, що його виучує право». Щодо соціології, то Михайло Іванович зазначає: «Найзагальнішою наукою цієї класи з'являється соціологія... соціологічна література величезна й без неї неможливо уявити собі сучасної науки про суспільство»²⁹. За структурою відділ був широкою науковою асоціацією і поділявся на економічний і юридичний розряди.

Це була перша спроба організувати студіювання соціально-економічних наук у широкому плані. До відділу входили: Інститут для виучування економічної кон'юнктури та народного господарства; Демографічний інститут; Комісія для виучування фінансових справ; Постійна комісія для виучування звичаєвого права.

Із початком діяльності УАН Михайло Іванович Туган-Барановський очолив кафедру теоретичної економіки, а 5 грудня 1918 р. став директором Інституту для вивчення економічної кон'юнктури. Кафедру порівняльної історії права очолив Ф.В.Тарановський, а з січня 1919 р. керував роботою відділу соціальних наук.

Академія поповнювалася новими членами: 1919 р. на кафедру російської літератури Харківського університету було обрано професора М.Ф.Сумцова – відомого знавця української етнографії; на кафедру української мови й письменства – літературознавця В.М.Перетца; на кафедру археології – М.Ф.Біляшівського.

У липні 1920 р. Українська академія наук запропонувала М.П.Василенку балотуватися у її дійсні члени. У зв'язку з його висуненням на академіка схвальну оцінку творчих здобутків ученого висловили П.М.Богаєвський, Г.В.Демченко, С.А.Єлізаров, Б.О.Кістяківський, М.М.Ясинський та інші. А офіційний відгук щодо праць В.П.Василенка підготував академік Р.М.Орженцький, який стояв на чолі соціально-економічного відділу УАН.

26 липня 1920 р. на Спільному зібранні УАН М.П.Василенка було обрано академіком. Незабаром він стає головою Комісії з вивчення західноруського і українського права при соціально-економічному відділі УАН, а також редактором «Звідомлень» цього ж відділу.

Пізніше, характеризуючи життя академії у 1920 р., Микола Прокопович писав В.І.Вернадському: «Яке враження справила на мене академія? Зізнатися, я вступав до неї з упередженістю. Мені говорили про педантизм, що панував там..., про безгласність академіків. Багато чого виявилось правильним. Усі чекали Вашого наказу, говорили про Вас, очікували, що Ви повернетесь і поведете справи на новий лад. Надія на Ваш швидкий приїзд то виникала, то вгасала... Академія, здавалося, розвалювалася... Все ж у Спільному зібранні порядкували неодмінний секретар і заступник Ваш О.І.Левицький... Академія начебто затаїлася, начебто йде до початку робіт, якщо ніщо не завадить...»³⁰.

Але на початку і особливо у другій половині 20-х років статус Академії, а водночас і її творців поступово змінюється, що зумовлено рішучою «реформаторською» політикою партії.

Зміни в діяльності академії, її реформа почали готуватися в партійних і державних колах на початку 20-х років. Уже 1921 р. Наркомат освіти, керований Г.Ф.Гриньком, заснував комісію у справі перетворення УАН на Всеукраїнську академію наук, прагнучи зробити з неї державну наукову установу. Здавалося б, то можна розглядати як підвищення статусу академії, розширення роботи в усіх великих культурних центрах України. Однак насправді це був перший наступ на автономію академії, перший крок до її підпорядкування державним органам, початок жорсткого контролю за діяльністю вчених. У першій же постанові Ради Народних Комісарів про УАН було фактично скасовано право Спільного зібрання на обрання керівництва та внесення змін до статуту академії. Поставивши на перший план матеріальне постачання академії – передання їй друкарні і фондів на папір, прийняття на академічний пайок усіх дійсних членів разом з їхніми родинами, – Раднарком і гадки не мав, що можна залишити при цьому членам академії право на демократичне вироблення нового статуту. Одним розчерком пера наказувалося: «Наркомосові виробити новий статут УАН... Аж до вироблення нового статуту загальне керування (УАН) покласти на професора А.Ю.Кримського»³¹.

Незабаром (того ж 1921 р.) Наркомат освіти у Харкові заснував комісію зі створення нового статуту академії. Робота комісії завершилася прийняттям положення РНК УСРР «Про Всеукраїнську академію наук», що підпорядковувало її «науковій вертикалі Главпрофосвіти»³².

У березні був вироблений новий статут. Причому комісія, котра конструювала його досить келейно, «за вказівкою» віддала перевагу адміністративному способу керівництва перед демократичним: при повній підтримці Наркомосу керівним органом стала рада академії, що складалася з обмеженої кількості дійсних членів з обов'язковою участю представника влади. Із цього приводу А.Ю.Кримський писав у Харків Д.І.Багалію: «Статут АН виробила комісія трьох: я, Яната та Тараненко, а ствердила комісія п'ятьох (ті ж, Ларик і Тутковський). Незважаючи на весь мій опір, прийнято непрактичний, абсурдний спосіб керування академією. «Спільне зібрання» матиме дуже обмежені права і функції, а його давні права та права господарського правління переходять до Ради академії»³³.

Неодмінний секретар не міг погодитися з узаконеним статутом «абсурдним способом керування академією», коли страшенно обмежувалися права академіків. Із цим не могли змиритися й інші вчені. Вони чинили мовчазний опір, продовжуючи працювати згідно з першим статутом. Академіка М.П.Василенка найбільше вразили в статуті «два неприємних пункти: присутність представ-

ників уряду в Раді академії і затвердження академіків та Президії комісаріатом народної освіти»³⁴.

Оскільки ще у квітні було одержано відмову В.І.Вернадського від обов'язків Президента, постало питання про обрання нової Президії.

18 липня 1921 р. більшістю голосів президентом ВУАН було обрано М.П.Василенка.

Під енергійним керівництвом нового президента навколо академії почали гуртуватися наукові сили Києва, вона почала поповнюватися новими членами. Академіками було обрано М.М.Крилова, Д.К.Заболотного, С.П.Вотчала, О.В.Фоміна.

Але час від часу владні структури проявляли недовір'я до керівництва академії, що прозирало то у вимогах позачергового підтвердження повноважень Президії (перевибори від 17 жовтня 1921 р.), то в докорах за те, що академія, займаючись «чистою наукою», не дає швидких практичних результатів.

В умовах формування тоталітарної системи, диктатури одного класу – пролетаріату – інтелігенція вперше в історії стає об'єктом цілеспрямованої соціальної політики держави, що базувалася на вузькокласовому підході та насильстві.

Посилилися переслідування наукової інтелігенції.

Інтелігенція опинилася у центрі уваги ДПУ. У ЦК КП(б)У створювалися «трійки», які були пов'язані в якийсь спосіб із українською інтелігенцією, інформуючи партійний апарат про її настрої. Підкреслювалася необхідність висувати на державну, господарську і культурну роботу більш активних і близьких до радвлади представників української інтелігенції. Водночас оголошувалася боротьба з різними буржуазними течіями. Лунали заклики до зміцнення керівництва партії на ідеологічному фронті. До лексики партійних діячів увійшли такі словосполучення, як «прихвостень буржуазної ідеології», «злісний ворог марксизму», «ідеологічний ворог» і т. ін. Причому таврувалися різні ідеології – «шовіністична», «куркульська», «націоналістична хуторянська», «буржуазна».

В Україні класовий підхід до «старої» інтелігенції доповнювався ще й боротьбою проти прагнення до національного самовизначення, що кваліфікувалось як «український націоналізм», «шовінізм», «український фашизм» і т. ін.

Абсолютизація класового підходу до всіх процесів життя максимально вихлостила ідеологію і культуру, породила зневажливе ставлення до інтелігенції, звела її до ролі прошарку. Новоявлений марксист М.Яворський (пізніше загинув у заслання) запевняв, що стара інтелігенція – це прошарок, «третій капіталістичний елемент», два перших – непман і куркуль³⁵.

В Україні (як і в інших республіках) класова політика впроваджувалась у життя партійним апаратом, який на початку 20-х років стає єдиним керівним ядром урядової та адміністративної машини. У таємній постанові ЦК КП(б)У з приводу чистки наукової інтелігенції Наркомосу давалася вказівка керуватися класовим принципом й усунути «політично-ворожий елемент». Підкреслювалося, що чистку Наркомос повинен проводити під безпосереднім наглядом партії³⁶.

За цих умов Всеукраїнська академія наук, академічна інтелігенція стають об'єктом жорстокого переслідування з боку партапарату ЦК КП(б)У як «осередок української буржуазної культури і політики»³⁷. У партійних колах на «цілком таємних» засіданнях уже на початку 20-х років досить часто ставилися питання про реформу академії та політичне обличчя її фундаторів – «старих» інтелігентів.

На засіданнях партапарату, де ставилися питання, що стосувалися академії, робився наголос на вкрай «ворожому» ідейному стані академічної інтелігенції.

Першими зазнали переслідувань академіки історико-філологічної групи, яким ще 1922 р. закидали «суто петлюрівську орієнтацію»³⁸, та дослідники соціально-економічних проблем. Саме представникові останнього напрямку ака-

демікові М.П.Василенку судилося першим потрапити в смугу сумновідомих показових процесів над українською науковою інтелігенцією.

М.П.Василенка було заарештовано 24 вересня 1923 р. по звинуваченню в участі у контрреволюційній організації «Київський обласний центр дії» (КОЦД)³⁹. Звинувачення настійливо об'єднувало всіх причетних до цієї справи, інкримінуючи їм діяльність у трьох напрямках. По-перше, участь у контрреволюційній діяльності КОЦД, який прагнув до знищення диктатури комуністичної партії, убачаючи шлях до цього в демократизації Рад, боровся за введення в Росії загального таємного і рівного виборчого права, сприяв «пожвавленню діяльності легальних некомуністичних товариств і організацій»⁴⁰. По-друге, таємне листування з паризьким позапартійним журналом «Новь». І нарешті – шпигунство на користь Польщі та Франції.

Не лишилася поза увагою і «класова ворожість елементів»⁴¹.

За сценарієм політичний процес КОЦД зводився до викриття і покарання підсудних як «класово-ворожої сили». На перший план виступали соціальне походження та партійна приналежність підсудних.

Вирок суду у справі київських професорів приголомшив своєю жорстокістю. Чотирьох звинувачених присудили до страти, велику групу інших (серед них і М.П.Василенка) – до десятирічного ув'язнення. Цей вирок викликав обурення в усьому світі, преса зарясніла відгуками на нього. Мабуть, це і спонукало Москву втрутитися і зупинити виконання рішення суду, бо невдовзі до ЦККП(б)У надійшла шифрована «зовсім секретна» телеграма з ЦК РКП за підписом Й.Сталіна, де зазначалося: «а) запропонувати ЦК КПУ вжити заходів до заміни покарання стосовно чотирьох засуджених до вищої міри – ув'язненням; б) вказати ЦК КПУ на неприпустимість вирішення питання про вищу міру покарання без погодження ЦК РКП»⁴².

Згодом надійшла постанова ЦК ВКП(б) «про невнесення вироків про вищу міру покарання у політичних справах без попередньої санкції ЦК ВКП(б)», котра й була прийнята ЦК КП(б)У до виконання⁴³.

Саме справа київських професорів започаткувала втручання Москви у вирішення долі української інтелігенції.

На той час політбюро ЦК КП(б)У встигло вже виключити М.П.Василенка з числа академіків своєю постановою від 25 квітня 1924 р.: «...вважати, що Василенко самим фактом засудження за шпіонаж з позбавленням прав має бути виключений з числа академіків»⁴⁴. Таку ж постанову прийняла і Укрголовнаука.

Академія поновила Миколу Прокоповича у своєму складі попри окрики Укрголовнауки. Перша судова справа посіяла неспокій серед учених України, велику тривогу за майбутнє академії. Чорна смуга партійної сваволі, в результаті якої трагічно загинуло багато вчених Всеукраїнської академії наук, бере початок саме в 20-х роках. 1924 р. ЦК КП(б)У приймає постанову з указівкою Наркомосу розробити заходи, спрямовані на розширення складу академії наук та оновлення її керівництва. Наркомос не забарився з відповіддю.

На початку 1925 р. у доповідній записці замнаркомосу Я.Ряппо «Про реорганізацію Української академії Наук», що надійшла в ЦК, пропонувалися нові кандидатури до президії академії. Обов'язковим вважалося введення до Президії комуністів. Серед них пропонувалися кандидатури близького родича Троцького філософа С.Ю.Семковського, а також М.І.Яворського і В.О.Юринця. Зазначалося, що УАН була створена за гетьманщини у 1918 р. з київських українських учених і громадських діячів, які не емігрували з Петлюрою, що протягом 1921–1923 рр. академія, за рішенням Наркомосу, знаходилася «на консервації»⁴⁵.

Із цієї доповідної записки, першої з приводу реорганізації УАН, можна бачити, що на той час загроза творцям академії була вже очевидною. Показовою є занепокоєність Я.Ряппо долею А.Ю.Кримського, якого він дуже поважав.

Згідно із запискою, тільки неодмінний секретар академії мав лишатися незамінним, бо призначення комуніста (не академіка) на посаду неодмінного секретаря неможливе і небажане.

Згадуючи минулі заслуги А.Ю.Кримського, Я.Ряппо писав: «Залишити Кримського непремінним секретарем необхідно, бо ніхто як він п'ять років був охоронцем академії за самих злиднених умов»⁴⁶. Я.Ряппо повідомляв і про те, що вже розроблено новий статут академії. Водночас зазначав, що реалізація нового статуту вимагає проведення організаційних заходів: переобрання Президії академії, виборів нових академіків, насамперед комуністів; введення в число установ академії Інституту марксизму.

За новим статутом, зазначав Я.Ряппо, «старий університетський» поділ академії на три відділи передбачається замінити, за висловом Я.Ряппо, «науково-марксистським», на два відділи: природничо-технічних і соціально-історичних наук.

Настали часи глибоких змін в організації керівництва академії. То вже був початок перебудови «старої» академії на нових засадах цілковитої підвладності ідеології. Роль ідейного наглядача в академії мала виконувати новостворена кафедра марксизму, за допомогою якої, наголошував Я.Ряппо у черговій своїй записці до ЦК КП(б)У, будуть згуртовані наявні марксистські сили, посилено вплив марксизму на молоде покоління. Тим самим, мовляв, полегшиться процес поступового впровадження марксистських сил в академію («знизу») – в її комісії, кабінети, дослідні семінари і т. ін.⁴⁷ За допомогою названої кафедри, стверджував В.Затонський, партійний апарат зможе поступово справитися з тими групами, що гуртуються у Києві навколо академії і становлять ідеологічно небезпечний осередок⁴⁸.

Для академічної інтелігенції настали дні випробувань. Молоді кадри, що вливалися до академії за допомогою партквитка, викликали у старих академіків почуття тривоги за подальшу долю науки. «На диво неприємна риса розвивається у молодого покоління, – писав М.П.Василенко. – За всім стежать, скрізь хочуть бачити кримінал. Так упала нині мораль... За таких умов вільна думка навіть в академії не може розвиватися»⁴⁹.

На початку 1925 р. до академії надійшов проект «Основних положень реорганізації ВУАН». У проекті конкретно не називалися кандидатури до президії ВУАН, бо це питання остаточно вирішувало тільки політбюро ЦК КП(б)У. Наголос робився на революційному характері перебудови академії, яка «продовжує все-таки своє існування, в рамках традиційної чистоти науки, відокремленої від проблеми сучасного економічного, соціального і політичного життя, часто далекої від сучасних завдань, покладених нашою революцією»⁵⁰. Зазначалося, що академія працює за старою структурою (три відділи), а у своєму персональному складі «уявляє собою асоціацію людей зовсім фактично не зв'язаних з широкими течіями революції, які очевидно не по своїй вині не можуть розвинути як слід широкої ініціативи в напрямку всебічного розвитку нової революційної науки з її новими методами й завданнями, спертими на проблемах лєнінізму»⁵¹. Отже, на думку авторів, у Радянській Україні діє не зовсім радянська за своїм характером і напрямом праці установа, ізольована від сучасного життя та ще й із певною закваскою кастовості, інституція старого дореволюційного типу. Пропонувалося провести деякі реорганізаційні зміни у структурі академії, залучити до наукової діяльності молоді революційні сили, Раду ВУАН реорганізувати у напрямі демократизації.

Надзвичайне Спільне зібрання академії (чи не вперше) запевнило владу, що високо триматиме науковий прапор, об'єктивно ведучи наукову працю, і служитиме своїми знаннями й науковими досягненнями потребам революційного часу. Водночас на спільних зібраннях відділів обговорювалися питання змін у

структурі академії. Більшість академіків голосували за те, щоб залишити відділи, які вже існували, без змін.

Але рішення Спільного зібрання ігнорувалися владою. У партійних колах і Наркомосі питання про реорганізацію академії та її персональний склад обговорювалися таємно, окремі ж заходи виявлялися зовсім несподіваними для академіків. Ось хоча б розроблений Наркомосом штатний розклад для академії, де пропонувалося посади академіків – директорів відділів замінити посадами керівничих. Спільне зібрання дійшло висновку, що це є пониження не тільки у кваліфікації, а й у платні.

Ситуація непокоїла творців академії. У листі до В.І.Вернадського (1926) М.П.Василенко писав: «Реформа нам загрожує через декілька місяців. Я кажу «загрожує», бо вважаю реформу передчасною... Академія в своїй організації має забагато вад, які слід виправити. Це виявилось на практиці... але радикальна реформа, повторюю, була б передчасною. Академія тільки-що починає розгортати свою наукову роботу, пристосовуватися до певних форм аніскільки не шкідливих і [не] небезпечних для існуючого ладу, і їй потрібно було б надати можливість продовжувати свою роботу в них далі, не ламаючи... Мені здається, що і керівники Головнауки стоять на такій же точці зору, але вони як політичні діячі повинні прислухатися і до діяння, що існує навколо. І це робить питання про реформу академії вкрай неясним, таким, яке постійно змінюється. Ми ж, академіки, мріємо тільки про одне, щоб реформа не порушила нашої роботи, яка після стількох важких років потроху налагоджується...»⁵²

Трохи згодом, того ж 1926 р., М.П.Василенко у листі до В.І.Вернадського вже з більшим занепокоєнням пише про прийдешню реформу: «Фактично академія існує скоріше за звичаєвим правом, ніж за статутом. За яким принципом відбувається реформа, важко сказати. Однією з головних вимог висувається знищення нашого III соціально-економічного відділу і злиття його з I, тобто історико-філологічним. Безсумнівно, тут відіграє роль і назва відділу «соціально-економічний», бо у нас проводиться принцип, що соціально-економічні науки повинні бути виключно в руках марксистів»⁵³.

Однак реформа академії все не вступала у свою вирішальну стадію, бо останнє слово було за партапаратом. Він збирав час від часу «таємні» засідання політбюро ЦК КП(б)У, але питання про реорганізацію академії весь час відкладалося.

Тим часом академічні спільні зібрання працювали, і, незважаючи на те що статут 1921 р. скасував цю назву, замінивши на «Раду», протоколи 1925–1926 рр. свідчать, що творці академії зберегли старе найменування.

У партійних колах не вщухали пристрасті навколо академії, особливо її «ідеологічного стану». Як зазначалося на таємних партійних засіданнях ЦК, політичний та ідейний стан академії з кожним роком погіршувався. У постанові ЦК КП(б)У від 12 лютого 1927 р. про стан народної освіти в Україні підкреслювалося, що в галузі наукової роботи діяльність як науково-дослідних кафедр, так і академії наук ще не досить «зміцнена» з погляду необхідного ідейного керівництва і матеріального забезпечення. Тому головне завдання полягає у забезпеченні науково-дослідної роботи і залученні нових сил, зокрема комуністів, які відповідали б необхідним науковим вимогам. Особливо це стосувалося суспільних наук⁵⁴.

«Стара» інтелігенція, її величезний науковий авторитет і вплив не давали спокою партапарату. Поступово, у процесі підготовки реформи академії на ниві ідеологізації – політизації, був зібраний той ганебний «компромат», який із часом вилився в численні слідчі справи проти творців Української академії наук.

Новий нарком освіти М.Скрипник вперше відвідав академію у березні 1927 р. А у квітні 1927 р. на його пропозицію було прийнято «особливо таємне» рішення розглядати питання про ВУАН на спеціальному засіданні політбюро

ЦК КП(б)У. Та час минав, а розгляд все відкладався. Лише 31 грудня, напередодні Нового року, відбулося засідання політбюро, на якому йшлося про академічні справи. Головне – стояло питання про зміни в діяльності академії. Це, власне, і було початком реформи.

У прийнятому рішенні визнавався правильним той курс, який взяв Наркомос на підтримання «дійсно великих і найбільш лояльних» наукових сил в академії. Найважливішим, на думку партапарату, було введення до складу Президії нових членів – наукових сил, не зв'язаних із протирадянською політикою в минулому, лояльних до партії і радянської влади. При формуванні Президії пропонувалось утворити нове ядро. Наркомосу наказувалося затверджувати склад академіків, відсіваючи всіх «явно ворожих» елементів, затверджувати правила та інструкції роботи ВУАН, її Президії та всіх установ.

Наркомосу доручалося повідомити ВУАН, що з 1 січня 1928 р. основним «керівничим» органом ВУАН буде визнаватися лише передбачена статутом академії (1921 р.) Рада ВУАН у складі затверджених Наркомосом дійсних членів академії та його представників. Спільне зібрання як керівний орган «поточного життя» виключалося зі статуту. Визнавалося бажаним запросити на пост президента Д.Заболотного, який перебував тоді в Ленінграді.

Вибори Президії намічались на січень 1928 р., а після виборів планувалось провести урочисте засідання академії разом із Президією Укрнауки, за участю представників уряду України і громадських організацій. Як організувати урочистості, мав подумати Наркомос. Ішлося, власне, про вироблення сценарію, де головним мало бути «всенародне схвалення». Уперше воно стосувалося Всеукраїнської академії.

2 січня 1928 р. неодмінний секретар сповістив Спільне зібрання, що воно не вважається законним. Водночас стало відомо, що Наркомос призначає комісію для «обслідування і виявлення» справжнього стану академії.

Здавалося, академія живе своїм життям. У відділах ішло жваве обговорення кандидатур до виборів на дійсних членів, заслуховувалися звіти про наукові розвідки. Та напруга не спадала. Доля вчених тепер вирішувалася за партійними мурами, «зовсім таємно».

Поступово процес суцільної ідеологізації набирає відверто офіційного характеру. Щоб утілити в життя всі вказівки партапарату та привести академію до цілковитої покори, Наркомос включає до складу комісії для обстеження академії голову Укрголовнауки Озерського (головою), а також Л.М.Левицького, Білика (від ЦБ Робітос) та Семко і Левіна (від Київської секції наукових робітників). Комісія складалася з людей, далеких від науки. Але вони добре розуміли свої завдання – у будь-який спосіб усунути з керівних органів академії «старих» інтелігентів та укорінювати там людей із партквитками, лояльних до радянської влади. У київській пресі за вказівками ЦК КП(б)У рекламувалися завдання комісії – у першу чергу підкреслювалася «необхідність усунення чвар в академії наук». А на «цілком таємних» засіданнях ішлося про термінове введення в її керівництво партійців, бо, на думку Озерського, головний напрям роботи академії повинно визначати її таємне відділення на чолі з комуністом. Отже, ВУАН стояла на порозі суцільної політизації.

Ставлення партійних органів до академії йшло в руслі єдиної політики влади щодо інтелігенції, про політичний настрій якої продовжував інформувати на засіданнях політбюро голова ДПУ Балицький. Після чергових його повідомлень «цілком таємні» циркуляри розсилалися по всій Україні. ЦК КП(б)У вимагав посилення пильності і більшовицького керівництва на місцях, проведення політичної, організаційної та агітаційної роботи відносно ворожих контрреволюційних елементів. Визнавалося за необхідне провести в Україні додаткові арешти опозиціонерів⁵⁵.

Майже весь січень 1928 р. в академії наук працювала комісія, або, як тоді називали, «ревізія» від Головнауки. Атмосфера знервованості панувала в стінах академії, поки «ревізори» з Харкова перевіряли стан «наукової» роботи. Потім вони повернулися до Харкова. Учені чекали висновків, але тодішня столиця мовчала. Мовчала, бо висновки комісії й кандидатури до Президії як «зовсім таємні» розглядалися й обговорювалися в стінах ЦК КП(б)У.

Непокоїлися і вболівали за долю ВУАН її фундатори, про що, зокрема, свідчать цікаві глибоким аналізом ситуації, далекосяжними висновками листи М.П.Василенка: «Ревізор обіцяв повернутися і своє міркування висловити академії. Але минув місяць, і ніхто нічого не знає. Зрозуміло одне: академію чекають якісь зміни, ухвалені поза нею, у напрямі, напевно, більшого узгодження щодо обмеження її автономії, якою вона досі користувалася. Про характер тих змін ніхто не відає. Певно, врешті-решт справа буде вирішена у Харкові. Академіки, що були обрані у цей період, вважаються незатвердженими, і на них вимагають відомостей і актів обрання. Завдяки такому погляду постановою загального зібрання вважається як така, що не має сили, і тому воно з початку січня не збирається...

Питання про академію набуває політичного відтінку і буде вирішуватися, напевно, у цій площині»⁵⁶.

М.П.Василенко добре відчував ситуацію. Саме в цей час знову гостро постає питання про посилення стеження ДПУ, а водночас і репресій проти інтелігенції⁵⁷.

Нарешті, після ретельної ревізії академії, тривалого таємного обговорення результатів перевірки в ЦК КП(б)У, реформа відбулася. Це сталося в лютому 1928 р. У березні Президію академії було запрошено до Харкова. М.П.Василенко так писав про це професору В.Грабарю: «Становище з академією все ще невизначене. Ми чекали приїзду ревізорів і наркома Скрипника. Раптово одержали телеграму, котра викликала у Харків президію академії... Із телеграми відомо тільки, що на сьогодні (9.III) призначена розширена колегія Наркомосвіти, на якій має бути звіт з приводу ревізії та деяких питань стосовно академії наук, а які питання – невідомо: чи це буде статут, чи щось інше, ніхто не знає. Так у п'ятні й поїхали наші представники. Ми нічого доброго не очікуємо. Сам виклик до Харкова замість приїзду у Київ... є вже симптом, котрий змушує нас непокоїтись»⁵⁸.

Саме 9 березня і відбулося розширене засідання колегії Наркомосвіти, на якому присутні академіки (Кримський, Єфремов, Крилов, Птуха, Бернштейн, Бузескул та ін.) мали право лише дорадчого голосу.

Згодом М.П.Василенко сповіщав В.Грабарю: «Як виявилось потім, думка щодо можливого представництва академії визнавалася ганебною і контрреволюційною, і академіки, що приїхали, розглядалися не як члени установи, а як окремі особи. У Харкові наших академіків, кажуть, зустріли непривітно (...) У засіданнях колегії академіки брали участь тільки з правом дорадчого голосу...»⁵⁹

На засіданні колегії було зазначено, що за 8 років, починаючи з 1920 р., НКО не розглядав і не затверджував кандидатів на дійсних членів академії, а ВУАН та її Президія не подавали їхні списки, хоча це і передбачено статутом ВУАН та Кодексом законів про народну освіту. А далі відбулося затвердження 47 академіків ВУАН, обраних у різні роки, починаючи з 1918 р. Затвердження ряду кандидатур було відкладене до одержання всіх потрібних даних від ВУАН. Це стосувалося закордонних учених (Брока Олафа, І.Я.Горбачевського, А.Мейє, Полівка, Стомера); тих, хто перебував у СРСР (В.Грабаря, Б.О.Кістяківського, В.О.Павлова, Ф.Г.Солнцева, Козлова); тих, хто виїздив за кордон (О.О.Ейхенвальда, В.Косинського, Ф.В.Тарановського, С.П.Тимошенка). Було визнано неможливим затвердити «з політичного й ідеологічного боку та

через недостатню їх кваліфікацію»⁶⁰ таких учених, як К.В.Харлампович і Міщенко. Останнє буквально приголомшило присутніх академіків.

На цій колегії Наркомосвіти «ревізор» Ю.Озерський у присутності представників академії доповів про наслідки «обстеження» ВУАН. Згодом з'явився документ під назвою «Висновки і пропозиції стану та роботи ВУАН». По суті, це був, як його влучно назвав М.П.Василенко, «обвинувальний акт щодо академії»⁶¹. До речі, в архівах збереглося два варіанти цього документа. Один – в академічному архіві – це той, з яким були ознайомлені академіки 9 березня. А другий, більш повний, із висвітленням окремої думки й висновками щодо «політичного обличчя» академії, – «цілком таємний». Із ним пов'язані всі наступні події у стінах ВУАН. Він дожив до наших днів у партійних спецсховищах.

У «Висновках» комісії зазначалося, що вона утворена НКО для обстеження академії наук з огляду на тяжкий внутрішній стан і у зв'язку із «зверненням» ВУАН до НКО.

Щодо загального стану ВУАН відзначалися деякі досягнення – «невпинний зріст» установи, поліпшення матеріального стану, розширення матеріально-технічної бази та видавничої діяльності. Перелічувалися найважливіші акти радянського уряду, спрямовані на допомогу академії. Водночас зазначалося, що Укрнаука не забезпечувала керівною увагою виконання ВУАН свого статуту, єдиного законно-чинного, «неофіційно керівничого», затвердженого РНК УСРР від 14 червня 1921 р. і занесеного до «Кодексу Законів про народну освіту» (1922 р.). Насправді академія керувалася статутом УАН від 1918 р., виданим гетьманським урядом.

Організаційні справи академії були, отже, «кепськими». Саме в них ідеологи знаходили тяжкий кримінал, навіть політичний. Не лишилося поза увагою те, що, починаючи з 1921 р., за винятком трьох-чотирьох протоколів, де вживається назва «Рада», єдиною назвою керівного органу академії було «Спільне зібрання», і нею користувалися аж до 1 січня 1928 р., тим часом, згідно з новим статутом, правомірною була лише назва «Рада». Твердження секретаря академії А.Ю.Кримського про те, що «Рада» є паралельна назва «Спільного зібрання», не приймалося як виправдання. Ототожнення відкидалось як злочинне, бо «Рада передбачає участь представників НКО, а Спільне зібрання старого гетьманського статуту ніяких представників НКО не могло... допустити»⁶². Справді, коли зайшла мова про представництво Наркомосвіти (НКО) у Раді, то слово взяв академік М.В.Птуха, який висловив побажання, щоб представники НКО у ній мали дорадчий голос. За його словами, учені радилися щодо цього питання і дійшли такого висновку. Та цю пропозицію відхилили і засудили.

Так було покінчено з будь-якою автономією. А в протоколі зазначалося: «Констатуючи, таким чином, що у Києві перед обговоренням «Положення про роботу Ради ВУАН» на Колегії НКО відбулася якась невідома НКО потайна приватна нарада академіків, на якій обговорювалося питання про представників НКО у Раді ВУАН і де було винесено загальну думку про те, що представники НКО повинні мати дорадчий голос, Колегія НКО визнає неможливим розглядати цю пропозицію, як загальну пропозицію академіків, і розглядає її, як пропозицію окремих академіків»⁶³.

Невиконання нового статуту вбачалося і в тому, що саму назву академії – «Всеукраїнська» – вже з початку 1923 р. вживали дедалі рідше, поволі повертаючись до «Української»; в академії існувала посада «неодмінного» секретаря, хоча новим статутом передбачався «вчений секретар». «Отже, – підсумовували «ревізори», – всі ті моменти показують, що керуюча верхівка академії ухилялася від того, щоби керуватися статутом академії, встановленим Радвладою, і працювала весь час на підставі гетьманського статуту і тому порушення виходять за межі формальних, переходячи до політичних»⁶⁴.

Вкрай негативно оцінювалася робота Спільного зібрання. Не було вироблено і не подано до затвердження НКО жодного положення та плану про діяльність спільного зібрання, тому його робота вважалася випадковою і такою, що мала «принагідний» характер. Академіки не обговорювали плани роботи, бюджет і штати і не залучалися до обмірковування найважливіших наукових справ життя академії. На думку комісії, лишалися поза увагою академіків і надзвичайної ваги справи життя радянської влади і компартії, що визначають напрям роботи наукових органів, зокрема справи економічного соціалістичного будівництва, індустріалізації краю.

Надмірно дратувало владу й те, що академіки лишалися вірними традиціям громадського, академічного наукового життя, захищаючи діячів науки і культури від переслідувань, що зафіксовано, зокрема, у спільній ухвалі Спільного зібрання УАН 26 березня 1919 р. Можна назвати десятки імен безвинно покараних українських учених – жертв репресій, на захист яких виступали творці академії, люди демократичних переконань, вбачаючи в цьому свій моральний обов'язок. Як тільки ставало відомо про арешти вчених, одразу збиралася Президія. Приймалося рішення клопотатися про них. На думку влади, це був злочин, бо неприпустимо захищати осіб, які «до і під час Радянської влади приймали участь у контрреволюційних зборах та організаціях (С.О.Єфремов, Малиновський, М.П.Василенко, К.В.Харлампович та інші)»⁶⁵. Вважалося, що це мало на меті стягування націоналістичних діячів до академії наук для розгортання контрреволюційної роботи на фронті української культури.

У кінцевому підсумку Спільне зібрання засуджувалося як таке, що не було керівним органом, бо не вирішувало центральні питання політики і завдань радянської влади, не було місцем виявлення ініціативи окремих академіків, часто приймало пропозиції своєї верхівки без належної критичної оцінки її нерадянського характеру.

Водночас засуджувалась і діяльність Президії ВУАН. Особливу увагу було звернено на історію виборів та перевиборів Президії УАН. Згадувалися вибори В.І.Вернадського на першого президента, А.Ю.Кримського – на неодмінного секретаря, затвердження гетьманом П.Скоропадським указу про створення УАН. Комісія повністю проігнорувала політичні обставини того часу, становище, в якому опинилася молода Українська академія в часи денікінщини, і, удаючись до фальсифікації, засудила дії, які насправді були подвигом учених, котрі в умовах політичної нестабільності створили перший національний науковий центр в Україні.

Вважалося, що внаслідок незатвердження Президії з боку НКО вона залишається неперебраною від 1922 р. Згадувалося, що на одному зі Спільних зібрань академік А.Ю.Кримський висунув аргументи на користь того, що йому має бути висловлене довір'я, зокрема він запевняв, що є переконаним комуністом... Що ж, бувало й таке: аби врятувати академію, її автономію, неодмінний секретар вдавався й до таких запевнень. Як згадував М.П.Василенко у своїх листах до В.І.Вернадського: «У тому, що академія врятована – величезна заслуга А.Ю.Кримського. Це я повинен засвідчити відкрито, по совісті. Потрібно було мати багато спритності і східної практичної хитрості..., щоби протягом шести років зберегти її неушкодженою, майже такою ж, якою вона була в час заснування, з її суто науковим, далеким від політики характером. Як близький спостерігач, я можу Вам засвідчити це з повною правдивістю»⁶⁶.

Повне недовір'я до керівництва ВУАН в умовах тотальної ідеологізації й політизації культурного життя, терору та репресій проти інтелігенції і справді змушувало частину старої інтелігенції відмовитися від конфронтації з новою владою й афішувати свою політичну прихильність до неї.

Докори ревізорів стосувалися й того, що за статутом 1921 р. «Президія» повинна іменуватися «Управою», але цього не сталося, а оскільки вона ще й не затверджена в НКО, то фактично існує як самовільна установа. Президія звинувачувалась у тому, що вела неправильну групову лінію в роботі академії, створювала ґрунт для всіляких конфліктів і чвар, відгороджуючись від НКО і тим самим утворюючи з академії самодостатній організм, відірваний від життя і потреб радянської республіки. Управа, виявляється, спрямовувала зв'язки академії не по лінії втягнення українських наукових сил, а продовжувала лінію старого, ще гетьманського ядра академії на союз із реакційними колами.

Головним завданням академії комісія вважала піднесення її на вищий ідейний рівень та перетворення наукової роботи на органічну складову частину соціалістичного будівництва. Недоліком визнавалося те, що «...коло уваги ВУАН при виборі кандидатів... було майже цілковито обмежено круговидом старих, так званих українських діячів, себто вузьким колом визнаних до революції, як знавців в українській справі, – але більш молоді, або навіть і немолоді, але до революції не визнані українським науково-громадським колом, наукові діячі і тим паче молодші діячі, незважаючи на їхню післяреволюційну наукову діяльність, були залишені поза межами виборної уваги ВУАН при намічванні кандидатів»⁶⁷.

Перед Наркомосом ставилося завдання всебічно перевіряти кандидатури, висунуті до ВУАН, особливо з погляду їхньої «соціально-політичної вартості», бо, як підкреслювалося, чимала частина академічних працівників у той чи інший спосіб пов'язана з антирадянськими урядами і партіями.

Окремі відділи, на думку Комісії, не відповідали своїм завданням. Не приділялося достатньої уваги вивченню фізико-математичних наук, у той час, як «лінія партії і загальна увага уряду» скеровувалися саме на використання цих наук у суспільно-господарчій сфері. Багато нарікань викликала діяльність історико-філологічного відділу: «...Наукове студювання української літератури часто-густо замінено чисто публіцистичним підходом до літературних справ, причому та публіцистична праця здебільшого не йде в річищу творення української радянської культури, а навпаки виходить з протиставлення себе їй, межуючи іноді навіть із закордонними українськими фашистськими поглядами у справі української культури»⁶⁸.

Що ж до соціально-економічного відділу, яким керував М.П.Василенко, то відзначалася його «недорозвиненість», оскільки в його діяльності майже зовсім «не зачеплено» вивчення економічних та фінансових соціологічних наук, зокрема майже відсутнє вивчення радянського права, а головна увага звернена на вивчення історії старого права.

У цілому у працях академії наук, наголошувала комісія, засвоєння марксистської ідеології майже непомітне, висвітлення явищ, по лінії як природи, так і життя людей, іде з погляду ідеалістично-буржуазного, не діалектично-матеріалістичного, а в галузі соціально-економічних наук іде по лінії теорії буржуазних економістів.

Головні «політичні висновки» зводилися до того, що створена в умовах гетьманського режиму Всеукраїнська академія наук «спочатку свого існування стала і залишилась і досі притулком і осередком консолідації, з одного боку, збанкрутованих соціально груп української буржуазно-націоналістичної інтелігенції (передовсім есерів), – а з другого боку – кадетсько-монархічних кіл російських та реакційних кіл бувшої університетської професури».

Президія (керуюча верхівка) академії оцінювалась як «блок російських монархічних та українсько-буржуазних націоналістичних елементів», який протиставив себе лінії Грушевського (теж нерадянській) – тобто лінії «українського демократичного і соціалістичного націоналізму».

«Висновки і пропозиції комісії НКО» 1928 р. стали приводом для прийняття низки нормативних документів, якими менше, ніж за рік академію повністю було підпорядковано партійно-державному апарату.

На 3 травня 1928 р. було призначено перевибори Президії. Напередодні на закритому засіданні політбюро ЦК КП(б)У П.Любченко і М.Скрипник одержали доручення підготувати 15 нових кандидатур на академіків, у тому числі кількох комуністів. Підготовка «громадської» думки з цього приводу покладалася на бюро Київського обласного партійного комітету.

Аж ось настав день виборів. Це було перше засідання Ради за участю представників уряду і співробітників академії. Приїхав сам М.Скрипник зі своїм почтом, до якого входили представники НКО: Ю.Озерський, Л.Левицький, Д.Войцехівський, Ю.Мазуренко, О.Камишан та В.Юринець.

На пропозицію академіка В.Бузескула головою зборів обрали В.Вернадського, забалотувавши кандидатуру М.Скрипника, якого висунув П.Тутковський, що відразу позначилося на настрої наркома та його прибічників. За спогадами Н.Полонської, «Академія цими виборами поставила поміж собою і М.Скрипником межу...»⁶⁹, бо наслідки виборів порушили розроблений партапаратом сценарій. Одногосно пройшов на президента Д.Заболотний, цілком благополучно обрали віце-президентом К.Воблого. Та коли більшістю голосів було обрано на посаду неодмінного секретаря А.Кримського, М.Скрипник різко підвівся і вигукнув: «Досить!» Він заявив, що як нарком припиняє вибори.

Картина наступних подій постає з вивчення «цілком таємних» справ особливого сектора ЦК КП(б)У. Наступного дня після виборів (4 травня) терміново зібралось політбюро, де нарком М.Скрипник доповів із приводу виборів президії ВУАН. Він вніс пропозицію затвердити по лінії Наркомосу Д.К.Заболотного (президентом) і К.Г.Воблого (віце-президентом), а кандидатуру А.Ю.Кримського, обраного неодмінним секретарем, вважати за неможливе затвердити і доручити Наркомосу сформулювати причину його незатвердження⁷⁰. Водночас наказувалося негайно провести підготовчу роботу, спрямовану на обрання «нашої» кандидатури замість А.Ю.Кримського. На посаду неодмінного секретаря тимчасово призначався О.В.Корчак-Чепурківський (ця «тимчасовість» тривала аж до 1939 р.). У зв'язку з обранням нових академіків до Всесоюзної академії наук зазначалося, що висунення кандидатури академіка А.Ю.Кримського на вакансію сродознавчих кафедр у даний момент НКО із політичних міркувань вважає за недоцільне⁷¹.

15 травня на засіданні Наркомосу кандидатури Д.К.Заболотного і К.Г.Воблого були затверджені, а щодо неодмінного секретаря А.Ю.Кримського висловилися просто: «Вважати за неможливе затвердити». Стара Президія за наказом Наркомосу повинна була протягом тижня у присутності представника НКО Л.Левицького здати справи новій.

У своїй автобіографії А.Ю.Кримський згодом написав: «З 1928 р. я перейшов на становище звичайного академіка»⁷².

Невдовзі після так званої реформи та виборів в академії ЦК КП(б)У надіслав до Москви в політбюро ЦК ВКП(б) листа з підписами Л.Кагановича, В.Чубаря і Г.Петровського, в якому було викладено партійну концепцію подальшої долі Всеукраїнської академії наук: «В умовах України питання про академію наук набуває не тільки академічного характеру, а й величезного політичного значення. Саме тому ЦК КП(б)У звернуло «особливу увагу на академію наук, на радянську академію і академіків...» Далі в листі зазначалося: «Ми вважаємо, що надзвичайне політичне значення матиме оголошення Української академії наук академією всесоюзного значення, а також асигнування одноразової допомоги від Союзу на розвиток Української академії наук. Ми вважаємо, що цей акт, який у даному випадку збігається з настроєм самих учених, стане великим кроком

уперед у справі подолання наявних серед української інтелігенції й учених тенденцій, орієнтації на західну культуру, а не на союзну»⁷³.

«Цілком таємні» справи особливого сектору ЦК свідчать, що в центрі уваги партапарату цього разу був академік С.Єфремов. Лиховісно пролунали слова секретаря ЦК КП(б)У – прискорити роботу створеної ще у лютому 1928 р. комісії (П.Любченко, М.Скрипник, А.Хвиля), яка повинна була скласти план проведення кампанії проти С.Єфремова. ДПУ одержало вказівку поновити справу С.Єфремова. Почалася підготовка нової судової справи, відомої під назвою СВУ.

Незабаром С.Єфремов одержав ухвалу Президії ВУАН, в якій суворо засуджувалася його стаття, опублікована в «Ділі», як «скерована проти політики радвлади». Водночас С.Єфремова звільнили від «усякої організаційної та адміністративної роботи в органах ВУАН», залишили за ним лише наукову працю. Згодом політбюро ЦК КП(б)У прийняло таємне рішення вважати за необхідне проведення громадської кампанії в широких колах інтелігенції з приводу ухвали постанови академії про С.Єфремова.

До Харківського, Київського, Одеського, Дніпропетровського обласних партійних комітетів надійшло «цілком таємне» розпорядження від ЦК КП(б)У, в якому наголошувалося, що ухвала Президії відносно С.Єфремова викликає опір з боку деяких академіків: вони хотіли б переглянути цю постанову на Загальних зборах ВУАН («про це повідомляю вас для орієнтировки, але не для розповсюдження»)⁷⁴. ЦК КП(б)У закликав наукових співробітників та студентів негайно прийняти постанови солідарності на підтримку рішення Президії ВУАН. Та ще й застерігав: «Питання про академіка Єфремова треба ставити на чергових засіданнях різних організацій, аби такі засідання не набули характеру засідань, спеціально скликаних з цього приводу; треба досягти того, щоб усі ці збори й засідання ухвалили резолюцію про приєднання до постанови Президії ВУАН. Резолюції ці треба було вміщувати в місцевій пресі й передавати через РАТАУ».

Тут же було визначено календарний план проведення кампанії та зразок резолюції майбутніх зборів, де обов'язково мало зазначатися, що виступ С.Єфремова є антирадянським і корисним лише для ворогів УСРР: «Збори заявляють, що радянське суспільство всякі спроби виправдання академіка Єфремова може розглядати як солідарність з антирадянським виступом і дасть рішучу відсіч усім, хто це пробує робити»⁷⁵.

Так закінчився досить напружений для академії період 1918–1928 рр., що започаткував зовсім новий етап у житті вчених України. Слід зазначити, що у першому десятиріччі УАН складалася переважно з талановитих, відданих науці вчених, які становили золотий фонд інтелекту народу. Але з часом, в умовах становлення тоталітарної системи, академія з автономної спільноти видатних учених поступово перетворилася на інституцію виконавчої влади. Бюрократизована влада створювала зручні для керування наукові об'єкти, що привело до руйнації наукових традицій, спадкоємності. За цих умов можна говорити про зовсім іншу академію...

¹ Алексеев П.В. Революция и научная интеллигенция. – Москва, 1987. – С.26.

² Страницы автобиографии В.И.Вернадского. – Москва, 1981. – С.287–288.

³ Вернадский В.И. Ежегодник газеты «Речь» за 1913 г. – Санкт-Петербург, 1914. – С.371.

⁴ Киевлянин. – 1917, 24 марта.

⁵ Архив Российской академии наук (РАН). – Ф.518. – Оп.1. – Д.70. – Л.8.

⁶ Дорошенко Д. Історія України, 1917–1923. – Т.П. – Ужгород, 1930. – С.44.

⁷ Збірник праць комісії для вироблення законопроекту про заснування Української академії наук у Києві. – К., 1919. – С.3.

⁸ Пояснювальна записка до законопроекту про заснування Української академії наук у Києві. – К., 1919. – С.10.

- ⁹ Там само.
- ¹⁰ Архів РАН. – Ф.518. – Оп.4. – Д.100. – Л.20.
- ¹¹ Пояснювальна записка до законопроекту про заснування УАН у Києві. – 1918. – С.25–26.
- ¹² Там само.
- ¹³ Статут і штати Української академії наук у Києві. – К., 1919. – С.10.
- ¹⁴ Перший піврік існування УАН в Києві та начерк її праці до кінця 1919 р. – К., 1919. – С.4.
- ¹⁵ Архів НАН України. – Ф.251. – Оп.1. – Спр.6. – Арк.1.
- ¹⁶ Історія Академії наук України. 1918–1993. – К., 1994. – С.299.
- ¹⁷ *Вороненко В.В., Кістерська Л.Д., Матвєєва Л.В., Косенко І.Б.* Микола Прокопович Василенко. – К., 1994. – С.299.
- ¹⁸ ІР НБУВ. – Ф.1. – Спр.45170. – Арк.1.
- ¹⁹ Держархів м. Києва. – Ф.16. – Оп.479. – Спр.216. – С.1–11.
- ²⁰ Там само. – Арк.1.
- ²¹ Там само. – Спр.26915. – Арк.1.
- ²² ІР НБУВ. – Ф.ХХХVIII. – Оп.21. – Арк.6.
- ²³ *Вернадский В.* Довольно крови и страданий // Век XX и мир. – Москва, 1990. – №1. – С.27.
- ²⁴ Там же.
- ²⁵ Протоколи перших років діяльності Академії наук України // Вісн. АН УРСР. – 1990. – №2. – С.79.
- ²⁶ Дневник В.И.Вернадского // Архив РАН. – Ф.518. – Оп.1. – Спр.11. – Арк.9.
- ²⁷ *Сытник К.М., Апанович Е.М., Стойко С.М.* Вернадський В.И. Жизнь и деятельность на Украине. – К., 1984. – С.83.
- ²⁸ Я верю в силу свободной мысли // Новый мир. – 1989. – №12. – С.216.
- ²⁹ Збірник раць Комісії для вироблення законопроекту про заснування Української академії наук у Києві. – С.ХХХ.
- ³⁰ Архів РАН. – Ф.518. – Оп.3. – Д.236. – Л.5.
- ³¹ Постанова РНК про УАН від 25.01.1921 р. // Культурне будівництво в УРСР (1917–1927). – К., 1979. – С.177.
- ³² Там само. – С.179.
- ³³ ІР НБУВ. – Ф.1. – Спр.23292. – Арк.1.
- ³⁴ Там само. – Ф.40. – Спр.1257. – Арк.1.
- ³⁵ ЦДАГОУ. – Ф.1. – Оп.20. – Спр.2921 – Арк.7.
- ³⁶ Там само. – Ф.1. – Оп.6. – Спр.40. – Арк.261 (1923 р., 5.1).
- ³⁷ Там само. – Спр.93. – Арк.62 (1926).
- ³⁸ Там само. – Ф.1. – Оп.20. – Спр.1020. – Арк.60.
- ³⁹ Див.: *Вороненко В.В., Кістерська Л.Д., Матвєєва Л.В., Усенко І.Б.* Другий президент. Історико-біографічний нарис про М.П.Василенка // Вісн. АН УРСР. – №2. – 1990. – С.55–72; *Кістерська Л.Д., Матвєєва Л.В.* Загублені президенти (з історії Академії Наук України). – К., 1991; *Вороненко В.В., Кістерська Л.Д., Матвєєва Л.В., Усенко І.Б.* Микола Прокопович Василенко. – К., 1991. – 267 с.
- ⁴⁰ Центральный государственный архив Российской Федерации. – Ф.5784. – Оп.1. – Д.147. – Л.101.
- ⁴¹ Там же. – Д.150. – Л.2.
- ⁴² ЦДАГОУ. – Особлива папка №1. – Арк.166.
- ⁴³ Там само. – Особлива папка №2. – Арк.163.
- ⁴⁴ Там само. – Ф.1. – Оп.6. – Спр.48. – Арк.69.
- ⁴⁵ Там само. – Оп.20. – Спр.2008. – Арк.170.
- ⁴⁶ Там само.
- ⁴⁷ Там само. – Спр.2264. – Арк.43 (1926 р.).
- ⁴⁸ Там само. – Оп.6. – Спр.88. – Арк.118.
- ⁴⁹ ІР НБУВ. – Ф.40. – Спр.1257. – Арк.3.
- ⁵⁰ Архів Президії НАНУ. – Ф.Р-251. – Оп.1. – Спр.30. – Арк.45.
- ⁵¹ Там само.
- ⁵² Центральный державный архив-музей литературы и искусства (ЦДАМЛМ) України. – Ф.542. – Оп.1. – Спр.46. – Арк.418.

- ⁵³ Архів РАН. – Ф.518. – Оп.3. – Д.234. – Л.1.
⁵⁴ ЦДАГОУ. – Ф.1. – Оп.6. – Спр.130. – Арк.1.
⁵⁵ Особлива папка рішень політбюро ЦК КП(б)У №5. Окремі постанови. – Арк.50, 53.
⁵⁶ Архів РАН. – Ф.518. – Оп.3. – Д.234. – Л.30.
⁵⁷ ЦДАГОУ. – Особлива папка №4. – Арк.176.
⁵⁸ ЦДАМЛІМ України – Ф.542. – Оп.І. – Арк.424–425.
⁵⁹ Там само. – Арк.425–427.
⁶⁰ ЦДАГОУ. – Ф.1. – Оп.6 – Спр.149 – Арк.135.
⁶¹ ЦДАМЛІМ України. – Ф.542. – Оп.1. – Спр.46 – Арк.425–427.
⁶² ЦДАГОУ. – Ф.1. – Оп.6. – Спр.147 – Арк.177.
⁶³ ІР НБУВ. – Ф.40. – Оп.1. – Спр.1430. – Арк.3.
⁶⁴ ЦДАГОУ. – Ф.1. – Оп.6 – Спр.147. – Арк.178.
⁶⁵ Там само. – Арк.179.
⁶⁶ Архів РАН. – Ф.518. – Оп.3. – Д.234. – Л.8.
⁶⁷ Там же. – Особлива папка №4. – Арк.152.
⁶⁸ ЦДАГОУ. – Особлива папка №4. – Арк.157.
⁶⁹ ЦДАМЛІМ України. – Ф.542. – Оп.1. – Спр.46. – Арк.428–432.
⁷⁰ ЦДАГОУ. – Особливий сектор ЦК КП(б)У. – Спр.4. – Арк.71.
⁷¹ Там само. – Ф.1. – Оп.20. – Спр.2705. – Арк.20.
⁷² ЦДАГОУ. – Ф.1. – Оп.20. – Спр.2705. – Арк.14.
⁷³ Там само. – Оп.6. – Спр.149. – Арк.146.
⁷⁴ Там само. – Оп.20. – Спр.2924. – Арк.5.
⁷⁵ Там само. – Арк.6.

The article recreates an important period in formation of the Ukrainian Academy of Sciences. It uses a great amount of documents that show truthful history of the Academy of Sciences, one of its development stages. At the same time the author draws attention to an important role of the first academic personnel, its active research and organizational work, and long-lasting struggle for protection of the Ukrainian Academy of Sciences.

В.І.Ульяновський*

ГЕТЬМАН ПАВЛО СКОРОПАДСЬКИЙ І СПРАВА ЗАСНУВАННЯ УКРАЇНСЬКОЇ АКАДЕМІЇ НАУК

Автор намагається з'ясувати, яку роль відіграв гетьман Павло Скоропадський у справі заснування Української академії наук та причини, що призвели до затьмарення ролі глави Української Держави в «академічному процесі». Аналізуються самооцінка Павла Скоропадського, інвективи Миколи Василенка та Володимира Вернадського щодо його ролі в заснуванні УАН, а також офіційна документація та публічні акти 1918 р. Автор статті доходить висновку, що П.Скоропадський має бути залучений до кола «батьків-засновників» УАН.

Головні дійові особи «академічної справи» 1918 р., сучасники та пізніші історики УАН досить одноставно називають «батьками» академії Миколу Василенка та Володимира Вернадського¹. Міністр народної освіти і мистецтв та голова Комісії для вироблення проекту про заснування Української академії наук цілковито «затьмарили» у цій справі особу глави Української Держави. Фактично роль гетьмана зведена всіма ледь не до формального акту затвердження законодавчих документів, такого собі «державного статиста».

* Ульяновський Василь Іринархович – д-р іст. наук, професор кафедри давньої та нової історії України Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Спробуємо з'ясувати, чому так сталося, тобто, чому утвердився саме такий погляд на роль П.Скоропадського у справі заснування УАН і чи відповідав він реаліям. Адже обидва чільні діячі (М.Василенко і В.Вернадський) постійно підкреслювали державну і національну вагу акту заснування Української академії наук. Гетьман за своїм статусом, власне, уособлював ці історичні традиції (і державну, і національну). Тоді чому ж він опинився ніби на узбіччі даної справи?

1. Павло Скоропадський про заснування УАН

Спочатку з'ясуємо, як сам П.Скоропадський бачив та оцінював свою роль в організації академії. Звісно, що це сьогодні (до публікації корпусу листів, щоденників та інших приватних документів гетьмана) можна зробити винятково на підставі його пізніших спогадів. Це відразу закладає парадигму історичної саморетроспекції автора спогадів. На еміграції П.Скоропадський мав можливість спокійно «переглянути» весь період гетьманату й скласти чітку синтезу, яка в оціночному та, навіть, подієвому плані більше відповідала стану його пам'яті на момент написання спогадів, ніж реальній картині хоч і недалекого, але вже минулого. Адже погляд із боку і трошки звіддала – завжди щось інше, ніж погляд із середини і у самому процесі. Зробивши це загальне й самоочевидне для фахівців зауваження, звернімося безпосередньо до тексту спогадів.

П.Скоропадський писав буквально так: «Я горячо сочувствовал этому начинанию (тобто створенню УАН – В.У.). Была составлена комиссия под председательством профессора Вернадского и внесён закон об учреждении Академии со всеми необходимыми ассигновками, и он прошёл. Уж и помещение для начала работ Академии было подыскано. Я так по памяти не могу в подробностях указать все отделы Академии, помню лишь, что там был отдел для разработки украинского языка и обращалось большое внимание на создание отдела по естествоведению Украины, причём этому отделу предполагалось придать значение главным образом практическое». Безпосередньо перед цим текстом ішлося про залучення «научних сил» із Росії, які вивозилися «так называемыми державными поездами», серед них було і «несколько выдающихся и подходящих нам по своим убеждениям работников из числа людей науки и искусства». Саме це «дало возможность Василенко внести проект о создании Украинской академии наук»².

Отже, у спогадах П.Скоропадський фактично підтвердив, що головним ініціатором заснування УАН був М.Василенко, який залучив різні наукові сили (і російські в т. ч.). Але поряд із цим дана ідея викликала схвалення й гарячу підтримку гетьмана, що вже **гарантувало** (тут і далі виділення – В.У.) успіх справи на вищому державному рівні. Чомусь ніхто не взяв до уваги можливість відмови гетьмана від такої широкомасштабної й дорогої справи у складний для молодій Українській Державі період. Ініціатива М.Василенка могла б залишитися тільки ініціативою, відкладеною на невизначене майбутнє, без схвалення гетьмана (як це було, наприклад, за Української Центральної Ради). Саме створення й початок діяльності згаданої комісії на чолі з В.Вернадським відбулося вже після принципової згоди П.Скоропадського на втілення давно виношуваної українськими вченими ідеї заснування УАН.

Згідно із загальною настановою П.Скоропадського, він не втручався у конкрети дій своїх міністрів (особливо щодо внутрішньої політики), розглядаючи більш концептуально їх програми та потім уже підготовлені законопроекти. Тому після схвалення ідеї УАН П.Скоропадський на останній стадії завізував основні документи з її реалізації. Принаймні, так може виглядати вся ця справа через призму оцінки/згадки Павла Скоропадського.

Утім, у 1935 р. П.Скоропадський підготував нову «сторінку спогадів» про культурницьку працю (і, притому, винятково українську) за часів його гетьма-

нату. Тут він досить рішуче заперечив твердження, що заснування УАН має бути пов'язане з ініціативою та підготовчою працею Центральної Ради: «Такі твердження не витримують критики: мало ще того, що така думка була – треба було її реалізувати». Він указував, що особисто разом із М.Василенком, П.Стебницьким та іншими діячами опрацьовував «загальні директиви», а названі урядовці зуміли їх утілити в життя. Згадав П.Скоропадський і про конкретну проблему щодо діяльності УАН, яку він намагався безпосередньо розв'язати. Маємо на увазі питання про особу президента академії. Павло Петрович згадував: «Перед тим, як відкрити Українську академію наук, ми довго обмірковували, хто мав би бути її головою. Я був такої думки – та й усі зо мною погоджувалися, що це високе й почесне місце належить в Україні тільки Грушевському. Грушевського я завжди високо цінив як найбільшого нашого історика. ... Думалося мені, що коли б він зайняв місце голови академії, то зміг би принести величезну користь українській науці. ... Тому я прохав прозондувати ґрунт, як би він до такої пропозиції поставився. Відповідь була категорично негативна. Мені було неприємно не тому, що він міг був мені пошкодити своїм політичним напрямом, а тому, що позбавлене змоги зближення з Грушевським хоч би виключно на офіційно-науковому ґрунті, гетьманство в культурному відношенні позбавлялось великої сили. Думаю, що для Грушевського було б краще, коли б він цю пропозицію був прийняв. Та це вже не моя вина, – честь була йому виявлена»³.

У даному випадку нас цікавить не проблема стосунків П.Скоропадського та М.Грушевського, яка вже обговорювалася в одній із наших праць⁴, а конкретика дій гетьмана щодо заснування УАН. Отже, у його пам'яті й свідомості серед найважливішого відклалося схвалення ідеї академії, опрацювання «загальних директив» і вирішення питання про можливу кандидатуру президента. Гадаємо, і наведений матеріал це підтверджує, що роль П.Скоропадського у справі заснування УАН цим не обмежилася, але все інше стосувалося поточних питань. Загалом же маємо сформулювати тезу, що означена роль гетьмана мала винятково позитивний характер, сприяючи на найвищому державному рівні загальному успіхові справи.

Цікаво все ж з'ясувати одну суттєву обставину – на відміну від урочистого акту відкриття державного університету, П.Скоропадський не провів урочистої імпрези щодо початку діяльності УАН. Але чому? Адже заснування національної академії наук мало не меншу вагу й також повинно було б вилитися в урочисту публічну акцію. Пояснення «зовнішнього характеру» (невизначеність із приміщенням, не сформовані штати і т. ін.) – справедливі, але недостатні. Гадаємо, що основна проблема – у керівництві УАН. Адже врочисте відкриття державного університету влаштовувала й запрошувала гетьмана університетська корпорація на чолі з ректором. Чільні ж діячі академії наук такої ініціативи не проявили. Більше того, як побачимо далі, вони намагалися дистанціювати УАН від конкретної форми політичної влади.

Але саме ця обставина – тобто, відсутність урочистостей із приводу відкриття Української академії наук, публічного виступу у цій справі гетьмана Павла Скоропадського, офіційної подяки йому від академії (на тлі іншої подібної практики) – у першу чергу й вплинула на формування загальної думки про формально-констатуючу роль П.Скоропадського у справі заснування УАН.

2. Вернадський і Василенко про роль Скоропадського

Сама постановка питання про оцінку ролі П.Скоропадського «батьками» УАН 1918 р. може видатися дивною. Адже ніде в літературі та в опублікованих матеріалах про заснування академії про це не йдеться. Скрізь як цілком самодостатні діячі справи УАН виступають виключно від свого імені і міністр, і голова Комісії з розробки проекту академії.

Утім, публікація повних щоденників В.Вернадського несподівано «привідчинила» перебіг спілкування П.Скоропадського, М.Василенка, В.Вернадського з проблем УАН. Щоденники демонструють «подвійну оцінку» ролі гетьмана: М.Василенка і В.Вернадського, а, радше, М.Василенка через В.Вернадського. Фактично щоденники В.Вернадського завдяки фіксації змісту бесід фіксують на рівні моменту (конкретного дня) погляд обох «батьків» УАН, які й зводять роль П.Скоропадського до позиції «статиста» та політичної сили, яку просто не можна було оминати. Поряд із цим наскрізною ниткою проходить визначальна роль міністра і голови комісії.

Фактично В.Вернадський «пальму першості» передав М.Василенку, указуючи, що ще в 1917 р., коли вони обидва були товаришами міністра народної освіти Тимчасового уряду, «у него першого явилась мысль о создании Украинской академии наук (у зв'язку із загальним обговоренням проблеми про грузинську, сибірську, українську академії наук – В.У.). ... У нас ... создалась дорогая нам обоим дружеская связь»⁵. Остання фраза цілком відповідає дійсності й пояснює ідейний, науково-організаційний та особистісний «тандем» майбутніх «батьків» УАН. Це слід мати на увазі, коли аналізуємо щоденник В.Вернадського.

Володимир Іванович чотири рази зафіксував розмови з гетьманом про УАН. 6 червня 1918 р. зі слів М.Василенка він записав: «Василенко рассказывал свой разговор с гетманом, который сказал ему, что у него была депутация о необходимости создания академии наук. Василенко сказал ему, что уже делается, и что я стою во главе. Тот очень удивился, просил при случае к нему приехать поговорить и обещал всякую поддержку»⁶. Це була далеко не перша зустріч міністра зі П.Скоропадським. Ще 5 травня він подав гетьману на затвердження свій план дій (у т. ч. був пункт про заснування УАН), і, згідно з розпорядком, щотижня в конкретний день та годину робив доповіді про найважливіші справи. Проблема заснування академії наук та створення задля цього комісії на чолі з В.Вернадським, безперечно, належали до числа найважливіших і мали б включатися до звітів. Проте з оповіді М.Василенка виходило, що про конкретику заходів щодо втілення ідеї УАН П.Скоропадський дізнався від міністра лише через три тижні відтоді, як той розпочав обговорення питання з В.Вернадським. Можливо, це дійсно так: М.Василенко не міг доповісти про справу до офіційного створення комісії, яка розпочала свою діяльність лише 9 липня 1918 р. Важливо при цьому відзначити, що гетьман схвалив уже сам процес на початку, не висловився проти планованої кандидатури голови комісії й пообіцяв усіляку підтримку. Усе це було загалом дуже важливим для справи.

9 червня на прийнятті у П.Скоропадського побував сам В.Вернадський. Цю подію він описував у щоденнику: «Был у гетмана. Генерал свитский, не вполне разобравшийся в положении и недостаточно образованный, но, очевидно, очень неглупый и с характером, по крайней мере, в смысле желания. Разговор об академии наук, большая неосведомлённость. Широкий законопроект – малые траты на первый год. Я ему доказывал, что и малые – будут относительно малыми. Жаловался на искажение украинского языка – необходимость для этого академии (не это ли ему толковали украинцы?). Я указывал на другие задачи, необходимость вызвать Волкова и Крымского. Обещал всякое содействие – позже Василенко говорил, что он очень хорошо отзывался ему об этом разговоре. Между прочим, он вспоминал разговоры в Крыму с Николаем II о науке, уважения и признания значения которой Николай II в интимных беседах не чувствовал»⁷.

Залишимо поза розглядом особисті враження В.Вернадського щодо особи П.Скоропадського. Важливим є те, що у детальній розмові з гетьманом був обговорений план і сама структура та принцип фінансування УАН. І хоч П.Скоропадський був «неосведомленим», В.Вернадський виклав йому власні погля-

ди на концепцію, яка гетьмана переконала. Варто також відзначити особливу акцентацію П.Скоропадського на «українознавчих» дисциплінах, зокрема, філології, котрі мають бути представлені у структурі академії. Гетьман погодився і з потребою запрошення в Київ визначних учених (і, у першу чергу, українців та прихильників української справи) з Росії. Нарешті, П.Скоропадський знову обіцяв повне сприяння цій важливій державній справі. Дана обіцянка не могла бути лише формальністю хоча б з огляду на те, що концепція В.Вернадського передбачала державне утримання членів УАН та співробітників її установ. Це означало початкове створення академії як автономної (самоправної) державної структури й, відповідно, покладало значні фінансові зобов'язання на державу. Згідно із записом В.Вернадського, він пояснив гетьману розміри «малих» видатків при широкій програмі. П.Скоропадський усе ж погодився. Нарешті, цікава деталь про імператора Ніколая II, який не розумів значення науки, мала підкреслити протилежну (позитивну) позицію гетьмана.

Дана зустріч В.Вернадського зі П.Скоропадським була принципово важливою – гетьман був поінформований і цілком схвалив саму концепцію УАН та конкретику її втілення, розроблену В.Вернадським і М.Василенком; це відбулося рівно за місяць до початку роботи спеціальної комісії. Отже, можна вважати, що концепція «батьків» академії отримала генеральне благословення глави держави на самому початку її еволюції.

Два наступні записи про прямі контакти зі П.Скоропадським подані в щоденнику В.Вернадського за розповідями М.Василенка. Вони принагідні та, як промені світла, вихоплюють лише ті деталі, які цікавили автора щоденника. Зважимо на це, коли будемо знайомитися з текстом і аналізувати його.

10/23 червня: «У Василенко был интересный разговор с гетманом. Тот спросил его, верит ли он в самостоятельность Украины. Василенко ответил, что не верит; что граница между Украиной и Россией искусственная и связи между Россией и Украиной такие крепкие, которые не могут быть так прерваны. Гетман сказал – но мы должны действовать, как будто бы Украина была самостоятельным государством. Василенко ответил, что он так и действует. После того, у Василенко были конфиденциальные беседы с гетманом, связанные с внутренней политикой»⁸. В.Вернадському дуже потрібна була (в річищі своєї ідеології та загалом партії кадетів, до якої він належав) інформація про федералістське спрямування гетьманату. Це, зокрема, вписувалося і в його концепцію УАН, яка могла зберегти тісні стосунки з Російською АН та російську мову як одну з мов публікації праць. Поряд із цим, ішлося про децентралізацію науки (як і інших галузей життя), а тому потребу розвитку широкого регіоналізму. Створення УАН так само розглядалося і в цьому ключі. Невідомо, чи в бесіді з гетьманом про внутрішню політику М.Василенко порушив питання академії, але в розумінні В.Вернадського воно концептуально «лягало» у сам напрямок, ідею та настанову гетьмана. Для голови комісії це було дуже важливо – її діяльність ще не розпочалася, але загальне спрямування бажано було узгодити з генеральною позицією влади.

Нарешті, останній запис про усну реакцію П.Скоропадського на проблеми УАН був зроблений 25 серпня і знову переказував інформацію від М.Василенка: «Гетман украинскому университету (и академии) даёт артиллерийское училище – правильное решение: они шли на компромисс – совместно с кадетским корпусом»⁹. Тобто йшлося про приміщення для державного університету та УАН – попередньо висувався проект передачі Володимирського кадетського корпусу та Кадетського гаю (див. далі). Опосередковано про подібну ж конкретику дій гетьмана у справі академії говорить також інформація щоденника під 11/24 червня про Григор'єва, «откомандированного гетманом для того, чтобы помочь привезти Крымского, Волкова, Перетца»¹⁰.

Загалом же щоденник В.Вернадського хронологічно фіксує розвиток концепції УАН у спілкуванні між ним і М.Василенком. Тут також гостро протиставляються «своя» концепція і намагання Українського наукового товариства в Києві розвинути попередню ідею перетворення УНТ в УАН, за якою стояв М.Грушевський, а на практиці розвивав О.Грушевський¹¹. М.Василенко і В.Вернадський наполягали на тому, що академія не має бути лише вченим товариством, але державною установою із розгалуженою інфраструктурою для науководослідної праці – а, відтак, вона має засновуватися й утримуватися державою, що забезпечує її швидку організацію та тривале існування.

Важливо зазначити, що обидва «батьки» УАН від початку в режимі гетьманату бачили лише зручний інструмент для організації академії, але прагнули забезпечити її подвійне становище: з одного боку – державний статус, а, з іншого, аполітичність, незалежність від влади та її репрезентантів. Про все це свідчить щоденник В.Вернадського та його листування з М.Василенком.

9 травня 1918 р. Володимир Іванович занотував, що М.Василенко запропонував йому «создание академии наук в Киеве. ... Необходима широкая постановка работы. Деньги на всё это будут»¹². 11 травня між ними відбулася концептуальна розмова щодо типу, структури та механізму діяльності УАН¹³. Важливим є запис під 12 травня, де автор чітко вказує на потребу й можливість скористатися політичною кон'юнктурою: «Всё больше вдумываюсь в создание большого центра в Киеве, воспользовавшись благоприятной политической конъюнктурой. Даже если не удастся провести – надо проводить. Обычно из всего этого всегда что-нибудь выходило, и никогда нельзя знать результата. Не надо знать результата, а надо знать то, что хочешь получить»¹⁴. Того ж дня він склав проект структури академії. 18 травня В.Вернадський відправив лист М.Василенку, де погоджувався очолити Комісію у справі заснування УАН і викладав своє загальне бачення цієї наукової установи. Для аналізованої теми важливим є постулат про державний статус академії: «Академия наук есть собрание государственных учёных учреждений (которые) должны быть обставлены достаточными средствами. ... Очевидно, сразу создать её не под силу слагающемуся государственному организму; на первом месте, прежде всего, должно быть создано хорошо составленное отделение украинского языка, литературы и истории (может быть, совместно со славянским?), и те отделы институтов, которые связаны с практически важными для государства интересами, связанными с изучением производительных сил страны и экономическо-статистического обследования её»¹⁵. Таким чином, уже тоді йшлося про структуру УАН, яка б задовольнила будь-який український уряд, працюючи на вивчення українства як явища світової культури та допомагаючи розвиткові держави у прикладних галузях.

Цікавою із цього огляду є й інформація щоденника про зустріч 8 червня В.Вернадського з М.Грушевським. Історик переконував природознавця в неможливості створення УАН за гетьманського уряду, радив зачекати. Позиція В.Вернадського була іншою: «Я ... сразу стал на позицию учёного, который считает, что необходимо проводить всяческие интересы науки, указывая в то же время значение академии наук и для национальных и государственных целей ... в такое время, как теперь, надо спешить – будущее неизвестно, а, значит, научный исследовательский центр для настоящего времени мирового истощения никогда не должен откладываться. ... Он говорил, что ничего не может принимать от этого правительства, в том числе и работы при организации академии наук и самой академии. На эту точку зрения я статью, конечно, не мог»¹⁶. Того ж дня у В.Вернадського був «большой разговор об организации академии» з М.Василенком¹⁷. Обидва «батьки» УАН, на відміну від М.Грушевського, уважали, що слід використати сприятливі обставини, коли є згода верховної влади, а, значить, і необхідні засоби (кошти, приміщення, постійне матеріальне забезпечення, зага-

лом державний статус). Наука вища за форми політичної влади, головне заснувати УАН і при цьому байдуже, хто тепер чи потому буде при владі. Щодо гетьмана, це передбачало «споживацьку» настанову – використати його прихильність до ідеї, владу – для здобуття матеріальних засобів і законодавчу функцію – для надання УАН державного статусу. У цьому плані найпоказовішим є запис у щоденнику В.Вернадського розмови з А.Кримським (під 10 листопада): «Об академии. Необходимо спешить (по Крымскому), пусть потом гетман слетит. Василенко тоже настаивает скорее провести ассигновку»¹⁸. Нагадаємо, що саме заходами П.Скоропадського та спеціально відрядженого ним Григор'єва А.Кримському разом з його великою бібліотекою вдалося переїхати з Петербурга до Києва. Але у справі академії навіть йому не йшлося про становище та долю влади гетьмана – усі прагнули лише використати шанс для фактичного (підкреслимо, більше фактичного – кошти, приміщення, штати, персональний склад академіків, керівні органи, – ніж формального) заснування УАН. Цим самим роль гетьмана зводилася до «дозволяючої» та «забезпечуючої» сили й фактично потрапляла «в тінь» від могутніх постатей «батьків» УАН.

Було б цікаво порівняти інформацію щоденників та листів В.Вернадського з подібними документами М.Василенка. На жаль, вони не збереглися, за винятком листів Миколи Прокоповича до Володимира Івановича більш пізньої доби з історичними ретроспекціями про УАН¹⁹. Утім, гадаємо, що обидва ці діячі у справі академії дотримувалися дуже близьких поглядів і В.Вернадський адекватно відобразив думки М.Василенка у своєму щоденнику. Їх спільна оцінка ролі гетьмана у справі заснування УАН, як уже вказувалося, зводилася до ідеї – якщо не перешкоджає і схвалює, то мусить допомогти і на цьому його функції вичерпуються.

3. Офіційна документація про роль гетьмана у справі заснування УАН

Попередньо ми розглянули, так би мовити, «внутрішню» сторону справи – погляди чільних дійових осіб на роль гетьмана у справі заснування УАН. Вони відображали певну міжособистісну «кухню» розвитку ідеї та конкретики ситуації (з суб'єктивного погляду кожного з очевидців) в щоденному (В.Вернадський і М.Василенко) або історико-ретроспективному (П.Скоропадський) режимі. Перевірити (частково та з різним ступенем наближення) цю інформацію та наші висновки з неї дають змогу документи протилежного (приватному) характеру – тобто, публічна та офіційна «документація дня». Це знову потребує саме послідовно-хронологічного підходу до викладу матеріалу.

Першою традиційно переказується інформація, почерпнута безпосередньо від чоловіка Наталю Полонською-Василенко про те, що 5 травня 1918 р. Микола Василенко подав план роботи Міністерства народної освіти, третім пунктом якого пропонувалося заснувати УАН. «Гетьман затвердив цей план і М.П.Василенко негайно приступив до його здійснення»²⁰. Наголосимо, що в подальшій офіційній документації (не кажучи вже про приватну) М.Василенко ніде не посилався на даний факт і не апелював до схваленого П.Скоропадським плану²¹. Вочевидь, йому важлива була лише персональна позитивна реакція гетьмана (за логікою: аби не перешкоджав), а ініціативу й конкретику дій міністр залишив власне за собою. Саме він – М.Василенко – виступав головним репрезентантом ідеї, авторитет гетьмана ужитий для цього (пропаганди самої ідеї) не був.

На початку червня 1918 р. від свого імені (міністра освіти) М.Василенко розіслав запрошення взяти участь у роботі Комісії у справі заснування УАН. Тут також ніде не йшлося про волю гетьмана навіть щодо утворення самої комісії²². Навпаки, у тексті вказувалося, що головою комісії «приглашен мною» і дав свою згоду бути академік В.Вернадський²³.

7 липня міністр М.Василенко в офіційному листі до голови комісії В.Вернадського дав указівки щодо розгляду першочергових питань: вибір місцевості для зведення академічних будівель, придбання друкарні, створення національних бібліотеки та музею²⁴.

9 липня при відкритті засідань Комісії для вироблення законопроекту про заснування УАН міністр М.Василенко мав довгу промову, де вказав на історичний шлях ідеї національної академії наук від Наукового товариства Шевченка у Львові, через Українське наукове товариство в Києві і до 1918 р. Міністр нічого не сказав про ініціативу чи підтримку гетьмана П.Скоропадського, говорячи натомість про Українську Державу: «Теперь есть новые благоприятные обстоятельства в этом вопросе, и задачу создания в Киеве Украинской академии наук берёт на себя Украинская Держава. Задача эта – дело государственной важности и разрешить её не по силам частному обществу. Участие государства в этом деле даст возможность осуществить мысль о создании в Киеве академии наук скоро и наиболее полно и поставит существование на твёрдую почву. Академия должна сосредоточить вокруг себя научные силы, которые в первую очередь должны будут пополнить существующие пробелы в изучении Украины»²⁵. Фактично М.Василенко підкреслював державне та національне значення заснування УАН. У річищі спільної з В.Вернадським концепції він підніс саму роль національної держави в заснуванні академії, не акцентуючи на її (держави) репрезентанті в даний історичний момент (тобто гетьманові). Цією промовою фактично оприлюднювалася (між рядками) й сама ідея – гетьман може бути замінений іншою владою, а УАН залишиться. Гадаємо, що це, власне, і обумовило повну відсутність у загальних виступах «батьків» академії посилай на волю, підтримку тощо ідеї УАН главою Української Держави. Утім, власне посилай на конкретні обіцянки та дії П.Скоропадського все ж зустрічаються, але лише тоді, коли були потрібні його допомога, підтримка і прояв влади для вирішення цих конкретних проблем. Це фіксують протоколи засідань комісії.

Уже на першому ж засіданні (тобто 9 липня) під самий кінець, вочевидь, щоб вселити більшу впевненість у своїх колег, В.Вернадський «указал, что гетман Украины в разговоре с ним высказал самое горячее сочувствие идее академии наук, считает необходимым широкую разработку её планов и обещал, несмотря на тяжёлые финансовые условия, в которых находится Украинская Держава, всяческое содействие к скорейшему созданию Украинской академии наук в Киеве, поставленной в условия, отвечающие её национальному значению»²⁶. Нагадаємо, що саме 9 липня перед початком засідання комісії В.Вернадський мав розмову зі П.Скоропадським, але не почав з переказу її змісту, лише завершив засідання підбадьорливими словами, що в разі потреби гетьман допоможе, як також зорієнтував колег на масштабне планування структури УАН. Ця загальна інформація про ставлення П.Скоропадського до самої ідеї академії більше ні разу не повторювалася. Натомість, В.Вернадський кількаразово говорив про конкретні заходи гетьмана. Так, 17 липня він повідомив: «Гетман Украины обратился к министру просвещения с просьбой представить ему список приборов, нужных академии для физического института и аналогичных учреждений»²⁷. 24 липня В.Вернадський проінформував про подання на ім'я гетьмана записки щодо передачі УАН будинку Володимирського кадетського корпусу. «При этом председатель комиссии сообщил, что по впечатлениям, вынесенным им из беседы с п. гетманом, есть шанс на то, что здание корпуса будет передано для академии и университета. Кроме того, п. гетман осведомил председателя комиссии, что в настоящее время под председательством министра путей сообщения разрабатывается план застройки Зверинца, на котором будет отведена достаточная площадь для возведения зданий для академии наук и университета»²⁸.

Так, «допоміжна функція» П.Скоропадського перетворилася у визначальну і єдину його функцію у справі заснування УАН.

Що ж до принципів положень, то вони послідовно дистанціювалися від гетьманської форми влади. Уже в засіданні 3 серпня комісія сформулювала перший пункт проекту статуту УАН: «Украинская академия наук есть самостоятельное высшее учёное государственное учреждение Украины, подчинённое непосредственно верховной власти»²⁹. 7 вересня так само було встановлено, що «первые 12 академиком назначаются верховной властью»³⁰. Термін «верховная власть» зустрічається скрізь у протоколах комісії, але ніде не йдеться про гетьманську владу. Це, на наш погляд, однозначно вказувало на бажання унезалежити УАН від конкретної форми політичної влади. Гетьманату й персонально П.Скоропадському не було місця в базових документах УАН. Цю ідею відверто висловив В.Вернадський у промові 9 липня при відкритті комісії (що не відобразилося у протоколах, але було опубліковано пізніше): «... повинна академія не тільки користуватися повною автономією, але й бути поставленою поза всякі впливи на її внутрішнє життя од органів державного урядування, які можуть мінятися»³¹.

Комісія працювала під наглядом винятково міністра М.Василенка, провела 28 засідань і 17 вересня закінчила роботу, про що повідомила міністрові³². 23 липня на ім'я «ясновельможного пана гетьмана України» В.Вернадський відправив лише подання про потребу виділення приміщень Володимирського кадетського корпусу³³. Показовим є, власне, цей «просторовий образ» УАН, який мав різну «конфігурацію» в поданнях комісії, рішеннях урядових кіл та практичних заходах чиновників-адміністраторів. Загальний вектор указаної еволюції «просторового образу» мав напрямок від широкого через середній до вузького.

Комісія вважала: «Для академии наук и её учреждений необходима площадь до 100 десятин, не считая Ботанического и Акклиматизационного садов. Земля эта должна находиться в Киеве или его предместьях и в одном куске, чтобы уединить те учреждения, для которых это необходимо (например, физический или геодезический институты) от сотрясения при передвижении трамваев и экипажей, от изменений, вносимых в работу передвижением металлических масс и т.п.». Пропонувалося передати академії «Кадетскую рощу», яка «находится, с одной стороны, – недалеко от центра города, а, с другой, – в ней не будет ощущаться сотрясения, вызываемого городской жизнью. Наконец, рядом с нею находится Украинский державный университет, в котором, по всей вероятности, возможно будет разместить геодезический институт, являющийся одним из учреждений академии, основываемых в первую очередь, и связь с которым и впредь чрезвычайно желательна и необходима». Нарешті, «возведение зданий академии должно превратить «рощу» в хорошо содержимый парк, открытый для публики» (подання від 25 вересня 1918 р. за підписами голови комісії В.Вернадського та секретаря В.Модзалевського)³⁴.

Представник уряду міністр М.Василенко цілком підтримав «просторову» ідею комісії у поданні на ім'я гетьмана 7 жовтня 1918 р. Вочевидь, як учений і член Українського наукового товариства, М.Василенко поділяв «максималістські плани» своїх колег, зокрема щодо території для будівель академії. Проте як державний діяч він розумів неможливість швидкого вирішення питання, тому в поданні говорилося про два етапи: «тимчасове помешкання академії наук» і «постійне місце її перебування». Загалом, подання завершувалося проханням про повне задоволення «просторових потреб» УАН: «Докладуючи Вам, Ясновельможний Пане Гетьмане, про це бажання, яке і я якнайгарячіше підтримую, маю честь ласкаво просити допомоги в цій важній ділі, щоби утворюєма Академія могла бути поставлена відповідно тим високим завданням, котрі на неї покладають»³⁵.

Далі в лабіринтах адміністративної системи «просторовий образ» УАН почав спочатку переміщуватися географічно, а потім різко звужуватися. Після

міністра М.Василенка управляючий Міністерством народної освіти і мистецтв П.Дорошенко вів перетрактації з духовним собором Києво-Печерської лаври про виділення для потреб академії 430 десятин Голосіївської лісової дачі з боку Китаєва, «де є возвищенність для обсерваторії і великі косогори, особливо придатні для Акліматизаційного парку», в обмін на інші державні землі. Офіційний запит наміснику лаври був відправлений 24 жовтня 1918 р.³⁶ 7 листопада звернення було повторене з проханням прискорити вирішення. Проте 9 листопада представник міністерства, котрий відвідав намісника лаври, отримав згоду лише на п'ять десятин для обсерваторії³⁷.

Урешті все звелось до вирішення питання про тимчасове приміщення для УАН в будинку комерційного інституту, реквізованому для місії Червоного Хреста. Саме до прохання про звільнення цього приміщення й звелися заходи та подання чиновників міністерства гетьману³⁸.

Власне, цими «побутовими» поданнями на ім'я П.Скоропадського від комісії та міністра й була максимально «виявлена» позиція щодо цілком «допоміжної» ролі, яку «батьки» академії відвели у справі заснування УАН гетьманові.

Цим пояснюється і той факт, що в жодній із пояснювальних записок, переданих Раді Міністрів, М.Василенко не згадував гетьмана, що також було вельми показовим.

Між тим, обійти П.Скоропадського було просто неможливо. Уже 26 липня він затвердив асигнування 200 тис. крб «на початкові видатки на організацію Української академії наук у Києві»³⁹.

Вочевидь, саме на пропозицію П.Скоропадського комісія вдруге наприкінці вересня 1918 р. звернулася до М.Грушевського вступити до УАН. Зустріч з істориком від імені влади мав А.Кримський, який у листі до М.Василенка (від 24 вересня) дав детальний звіт про неуспіх переговорів⁴⁰.

Зрештою, необхідний організаційний шлях був пройдений, і міністр М.Василенко подав законопроект про заснування УАН до Ради Міністрів. У розлогіій пояснювальній записці він акцентував на державному та національному значенні заснування академії. Тут знову викладався довгий шлях ідеї (НТШ, УНТ) аж до часу, коли «Міністерство народної освіти у травні 1918 р., заразісінько після сформування уряду пана гетьмана, взяло на себе почин до того, щоб оце національне та державне завдання здійснилося». Отже, гетьман згадувався побіжно і всі «лаври» передавалися міністерству. М.Василенко рефреном повторював усе те ж державне та національне значення акції: «Очевидна річ, міркування національного характеру кажуть ненадовго відкласти заснування Української академії наук, бо вже й так багато часу впущено». До цього додавалася ще прикладна економічна та загальнонаукова потреба. Завершувала все подання фраза, що міністерство почало цю справу «в повній свідомості того величезного значіння, яке новітня наукова установа в стародавньому Києві матиме як для України, так і для всього людства. Справа, для якої початок кладеться оцим законопроектом, не справа скороминущого дня, але з нею зв'язується майбутня доля довгих поколінь»⁴¹.

У записці Василенка жодним чином не згадувався гетьман – ані як верховний репрезентант Української Держави, ані як дотичний до справи УАН персонально.

Проте, саме П.Скоропадський остаточно затвердив 13 листопада асигнування «на утримання Української академії наук у Києві» в розмірі 869 216 крб 69 коп. (до 1 січня 1919 р.)⁴², а 14 листопада завізував закон Української Держави «Про заснування Української академії наук у м. Києві»⁴³. Згідно з цим документом, УАН мала вважатися чинною («закон цей перевести в життя») з 1 листопада 1918 р. Як і в попередньому проекті⁴⁴, тут передбачалася подвійна затверджувальна роль гетьмана: «Первісний склад академії становлять дванадцяттеро академіків, що на подання од міністра народної освіти та мистецтва призначає пан

гетьман ...» (пункт 5); «... пан гетьман затвердить голову-президента академії, її неодмінного секретаря та інших виборних службових осіб, котрі показано у статуті ...». Уже 14 листопада П.Скоропадський виконав пункт 5 закону – затвердив 12 перших академіків УАН⁴⁵. А згодом наказами гетьмана були затверджені президент УАН В.Вернадський, неодмінний секретар А.Кримський, голови відділів: 2-го – Кащенко, 3-го – Туган-Барановський (30 листопада)⁴⁶, а також 1-го – Багалій (10 грудня)⁴⁷.

Однак всі ці акції мали «поточне» значення й цілком конкретний характер. А у принциповому документі – статуті УАН, опублікованому 26 листопада 1918 р., гетьман не згадувався – лише «верховна влада» України: академія перебувала «в безпосередньому віданню верховної влади» (пункт 1); голова-президент затверджувався, як і інші виборні посадові особи академії, «верховною владою/властю» (пункти 16, 32, 36, 41)⁴⁸.

Як уже вказувалося, особливих урочистостей із приводу відкриття УАН не відбулося. Можливо, «батьки» академії вже передбачали падіння гетьманату. 27 листопада відбулося перше спільне засідання УАН, де був обраний президент і неодмінний секретар. Гетьман на цю акцію не був запрошений. Вочевидь, це дійсно було б зайвим – зібрання мало організаційний характер і складалося з кількох чоловік. Але вже на другому спільному засіданні (30 листопада) члени УАН звернулися з офіційними листами-подяками до колишнього міністра М.Василенка (за ініціативу й початок та принципове вирішення справи) та чинного міністра М.Стебницького (за доведення справи до логічного завершення)⁴⁹. Подяки гетьманові П.Скоропадському складено не було – його влада захиталася, і академіки знову дистанціювалися від особи гетьмана.

У доповідній записці В.Вернадського Особливій нараді при генералі А.Денікіну від 11 вересня 1919 р. прямо вказувалося на відчуття перехідного характеру гетьманської влади, період якої був лише використаний для заснування УАН: «Я считал необходимой задачей создать академию наук в Киеве, когда во время гетманства представилась для этого возможность»⁵⁰. З іншого боку, українські радикальні кола поширювали думку, що законопроект про заснування УАН був підписаний гетьманом у день, коли Національний союз ухвалив скинути гетьманський режим і оголосив усі його акти, які виходитимуть із цього дня, не чинними⁵¹.

Так від справи заснування УАН гетьман Павло Скоропадський був усунутий остаточно. «Батьки» академії не бачили його особливої ролі й не бажали її маніфестувати. Директорія УНР та денікінський уряд не визнали самого факту створення УАН, принаймні, намагалися її реорганізувати (за Директорії – в УНТ на чолі з М.Грушевським, за денікінщини – спроба перетворення УАН на «Київську академію наук»). А більшовики взагалі приписали собі цю честь і рішуче виправили дату заснування академії на 1919 р.

Історія ж має розставити крапки над «і». У даному випадку ця крапка така має бути поставлена: гетьман від початку підтримав ідею створення УАН, схвалив концепцію та широкий проект її структури й функціонування; він надав конкретну допомогу у вирішенні низки проблем забезпечення існування академії (фінанси, приміщення, обладнання); П.Скоропадський завізував усі ключові документи УАН та затвердив її персональний склад і обране керівництво. Утім, найважливішою є все ж таки добра воля глави Української Держави, котрий, на відміну від попередньої влади, не розпорядився відкласти справу академії через потребу вирішення більш важливих і нагальних поточних проблем, а погодився таки вирішити її негайно й остаточно. Це дає нам право говорити про принципово важливу роль гетьмана Павла Скоропадського у справі заснування Української академії наук. Гадаємо, що коло «батьків» УАН 1918 р., імена яких золотими літерами вписані в історію та матеріалізовані в

меморіальних дощках на будинку Президії НАН України, має бути поповнене ім'ям голови Української Держави гетьмана П.Скоропадського.

¹ Див.: *Н.Д. (Полонська-Василенко)*. М.П.Василенко і ВУАН // Україна (Париж). – 1951. – №5. – С.337–345; *Вороненко В.В., Кістерська Л.Д., Матвеева Л.В., Ксенко І.Б.* Микола Прокопович Василенко. – К., 1991. – С.144–169; *Сытник К.М., Апанович Е.М., Стойко С.М.* В.И.Вернадский: Жизнь и деятельность в Украине. – К., 1988; *Кіржаєв С.М.* Біля джерел Української академії наук у Києві: сторінки щоденника В.И.Вернадського 1918 р. // Український археографічний щорічник. – К., 1992. – Вип.1. – С.321–331; *Вернадский В.* Жизнеописание. Избранные труды. Воспоминания современников. Суждения потомков / Сост. Г.П.Аксёнов. – Москва, 1993 та ін. Див. також рукопис: Микола Прокопович Василенко (1866–1935): Матеріали до біографії / Упор. Н.Д.Полонська-Василенко // Центральний державний архів-музей літератури і мистецтва України. – Ф.542. – Оп.1. – Спр.35. – Арк.65–68.

² *Скоропадський П.* Спогади (кінець 1917 – грудень 1918). – К.; Філадельфія, 1995. – С.234.

³ *Скоропадський П.* Українська культурна праця на Гетьманщині 1918 року // Наша культура. – 1936. – Кн.4 (13); Державна думка. – 1951. – №4. – С.33–34; пор.: *Дорошенко Д.І.* Мої спомини про давнє-минуле (1914–1920). – Мюнхен, 1969. – С.360.

⁴ *Сохань П.С., Ульяновський В.І., Кіржаєв С.М.* М.С.Грушевський і Academia: Ідея, змагання, діяльність. – К., 1993. – С.42–44.

⁵ Архів Російської академії наук. – Ф.518. – Оп.1. – Д.70. – Л.8.

⁶ *Вернадский В.И.* Дневники. 1917–1921. – Кн.1: Октябрь 1917 – январь 1920. – К., 1994. – С.92.

⁷ Там же. – С.96.

⁸ Там же. – С.109.

⁹ Там же. – С.122.

¹⁰ Там же. – С.109.

¹¹ Див.: *Сохань П.С., Ульяновський В.І., Кіржаєв С.М.* М.С.Грушевський і Academia... – К., 1993. – С.35–37.

¹² *Вернадский В.И.* Дневники. 1917–1921. – С.83.

¹³ Там же. – С.85.

¹⁴ Там же. – С.86.

¹⁵ Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В.И.Вернадського НАН України (далі – ІР НБУВ). – Ф.40. – Оп.1. – Спр.1346. – Арк.6 зв. (42 зв.).

¹⁶ *Вернадский В.И.* Дневники. 1917–1921. – С.95.

¹⁷ Там же. – С.96.

¹⁸ Там же. – С.125.

¹⁹ Публікації: *Матвеева Л.* «После нас, вероятно, наступит упорная борьба за свободу науки. И она победит ...» // Віче. – 1993. – №11 (20). – С.133–145; пор.: Из эпистолярного наследия В.И.Вернадского: Письма украинским академикам Н.П.Василенко и А.А.Богомольцу. – К., 1991.

²⁰ *Полонська-Василенко Н.Д.* Українська академія наук: Нарис історії. – К., 1993. – С.11–12.

²¹ Див.: Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВОВУ). – Ф.2201. – Оп.1. – Спр.135, 136; Оп.2. – Спр.7; Оп.3. – Спр.24; Ф.2582. – Спр.185.

²² ІР НБУВ. – Ф.Х. – Спр.32254; ЦДАВОВУ. – Ф.2201. – Оп.2. – Спр.7. – Арк.28–28 зв.

²³ Історія Академії наук України: 1918–1923: Документи і матеріали. – К., 1993. – С.23–24.

²⁴ ЦДАВОВУ. – Ф.2201. – Оп.1. – Спр.135. – Арк.6.

²⁵ Історія Академії наук України: 1918–1923: Документи і матеріали. – С.25–26, 71–72; Промова п. міністра народної освіти і мистецтв М.П.Василенка при відкритті діяльності комісії 9 липня 1918 р. // Збірник праць Комісії для вироблення законопроєкту про заснування Української академії наук у Києві. – К., 1919. – С.ІІІ–ІV.

²⁶ Історія Академії наук України: 1918–1923: Документи і матеріали. – С.27.

²⁷ Там само. – С.30.

²⁸ Там само. – С.36–37.

- ²⁹ Там само. – С.45.
- ³⁰ Там само. – С.61.
- ³¹ Збірник праць Комісії для вироблення законопроекту про заснування Української академії наук у Києві. – С.V–VIII.
- ³² Історія Академії наук України: 1918–1923: Документи і матеріали. – С.145.
- ³³ Там само. – С.142–143; ЦДАВОВУ. – Ф.2201. – Оп.1. – Спр.135. – Арк.7–7 зв.
- ³⁴ ЦДАВОВУ. – Ф.2210. – Оп.1. – Спр.136. – Арк.2–2 зв.
- ³⁵ Там само. – Арк.1–1 зв.
- ³⁶ Там само. – Арк.3–3 зв.
- ³⁷ Там само. – Арк.7–7 зв.
- ³⁸ Там само. – Арк.8–8 зв.
- ³⁹ Там само. – Ф.1064. – Оп.2. – Спр.1. – Арк.90; Державний вістник. – 1918. – №30. – 4 серпня.
- ⁴⁰ ІР НБУВ. – Ф.40. – Спр.1346. – Арк.27.
- ⁴¹ Історія Академії наук України: 1918–1923: Документи і матеріали. – С.149, 151, 153, 161; До Ради Міністрів Української Держави од міністра народної освіти та мистецтв пояснююча записка до законопроекту про заснування Української академії наук у Києві. – К., 1918.
- ⁴² ЦДАВОВУ. – Ф.2201. – Оп.1. – Спр.135. – Арк.51; Державний вістник. – 1918. – №73. – 22 листопада.
- ⁴³ ЦДАВОВУ. – Ф.2201. – Оп.1. – Спр.135. – Арк.19–21; Державний вістник. – 1918. – №73. – 22 листопада.
- ⁴⁴ Історія Академії наук України: 1918–1923: Документи і матеріали. – С.146–147.
- ⁴⁵ Там само. – С.166–167.
- ⁴⁶ Там само. – С.185.
- ⁴⁷ Там само. – С.187.
- ⁴⁸ Там само. – С.167–178; Державний вістник. – 1918. – №75. – 26 листопада.
- ⁴⁹ ІР НБУВ. – Ф.40. – Спр.44; Перший піврік існування Української академії наук у Києві та начерк її праці до кінця 1919 року. – К., 1919. – С.31.
- ⁵⁰ Історія Академії наук України: 1918–1923: Документи і матеріали. – С.219.
- ⁵¹ ІР НБУВ. – Ф.Х. – Спр.14831. – Арк.10.

The author is trying to find out which role hetman Pavlo Skoropads'kyi performed in the case of foundation of Ukrainian Academy of Sciences and the causes that led to diminishing of the part of Ukrainian state's head in «academic process». The article analyzes Pavlo Skoropads'kyi's self-assessment, Mykola Vasylenko's and Volodymyr Vernads'kyi's invectives as to his role in foundation of UAS, and official documents and public acts of 1918. The author of the article comes to the conclusion that P.Skoropads'kyi has to be enlisted to the circle of founders of UAS.

С.В.Набок*

УКРАЇНСЬКА АКАДЕМІЯ НАУК ЯК ЧИННИК ФОРМУВАННЯ НАЦІОНАЛЬНОГО НАУКОВОГО ПРОСТОРУ

У статті розглянуто роль Української академії наук у процесі формування національного наукового простору у період 1920-х рр. Автор аналізує структурні особливості цієї установи, що дозволили за короткий період об'єднати навколо академії значну частину наукової спільноти країни.

Діяльності Української академії наук (УАН) присвячена значна та різнопланова література. Проте, віддаючи належне досягненням академії у сфері проду-

* Набок Світлана Валеріївна – мол. наук. співроб. Інституту політичних і етнонаціональних досліджень імені І.Ф.Кураса НАН України.

кування наукового знання та розвитку української культури, дослідники практично не приділяють уваги аналізу історії становлення академії в контексті соціальної історії науки.

Цей напрямок переважно репрезентовано аналізом зовнішніх впливів на розвиток структури академії, дослідженням взаємостосунків наукової установи і влади, а його виклад традиційно «набуває характеру політичного», як його окреслила Н.Полонська-Василенко¹. Виглядає, що такий підхід, попри критику багатьма сучасними дослідниками студій його основоположниці, став класичним у працях з історії української науки. Він знайшов своє відображення у виданнях усіх типів, включно з навчальними посібниками. Так, Валентин Онопрієнко у праці «Історія української науки XIX–XX століття»² питанню організаційної структури науки (зокрема й академії) у 1920–1930 рр. присвячує окремий параграф у розділі «Українська наука між світовими війнами», де здійснює ґрунтовний аналіз реорганізаційних процесів у зазначений період. Проте і він основну увагу зосередив на впливі владних структур на розвиток організаційних форм, на процесі «централізації науки» – творенні загальносоюзного наукового простору та залученні до нього, в тому числі й академічної, науки України.

Врахування суспільно-політичного контексту, впливу влади на розвиток академічної науки у здійсненні аналізу діяльності академії є, безперечно, надзвичайно важливими. Саме такий підхід дозволяє визначити місце академії у більш широкому контексті загальної історії України, простежити елементи впливу влади на формування загальносоюзного наукового простору. Проте перевалювання такого підходу в сучасних працях з історії академічної науки України періоду 1920-х років унеможливорює відповідь на низку інших, не менш важливих, питань. Зокрема, поза межами дослідження лишається визначення ролі академії у формуванні українського наукового простору, її місця у цьому просторі. Такий підхід унеможливорює і відповідь на більш загальне питання: чи існував взагалі той український науковий простір у період 1920-х років?

Таким чином, поза контекстом розгляду опиняються надзвичайно важливі, на думку авторки, питання: вплив академії на формування структури української науки, аналіз організаційної структури науки в контексті українського наукового простору, що його епіцентром (і за сутністю і за статутом) була Українська академія наук.

Гіпотеза авторки полягає у тому, що УАН у період 1920-х років не лише сприяла визнанню української науки світовою спільнотою та слугувала збереженню і розвитку національної культури, але й формувала (і досить успішно) український науковий простір: академія об'єднала значну частину українського наукового співтовариства, зосередивши увагу наукової спільноти на «україноцентричних» дослідних напрямках.

«Україноцентричність» академії практично не викликає сумнівів у дослідників, зокрема в авторського колективу «Історії Академії наук України» 1994 р. видання. Попри те, що його автори вважають основою розбіжностей у концепціях академії В.Вернадського та М.Грушевського саме наполягання останнього на творенні «академії українознавства»³, при розгляді процесу роботи Комісії із заснування академії зазначають: «Було відхилено думку про спеціалізований українознавчий відділ, оскільки діяльність усіх відділів полягатиме у дослідженні України, або буде з ним пов'язана»⁴. Та цей погляд на академію не був єдиним із побутуючих у суспільстві на початку 1920-х років. Відгомін тих звинувачень, що лунали на адресу академії, знаходимо у «Звідомленні про діяльність Української академії наук у Києві до 1 січня 1920 року»⁵: «Бо нема де правди сховати: і доводилось, і доводиться од певної частини українців, та й од деяких росіян, чути, що, мовляв, «Українська академія наук»

це тільки вивіска, а всередині йде руська робота, бо «української культури нет» – кажуть злісні росіяни, бо «орударі т.зв. Української академії наук обрусителі» – кажуть незадоволені українці»⁶. Мабуть, досить часто доводилося чути, а то й читати подібні закиди науковій спільноті установи – їх кількість була досить значною, щоб А.Кримський відповідав на них на сторінках «Звідолення». Тож не зайвим буде поцікавитися, наскільки вдалою була реалізація закладеної при заснуванні «україноцентричності» академії в її практичній діяльності.

На нашу думку, визначати «українськість» академії за її соціальним складом було б помилкою. У цьому випадку більше йдеться про аналіз напрямів її діяльності. Проаналізувавши її структуру, видається можливим зробити висновок, що основні вектори зацікавлень у ній закладені.

Близько третини установ академії, що існували у період 1920-х років, уже у назві містили відповідні маркери, які позначали напрям дослідної діяльності, чи то як загальноукраїнський (зокрема, Всеукраїнський археологічний комітет), чи то як спрямований на вивчення України (Постійна комісія для виучування природних багатств України⁷ або Комісія порайонного дослідження України⁸). У більшості ці установи репрезентували Історично-філологічний відділ та установи при Спільному зібранні. Серед них наявні лише по дві від установ Фізико-математичного та Соціально-економічного відділів. Проте, серед установ, що у назвах не містили відповідних маркерів, близько двох третин у своїй діяльності, були орієнтовані на проблеми так чи інакше пов'язані з територією чи людністю України – від Демографічного інституту⁹ до Акліматизаційного саду.

Якщо ж спробувати простежити динаміку реформування установ, наявну у період 1920-х років, особливо першої його половини, то досить чітко проявиться тенденція: окремі дрібні установи, утворені навіть при різних відділах, тяжіють до об'єднання в установи більші, що мають загальноукраїнський – дослідний чи адміністративний характер¹⁰.

Підтвердженням «україноцентричної» діяльності академії та набуття нею функцій формоутворювача національного наукового простору, на нашу думку, слід вважати й зауважене багатьма дослідниками значне розширення меж українознавства у період 1920-х років. У 1930-х роках Д.Дорошенко, висвітлюючи розвиток українознавства у ХІХ – на початку ХХ ст., окреслює його таким чином: «Дослідження української історії, етнографії, мови, письменства – те, що ми зовемо українознавством»¹¹. Саме цими межами й визначаються основні напрями його дослідження, за винятком 1920-х років. Оглядаючи цей період, Д.Дорошенко не лише констатує: «Українські вчені об'єдналися біля академії і за короткий час розвинули широку діяльність, яка становить одну з найближкучіших сторінок в історії української культурної праці»¹². Безпосередньо після цього автор подає короткий огляд діяльності усіх трьох відділів академії, включаючи і Фізико-математичний, відзначаючи його «дуже цінний вклад у дослідження української природи: географії, геології, ботаніки, зоології, нарешті – антропології та етнографії»¹³. Із часу написання Д.Дорошенком цитованої праці минуло ледь не століття, проте погляди на цей період у розвитку українознавства не зазнали принципових трансформацій.

Важливим аспектом в аналізі становлення українського наукового простору та ролі УАН у його формуванні є кількісні дані щодо науковців, які були прямо чи опосередковано у своїй діяльності пов'язані з академією. Насамперед звернемося до тих, які були пов'язані з цією установою безпосередньо, як штатні чи позаштатні співробітники академічних установ. «Звідолення», присвячене діяльності академії у період до 1 січня 1920 р., зокрема наводить кількість співробітників академії, котрі брали участь у її діяльності постійно, перебуваючи у Києві: «Коли перед приходом денікінської «добр'армії» число співробітників

академії досягало цифри у 1 тис., то після її одходу виявилось, що ця цифра зменшилась аж у два рази¹⁴. Отже, звіт про діяльність наукової установи твердить – лише протягом одного року і лише у Києві академія об'єднала у своїй діяльності від 500 до 1000 осіб. Та цей звіт не є поодиноким у твердженні, що кількість співробітників, яких на початку своєї діяльності об'єднувала академія, слід лічити на сотні: «На початок 1921 року, за штатним розкладом, в академії нараховувалося 1004 штатних одиниці», – твердять автори опублікованої у 2000 р. праці з історії академії С.Кульчицький, Ю.Павленко, С.Руда, Ю.Храмов¹⁵. Наголосимо, в даному випадку мова йде не про загальну кількість працівників цієї установи, й про заплановану академією кількість штатних посад.

На тлі інших даних про кількість науковців усієї України ці цифри виглядають фантастичними. Зокрема, якщо врахувати дані, отримані Комісією «Наукові установи та наукові працівники СРСР» (працювала у складі академії наук СРСР), якій у результаті кількарічних досліджень вдалося виявити на території України 4186 наукових працівників¹⁶. Інша комісія, утворена Держпланом¹⁷, нарахувала в Україні 3300 осіб, які працюють у наукових установах та організаціях. Але ці джерела наводять дані по Україні на кінець 1920-х років. Тоді як кількісні дані щодо академії стосуються їх початку. Отже, загальна кількість науковців мала за цей період нехай не подвоїтися¹⁸, але дещо збільшитися¹⁹. Кількість запланованих академією штатних співробітників (а за рік до того засвідчена звітом загальна кількість співробітників) перебувають у діапазоні від чверті до третини всіх науковців України кінця 1920-х років.

Ці цифри виглядають ще більш вражаючими, якщо розглядати їх на тлі загальносоюзного співвідношення між загальною кількістю наукових кадрів СРСР та відсотком тих, які співпрацювали з Російською (яка у 1920-х роках набула статусу загальносоюзної) академією. Зокрема, Г.Хромов, характеризуючи становище Російської академії у передреволюційний час, наводить такі цифри: «У штаті академії тоді налічувалося 212 осіб, з них – 47 академіків, переважно досить немолодих. Останні цифри повчально порівняти із загальною кількістю вчених та викладачів державних вищих навчальних закладів, яких у передреволюційній Росії налічувалося близько 11 тисяч»²⁰. Слід зазначити, що у наведеному уривку мова йде про кількість штатного персоналу Російської академії у той період, коли Українська академія наук подекуди мала й того менше – згідно з першим затвердженим штатним розкладом, в академії було лише 140 штатних співробітників. Проте й у наступні періоди відсоток співробітників академії наук СРСР у загальній кількості науковців по країні не наблизився до співвідношення, що спостерігаємо в академічній науці України 1920-х років.

Продовжуючи огляд історії Російської академії наук, Г.Хромов зазначає, що й у 1930-х роках ця установа зосередила навколо себе лише незначну частину наукового потенціалу країни: «Повертаючись до 1930-х років, нагадаємо, що до нової системи АН СРСР тоді увійшло близько 80 наукових інститутів, в яких налічувалося близько 2000 наукових працівників. На 1941 рік ці цифри зросли, відповідно, до 150 і 4000. Не дивлячись на, здавалося б, чималий обсяг, академічна система становила лише незначну частину тодішньої радянської науки, в якій (включаючи вищі навчальні заклади) налічувалося 2400 установ зі 100 000 осіб основного персоналу. Відповідно, твердження, що подекуди зустрічаються, про вирішальну роль АН СРСР у формуванні науково-технічного потенціалу СРСР у роки Великої Вітчизняної війни і повоєнний відновлювальний період виглядають явним перебільшенням»²¹. Натомість становлення академії наук СРСР як впливового чинника у загальносоюзному науковому просторі дослідник відносить до періоду 1950-1970-х років.

Проте навіть вражаючи на тлі загальносоюзних даних кількість академічних співробітників УАН, що дає підстави твердити про значну роль Ук-

раїнської академії наук у формуванні науково-технічного потенціалу країни у період 1920-х років, далеко не повною мірою окреслює те коло науковців, які працювали у постійному взаємозв'язку з академією.

Усе вищенаведене стосувалося переважно установ академічних.

Однак, згідно зі статутом 1918 р., установи при академії розподілено на три категорії – 1) академічні, 2) у віданні академії та 3) такі, що мають зв'язок із нею. Форми взаємостосунків академії та установ, що не мали статусу академічних, зазнавали цілої низки трансформацій, і досі не досліджені в повному обсязі.

Установи, що перебували у відданні академії (інколи зустрічається формулювання «при академії»), мали власний бюджет і певну адміністративну незалежність від неї. Більшість із них утворилися на базі установ академічних, хоч серед них були і такі, що від заснування перебували на окремому бюджеті. Рівень зв'язку цих установ та їх співробітників з академією оцінюється порізно. «Звідомлення» подають звіти частини таких установ у складі загального звіту академії (переважно у числі установ при Спільному зібранні), а до списків своїх співробітників включають і, зокрема, списки співробітників Всенародної бібліотеки – однієї з установ, що мала власний бюджет. Водночас звіти Фізично-географічного інституту з Метеорологічною обсерваторією після набуття окремого бюджету у «Звідомленнях» шукати не варто.

Знаходимо підтвердження розподілу на дві категорії установ «при академії» і у тексті «Звідомлення»²², підготовленого до 10-ї річниці діяльності академії, проте його так і не видано друком. Його автор зазначає, що цей розподіл базувався на різниці у формах зв'язку академії з установами: «Форми зв'язку з отими установами при ВУАН були такі: а) академія дає установі тільки найвище наукове керівництво, що не має офіційного характеру (Акліматизаційний сад, Метеорологічна обсерваторія, науково-дослідні катедри), – те, що на чолі цих установ стоять дійсні члени ВУАН, полегшує і активізує цей зв'язок; катедри такого керівництва фактично не мали; б) академія надсилає свого представника або представників до керівного колегіального органу установи, обирає директора установи і дає загальне наукове керівництво їй (Всенародня бібліотека України, Геологічний музей, Музей мистецтв)»²³.

Отже, окрім власне академічних комісій та інститутів, академія мала постійний вплив, здійснювала найвище чи загальне наукове керівництво діяльністю цілої низки установ всеукраїнського масштабу.

Академічний статут 1918 р. передбачав існування ще й установ, які перебували «у зв'язку з академією». Цей різновид установ був представлений різноманітними громадськими науковими об'єднаннями. До нього належали профільні наукові товариства всеукраїнського масштабу (вони розташовувались у Києві) та регіональні наукові товариства (переважно універсального типу) і місцеві краєзнавчі комісії, а також одне закордонне профільне наукове товариство. Отже, товариства, що функціонували при академії, не були однорідними у своїй масі. Це твердження ґрунтується на змісті «Звідомлень», що включали звіти одних товариств і не згадували про інші.

Зокрема у «Звідомленні» за 1926 рік, при висвітленні діяльності Історично-філологічного відділу зазначені, власне, установи відділу (академічні) та установи при відділі. Серед останніх у списку співробітників зазначено керівний склад профільних наукових товариств: Історично-літературного товариства (Київ), Історичного товариства Нестора Літописця (Київ), Товариства дослідників української історії письменства та мови (Ленінград) і Педагогічного товариства. Окрім цього, наведено список регіональних товариств при відділі у кількості 11 найменувань²⁴.

Отже, в основі розподілу чітко проявляється територіальна ознака – практично всі товариства, звіти та керівний склад яких відображені у текстах

«Звідомлень» (за винятком Ленінградського), мали загальноукраїнський характер, а територіально розташовувались у Києві. Вони мали постійні та безпосередні зв'язки з академією через персональний склад, а свої зібрання проводили в академічних стінах. Другим аспектом, що, на нашу думку, розподіляє товариства при академії на два різновиди є те, що всі зазначені у текстах «Звідомлень» товариства є галузевими. Водночас, не включені до цього переліку установи, є регіональними, або універсального чи краєзнавчого профілю, об'єднаннями.

Нааявність певного розподілу серед товариств, які функціонували при академії, підтверджують і упорядники довідкового тому видання «Документів і матеріалів академії», які слідом за «Звідомленнями...» зазначають 7 товариств у складі відділів, водночас окремо подаючи список «Наукові товариства та краєзнавчі комісії при ВУАН», де наводять перелік наукових товариств, що не ввійшли до перелічених у складі відділів²⁵.

Частина профільних товариств спочатку створювалися при академії, інші – долучилися до неї вже маючи власну історію, як-от: Товариство Нестора Літописця. Регіональні товариства теж не у повному складі були новоутвореними при академії об'єднаннями. Частина з них УАН дістала у спадок від Українського наукового товариства, приєднаного до академії у 1921 р. Це товариство мало низку філій за межами Києва, які згодом стали окремими науковими товариствами, що працювали у постійному зв'язку з академією. Спадок вплинув і на назву – регіональні наукові товариства при академії часто іменували «філіями академії». Бурхливий розвиток регіональних товариств у період 1923–1926 рр. дав підстави Н.Полонській-Василенко твердити: «Порівнюючи розвиток академії за часи 1924-1929 років із попереднім етапом, треба констатувати, що значення її, як наукової установи колосально зросло. Вона вже мала зв'язки зо всіма культурними осередками України і багато філій»²⁶.

Створення товариств тривало і після піку їх утворення, що припав на 1923–1926 рр. Проте діяльність товариств утворених у 1928–1929 рр. сучасним дослідникам практично невідома. Із 1928 р. було припинено публікацію щорічних «Звідомлень» академії²⁷, а отже, зникло головне джерело систематичних даних про діяльність її установ, у тому числі наукових товариств. Так, зокрема, практично нічого невідомо про діяльність Бібліографічного товариства, яке було утворене при академії у 1928 р.²⁸

Як наслідок, загальну кількість організацій, які у 1920-х роках мали статус «установ, що мали зв'язок з академією» досі точно не встановлено. Текст уже цитованого тут «Звідомлення до 10-річчя академії», твердить про 20 наукових товариств при УАН. Ось як його автори описують взаємозв'язок академії з існуючими при ній науковими товариствами: «Досить широко почали практикувати організацію при академії наукових товариств у Києві і ще більше поза Києвом, (це, здебільшого, були переформовані філії Київського наукового товариства); усіх товариств при академії було двадцять, – небагато, звичайно, для УСРР з її чотирма великими вишівськими містами та розкинутою по цілій республіці сіткою вишів. Зв'язок академії з товариствами виявлявся в затвердженні статуту й президії товариства, в більш-менш регулярному надсиланні звітів; цілою їхньою роботою академія не керувала, але зв'язок з поодинокими академічними установами вони мали, безперечно, і тісніший»²⁹.

Щодо оцінки зусиль академії у встановленні зв'язку з існуючими та творенні нових товариств, наведеної вище, то слід врахувати, що цей зв'язок укладали вже у період «конструктивної критики академії», що розпочався з кінця 1928 р. Якщо ж порівнювати зазначену у цитованому тексті кількість наукових товариств при академії із загальною кількістю наукових товариств в Україні, наведеною у виданні Держплану «Наукові установи та організації УСРР», то

вийде, що академія зосередила навколо себе практично половину зазначених у цьому довідковому виданні наукових товариств³⁰.

Серед документів архівного фонду академії, що зберігається в Інституті рукопису, авторці вдалося виявити документ, який підтверджує існування у складі академії окремої комісії, що мала на меті розгляд та погодження статутів товариств, які мали намір здобути статус таких, що існують при академії³¹. Отже, академія вже від початку діяльності товариства – затвердження його статуту – впливала (бодай формально) на його організаційну структуру та напрями її основні вектори діяльності. У багатьох випадках неофіційне керівництво академією товариствами, огляд стану справ на місцях та координацію діяльності здійснювали співробітники, які, перебуваючи у відрядженнях за межами Києва, контактували і співпрацювали з регіональними товариствами³². Регіональні товариства подекуди були організаціями з досить великою кількістю членів, й інколи налічували у своїх лавах понад 100 осіб. За результатами своєї діяльності вони не лише звітували перед академією, але у багатьох випадках оприлюднювали і свої звіти на сторінках спеціалізованих видань, або публікували їх окремою брошурою³³.

Виняток із цієї досить чіткої системи координації наукової діяльності, зокрема розподілу наукових об'єднань при академії на профільні та регіональні, становить лише Товариство дослідників української історії, письменства і мови у Ленінграді (зустрічається також під назвою Наукове товариство прихильників української історії, письменства та мови в Петрограді). Це єдине профільне товариство, що було організоване і працювало поза межами не лише Києва, а й України. Проте у ранжуванні товариств, відображеному у «Звідомленнях», воно посідає місце, рівноправне з всеукраїнськими (переважно розташованими у Києві) товариствами. Загалом, цей приклад творення установ поза межами країни у практиці академічної науки ХХ ст. не є поодиноким. Так, закордонні установи у своєму складі містила, наприклад, Польська академія, яка мала філію в Парижі³⁴. У даному випадку слід враховувати той факт, що очолював Ленінградське товариство академік В.Перетц. Він не лише обіймав кафедру в академії, але й підтримував з нею, навіть перебуваючи за межами Києва, постійні наукові зв'язки, про що свідчить як епістолярна спадщина науковця, так і бібліографія його праць, опублікованих академією.

Загалом огляд міжнародних контактів академії виходить за межі цього дослідження. Зазначу лишень, що, поза сумнівом, такі контакти були, і досить широко розвинутими. Як офіційні – звіти про відрядження співробітників за кордон, листування про обмін виданнями та налагодження співпраці з іноземними установами – відбиті у документах академії, значна частина яких вже опублікована³⁵. Крім того, контакти з іноземними установами й закордонними вченими підтримувалися членами академії і приватно. Підтвердженням цього є масив епістолярних джерел – це і листування «непреремного» з «неодмінним», як напівжартома іменував листування з А.Кримським його колега з Російської академії наук С.Ольденбург³⁶, і листування з академією її закордонних співробітників-кореспондентів.

Отже, Українська академія наук досить успішно формувала український науковий простір, поступово набуваючи статусу легітимного та загальноновизнаного (як всередині країни, так і за її межами) центру української науки. Переформування назви, хоч і нав'язане академії згори – з Української академії наук у Києві (місцевого наукового осередку, що представляє науку певної етнічної спільноти, хоч би й як вищий науковий орган держави) на Всеукраїнську академію наук (загальнонаціональну установу, що не лише репрезентувала, але й зосереджувала на рівні управлінських та наукових зв'язків навколо себе наукову спільноту країни) загалом мало всі підстави. Вже з початку 1920-х років ака-

демія починає послуговатися цією назвою, хоч, як відомо, і не приймає статусу, нав'язаного їй владою одночасно зі зміною назви.

¹ Полонська-Василенко Н. Українська академія наук. Нарис історії. – К., 1993. – Ч.1. – С. 5.

² Онопрієнко В. Історія української науки XIX–XX ст.: Навч. посібник. – К., 1998. – 304 с.

³ Історія Академії наук України (1918–1993) / Під ред. Б.Є.Патона. – К., 1994. – С.14.

⁴ Там само. – С.16.

⁵ Звідомлення про діяльність Української академії наук у Києві до 1 січня 1920 р. – К., 1920. – 95с.

⁶ Цит. за: Історія Академії наук України. 1918–1923: Документи і матеріали. – К., 1993. – С.223.

⁷ Яременко Л. Науково-інформаційний бюлетень «Продукційні сили України» як джерело з наукової діяльності Комісії ВУАН для вивчення продукційних сил України // Наукові праці Національної бібліотеки імені В.І.Вернадського. – №10. – К., 2003. – С.247–258.

⁸ Папакіна Т. Документальна спадщина комісії порайонного дослідження України Всеукраїнської академії наук (1924–1932) // Наукові праці Національної бібліотеки України імені В.І.Вернадського. – №7. – 2001. – С.232–240.

⁹ Мельник О. Демографічна школа ВУАН: обірваний поступ // Київ і кияни. – Вип.3. – К., 2003. – С.184–194.

¹⁰ Аналіз та підрахунки здійснено авторкою на основі списку установ академії, вміщеному у виданні: Історія Національної академії наук України. 1918–1933. Науково-довідковий апарат. – К., 2002. – 448 с.

¹¹ Дорошенко Д. Розвиток науки українознавства у XIX – на початку XX ст. та її досягнення // Українська культура: Лекції за редакцією Дмитра Антоновича/ Упор. С.Ульяновська. – К., 1993. – С.26.

¹² Там само. – С.36.

¹³ Там само. – С.37.

¹⁴ Цит. за: Історія Академії наук України. 1918–1923: Документи і матеріали. – С.222.

¹⁵ Кульчицький С., Павленко Ю., Руда С., Храмов Ю. Історія Національної академії наук України в суспільно-політичному контексті. 1918–1998. – К., 2000. – С.152.

¹⁶ Наука и научные работники СССР. – Ч. VI: Научные работники СССР без Москвы и Ленинграда. – Ленинград, 1928. – С.748.

¹⁷ Наукові установи та організації УСРР. – Х., 1930. – С.5.

¹⁸ У XX ст. для окремого наукового простору, за умови нормального розвитку, вважається нормою подвоєння кількості науковців кожні 10–15 років. Детальніше про це див.: Добров Г.М. Наука о науке. – К., 1989. – С.114.

¹⁹ Джерела того часу не містять порівняльних даних про смертність серед науковців, тому імовірно збільшення їх загальної чисельності за період 1920-х років лишається не більше ніж логічним припущенням.

²⁰ Храмов Г. Российская академия наук: история, мифы и реальность // Отечественные записки. – №7 (7) (2002) (<http://www.strana-oz.ru/?numid=8&article=394>).

²¹ Там же.

²² Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В.І.Вернадського. – Ф.Х. – Спр.14831. – Арк.69.

²³ Там само. – Арк. 34.

²⁴ Звідомлення Української академії наук у Києві за 1926 р. – К., 1927. – С.101–109.

²⁵ Історія Національної академії наук України. 1929–1933. Документи і матеріали. – С.542.

²⁶ Полонська-Василенко Н. Указ. праця. – С.96.

²⁷ Коротке звідомлення про діяльність установ ВУАН за 1928 рік // Вісті ВУАН. – 1929. – № 3–4.

²⁸ Набок С. Ярослав Стешенко: життєвий шлях і творчий доробок // Історичний журнал. – 2008. – №2. – С.95–103.

²⁹ Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В.І.Вернадського. – Ф.10. – Спр.14831. – Арк.33.

³⁰ Наукові установи та організації УСРР. – С.11-31.

³¹ Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В.І.Вернадського. – Ф.Х. – Спр.1266. – Арк.1.

³² Історія Академії наук України. 1918-1923: Документи і матеріали. – С.248.

³³ Див., напр.: Записки Шепетівського наукового при Українській академії наук товариства. – Шепетівка, 1929. – 128 с.; Звідомлення Товариства дослідників української історії, письменства та мови у Ленінграді за перше п'ятиріччя (1922–1926). – К., 1927. – 21 с.

³⁴ Polska Akademia Umiejętności – Z przeszłości // <http://pau.krakow.pl/index.php/2007022342/Z-przeszosci.html>

³⁵ Див. Історія Академії наук України. 1924-1928: Документи і матеріали. – К., 1998. – С.131, 305.

³⁶ Епістолярна спадщина Агатангела Кримського (1890-1941 рр.). – К., 2005. – Т.2. – С.35.

The article considers the role of Ukrainian Academy of sciences in the process of forming of Ukrainian research areas during 1920s. The author analyses the structural features of scientific establishment which allowed in a short period to unite a considerable part of scientific association of the country around Academy.

Г.А.Вербиленко*

КОМІСІЇ ПОРАЙОННОГО ДОСЛІДЖЕННЯ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ ПРИ ВУАН: СТВОРЕННЯ, ФУНКЦІЇ, АРХІВ

Стаття присвячена висвітленню діяльності комісії порайонного дослідження історії України, які були створені М.Грушевським для вивчення історії України в регіональному розрізі. Автор аналізує здійснену комісіями широку програму історико-географічних, краєзнавчих і мистецтвознавчих досліджень, подає детальну характеристику їх архівної спадщини.

У сучасних умовах подальшої глобалізації і інтеграції суспільства, як це не парадоксально, усе активнішими стають прояви регіоналізації і локалізації.

Дискусії щодо проведення адміністративно-територіальної реформи, внесення змін до законодавства, які стосуються розширення повноважень органів місцевого самоврядування, затверджена урядом програма розвитку регіонів – є підтвердженням того, що сьогодні питання регіональної політики – одні з пріоритетних у системі державного управління. Таким чином, виникає потреба в дослідженні регіонів, що історично склалися. Це, насамперед, усвідомлення і вивчення особливостей їх територій, виробництва, побуту, культури та самосвідомості населення.

Серед розмаїття історичних досліджень важливе місце посідають праці історико-географічного характеру, що висвітлюють минуле окремих просторових об'єктів. Саме до цього жанру належать регіональні історичні студії.

В українській історіографії напрямок регіональної історії був розвинений ще у монографічних дослідженнях М.Максимовича, М.Закревського, С.Голубева, В.Антоновича, хоча слід зауважити, що здебільшого вони мали суто спеціальний характер.

---

* Вербиленко Галина Анатоліївна – мол. наук. співроб. відділу регіональних проблем історії України Інституту історії України НАНУ.

Найвище піднесення історичних регіональних досліджень припадає на 20-ті рр. ХХ ст., коли в системі історичних установ ВУАН за ініціативи М.Грушевського, у рамках його загальної концепції комплексного історико-регіонального вивчення України були створені чотири Комісії порайонного дослідження історії України.

Сучасну історіографію представляє величезний пласт різноманітних праць наукового, публіцистичного, епістолярного жанру про життя і наукову діяльність М.Грушевського. У багатьох із них ідеться як про київську, так і про львівську школи М.Грушевського. Слід зауважити, що безпосередньо про розроблену М.Грушевським програму «історичного районознавства» і її втілення порайонними комісіями при ВУАН у більшості з них згадується лише побіжно.

У працях Л.Винара і Н.Полонської-Василенко представлено загальну картину діяльності Історичної секції та інших історичних установ, керованих М.Грушевським. У монографії П.Соханя, В.Ульяновського, С.Кіржаєва¹ ця діяльність докладно реконструйована. Автори дають характеристику дослідження ними (установами) історії України – як в історико-хронологічному, так і в історико-регіональному напрямках. Процес становлення, функціонування і розвитку регіональних етнологічних центрів, а також комісій порайонного дослідження історії України відображено у книзі О.Гуржія і М.Парахіної².

Монографія Я.Верменич присвячена теоретико-методологічним проблемам історичної регіоналістики в Україні³. У цьому контексті великий розділ відведено висвітленню діяльності регіональних наукових шкіл і центрів, у тому числі Львівської і Київської шкіл М.Грушевського.

Безпосередню роботу Комісії історії Києва дослідила О.Апанович⁴, яка на основі маловідомих джерел, зокрема справ Інституту рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І.Вернадського, відтворила специфіку наукового процесу у цій Комісії. Змістовний і докладний аналіз документів Інституту рукопису НБУВ як джерела до вивчення діяльності комісій порайонного дослідження історії України здійснено Т.Папакіною⁵. Проблеми організації М.Грушевським історико-регіональних досліджень присвячена стаття Р.Пирога⁶.

Слід зазначити, що значна увага історико-регіональним дослідженням приділялася академічною наукою з перших днів існування Української академії наук. Зокрема, працюючи над законопроектом про організацію історично-філологічного відділу УАН, у своїй записці від 10 серпня 1918 р. Д.І.Багалій, А.Ю.Кримський, Г.Г.Павлуцький, Є.К.Тимченко пропонували утворити при кафедрі географії і етнографії України Постійну комісію для складання історико-географічного словника. «Беручи також на увагу, – відзначали вчені, – що тільки на історично-географічному ґрунті можна будувати історію українського народу, необхідно закласти при цій кафедрі особливу Постійну комісію для складання історично-географічного словника української землі в усіх її межах та за всі часи існування України... До цього треба додати, що історично-географічний словник України почав складати у Києві ще небіжчик проф. В.Б.Антонович, який заводив ще на картки всі звістки, котрі йому траплялися по джерелах про міста і всякі оселі»⁷.

Створений ще у 1870-х рр. за участю В.Б.Антоновича гурток укладачів історико-географічного словника української землі в її етнографічних межах мав на меті скласти довідник українських земель, з описом історії міст, сіл, повітів тощо, при цьому передбачав охопити всі території, на яких проживали українці, аж до Сибіру і Далекого Сходу. Оскільки за життя В.Б.Антоновича завершити цю роботу не вдалося, К.Мельник-Антонович та І.Каманін у 1910 р. опублікували бібліографічний реєстр зібраних матеріалів під назвою «Список матеріалів для составлення историко-географического словаря»⁸.

Постійна комісія для видання історично-географічного словника була створена у структурі УАН у березні 1919 р. Незважаючи на те, що її очолив академік Д.І.Багалій, фактичним керівником комісії – директором із правами дійсного академіка історично-філологічного відділу став професор О.С.Грушевський, секретарем М.М.Ткаченко. Вона працювала у складі 1 штатного і 7 позаштатних співробітників⁹. Комісії були передані матеріали, які збиралися під керівництвом В.Б.Антоновича¹⁰.

Протягом 1919–1924 рр. комісія зусиллями штатних і позаштатних працівників провела значну роботу з опрацювання матеріалів про Полтавщину, Остерський та Кролевецький повіти на Чернігівщині, Холмщину, Галичину, підготувала ряд статей про населені пункти.

Підтвердженням того, що питання регіональної історії розглядалися як один із найпріоритетніших напрямків, стала також діяльність ряду комісій краєзнавства при ВУАН із мережею краєзнавчих осередків на місцях, які займалися регіональними дослідженнями. Найбільш плідною була діяльність Київської, Харківської, Одеської комісій краєзнавства.

Повернення в Україну М.Грушевського у березні 1924 р. внесло свіжий струмінь у діяльність істориків-регіоналістів. Зауважимо, що рішення про повернення приймалося вченим доволі тривалий час і далось досить нелегко. Але перемогло «прагнення провести масштабні наукові дослідження, неможливі без використання матеріалів українських архівів і бібліотек, відтворити наукову школу, завершити фундаментальну «Історію України-Руси»¹¹. Учений мріяв про можливість займатися виключно наукою без усякого втручання у політичні справи, «щоб повести далі «Велику історію» та нині розпочату «Історію літератури»¹². Після повернення М.Грушевський відновлює діяльність Історичної секції УАН у структурі ВУАН, очолює науково-дослідну кафедру історії України. Серед численних науково-дослідних комісій у складі Історичної секції з'явилися і комісії порайонного дослідження історії України.

На необхідності утворення порайонних комісій М.Грушевський наголошував у Доповідній записці історично-філологічному відділу та спільному зібранню ВУАН від 14 липня 1924 р. «При історичній секції назріла потреба утворення таких постійних комісій: Комісія Старого Києва – для систематичного дослідження його топографії, археології, пам'яток мистецтва, соціально-економічної та культурної історії... для видання збірника «Старий Київ та його околиці: ... організація при тій же Історичній секції паралельної Комісії Старого Чернигова і Черниговщини для підготовки подібного ж збірника, координації занять по дослідженню сього важного історичного центра і його району... Таку ж постійну комісію вважаю потрібною для історії Запорозької Січі та її ліквідації. ... історія Запорозжя ніколи не розроблялася систематично, не мала ніколи свого організуючого центру і, очевидно, що такий центр для систематичного дослідження історичної топографії Запоріжжя, організації Січі, її економічної й колонізаційної діяльності, її земельного фонду та його експлуатації за часів Січі і після її знищення, у нинішніх умовах може організуватись при ВУАН»¹³.

Теоретичне обґрунтування необхідності регіональних досліджень учений виклав у статті «Порайонне історичне дослідження України і обслідування Київського вузла»¹⁴ та передмові до збірника «Полуднева Україна»¹⁵.

М.Грушевський наголошував на необхідності зосередити особливу увагу дослідників на різних актуальних питаннях історичної районізації. «Для пізнання загального соціального процесу – писав він, – треба вияснити «як у даних фізично-географічних умовах розвивалося в різних районах заселення, ... формувались економічні і культурні центри. ... Як великі колонізаційні хвилі ... захоплювали в свою орбіту той чи інший район, ... в якій мірі сей район виявляв тенденції центробіжні, автономні... Була загальною роля даного ра-

йону активна чи пасивна, в яких саме періодах? Був він центром чи провінцією, у тій чи іншій добі? Які були зміни в такому його становищі; від чого се залежало?»¹⁶.

Створені згідно з постановою Спільного зібрання ВУАН від 21 липня 1924 р. при Історичній секції, Комісія Києва і Правобережної України, Комісія Лівобережної України, Комісія Степової (Полудневої України), а також Комісія Західної України, створена у червні 1925 р., розпочали широку діяльність з історико-географічних, соціально-економічних, краєзнавчих, мистецтвознавчих досліджень, таким чином, втілюючи в життя розроблену М.Грушевським програму «історичної районізації».

Головою комісій було призначено М.Грушевського. Вони мали керівника, секретаря, інколи одного-двох штатних співробітників. Наприклад, Комісія Західної України одержала штатних співробітників лише влітку 1926 р. Тоді ж – у чотирьох комісіях їх налічувалося лише шість¹⁷.

Робота в комісіях проводилася не тільки силами академічного осередку. Адже завдання полягало в тому, щоб «підіймати інтерес до сих питань на місцях, мобілізувати місцеві наукові сили, притягати до своєї праці, давати їм завдання й директиви»¹⁸. Членами, співробітниками і учасниками роботи комісій були вчені і краєзнавці-любители з Києва, Харкова, Полтави, Одеси, Чернігова, Зіновіївська, Кам'янця, Ніжина, Ромен, Лубен, Прилук, Катеринослава, Мінська, Ленінграда, Львова, Праги¹⁹.

На місцях комісії спиралися на широкий загальний ентузіастів-краєзнавців, об'єднаних навколо музеїв, бібліотек, навчальних закладів. Для виявлення місцевих наукових сил і координації їх роботи з планами комісій було здійснено декілька експедицій. Першими наслідками цієї праці стали кілька рефератів, надісланих до Історичної секції і заслуханих на її засіданнях.

Найбільш плідною була діяльність комісії Києва і Правобережної України. Передусім, це пояснюється як значною кількістю місцевих співробітників, які активно включилися в її роботу, так і багатством наукового матеріалу, напрацьованого ще до створення комісії. (Спроби організації комісії робило раніше Українське наукове товариство). Члени комісії працювали у тісному контакті з міськими адміністративними органами і культурними осередками, надавали консультації з питань планування і районування Києва, працювали в комісії з перейменування вулиць. Завдячуючи діяльності Комісії, згодом були повернуті історичні назви Хрещатику (тоді вул. Воровського), Кудрявській, Межигірській та ін.²⁰ Комісія здійснювала активну пам'яткоохоронну роботу, порушувала питання про оголошення заповідником комплексу будівель Києво-Могилянської академії²¹, активно займалася підготовкою створення Київського муніципального музею історії Києва. У рамках комісії працювала група з вивчення й опису київського некрополя. Результати наукової діяльності співробітників комісії заслуховувались на її засіданнях. Доповідь на засіданні з наступним її обговоренням була своєрідною апробацією для подальшої публікації в наукових збірниках і часописах. Тільки за 1924–1929 рр. було заслухано більше 200 доповідей²².

Комісія Лівобережної України зосередила зусилля на поглибленому вивченні Чернігівщини і Новгород-Сіверщини. Особлива увага приділялася науковому опису археологічних та архітектурних пам'яток Чернігова. Для більш плідного заглиблення у пласти історії була створена філія комісії – Комісія старого Чернігова і Чернігівщини, яка згуртувала навколо себе великий актив, ядро якого становили члени Чернігівського наукового товариства²³.

Члени комісії досліджували пам'ятки культури княжої доби, мистецтво XVII–XVIII ст., соціально-економічні і політичні відносини XVII–XVIII ст., а також громадське життя і революційний рух початку XX ст., вели активну по-

шукову роботу в українських і російських архівах. Починаючи з 1927 р., у тісному співробітництві з членами культурно-історичної комісії вони систематично брали участь у культурно-історичних і фольклорних розвідках, екскурсіях, експедиціях²⁴.

Комісія Південної (Полудневої) України основні зусилля спрямувала на заповнення прогалин у висвітленні історії Степової України та Запоріжжя, а також на докладне вивчення історії краю – не лише політичної, але й економічної, соціальної, культурної, літературної²⁵. Плани комісії, яка тільки у 1926 р. отримала першого штатного співробітника, були масштабними. Передбачалося систематичне вивчення території не тільки Степової України, але й усього Чорноморського узбережжя. Основна увага мала бути зосереджена на «Донецькому басейні, території Дніпрельстану (Порогів), Криму, Кавказького узбережжя, території над Прутом і Дунаєм»²⁶. Для подальшого зведення і систематизації дослідницьких матеріалів було створено чотири хронологічних сектори: палеолітичний, античної і середньовічної колонізації, історії Запорозької Січі, історії пізнішого заселення (новіший).

Плани комісії скорегував початок будівництва Дніпрогесу. Передусім постало питання обстеження територій, що мали попасти під забудову. 31 січня 1927 р. Президія Укрнауки ухвалила: «Утворити при ВУАН Комісію по дослідженню Дніпрельстанівської території і доручити їй... розробити план дослідів на цій території протягом часу збудування Дніпрельстану»²⁷. До співпраці в комісії були запрошені: акад. М.Грушевський, проф. О.Грушевський, акад. А.Лобода та ін. Серед установ, залучених до роботи комісії, була також комісія Південної (Полудневої) України²⁸.

Згідно з розробленим планом досліджень, комісія Південної (Полудневої) України разом з іншими комісіями історичного профілю: Новішої історії України, Культурно-Історичною, Історичної Пісенності проводили описання й фотографування історичних місцевостей, збирання писемних і усних переказів і спогадів про культурні традиції, колонізаційні процеси, економічні, соціальні й побутові умови життя²⁹.

Доволі специфічною була діяльність Комісії Західної України. Основне завдання її полягало в налагодженні зв'язків і координації співпраці науковців Радянської України, Галичини, Закарпаття, Буковини. Мета її була сформульована наступним чином: «Під керівництвом ВУАН організувати тісний науковий і культурний зв'язок із Західною Україною, утворити планове вивчення і дослідження історії соціального, економічного і політичного розвитку всіх українських земель по інший бік кордону»³⁰.

Починаючи з 1925 р., комісія плідно співпрацювала з членами НТШ у Львові і його головою академіком К.Студинським. Результатом їх спільних наукових зусиль стало видання двох спеціальних випусків «України» (1926 р. кн. 2, кн. 6), присвячених ювілеям М.Драгоманова і І.Франка.

1928 р. вийшов перший том «Матеріалів для культурної і громадської історії Західної України» з великою і надзвичайно цінною збіркою листування І.Франка і М.Драгоманова (347 листів)³¹. У 1930 р. вийшли друком, підготовлені К.Студинським «Матеріали до історії української культури в Галичині та її зв'язків з Україною»³².

Користуючись нагодою приїзду в Радянську Україну вчених із Західної України на різні наукові заходи – ювілеї, конференції тощо, комісія проводила засідання, на яких заслуховувала їх доповіді, що, безперечно, сприяло пошвавленню і зміцненню наукових і персональних зв'язків учених. Так, у травні 1927 р. на засіданнях комісії Західної України виступали: голова НТШ у Львові акад. К.Студинський «Про наукове життя на Західній Україні», директор Національного музею у Львові І.Свенціцький про галицьке

малярство XIV–XVI вв., ректор Українського вищого педагогічного інституту ім. М. Драгоманова у Празі проф. В. Сімович про становище українців Буковини³³.

За активної співпраці київських та львівських співробітників Історичної секції Комісії Західної України М. Грушевський розпочав підготовку «бібліографічного реєстру Західної України», який мав охоплювати широкий спектр наукових напрямів (усю гуманітарну галузь) і де планувалося систематично подавати анотовані бібліографічні описи книг і статей з окресленої тематики, а рівночасно вміщувати критику й річні огляди. Фактично це було зародком всеукраїнського реферативного журналу із суспільних наук³⁴. Складання бібліографічного покажчика праць з економічної, соціальної, політичної історії, культури Галичини було доручено співробітникові комісії проф. В. Дорошенку, під керівництвом акад. К. Студинського, за сприяння якого ця література комплектувалася в історичних установах³⁵.

1927 р. Комісія Західної України за допомоги радника Празького повноважного представництва УСРР Н. Калюжного налагодила зв'язки з науковцями Закарпаття.

Головне завдання комісій порайонного дослідження історії України М. Грушевський бачив у виданні територіальних збірників. Проведена у вересні 1924 р. конференція, організована Президією ВУАН разом із Державним видавництвом України, затвердила запропонований ученим план видання серії порайонних збірників – з історії Києва і Правобережної України, Чернігова і Лівобережної України, Південної та Західної України тощо. Наступними, як планував М. Грушевський, мали бути постійні видання, які б детально вивчали менші територіальні регіони – землі. Зокрема, передбачалося правобережний збірник розбити на збірники волинський і подільський, а західноукраїнський – на галицький і холмсько-підляський, полудневий – на Дніпровський Низ і Донбас і т. д.³⁶

Запропонований план був досить грандіозний, проте в силу різних причин Державне видавництво не змогло, як планувалося, здійснити видання по два збірники на рік. Не відмовилося воно тільки від друку Київського збірника.

Першим фундаментальним виданням Комісії Києва і Правобережної України був опублікований під егідою історичної секції збірник «Київ та його околиця в історії і пам'ятках» (1926 р.). Він уміщує 17 нарисів 14 авторів із політичної й економічної історії та історії культури Києва. Збірник відкриває стаття М. Грушевського «Порайонне історичне дослідження України і обслідування Київського вузла», в якій учений чітко визначив цілі і завдання історичного районознавства, зосередивши увагу на видавничих планах і показавши ті труднощі і перешкоди, що від самого початку стали на шляху їх здійснення. Окресливши характер історичних умов, у яких розвивався Київ із прилеглими територіями, М. Грушевський чітко визначив місце «Київського вузла» як осередку складного переплетіння східних і західних впливів на культуру краю. До збірника також увійшли розвідки: П. Тутковського – про передісторичну природу краю, О. Андріяшева – з історії колонізації Київської землі до кінця XV ст. В останній автор, базуючись на текстах літописів і актових книг, використавши велику кількість історичних джерел, вміщує нариси про міста і села Київської землі, уточнює дати їх заснування, окреслює територіальні межі, характер забудови, етнографічний склад населення. У статті В. Щербини йдеться про боротьбу Києва за автономію, починаючи з литовсько-польської доби і до російського поневолення України.

Збірник містить багато розвідок архітектурознавчого і мистецькознавчого характеру; зокрема, розвідка Ф. Ернста – «Київська архітектура XVII віку», «До історії Києво-Печерської фортеці», І. Моргилевського «Київська Софія в світлі нових спостережень», Д. Щербаківського – «Перший театральний будинок

в Києві і його садиба», І.Щітківського – про історію спорудження пам'ятників Т.Шевченку, і княгині Ользі. У статті Д.Щербаківського «Реліквії старого київського самоврядування» подано детальний опис втраченої будівлі міської ратуші, доповнено його планами 1695 р., 1800 р., 1806 р. із позначенням місця її розташування. Автор описує реліквії київського самоврядування (статуї Архангела Михаїла, яка знаходилася на фасаді ратуші, богині Феміди, київські міські гармати, хоругви, значки, печатки, цехові скриньки, монумент у пам'ять повернення Києву магдебурзького права). Цікавими статистичними даними насичені статті К.Лазаревської «Київські цехи в другій половині XVIII та на початку XIX віку», С.Шамрая – «Київський одноденний перепис 2-го березня 1874 року», М.Боровського – «Національно-соціальні перегруповання населення м. Києва в пореволюційний період (1917–1923)».

Того ж 1926 р., з нагоди 50-річчя літературної і наукової діяльності В.І.Щербини, комісія історії Києва і Правобережної України та науководослідна кафедра історії України, дійсним членом якої він був, видала нові, неопубліковані студії з історії Києва В.І.Щербини³⁷. Збірка вміщує ґрунтовну бібліографію праць Володимира Івановича, вступну статтю про ювіляра академіка М.С.Грушевського; привітання від Української академії наук за підписом президента академіка В.Липського і неодмінного секретаря академіка А.Ю.Кримського; статті про творчий доробок і громадську діяльність В.І.Щербини, написані його аспірантами.

Нові студії В.І.Щербини з історії Києва складають 13 наукових статей з історії міста XVII – поч. XX ст. У нарисах з історії Києва (1654–1914 рр.) автор поділяє історію міста за часів перебування під російською владою на 5 періодів: 1. Київ у другій половині XVII ст.; 2. Київ у XVIII ст.; 3. Київ у першій чверті XIX ст.; 4. Київ у другій чверті XIX ст.; 5. Київ у другій половині XIX та на початку XX ст., окреслює характерні риси цих періодів. У висновках автор звертає увагу на те, що цей поділ є досить умовним, адже в кожному із зазначених періодів є риси, притаманні решткам попереднього і початку наступного³⁸.

У нарисі «Давні плани міста Києва (1638–1837 рр.)»³⁹, зупиняючись на характеристиці вже відомих надрукованих планів 1638, 1695, 1745, 1787 рр., В.І.Щербина детально описує знайдені ним в архівах плани. Це план 1787 р. (доповнює вже згаданий план цього ж року)⁴⁰, два плани 1803 р.: Печерська частина Києва та старий Київ і Поділ. Вони досить великого масштабу, із назвами головних вулиць. У Печерській частині міста навіть позначені межі будівель і садіб. Уміщено також недатований план Подолу, на якому зазначені нові вулиці та будинки в частині, яка не постраждала під час пожежі 1811 р. Цікавим є план нової відбудови міста у 1837 р., на якому позначені колишні і нинішні назви вулиць.

У нарисі «Головні будівлі Печерської лаври»⁴¹, за матеріалами Лаврського архіву, подано її опис до пожежі 1718 р. із планом і фотографією, відбудову великої церкви, монастиря та побудову Лаврської дзвіниці. Автор встановив прізвище майстрів, учасників відновлювальних робіт, які проводилися на кошти монастиря і пожертв приватних осіб при енергійній підтримці Лаврського собору і архимандритів. Інші статті цього збірника присвячені історії та походженню назв: Шулявщина (або Шулявка), вулиць Рейтерської і Стрілецької, історії жіночої освіти у Києві тощо.

Окрім вище згаданих статей і нарисів, вийшло друком кілька інших праць В.І.Щербини, присвячених різним ученим-дослідникам Правобережної України і Києва: В.Б.Антоновичу, Я.Шульгину, І.М.Каманіну. У 1930 р. вийшла його стаття про Л.П.Добровольського⁴².

Наступним збірником, який із великими труднощами видала Історична секція, був «Чернігів і Північне Лівобережжя. Огляди, розвідки, матеріали»

(1928). За задумом упорядників, він «присвячений історичному супернику старого Києва – Чернігову, і тій території, що навколо його групувалася – північній частині Українського Лівобережжя: поріччям Десни, Снови, Убеди, Сойму і Остра, – пам'яткам їх культурного, мистецького і політичного життя, ілюстраціям соціально-економічного, культурного й політичного процесу, що протікав тут і впливав на концентрацію її території»⁴³.

У збірнику побачили світ дві праці М.Грушевського – перша містить аналіз техніки палеолітичної доби за сенсаційними знахідками Мізинського селища, у другій – «Чернігів і Сіверщина в українській історії (Кілька спостережень, здогадів і побажань)» – учений аналізує роль міграцій із півночі на південь в українській історії. «Від Чернігова, – писав він, життя пішло на південь, залишивши на українській півночі старі церкви, панські садиби, козацькі гробовища». Учений упевнений: «щоб підняти розвій українського життя – побуту, матеріальної й інтелектуальної культури, соціального укладу, моралі і права, в їх зв'язку і суцільності, неодмінно треба йти за сим сюди, до сих північних сховків комор українського життя. Тут поховані секрети старої України і зародки нової»⁴⁴. Привертає увагу багатий науковий матеріал про мистецтво палеолітичної, неолітичної і енеолітичної доби, описи виробів із бронзи, срібла, емалі, дослідження золотарської техніки. Архітектурним пам'яткам присвячені статті І.Моргилевського: «Успенська церква Єлецького монастиря в Чернігові», «Спасо-Преображенський собор у Чернігові за новими дослідками». Соціальні відносини XVI–XVIII ст. представлені студіями О.Грушевського, М.Петровського, А.Єршова, В.Дубровського. М.Грушевський надзвичайно високо оцінював цей збірник. Він писав «Цей великий і гарновиданий, розкішно ілюстрований збірник, можна без перебільшень сказати, становить епоху у висвітленні минувшини Північного Лівобережжя»⁴⁵.

Підготовка збірника значно активізувала роботу в містах Лівобережжя. Своєрідні філії комісії виникли в Полтаві, Конотопі, Червонограді, Острі. Найбільш активною була діяльність Прилуцької комісії, яка за ініціативою В.Маслова почала складати географічний словник місцевості. У Чернігові почали працювати бригада матеріальної культури комплексної експедиції ВУАН з вивчення Полісся, а також комісія для обстеження пам'яток Чернігова – Успенської церкви, Мазепиноного будинку тощо⁴⁶.

Упродовж кількох років комісія працювала над Провідником по Києву⁴⁷. У її планах ще з 1926 р. була передбачена підготовка нової наукової синтетичної праці про Київ. Із цією метою була створена підкомісія для вироблення проекту плану провідника у складі М.Грушевського, М.Василенка, В.Щербини⁴⁸. Але внаслідок різних причин, головним чином, через перешкоди фінансового характеру, Провідник був надрукований лише 1930 р.

Відкриває видання опис географічного розташування Києва. Наступні нариси знайомлять читача з історією, починаючи із заселення місцевості, виникнення міста й до 1917 р. Основна частина видання це, власне, путівник по головних вулицях Києва з описом історичних місць, споруд і пам'яток. Він охоплює як основну частину міста – вулицю Воровського (Хрещатик) із прилеглими районами, так і колишні його околиці: Куренівку, Шулявку, Пріорку, Деміївку, Звіринець. Окрема частина окреслює місцевості навколо Києва: Старосілля, Вишгород, Межигір'я, Пущу-Водицю, Святошино, Голосієво, Китаєво, Феюфанію, Кончу-Заспу, Дарницю. Завершує путівник великий довідковий розділ. Без сумніву, це видання було значним досягненням у розвитку киевознавства. Воно й досі залишається вагомим джерелом для дослідників, екскурсиводів і пересічних громадян, які цікавляться історією міста.

Сумна доля спіткала збірник «Полуднева Україна». Згідно з науковими планами історичної секції, робота над ним розпочалася ще 1924 р., про що з Держвидавком була підписана відповідна угода. Після того, як збірник виклю-

чили з видавничих планів внаслідок фінансових труднощів, було прийняте рішення друкувати його коштом Академії⁴⁹. Відомо, що навесні 1931 р. збірник був набраний у друкарні ВУАН. Але внаслідок подій 1929–1930 рр.: арештів і репресій проти науковців, розпочатої реорганізації Академії і ліквідації очолюваних М.Грушевським наукових структур, весь його наклад було знищено. За спогадами Н.Полонської-Василенко, це був товстий том, на зразок Київського та Чернігівського збірників. Він містив статті П.Тутковського про географічні та геологічні умови Полудневої України, досліді з археології – С.Дложевського та М.Макаренка. Колонізаційним процесам були присвячені статті Б.Варнеке, В.Пархоменка, Є.Загоровського. Полуднева Україна часів козаччини змальована в нарисі І.Крип'якевича. Освіту і культуру репрезентував М.Грушевський⁵⁰.

Дослідник діяльності порайонних комісій Т.Папакіна після ґрунтовного опрацювання архівних джерел стверджує, що, за документами фонду Х НБУВ. ІР., збірник «Полуднева Україна» можна реконструювати майже повністю⁵¹.

Загалом, джерела до вивчення діяльності комісій порайонного дослідження історії України зосереджені в матеріалах Інституту рукопису Національної бібліотеки імені В.І.Вернадського, переважно у фондах І і Х. У фонді І зберігаються протоколи Спільного зібрання ВУАН, доповідні записки та «осібні гадки» М.Грушевського, які стосуються обґрунтування необхідності організації комісій.

Серед документів фонду Х найбільшу джерельну базу складають ті, що були створені безпосередньо в комісіях, а також документи інших структур, які містять відомості про комісії. Це, передусім, документи Історичної секції, при якій діяли порайонні комісії, а також справи комісій, з якими вони співпрацювали – Постійної комісії історично-географічного словника, Археографічної комісії, Софійської комісії та інших.

Інформацію про доцільність, час і завдання створення комісій знаходимо в матеріалах і протоколах Спільного зібрання (Ф.1. – Спр.26307–26308).

У складі фонду Х зосереджені протоколи засідань і виробничих нарад (Спр.4309–4388), списки наукових співробітників, керівників, штатних і позаштатних членів комісій (Спр.4195, 4235, 4632), кошториси (Спр.4182).

Привертають увагу видавничі і тематичні плани з пояснювальними записками (Спр.4063–4099, 4183–4190, 4193, 4433–4460, 4623–4631).

Серед документів знаходимо списки виступів і доповідей, зачитаних на засіданнях порайонних комісій, а також виданих і підготовлених до друку праць (Спр.3925–4001, 4175, 4392).

Фонди зберігають рукописи статей співробітників і членів комісій, що мали ввійти до порайонних збірників чи інших академічних видань історичного циклу (Спр.4209–4212, 4287, 4461–4464, 4468–4469).

Певний інтерес становлять матеріали до вже згадуваного збірника «Полуднева Україна». Передусім збереглася вступна стаття до збірника, написана М.Грушевським (Спр.4485)⁵², варіанти його змісту (Спр. 2235, 3998, 15295), а також велика кількість рукописів статей, що увійшли до збірника (Спр.4486, 15285–15294, 15296–15299), а також і тих, що внаслідок різних причин залишилися поза друком (Спр.15301–15302, 15316–15317).

Становлять цінність звіти Комісій, в яких міститься інформація про їх діяльність із початку організації і до закриття, накреслені плани, підведені підсумки основних напрямів дослідницької й видавничої діяльності (Спр.3995–4001, 4234–4286, 4394–4432, 4494–4551, 4622–4634).

Великий обсяг архівних матеріалів складають документи Історичної секції та інших історичних установ, в яких міститься інформація щодо порайонних комісій. Це протоколи засідань Бюро історичної секції і витяги з них, плани і

звіти про роботу, особисті плани і звіти співробітників, тематичні, перспективні і видавничі плани, листування. Серед матеріалів знаходимо автографи і тексти наукових праць (Спр.2235, 2303, 2373–2483, 2780–2782).

Запропонований перелік архівних справ, досить неповний і має переважно загальний характер. Незалежно від того, що матеріали, які нас цікавлять, зосереджені в фонді Х і частково в І, процес їх вивчення доволі складний. Здебільшого одна справа містить декілька одиниць зберігання і в її назві неможливо охопити зміст усіх документів. Таким чином, матеріали фонду потребують подальшого уважного і досконалого вивчення.

Аналізуючи діяльність Комісій порайонного дослідження історії України, бачимо, що робота в них проводилася в трьох напрямках: науково-дослідному, експедиційному (експедиційному) і видавничому.

На жаль, розроблена М.Грушевським, грандіозна програма «історичної районізації» із запланованим виданням серії регіональних збірників, була втілена лише частково. Внаслідок недостатнього фінансування, недоукомплектації штатів, зміни видавничих планів Держвидавком, вдалося видрукувати лише кілька збірників. У них простежується відсутність чітко визначеної структури, наукового аналізу, не витримане як хронологічне, так і тематичне співвідношення вміщених матеріалів.

Але накопичення значного фактичного матеріалу пробуджувало інтерес до територіальних досліджень. Як зазначає І.Гирич, «йшлося не про звичайну краєзнавчу науку, а про академічну науку на місцях, про творення малих УАН у старих науково-освітніх містах Чернігові, Полтаві, Вінниці, Одесі, Харкові, Кам'янці-Подільському»⁵³.

Внаслідок розгрому історичних установ М.Грушевського, вивчення України в «горизонтальному вимірі» зупинилося майже на чотири десятиріччя.

¹ Сохань П.С., Ульяновський В.І., Кіржаєв С.М. М.С.Грушевський і АКАДЕМІА. Ідея, змагання, діяльність. – К., 1993.

² Гуржій О.І., Парахіна М.Б. Етнологічні осередки України в 20-х – на початку 30-х років ХХ ст. Нарис діяльності. – К., 2004.

³ Верменич Я.В. Теоретико-методологічні проблеми історичної регіоналістики в Україні. – К., 2003.

⁴ Апанович Е.М. Комиссия истории Киева Академии наук УССР // Киев в фондах Центральной научной библиотеки АН УССР: Сб. науч. тр. – К., 1984.

⁵ Папакіна Т. Документальна спадщина комісій порайонного дослідження історії України Всеукраїнської Академії наук (1924–1932 рр.) / Наукові праці національної бібліотеки України імені В.І.Вернадського. Випуск 7. – К., 2001; *Ії ж.* Документи Інституту рукопису НБУВ як джерело до вивчення діяльності комісії дослідження історії Києва та Правобережжя при ВУАН (1924–1932 рр.) / Архівознавство, археологія, джерелознавство. – Випуск третій: Джерелознавчі дисципліни. – К., 2001; *Ії ж.* З історії втрачених видань Всеукраїнської академії наук: збірник «Полуднева Україна». – Архіви України. – 2001. – №6.

⁶ Пиріг Р. Організація академіком М.С.Грушевським історико-регіональних досліджень // Студії з архівної справи та документознавства. – Т.9. – К., 2003. – С.52–56.

⁷ Історія Академії наук України 1918–1923. Документи і матеріали. – К., 1993. – С.119.

⁸ Мельник-Антонович К.М. До видання 1 тому творів В.Антоновича // Антонович В. Твори. – Т.1. – С.VIII–IX.

⁹ Полонська-Василенко Н. Українська академія наук. Нарис історії. – К., 1993. – С.32.

¹⁰ Історія Академії наук України... – С.201.

¹¹ Пиріг Р.Я. Грушевськознавство: стан та перспективи розвитку // Укр. іст. журн. – 1996. – №5. – С.76.

- ¹² Цит. за: Рубльов О.С. Михайло Грушевський. Перший рік у Радянській Україні (спроба реконструкції) // Укр. іст. журн. – 1996. – №5. – С.52.
- ¹³ ІР НБУВ. – Ф.1. – Спр.26307. – Арк.6–8.
- ¹⁴ Грушевський М. Порайонне історичне дослідження України і обслідування Київського вузла // Київ та його околиця в історії і пам'ятках. – К., 1926. – С.1–24.
- ¹⁵ ІР НБУВ. – Ф.Х. – Спр.4485. – Арк.1–18 (опубл.: Грушевський М. Степ і море в історії України // Сохань П.С., Ульяновський В.І., Кіржаєв С.М. Указ. праця. – С.296–313).
- ¹⁶ Грушевський М. Степ і море в історії України // Сохань П.С., Ульяновський В.І., Кіржаєв С.М. Указ. праця. – С.296–297.
- ¹⁷ Звідомлення Української академії наук у Києві за 1926 р. – К., 1927.
- ¹⁸ Хроніка // Україна. – 1927. – Кн.5. – С.174.
- ¹⁹ Сохань П.С., Ульяновський В.І., Кіржаєв С.М. Указ. праця. – С.186.
- ²⁰ ІР НБУВ. – Ф.Х. – Спр.4290–4297.
- ²¹ Там само. – Спр.4235.
- ²² Апанович Е.М. Указ. соч. – С.164.
- ²³ Верменич Я.В. Указ. праця. – С.273.
- ²⁴ Див.: Звідомлення Культурно-історичної комісії // Україна. – 1927. – Кн.3.
- ²⁵ Верменич Я.В. Указ. праця. – С.270.
- ²⁶ Хроніка. Комісія Полудневої України // Україна. – 1927. – Кн.5. – С.179.
- ²⁷ ЦДАВО України. – Ф.166. – Оп.7. – Спр.561. – Арк.29.
- ²⁸ ІР НБУВ. – Ф.10. – Спр.13940. – Арк.27.
- ²⁹ Хроніка // Україна. – 1927. – Кн.5. – С.180.
- ³⁰ ІР НБУВ. – Ф.10. – Спр.4611. – Арк.1.
- ³¹ Матеріали для культурної і громадської історії Західної України. – Т.1: Листування І.Франка і М.Драгоманова. Зібрано з автографів наукового товариства ім. Шевченка і Українського національного музею у Львові. – К., 1928.
- ³² Студинський К. Галичина й Україна в листуванні 1862–1884 рр.: Матеріали до історії української культури в Галичині та її зв'язків з Україною. – Х.; К., 1931.
- ³³ ІР НБУВ. – Ф.10. – Спр.18067. – Арк.1–2.
- ³⁴ Цит. за: Рубльов О.С. З історії наукових контактів Галичини і Наддніпрянщини 1920-х років: Відвідини УСРР Львівськими істориками М.Кордубою та І.Крип'якевичем // Історія України. Маловідомі імена, події, факти: Зб. ст. – Вип.14. – К., 2001. – С.329.
- ³⁵ Хроніка // Україна. – 1929. – Кн.36. – С.169.
- ³⁶ Грушевський М. Степ і море в історії України // Сохань П.С., Ульяновський В.І., Кіржаєв С.М. Указ. праця. – С.298.
- ³⁷ Нові студії з історії Києва Володимира Івановича Щербини. Укр. ак. наук в пошану 50-ліття його літературно-наукової діяльності. – К., 1926.
- ³⁸ Там само. – С.1–44.
- ³⁹ Там само. – С.45–57.
- ⁴⁰ Старі плани Києва та Київщини // Україна. – 1926. – Кн.2–3.
- ⁴¹ Там само. – С.67–107.
- ⁴² Щербина Л. Л.П.Добровольський, як знавець Києва й Київщини // Київські збірники історії й археології, побуту й мистецтва. – Зб.1. – К., 1930.
- ⁴³ Чернігів і Північне Лівобережжя. Огляди, розвідки, матеріали. – К., 1928. – С.V.
- ⁴⁴ Там само. – С.117.
- ⁴⁵ ІР НБУВ. – Ф.Х. – Спр.18625.
- ⁴⁶ Верменич Я. Указ. праця. – С.274.
- ⁴⁷ Київ. Провідник. – К., 1930.
- ⁴⁸ Папакіна Т. Документи Інституту рукопису НБУВ як джерело до вивчення діяльності комісії дослідження історії Києва та правобережжя при ВУАН (1924–1932 рр.). – С.340.
- ⁴⁹ Хроніка // Україна. – 1928. – №4. – С.169.
- ⁵⁰ Полонська-Василенко Н.Д. Указ. праця. – С.195–196.
- ⁵¹ Докл. див.: Папакіна Т.П. З історії втрачених видань Всеукраїнської академії наук: Збірник «Полуднева Україна» // Архіви України. – №6. – 2001.
- ⁵² Грушевський М. Степ і море в історії України // Сохань П.С., Ульяновський В.І., Кіржаєв С.М. Указ. праця. – С.296–313.

⁵³ Гурч І. Наукова й літературна спадщина Михайла Грушевського: погляд сучасника // Пам'ять століть. – 2001. – №2. – С.25.

The article is dedicated to explanation of the activity of Ukrainian history research commissions in regions, created by M.Hrushevs'kyi for studying of Ukrainian history in regional aspect. The author analyses a wide program of historic and geographic, regional ethnography and art criticism studies completed by commissions, gives detailed characteristics of their archival heritage.

***

А.О.Гурбик*

РАДНОТСЬКИЙ ЗОВНІШНЬОПОЛІТИЧНИЙ КУРС ГЕТЬМАНА УКРАЇНИ Б.ХМЕЛЬНИЦЬКОГО (1656–1657 рр.)

Статтю присвячено недостатньо дослідженим військово-політичним аспектам Визвольної війни українського народу середини XVII ст., коли внаслідок зміни геополітичної ситуації в Європі Україна скорегувала свої зовнішньополітичні пріоритети й енергійно долучилася до формування Раднотської коаліції. Активна участь гетьманської столиці – Чигирин в європейських дипломатичних процесах сприяла формуванню нового військово-політичного альянсу для продовження війни проти Речі Посполитої. Висвітлюються передумови, основні етапи та наслідки цієї і на сьогодні маловідомої війни в один із найдраматичніших періодів української історії 350-літньої давнини.

У загальному контексті розвитку історичних досліджень, присвячених різноманітним аспектам Національно-визвольної війни середини XVII ст., досить актуальною залишається потреба подальшого копіткого вивчення не лише історії міжнародних відносин України загалом, але й вироблення та реалізації українським керівництвом зовнішньополітичних пріоритетів у постперейславський (після 1654 р.) період. Насамперед це зумовлено об'єктивним станом історіографії. Поскілки до початку 90-х рр. минулого століття українська історична наука у даній проблематиці базувалася на концептуальних засадах радянської історіографії, вироблених ще в 50-ті рр., які, попри інші вади, не обґрунтовано обмежували 1654 роком хронологічні рамки Визвольної війни українського народу. А тому в перші роки незалежності України дослідники справедливо зазначали, що «з поля зору вітчизняної історіографії... повністю випадала політична історія України після 1654 р.», і на той час не було «опубліковано жодної роботи про внутрішню і зовнішню політику уряду Української держави другої половини XVII ст.»¹

За сучасних умов становлення й розвитку новітньої вітчизняної історіографії, коли вже практично ніхто з фахівців не обмежує Визвольну війну рамками Переяславської ради, зроблено значний крок як у переосмисленні теоретичних проблем Визвольної війни, так і відтворенні об'єктивної фактологічної картини історії визвольних змагань в Україні після 1654 р. В останні півтора десятиліття вийшло чимало ґрунтовних наукових статей, десятки монографічних

* Гурбик Андрій Олександрович – канд. іст. наук, ст. наук. співроб. Інституту історії України НАНУ.

робіт, брошур і збірників наукових праць, перевидано вартісні книги попередників та створено перші узагальнюючі дослідження². У цих працях певною мірою досліджено і проблематику ролі й місця України в період формування Віленської та Раднотської європейських коаліцій (1656–1657 рр.), а також висвітлено конкретні військово-політичні складові раднотської політики Чигирин та окремі етапи її реалізації³.

Однак детальне визначення мотивів, шляхів реалізації та геополітичних розрахунків українського керівництва в часи тектонічних військово-політичних зрушень у даному європейському регіоні висвітлено недостатньо. І причини цього криються не лише у відсутності спеціальних вузькотематичних досліджень та необхідності залучення зарубіжної джерельної бази й історіографії. Складність полягає як у багатоаспектності порушених проблем, адже до участі в Раднотській коаліції було залучено (прямо й опосередковано) чимало європейських держав, у тому числі і політичних «важковаговиків» – Оттоманську та Габсбурзьку імперії, а також і в об'єктивній багатогранності міжнародних відносин України з контрагентами Раднотської системи – Швецією, Трансильванією, Бранденбургом, Литвою, Молдавією, Валахією. Окрім того, потребує дослідження й політика, так би мовити, «у відповідь» тих сусідніх держав, інтереси яких прямо чи опосередковано зачіпав цей новостворений військово-політичний альянс, висвітлення реакції сусідів: як зазначені (досить несподівані для багатьох європейських політичних гравців) зовнішньополітичні ініціативи Чигирин сприймали в Москві (яким чином у цей період склалися стосунки контрагентів Переяславсько-Московської угоди (1654 р.)), Стамбулі, Варшаві та інших європейських столицях.

Актуальним також залишається подальше поглиблене вивчення не лише нюансів дипломатичного процесу, стратегії і деталей військової кампанії коаліції європейських держав проти Речі Посполитої в 1657 р., а й узагальненого бачення ролі України в Раднотській системі та міжнародних європейських відносинах у даний історичний період.

Загальнонаукова ж значущість дослідження зазначеного блоку питань випливає і з того, що в австрійській, польській, російській, шведській та угорській історіографіях (на відміну від української) вказаним сюжетам приділяється постійна увага⁴.

Досить важливим аспектом історіографії досліджуваної проблематики є саме висвітлення ролі гетьмана України Б. Хмельницького.

Розуміючи всю значущість порушених проблем та, зважаючи на непересічну роль Б.Хмельницького у розробці й реалізації зовнішньополітичного курсу Української козацької держави в досліджуваній період, зосередимо основну увагу нашої статті на ключових моментах раднотської політики гетьмана України. Загалом же в історіографії висвітленню конкретних військово-дипломатичних та соціально-політичних аспектів її реалізації прямо й опосередковано було присвячено як праці попередників, так і сучасних дослідників, у тому числі й зарубіжних. Зокрема, вже Д.М.Бантиш-Каменський у своїй «Історії Малої Росії від поселення слов'ян у цій державі до знищення гетьманства» (видання 1822, 1830, 1842, 1903 рр.) відзначав кардинальну зміну зовнішньополітичних пріоритетів Б.Хмельницького та незалежний статус українського гетьмана в останні роки його правління: «Будучи підданим, гетьман поводився як незалежний володар; мав відносини, в обхід володаря Росії, з його ворогами, в них шукав собі друзів..., бажав зберегти присягу, дану цареві, і разом із тим діяв приховано супроти переяславського договору»⁵. Історик також зазначав про українсько-російські тертя з цього приводу та намагався обґрунтувати нові зовнішньополітичні ініціативи Б.Хмельницького: «Остерігаючись, щоб цар Олексій Михайлович не повернув Україну полякам, він [Хмельницький] уклав

наприкінці 1656 р. дружній оборонний договір у Чигирині з уповноваженими князя Ракоція, молдавського і волоського господарів», а потім, «за настійливим проханням шведського короля Карла X і його союзника Ракоція, князя трансільванського, відправив до них у 1656 р. допоміжне десятитисячне військо під керівництвом Антона Адамовича [Ждановича]»⁶.

М.І.Костомаров беззаперечно пов'язував активну участь українського гетьмана у створенні Раднотської коаліції з попередніми перипетіями, які виникли з укладенням Віленського перемир'я, та з його положеннями: «Після Віленського договору Хмельницький уже нітрохи не вагався, і 26 листопада [1656 р., старий стиль] уклав із Ракоці особливий попередній союз, згідно з яким обидві сторони зобов'язані були захищати одна одну від усіх неприятелів, а жителі обох країн мали перебувати в повній згоді»⁷. Історик загалом правильно аналізував геополітичні перспективи Раднотської системи: «На початку 1657 р. Швецією, Трансільванією та Україною було укладено договір про розділ Польщі... Королю шведському мала дістатися Велика Польща, Лівонія, Гданськ із приморськими околицями; бранденбурзькому курфюрсту усі польські володіння в Пруссії; Ракоцієві – Мала Польща, Велике князівство Литовське, князівство Мазовецьке та князівство Руське (Червона Русь), а Україна з рештою південноруських земель мала назавжди бути визнаною окремою від Польщі»⁸.

І.П.Крип'якевич, аналізуючи кроки Б.Хмельницького невдовзі по завершенні роботи Віленського з'їзду (серпень–жовтень 1656 р.), зазначав, що «гетьман із самого початку ставився з недовір'ям до переговорів [Москви] із Польщею, і при цій думці залишився й надалі. Сам факт, що російський уряд ввійшов у переговори з польськими панями, викликав велике занепокоєння гетьмана і старшини... Ця непевність посилювалася ще й тому, що українська делегація не була допущена до участі у переговорах»⁹. Але вчений відмічав лише опосередкований вплив Віленської угоди на корекцію зовнішньополітичних відносин України та підкреслював винятково військовий аспект у діяльності Раднотської коаліції. Він, зокрема, писав: «Хмельницький намагався використати союз із Ракоцієм для того, щоб з його допомогою та в згоді зі шведами розбити останні сили Речі Посполитої, повернути західноукраїнські землі і надовго захистити Україну від агресії»¹⁰. Хоч І.П.Крип'якевич і писав про залучення до новоствореної коаліції, поряд з іншими її учасниками, також Молдавії та Валахії, та про те, що «дипломатичні зв'язки України з іншими державами викликали незадоволення російського уряду»¹¹, але обережно відмічав лише ту обставину, що «про поділ Польщі» домовилися тільки Швеція та Семиграддя. Врешті-решт історик апріорі наголошував на тому, що гетьман України більше допускав різку дипломатичну риторичку, аніж реально коригував зовнішньополітичні пріоритети України. Він писав: «Можна припустити, що Хмельницький під першим враженням прикрих вістей [із Віленського з'їзду] допустився гострих висловів, але наймовірніше, щоб він так згоряча вирішив змінити міжнародну орієнтацію України»¹².

Загалом зазначені сюжети монографії І.П.Крип'якевича видаються дещо схематичними і відірваними один від одного, що може свідчити про значне редакторське втручання та скорочення тексту. Саме цю обставину відзначав у передмові до другого видання (Львів, 1990) Я.Д.Ісаєвич: «Очевидно, щоб підкреслити значення акту 1654 р., у виданні 1954 р. буквально до кількох сторінок скорочено опис подій наступних трьох років – до смерті гетьмана влітку 1657 р. Проте вдалося врятувати основний зміст книги»¹³. Поскільки у радянський період, як підкреслював Я.Д.Ісаєвич, редактори зважали не лише на концепцію та сюжетну лінію праці, «багато важила й мова, щоб не будити придрімале, хоч за посадою недремне око, слід було говорити «елементи державності» замість «держава», «військо Богдана Хмельницького» замість «українська армія» то-

що»¹⁴. Загалом монографія І.П.Крип'якевича дістала належну оцінку в історіографії. На думку фахівців, ще тоді її автор, «назвавши книжку ім'ям уже канонізованого на той час Б. Хмельницького, він не тільки здобув трибуну для популяризації фактів з історії України, що робили й інші історики, а й відважився піти значно далі – відверто заговорив про Українську державу, – тема, яка тоді і потім залишалася напівзабороненою або принаймні не дуже бажаною»¹⁵.

У сучасній українській історіографії зміну зовнішньополітичних пріоритетів Української держави у постперейславський період однозначно пов'язують із чітким курсом її керівництва на зміцнення суверенітету та з прагненням до об'єднання всіх українських земель. Тому будь-які ініціативи й дії політичних контрагентів Чигирини оцінювалися істориками винятково в даному руслі: «Довідавшись на початку 1656 р. про зміну зовнішньополітичного курсу Москви, – писали В.А.Смолій та В.С.Степанков, – Б.Хмельницький... вирішив домагатися мети у союзі зі Швецією і Трансільванією»¹⁶. Причому дослідники підкреслювали: «Вражає легковажність московського двору, який, незважаючи на серйозні успіхи на білоруському і литовському театрах воєнних дій, вигідні пропозиції з боку Швеції, не дізнавшись про умови польського уряду щодо можливого замирення, у другій половині травня 1656 р. оголосив війну Швеції»¹⁷.

Подальше ж замирення Росії з Польщею та Віленське перемир'я, на думку вітчизняних фахівців, ще більше загострили українсько-російські відносини: «Ці дії царського уряду викликали глибоке невдоволення з боку Б.Хмельницького: український уряд не визнав укладеного перемир'я»¹⁸. Тому у подальшому Б.Хмельницький долучився до Раднотської коаліції і, як писали В.А.Смолій та В.С.Степанков, «договір із Трансільванією став реальністю. В умовах, коли Росія, уклавши перемир'я з Річчю Посполитою, тим самим відмовилася від боротьби за звільнення західноукраїнських земель, Хмельницький мусив піти на союз із Трансільванією, який давав можливість продовжувати реалізацію своєї політичної програми»¹⁹. А згодом на виконання своїх союзницьких зобов'язань український гетьман «послав на допомогу трансільванському князю Д'єрдю II Ракоці, який готувався до наступу на Польщу, козацький корпус на чолі з А.Ждановичем»²⁰. Загалом усі означені військово-дипломатичні кроки Б.Хмельницького, як зазначають українські дослідники, свідчили про його твердий намір усіма силами обстоювати «за собою право на проведення самостійної політики щодо Речі Посполитої, яка б відповідала інтересам України»²¹. Важливим у вітчизняній історіографії є також розуміння об'єктивних труднощів, що виникали при формуванні «союзу козацької України, Трансільванії та Швеції, оскільки кожна з них прагнула досягти власних цілей»²².

У новітніх українських дослідженнях з історії міжнародних відносин підкреслюється, що домінуючим фактором на початку другої половини 50-х рр. XVII ст. була «невизначеність перспектив розвитку міжнародної ситуації в Центрально-Східній Європі внаслідок зав'язування тут складного вузла геополітичних суперечностей»²³. Також зроблено спробу моделювання й аналізу можливих і пріоритетних для Українського гетьманату варіантів розвитку міжнародних відносин. На першу половину 1656 р. такими бачилися: «політичний компроміс з Річчю Посполитою та воєнна співпраця з Кримським ханством, як заслін для стримування Швеції... і другий – створення антипольської коаліції, як засіб радикального вирішення українсько-польського конфлікту»²⁴. Хоча вважаємо, що перший варіант мало збігався з тогочасними політичними реаліями та інтересами України, яка не лише для себе, але й для своїх союзників (насамперед Москви) не модулювала подібного розвитку подій, поскільки за означенням тих же фахівців, навіть «повідомлення про можливе російсько-польське зближення в Чигирині об'єктивно не могло зустріти позитивного відгуку і підтримки»²⁵. А

тому логічно, що реакція України на «початок війни зі Швецією та наміри царського уряду укласти мир із Річчю Посполитою була різко негативною»²⁶.

На думку В.М.Горобця, Віленське перемир'я не було обоюстороннім успіхом його контрагентів, а лише дало значні дивіденди (перш за все мілітарні) польській стороні, яка в першій половині 1657 р. також отримала певні можливості щодо вирішення «українського питання», «оскільки українсько-російські суперечності... в поствіленський час набувають якісно нового звучання»²⁷. Вчений також зазначав, що саме «ігнорування Москвою позиції офіційного Чигирини щодо напрямів міжнародної політики» при наявній загрозі політичної ізоляції України «підштовхнули гетьманський уряд Б.Хмельницького до коригування свого зовнішньополітичного курсу»²⁸ у бік Трансільванії та Швеції. Останні, своєю чергою, теж перевели переговорний процес між собою у вирішальну фазу і їхні перемовини завершилися «укладенням 16 грудня Раднотського договору»²⁹. Важливим є те, що історики демонструють розуміння незвичності зазначеної угоди та її геополітичну спрямованість: «Раднотський договір виходив за рамки звичайної двосторонньої угоди, оскільки передбачав принципову зміну конфігурації політичної мапи Центрально-Східної Європи»³⁰, що загалом дає нам підстави твердити про Раднот, як про нову європейську геополітичну модель і говорити про початок формування Раднотської системи.

Досліджуючи міжнародно-правовий статус Української козацької держави у другій половині XVII – на початку XVIII ст., Т.В.Чухліб зазначав: «З усією гостротою питання про приналежність новоствореної держави (України – А.Г.) до сфери впливу того чи іншого з монархів постало на польсько-російських переговорах (у Вільно 1656. – А.Г.)»³¹. Хоча у зв'язку з примірною рівністю потенційних можливостей жодна зі сторін – «ні Варшава ні Москва в цей час ще прямо не ставили питання про розподіл Українського гетьманату, а вимагали одна в одній підтвердження зверхності над усією його територією»³². Автор приєднався до поширеної в історіографії думки про те, що Раднотський договір був відповіддю його учасників на Віленську угоду і став, по суті, першим актом розподілу земель Речі Посполитої³³.

Дослідник міжнародної політики України постперейславського періоду Я.О.Федорук, висвітлюючи широкий спектр проблем польсько-російських віленських перетрактацій, відзначав усю складність і масштабність означених політичних подій: «Крім безпосередніх країн-учасниць переговорного процесу – Речі Посполитої, Москви й Австрії, – у сферу міжнародних відносин були задіяні боротьба Франції з Габсбургами; Данії і Голландії зі Швецією; Бранденбурга з Польщею... Крим і, частково, Османська Порта»³⁴. За таких обставин, коли в Україні (прямо й опосередковано) зішлись інтереси кількох європейських держав, остання мимоволі ставала помітним міжнародним гравцем, а конкретна ситуація давала можливість українському керівництву вдаватися до радикальних (неочікуваних у багатьох європейських столицях) політичних кроків. Тому, як зазначав дослідник, «початок переговорів між Олексієм Михайловичем і Яном Казимиром змушував українського гетьмана вдаватися до радикальніших змін у зовнішній політиці. На першому плані почали вимальовуватися перспективи нової війни з Польщею в союзі зі Швецією і Семигородом»³⁵.

Загальний драматизм ситуації, що склалася для Б.Хмельницького в період віленських перемовин, полягав, на думку історика, насамперед у тому, що останні «перекреслювали те, заради чого він від самого початку повстання відправляв посольства в Москву, шукаючи військового союзника проти Яна Казимира»³⁶. Подальші заходи української сторони спрямовані на те, щоб повернути ситуацію назад, зазнали невдачі. Бо, на думку Я.О.Федорука, на той час активність Б.Хмельницького «скерована на те, щоб залучити московського царя до антипольської боротьби, суперечила основній суті російської політики то-

го часу, а тому не мала успіху»³⁷. Усе зазначене призвело до того, що український гетьман повів складну дипломатичну гру, спрямовану, з одного боку, на формування нової антипольської ліги (вже без Росії), а з іншого, – на зрив польсько-російських переговорів. Бо, як зазначав дослідник, «в умовах розвитку антипольської боротьби, коли мова почала заходити про нові орієнтації Війська Запорозького на Швецію і Семигород, намагання гетьмана поглибити протиріччя між Олексієм Михайловичем і Яном Казимиром було єдино правильним напрямком козацької політики, що виходив саме з тогочасного українського інтересу»³⁸.

У новітній польській історіографії проблема формування Раднотської системи та трансільвансько-український похід на Річ Посполиту висвітлюються через призму історії Другої північної війни 1655–1660 рр. і міжнародних відносин в Європі середини XVII ст.³⁹ Відзначається причинно-наслідковий зв'язок між Віленською угодою (24.X.1656) та формуванням Раднотської системи (26.XI.1656). Автори практично одногосно підкреслюють, що в Радноті було укладено фактично перший трактат про поділ Польщі. Відомий польський фахівець з історії міжнародних відносин у Центрально-Східній Європі проф. З.Вуйцик зазначав, що Раднотський договір в історичній перспективі став для Польщі досить небезпечним прецедентом⁴⁰. При цьому наголошувалося на значній ролі короля Швеції Карла X Густава: «Так званий Віленський трактат... справив значне враження не лише в Польщі, а і в Європі. Гостро на нього зреагував Карл Густав, який... заграв відкритими картами. Добився підписання першого трактату розподілу Польщі у Радноті, в Угорщині, дня 6 грудня [нов. стиль] 1656 р.»⁴¹. І хоча формальними підписантами Раднотської угоди вважалися Швеція та Трансильванія, але традиційно в європейській історіографії вважається, що зазначений договір завершив формування (через попередньо укладені на двосторонньому рівні трактати) широкої Раднотської коаліції. Тому польський професор зазначав, що «підписантами [Раднотського] акту були, окрім короля шведського, електор бранденбурзький Фрідріх Вільгельм, семигородський князь Д'єрдь II Ракоці, козацький гетьман України Богдан Хмельницький і представник відколотої кейданської Литви князь Богуслав Радзивілл»⁴².

Загалом учений негативно оцінив дії учасників названої коаліції, спрямованої на «розбір» земель Речі Посполитої і кваліфікував зазначену угоду як ганебний акт. Хоча така, дещо емоційна, оцінка видається нам занадто узагальненою. Остання деякою мірою радше може стосуватися позиції Швеції і Трансильванії, аніж Бранденбурга й України, які через Раднотську систему прагнули утвердити в Європі окремі незалежні держави, а політичні кола Литви, очолювані Богуславом Радзивіллом – осібне князівство. Тим паче, що стосується України, то вже на переговорах у Немежі, поблизу Вільно влітку 1656 р. польська сторона була готова визнати за Українським гетьманом незалежну державу (на Подніпров'ї), за утвердження якої вже понад 8 років велася Національно-визвольна війна під проводом Б.Хмельницького.

Польська точка зору на постать Б.Хмельницького представлена в сучасній історіографії книгою вихованця й викладача Ягеллонського університету в Кракові Я.Качмарчика (учня знаного польського україніста Владислава Анджея Серчика)⁴³. Автор монографії зазначає, що одразу в постперейславський період гетьман України вже обдумував нові політичні комбінації: «Цьому сприяла цілковита зміна ситуації, яку влітку 1655 р. спричинив вступ до Польщі шведських військ»⁴⁴. Цікаво, що історик відзначає наявні у Б.Хмельницького можливості наперед спрогнозувати розвиток європейських політичних процесів: «Поява шведів у межах Речі Посполитої звичайно не була для Хмельницького несподіванкою. Уже в червні 1652 р. він міг здогадуватися навіть про деталі воєнних планів, що готувалися по той бік Балтики»⁴⁵. Адже український геть-

ман отримав із Стокгольма листа (30 травня 1652 р.), в якому І.Радзейовський радив йому «... до Ракоці послати, щоб з ним поєдналися і щоб і він від вас не відступився. А ті шведські війська, які б пішли через Інфлянти, пішли б просто до Білої Руси, до Могилева і простіше б із Військом Запорозьким могли зноситися, ті ж, які б пішли у Пруссію, пішли б просто до короля, і так В[аша] М[илість] вся Україна для Війська Запорозького була б звільнена за короткий час»⁴⁶. Це дало підстави польському історичу твердити, що «Хмельницький спокійно сприйняв віленські постанови», хоча й цим самим «зазнав відчутної поразки [свого] престижу, але водночас уже знав, як перетворити її на остаточний триумф. Адже Хмельницький уже принаймні рік як шукав нагоди для розірвання нещасливої для козацтва угоди з царем. Тепер він її отримав»⁴⁷. Натомість дослідник відзначив, що польсько-московський трактат набагато більше «занепокоїв Карла Густава», ніж самого Хмельницького і король Швеції негайно прискорив свою протидію Віленському договору: «Її вершиною був уже згаданий трактат у Радноті... У силу цього трактату з карти Європи зникла Річ Посполита обох народів, а з'являлася незалежна Україна»⁴⁸. Що, на думку Я.Качмарчика, було вершиною політичних устремлінь українського гетьмана: «Таким чином Б.Хмельницький здійснив мрію свого життя й осягнув мету, до якої прагнув від того моменту, як пересвідчився у неможливості існування незалежного козацтва в рамках політичної системи Речі Посполитої»⁴⁹.

Проблемам зміни зовнішньополітичних пріоритетів у політиці Українсько-го гетьманства другої половини 50-х рр. XVII ст. присвячені відповідні розділи монографії сучасної російської дослідниці професора Санкт-Петербурзького університету Т.Яковлевої⁵⁰. Вона, зокрема, писала, що «Хмельницький поставився до повідомлення про Віленську угоду різко негативно»⁵¹. І, розвиваючи цю думку, далі зазначала, що в тих обставинах «козаки мали всі підстави вважати, що їх зраджено», поскільки з легковажності московських послів останні «погодилися урізати територію Гетьманщини до меж Білоцерківської угоди... Фактично це було порушення Переяславської угоди 1654 р., згідно з якою визнавався кордон, встановлений Зборівською угодою»⁵². Іншою підставою недовіри Хмельницького до Віленської угоди називалася та обставина, що «козаки опинилися в становищі подвійного протекторату (їхньою думкою щодо цього ніхто не поцікавився) і це також не відповідало «Березневим статтям»⁵³. Наслідком такої непродуманої політики Москви, на думку дослідниці, були непорозуміння й розбіжності в українсько-російських стосунках. Хоча далі авторка загалом аналізує весь комплекс міжнародних відносин Українського гетьманства й спеціально не зосереджується на цілісній характеристиці раднотської політики України. Останній аспект у книзі інколи набуває дещо спрощеного і схематичного вигляду: «Початок розбіжностей із Москвою, образа на шведів, а головне – воєнні невдачі шведів... – надають особливої ваги переговорам гетьмана з трансільванським князем»⁵⁴. Схожою є й оцінка Раднотської угоди: «Досить важливим для України був шведсько-трансільванський трактат, укладений 10 грудня 1656 р. (н.с.). Він передбачав ліквідацію Речі Посполитої»⁵⁵. Але далі дослідниця розповідає про майбутні територіальні надбання лише Швеції та Б.Радзивілла, не згадуючи про роль інших учасників Раднотської коаліції. Та й дата укладення договору вказана невірно. Насправді його було підписано 26 листопада (або 6 грудня за нов. ст.) 1656 р.

Досліджуючи релігійний контекст історії українського козацтва першої половини XVII ст., професор Альбертський університету С.Плохій писав: «Коли 1656 р. Росія пішла на укладення сепаратного (без участі козацької адміністрації) миру з Річчю Посполитою, Україна опинилася на грані розриву відносин із Московією, хоча формально припинення царем війни проти Польщі не означало відмову в царській протекції щодо Війська Запорозького»⁵⁶. Знаний історик-ук-

раїніст особливо наголошував на незалежній зовнішній політиці українського гетьмана, який, «абсолютно ігноруючи царську заборону..., і надалі в союзі з Трансільванією провадив воєнні дії проти Речі Посполитої – свого традиційного ворога, а віднедавна – нового союзника свого номінального протектора (тобто Росії. – А.Г.)»⁵⁷. Модель незалежної зовнішньополітичної поведінки, на думку вченого, була перенесена Б.Хмельницьким із «умов протекторату Османів над Молдавією, Валахією та Кримом... Оскільки ці держави, попри свою залежність від Стамбула, часом проводили досить незалежну зовнішню політику»⁵⁸.

Підготовлена у Швеції робота А.Котлярчука, яка присвячена аналізу міжнародного становища Великого князівства Литовського та Швеції в європейській кризі середини XVII ст., певною мірою теж висвітлює український аспект зазначеного блоку проблем. Зокрема, автор підкреслює протестантський характер антипольської Раднотської коаліції та відзначає помітну роль у її створенні Богуслава Радзивілла, який «підтримував регулярні контакти між Б.Хмельницьким та Швецією»⁵⁹. У книзі відмічається також значна активність, яку відіграв у переговорному процесі, особливо у відносинах із Трансільванією, лідер українських протестантів та генерал на шведській службі Ю. Немирич⁶⁰.

Актуальність дослідження проблем, пов'язаних із роллю України та її реальної участі у поствіленській європейській дипломатії і воєнних протистояннях, впливає з того, що в сусідніх історіографіях (угорській і румунській) даний аспект представлений досить поверхово і не відповідає реальному стану справ. Зокрема, при висвітленні ролі та можливих перспектив Раднотської коаліції все більш актуальним стає вивчення макроісторичних факторів і впливу загальноєвропейських геополітичних процесів на локальні можливості територіальних перерозподілів. Провідний угорський фахівець із проблем українсько-трансільванських відносин періоду правління Б.Хмельницького та Д'єрдя II Ракоці професор Егерського університету Ш.Гебеї особливо наголошував на даній обставині. Визначаючи основні причини невдачі українсько-трансільванського походу на Польщу та прорахунки угорського князя, вчений писав, що «його найбільшою помилкою була недооцінка функціонування Європейської політичної системи»⁶¹. Адже, так зване «Повстання васалів» (Трансільванія була васальною державою Оттоманської імперії, Україна з протекторатом Росії і залежна від Польщі Пруссія), яких підтримувала Швеція, відбувалися наперекір інтересам Оттоманської і Габсбурзької імперій у Центральній Європі, і вони «не були готові мовчки погодитися з будь-якими змінами європейського status quo»⁶².

Аналогічні обставини відзначаються і в румунській історіографії. Зокрема вказується на те, що Д'єрдь II Ракоці, захопившись політичною перспективою, не завжди адекватно враховував роль Оттоманської імперії: «Він, окрилений можливістю отримати королівський титул, перестав зважати на положення угоди з Портою» і саме за таких обставин «розпочав експедицію в Польщу»⁶³. А тому в подальшому не лише не зміг утримати свого протектора від нейтралітету, але «в момент, коли перемога здавалася здобутою, Порто енергійно почала вимагати повернення Д'єрдя II Ракоці в країну»⁶⁴. У подальшому ж Оттоманська імперія взагалі «відмовилася визнавати Ракоці принцем Трансільванії» через те, що вся Раднотська «кампанія була проведена супроти волі Порти»⁶⁵. Наслідком загострення стосунків Ракоці з Портою, на думку румунських істориків, стали помітні кризові явища: «Криза, яка наступила у відносинах із турками, стала приводом відчутних деформацій та змін у структурі держави Трансільванії, а також, власне, й Молдавії та Валахії»⁶⁶.

Натомість угорські фахівці, торкаючись османського фактора при формуванні Раднотської коаліції, відзначали високу дипломатичну майстерність Швеції у переговорному процесі. Адже Карлу X Густаву вдалося скористати-

ся високим рівнем мотивації Д'єрдя II Ракоці (прагненням королівської корони та значних територіальних надбань), що «князь був готовий забути про Оттоманську загрозу і готовий був вести війну проти ворогів Швеції»⁶⁷. Хоча в свою чергу шведи не поспішали обіцяти Ракоці повного королівського титулу, а воліли запропонувати йому «серію можливих титулів... Ракоці міг стати королем Малопольщі, Східної Польщі, або королем «Галичини і Малопольщі»»⁶⁸.

У зарубіжній історіографії різною мірою висвітлюється і роль України в геополітичних доктринах контрагентів Раднотської коаліції. Угорські історики, зокрема, підкреслюють як українську військову потугу, так і те, що через розширення коаліції Швеція намагалася вгамувати апетит трансільванського князя в його претензіях на повоєнні надбання у Польщі: «Шведські послани, які перебували в Трансільванії від травня 1656 р., були вповні освідомлені, що альянс із Ракоці буде через деякий час зміцнений військовою силою козаків, молдаван і валахів»⁶⁹. І дійсно, за якихось півроку союзникам вдалося вийти на досягнення ключових домовленостей, а «підписана 6 грудня [н. с.] 1656 р. у Радноті шведсько-трансільванська угода передбачала розподіл Речі Посполитої між п'ятьма суб'єктами (Швецією, Бранденбургом, Трансільванією, Військом Запорозьким [Україною], Литвою»⁷⁰. Український фактор виокремлюється угорськими фахівцями і при аналізі прорахунків трансільванського князя, який через надмірну захопленість власними проектами, почасти неухважно ставився до вимог союзників. Особливо Ракоці «недооцінив наміри [українських] козаків і проігнорував той факт, що ультимативною вимогою гетьмана Б.Хмельницького було військовоє знищення Польщі»⁷¹.

При висвітленні конкретних аспектів діяльності Раднотської коаліції в румунській історіографії, окрім зазначених, превалюють також сюжети, пов'язані з роллю Молдавії та Валахії: «У кампанії на початку січня 1657 р., поряд із трансільванцями, брали участь дві тисячі молдавських воїнів під керівництвом сердара Г. Хебешеску і стільки ж мунтянців на чолі з капітаном Одивояну, до яких приєдналися близько двох тисяч козаків»⁷². Звичайно, роль українського війська в польському поході союзників тут висвітлена явно неадекватно (одні лише кількісні параметри розходяться з відомостями джерел у багато разів). Те ж стосується помилок із датуванням, коли про Раднотську угоду пишуть, що вона була «підписана 20 листопада 1656 р.»⁷³ (насправді договір уклали 26 листопада (ст. с.) або 6 грудня (н. с.) 1656 р.). Продовжують зберігатися й застарілі положення про те, що Ракоці зазнав поразки в Польщі, нібито, винятково тому, що «шведи залишили поле битви», а згодом відступили й українські війська⁷⁴.

***

Підписання конфедеративного Переяславсько-Московського союзу з Росією (1654 р.) відкривало Україні нові, перш за все мілітарні можливості у вирішенні важливих завдань Визвольної війни: завершення переможної військової кампанії проти Речі Посполитої та реалізації ідеї соборності Української держави.

Актуальним політичним завданням, яке стояло перед Українським гетьманом у даний період, було якнайшвидше урівноваження значно ускладненої для України в доперяславський період геополітичної ситуації та активізація спільних із Москвою військових операцій. Проте російська сторона не поспішала погодитися перенести основний театр бойових дій зі смоленсько-білоруського напрямку в Україну. Тому розпочати активний наступ проти об'єднаних польсько-татарських військ Б. Хмельницький зміг лише на початку 1655 р., коли все ж підійшли московські полки.

Подальше успішне звільнення Брацлавщини (травень 1655 р.)*, наступ на Львів, його облога та поява українських підрозділів у Західній Галичині, а також успіхи на північному сході (з прилученням до Української козацької держави Стародубщини, Кричевського й Бихівського повітів) надавали вповні реальних обрисів ідеї соборності України⁷⁵.

Інше стратегічне завдання – розгром військових підрозділів Речі Посполитої – теж мало чималі позитивні для України перспективи, оскільки в 1655 р. у війну проти Польщі вступила Швеція. Армія останньої вторглася в польські землі і повела наступ двома основними напрямками: на Малопольщу – фельдмаршал А.Віттенберг, на Жмудь – Магнус Арвид де ля Гардье. Польський король Ян II Казимир, програвши кілька битв, відступив до Кракова (вересень 1655 р.) і поселився у Вавельському замку. Але внаслідок стрімкого підходу армії короля Швеції Карла X Густава змушений був залишити місто на київського каштеляна С.Чарнецького** (із залогою 2200 вояків) і відбув у Шльонск (у Глогувок). Річ Посполита, таким чином, стояла на межі катастрофи, і не лише військової, а й загальнонаціональної, оскільки 25 липня 1655 р. шляхта Великопольщі капітулювала, а 17 і 20 жовтня у Кейданах (Жмудь) було укладено шведсько-литовські угоди, які фактично анулювали польсько-литовську унію. Окрім того, у вересні 1655 р. шведи окупували Варшаву, а 19 жовтня їм здався Краків.

Унаслідок цього майже вся Польща і частина Литви були «залиті хвилями» шведського «потопу» (частина ВКЛ була зайнята московськими військами). Окрім того, Карл X Густав змусив у січні 1656 р. прусського електора Фрідріха Вільгельма Гогенцоллерна укласти зі Швецією військову угоду й направити проти Польщі 8-тисячну армію⁷⁶.

Річ Посполита за таких умов фактично стояла на краю прірви через неможливість одночасного ведення війни з двома коаліціями: українсько-російською та шведсько-бранденбурзькою. Але разом із тим зазначені військові альянси (в т.ч. і створений після укладення Переяславсько-Московської угоди 1654 р.) виявилися новими політичними утвореннями, які порушили усталену рівновагу сил у даному регіоні Європи і цим самим привели в дію механізми її відновлення: Туреччина відмовилася від попередніх декларацій на підтримку Б.Хмельницького; Крим, опинившись у сусідстві з потужним військовим альянсом, пішов на союз із Польщею, як, власне, й Трансільванія, Молдавія і Валахія, що продовжували залишатися у сфері політичних інтересів Речі Посполитої. Таким чином, Переяславсько-Московська система не лише відкривала Україні чималі можливості, але й призводила до певних зовнішньополітичних ускладнень, на які Чигирин був готовий свідомо погодитися взамін на активну військову допомогу Москви.

Подальше розгортання подій (1655–1656 рр.) свідчило про появу інших негативних для України зовнішньополітичних обставин: перш за все зростання напруження у відносинах зі Швецією, яка досить різко вимагала у Б.Хмельницького вивести війська з Галичини (щодо неї у Карла Густава існувала особлива думка), а також призупинення військової активності Москви та малозрозуміле для Чигирина зближення останньої з польською стороною.

---

* Датування у статті подається за юліанським календарем (старий стиль). Різниця між ним та григоріанським (новий стиль) для XVII ст. становить 10 діб.

** Стефан Чарнецький (1599–1665 рр.) був відомим воєначальником і політичним діячем Речі Посполитої. Із травня 1655 р. – каштелян київський, у 1657 р. удостоєний звання генерал-лейтенанта та призначений воеводою руським, а пізніше (1665 р.) – коронним гетьманом.

Чітка зміна зовнішньополітичного курсу Кремля від війни до союзу з Варшавою, спрямованого проти Швеції, простежується вже наприкінці 1655 – на початку 1656 рр. Московська дипломатична служба розпочала активний діалог із польською стороною і тими литовськими політиками, які не схвалили союз великого гетьмана литовського Я.Радзивілла з Карлом X Густавом. Одним із найвпливовіших серед них був польний гетьман і підскарбій литовський Вінсент Корвін Госевський. І вже 17 травня 1656 р. Росія оголосила Швеції війну⁷⁷.

Практично до літа 1656 р. українське керівництво достеменно не відало про зміну пріоритетів і такий кардинальний поворот у зовнішній політиці царя, хоча Б.Хмельницький все ж, думається, не міг не помічати значного спаду військової активності Росії у війні проти Речі Посполитої. І ця обставина, ймовірно, найбільше турбувала гетьмана, оскільки унеможливлювала швидке приєднання до Української держави західноукраїнських земель. А тому вже на початку 1656 р. Б.Хмельницький основний акцент у зовнішній політиці переносить від простого поліпшення стосунків із сусідами до оформлення антипольської коаліції з метою військової перемоги над Річчю Посполитою без сприяння Росії. Особливо активізується даний курс України на початку літа 1656 р., коли царською грамотою Б.Хмельницькому було офіційно повідомлено про підготовку російсько-польського миру. Не маючи змоги переконати Москву не йти на союз із Польщею, український гетьман прагнув хоча б добитися участі української делегації в російсько-польських переговорах. І оскільки цар Олексій Михайлович радився з Б.Хмельницьким, «межи какими б городами й местами черкаскими й полскими рубеж учинить», то останній ще надіявся на переговорах відстояти українську позицію, «щоб рубіж князівства Руського [України] по Віслу ріку був, аж до угорського кордону»⁷⁸. Як свідчить аналіз джерел, поставлена у скрутне становище польська сторона, дійсно була готова йти на значні поступки, і не лише територіальні. Щодо позиції Б.Хмельницького, то польські комісари в Немежі отримали королівські інструкції будь-якою ціною «заспокоїти» Україну, навіть визнавши за нею окрему державу на Подніпров'ї⁷⁹.

Але нерозважливі кроки Москви – недопущення української делегації до російсько-польських переговорів у Вільно; замовчування російською стороною умов підписаного 24 жовтня 1656 р. перемир'я; заборона українським військам переходити «лінію України» – розвіяли сподівання Б.Хмельницького на повернення західних територій із допомогою Росії. Тому всі зусилля українського гетьмана та його дипломатії були спрямовані на пошук потенційних союзників для подальшої боротьби проти Польщі.

У першій половині 1656 р. особливо активізуються дипломатичні відносини між Україною та Молдавією й Валахією. Проте найбільш інтенсивними в 1656 р. стають українсько-трансільванські стосунки, що свідчило про остаточну зміну зовнішньополітичного курсу князя Трансільванії Д'єрдя II Ракоці щодо України – від нейтралітету (якого останній дотримувався у 1654 і 1655 рр.) до доброзичливих взаємин (перші паростки яких з'являються з листами трансільванського князя та посольством Стефана Люца до Б.Хмельницького влітку 1655 р.). Пояснення цьому крилося, як слушно зазначав М.Грушевський, у прагненні Д'єрдя II Ракоці отримати військову допомогу для боротьби за польську корону та бажанні створити козакам підґрунтя для відходу від Росії (оскільки українська сторона взамін отримувала б реального союзника для боротьби з Польщею). В іншому ж випадку українсько-російський альянс при його наближенні до Дунаю міг прямо загрожувати і самій Трансільванії⁸⁰.

На кінець 1656 р. (тобто, часу початку бойових дій коаліційних військ проти Речі Посполитої) у відносинах України зі Швецією переговорний процес не пішов далі узгодження позицій і не вилився в конкретну угоду між цими державами. Головною перешкодою до її підписання була непоступливість шведсь-

кої сторони в головному для України територіальному питанні. Восени 1655 р. Швеція визнавала за Б.Хмельницьким лише Запорозжя та Лівобережжя. У 1656 р. посольство Г.Велінга хоча й називало Україну «вільною державою», але лише в межах Київського, Брацлавського та Чернігівського воєводств. І навіть у січні 1657 р., коли в похід на Польщу Б.Хмельницький уже реально відправив багатотисячний український корпус, Г.Велінг заявив у Чигирині про визнання Швецією Української держави лише в складі названих трьох воєводств, замовчуючи долю західноукраїнських земель⁸¹.

Завершальним етапом у створенні нової антипольської коаліції було укладення в угорському місті Радноті (сьогодні Ернут у Румунії) 26 листопада 1656 р. шведсько-трансільванського договору. Цей договір, на думку дослідників, став прямим наслідком і відповіддю його учасників на підписаний за місяць до цього Віленський трактат. Новостворена таким чином Раднотська система передбачала спільну війну коаліційних сил проти Речі Посполитої з подальшим розподілом її земель між Швецією, Бранденбургом, Трансільванією, Україною та особним князівством для Богуслава Радзивілла. Для Карла Густава Раднот, таким чином, став відповіддю на створений у Вільно польсько-московський військовий союз. Д'єрдь II Ракоці ставив собі за мету коронуватися польською короною, а Україна і Бранденбург – незалежитися від цієї ж корони. Такі кардинально відмінні мотиви учасників коаліції із самого початку таїли в собі загрозу її монолітності, хоча в цілому Раднотська система юридично закріплювала визнання в Європі незалежної Української держави в межах Київського, Брацлавського і Чернігівського воєводств. Що стосувалося Західної України, то її доля остаточно визначитися пізніше, після додаткових шведсько-трансільвансько-українських консультацій⁸².

Б.Хмельницький, зважаючи на непоступливість трансільванської та шведської сторін навіть на переговорах, не мав твердих підстав сподіватися на пом'якшення позицій останніх у ході подальшої військової кампанії проти Польщі. І це значною мірою вплинуло на те, що гетьман України, вступаючи в нову антипольську коаліцію, остаточно не поривав із Москвою і намагався завуалювати перед нею склад та мету походу українського корпусу в союзі з Д'єрдем II Ракоці⁸³.

Завершальний етап підготовки спільного трансільвансько-українського походу йшов повним ходом. Посол Л.Уйлакі повідомляв у жовтні 1656 р. трансільванському князеві, що в Чигирині він провів успішні переговори про спільні військові дії, а генеральний писар І.Виговський запевнив його, що українська влада готова на першу ж звістку направити 15-тисячну армію з гарматами і всіма припасами. Для узгодження терміну виступу союзницьких армій та інших деталей походу Ракоці, у відповідь на повідомлення про готовність Б.Хмельницького навіть самому очолити українські війська, вислав до Чигирини 19 листопада 1656 р. посольство Гентера. А для контролю за виходом козацького корпусу в Україну було відправлено С.Хорвата. У місію останнього також входило, як зазначав М.Грушевський, добиватися від українського гетьмана прикриття військової операції в Польщі з тилу від можливого несподіваного нападу турецько-татарських військ та гарантувати безпеку польським прихильникам Ракоці з боку козацьких полків⁸⁴.

Завершальні заходи щодо мобілізації українського козацького корпусу були проведені досить оперативно. Отримавши останні інструкції Б.Хмельницького, війська під керівництвом наказного гетьмана А.Ждановича вирушили з Чигирини «після Миколиного дня» (6 грудня за ст. с.). Ф.Софонович занотував із цього приводу у своїй «Кройніці»: «...Послал Хмельницкии Антона, полковника киевского, наказным гетманом з воиском казацким на помощь Ракоцому»⁸⁵. Головним напрямком, куди направлялася більшість мобілізованих загонів, була Біла Церква. Згодом російський посол А.Лопухін, який у кінці грудня 1656 – на початку січня 1657 рр.

проїжджав Україною, повідомляв: «Ехал де я от царского величества черкасскими городами к тебе гетману, и изо многих де черкасских городов и из местечек идут черкасы (етнонім українців у XVII ст. – А. Г.)... де на службу к Белой Церкви»⁸⁶. Із даних відомостей бачимо, якого розмаху набула мобілізація українського війська на початок 1657 р. Вона охопила значно більшу територію, ніж зазначені у джерелах три полки Війська Запорозького (Київський, Переяславський, Білоцерківський). І справа тут не лише в активізації руху добровольців-охотників по всій Україні, які направлялися на польський кордон. Б.Хмельницький паралельно готував війська і для оборони південних рубежів від можливого татарського вторгнення. Адже вже на початок року гетьману було відомо, що Кримське ханство готується до великого походу. Про це він повідомляв московському царю 22 січня 1657 р.⁸⁷

Паралельно із західним та південним напрямками Б.Хмельницький провадив значну військово-політичну активність і на Північному Сході. Про що свідчили на початку 1657 р. масштабні військові приготування Українського гетьманату в Білорусі. Про це повідомляв російський посол А.Лопухін у першій декаді січня: «Ждут де в Старой Бихов полковника Аскиру с полком и гетман (Б.Хмельницький – А.Г.), де о том писал в Чаусы к Нечаю (полковнику білоруському, могилівському, гомельському. – А.Г.), и велел ему из Чаус итти с ратными людьми ближе к Старому Быхову»⁸⁸. Окрім того, український гетьманський уряд для посилення своїх білоруських залог направив у даний регіон додаткові козацькі полки: «Повелів йти на допомогу Нечаю під Старий же Бихів чернігівському полковнику зі своїм полком»⁸⁹. Вважаємо, що саме це підкріплення допомогло в подальшому І.Нечаю щільно осадити місто й домогтися його швидкої капітуляції (січень – початок лютого 1657 р.), чого не змогли досягти війська російського воєводи Хованського протягом попередньої майже річної облоги. Хоча точної дати капітуляції Старого Бихова, на думку дослідників, встановити поки що не вдається. Відомо лише те, що Б.Хмельницький писав про цей значний успіх Українського гетьманату у листах до Львова (9 березня) та Москви (13 березня), а також в універсалі від 15 березня 1657 р.⁹⁰

Проте пріоритетним військово-стратегічним напрямком для України в даний період, безперечно, був західний похід у складі військ Раднотської коаліції.

Основні сили української армії вже були зконцентровані під Білою Церквою на кінець грудня 1656 р. Тому Б.Хмельницький 31 грудня 1656 р. видав у Чигирині спеціальний універсал, в якому зазначалося: «...Іж ми, посылаючи наши войска Запорозские, жебы се злучили з войсками князя его милости семиградского і шли, где оним указано... спротивних теж і Войску Запорозскому незичливых и неприхильных розказалисмо громить»⁹¹.

Загалом зазначені події розгорталися досить динамічно і, вже в умовах активної фази підготовки та фактичного початку походу українського війська в складі Раднотської коаліції проти Польщі, офіційна Москва намагалася провести переговори з цілого комплексу взаємовідносин, які вже не були для Б.Хмельницького першочерговими. Із цією метою до Чигирини було направлено посольство стрілецького очільника А.Лопухіна. Він перш за все мав заспокоїти українську сторону з приводу підписаного польсько-російського Віленського перемир'я, яке нібито не мало антиукраїнської спрямованості й не передбачало передачі України під владу Польщі⁹². Із приводу ж недопущення української делегації до Віленських переговорів, то всю провину за це посольська інструкція передбачала покласти на австрійську сторону⁹³.

На переговорах із російським послом А.Лопухінім, які проходили в гетьманській столиці 7–8 січня 1657 р., Б.Хмельницький видав послу 9 січня грамоту до царя, в якій, щоб зняти всі можливі сумніви у російської сторони щодо необхідності мобілізації українського війська, наводилися приклади збройних випадів із боку польських загонів на українському кордоні⁹⁴. Таким чином,

Б.Хмельницький досить обґрунтовано пояснив росіянам необхідність концентрації на порубіжжі великого козацького корпусу. При цьому гетьман України повідомив і про похід Д'єрдя II Ракоці в союзі зі шведами, волохами та мунтянами проти Речі Посполитої, але, як справедливо зазначав М.Грушевський, «виразно відділивши його від експедиції Ждановича»⁹⁵.

Звинування в недобросусідстві та розбоях, які Б. Хмельницький висунув польській стороні, думається, дійсно мали місце. Хоча Ян Казимир зізнався, що конфлікти із козаками були лише поблизу Кам'янця-Подільського. Інші зіткнення на польсько-українському кордоні польський король намагався завалювати, маніпулюючи назвами міст та регіональною віддаленістю зазначених зіткнень⁹⁶.

Але найактуальнішим для гетьмана України в даний момент було не створення комісії для формального розгляду прикордонних конфліктів, а перш за все розкриття перед російською стороною ненадійності польських обіцянок, з одного боку, та отримання приводу для продовження війни з Річчю Посполитою й виправдання тим самим походу корпусу А.Ждановича, з другого. Тим паче, що українські війська вже вирушили з Білої Церкви в напрямку Бара і далі до Перемишля на з'єднання з армією Д'єрдя II Ракоці.

За наказом Б.Хмельницького, до складу новосформованого експедиційного корпусу залучили козаків трьох полків Війська Запорозького⁹⁷. Загальне командування військами покладалося на наказного гетьмана Антона Ждановича, а також на полковників Івана Богуна, Ференца Раца (серба за походженням), Сулименка та інших козацьких ватажків. Причому число учасників походу в складі українського корпусу постійно зростало за рахунок загонів добровольців – «охотників» зі складу багатьох інших полків України⁹⁸.

Подолавши значні перешкоди на марші, який проходив за надзвичайно складних кліматичних умов, українські війська об'єдналися із союзниками поблизу Перемишля в лютому 1657 р., і тут же на спільній військовій раді було вирішено йти походом на Краків⁹⁹. У стратегічному плані зазначений наступ українсько-трансільванські війська вели широким фронтом від Лежайська до Санока. Завдавши чималих руйнувань польським містам і селам, у середині березня 1657 р. союзні армії підійшли до давньої столиці Польщі. 18 березня Ракоці урочисто, під канонаду з гармат та мушкетів, увійшов до Кракова***. У місті його зустрічав командир шведської залоги генерал Віртз та багато інших шведських офіцерів. Менші підрозділи трансільвансько-українського війська опанували прилеглі до Кракова міста: «Під Краків вернуло козаків і війська Ракоцієвого близько 2000»¹⁰⁰.

Саме здобуттям Кракова, на думку дослідників, завершився перший етап походу коаліційних військ під проводом Ракоці і Ждановича проти армії Яна Казимира. Союзники за 59 днів (з яких 28 припадало на марші, а 31 – на постої) пройшли від Тарнавки до Кракова понад 400 км шляху, долаючи при кожному денному переході в середньому 15 км. Це був швидкий темп, враховуючи складні умови зими 1657 р. і короткий світловий день. Крім того, трансільвансько-українська армія пододала складні річкові переправи через Стрий, Дністер, Сян, Віслок, Дунаєць та Віслу. Щоправда, перехід через Дністер і Сян був легший від інших, оскільки ці річки у той час були скуті кригою¹⁰¹.

Через досить несподіване та стрімке розгортання зазначених подій відомості про похід трансільванських і українських військ на Краків не одразу дійшли до Москви, хоча занепокоєння російської сторони після візиту в Чигирин у січні

*** Краків перебував у руках шведів із жовтня 1655 р., коли С.Чарнецький підписав капітуляцію.

1657 р. посольства А. Лопухіна, все наростало. Москву насамперед турбували дві речі. По-перше, необхідно було переконати українську сторону в тому, що польсько-російські переговори у Вільно не передбачали передачі Речі Посполитій українських земель, а закиди польської дипломатії з цього приводу – це відверта фальсифікація Віленських домовленостей. По-друге, потрібно було будь-що утримати Україну від вступу до інших військових альянсів, оскільки відомості подібного характеру все частіше тривожили уряд Олексія Михайловича.

Не знаючи достеменно, на якій стадії перебувають дії українського уряду, російська сторона готує нове посольство до Чигирина, щоб упередити небажані для неї нові зовнішньополітичні кроки України. Стосовно зосередження на кордоні з Польщею українських військ – послі повинні були передати Б.Хмельницькому царську похвалу за пильну охорону, але застерегти українського гетьмана, щоб зазначений корпус лише відбивав напади та грабежі поляків і ні в якому разі не переходив кордону, аби не дати Варшаві приводу звинуватити Москву у недотриманні Віленських домовленостей¹⁰².

Таким чином, уряд Олексія Михайловича, не маючи змоги відвернути похід коаліційних трансільвансько-українських військ на Польщу, вимушений був погодитися із цією несподіваною зовнішньополітичною акцією українського уряду.

Москва явно не встигала за швидким розвитком ситуації, а названі кроки російського уряду спізнилися майже на півроку. Вони були доцільними тоді, коли ще не була укладена Віленська угода, і являли фактично альтернативу останній, оскільки, на відміну від примарних обіцянок польських дипломатів у Вільно, давали реальний шанс Олексію Михайловичу здобути польську корону, а Б.Хмельницькому завершити війну перемогою над Річчю Посполитою й приєднати західноукраїнські землі, що, попри все інше, значно б сприяло і російсько-українському зближенню. Але восени 1656 р. уряд Олексія Михайловича не пішов на такий крок. А на весну 1657 р. змушений був уже пожинати плоди допущених в українсько-російських відносинах помилок. Ці помилки призвели до того, що український уряд не лише «охолов» до проблем взаємного зближення, а й був готовий до зміни пріоритетів у зовнішній політиці, що виявилось в потужному зближенні з Трансільванією, Швецією, Бранденбургом, Молдавським та Мултянським князівствами. Російську сторону особливо непокоїла однасторонність, з якою політична еліта України підтримала новий зовнішньополітичний курс Б. Хмельницького, оскільки не лише гетьман, але і жоден із полковників Війська Запорозького не повідомив у Москву про справжні наміри української сторони.

У стосунках із Росією гетьман України продовжував і надалі наголошувати на двозначності позиції польської сторони, яка оманливо пропонувала Олексію Михайловичу польську корону¹⁰³. А тому, повідомляв Б. Хмельницький, «ми через такі хитрощі та неправди поляків і не даючи їм підготуватися, щоб на літо кого іншого на нас не навели, пустили супроти них частину Війська Запорозького»¹⁰⁴. Таким чином, зберігаючи шанобливий тон, гетьман України вже постфактум доводив до відома царського уряду інформацію про ведення війни проти Речі Посполитої на території останньої. У даний період московський уряд, думається, досить явно побачив свої зовнішньополітичні прорахунки. І не випадково у сучасній російській історіографії наявні трактування Віленської угоди, як «дипломатичної поразки Росії»¹⁰⁵.

Для отримання більш певної інформації про польсько-український конфлікт на кордоні уряд Олексія Михайловича вислав у кінці лютого 1657 р. до Польщі посольство К.Ієвлева. Проте в розмові, яку посол мав із Сапігою, Завішою і Бжостовським у кінці березня, останньому було заявлено, що Б.Хмельницький присягнув Д.Ракоці і послав своїх людей на польські міста. На що російські по-

сли відповіли: «Це неможливо, щоб гетьман (України – А.Г.) послав своїх людей Ракоцієві без відомості царської величності»¹⁰⁶. Те ж відзначав і сам польський король Ян Казимир на зустрічі з московським послом, що нібито Б.Хмельницький безпідставно послав свої війська проти Польщі, чим порушив Віленські домовленості та присягу московському цареві (грамота Яна Казимира до Олексія Михайловича від 8 травня 1657 р.)¹⁰⁷. Ян Казимир, окрім зазначених питань, також відмічав ще один аспект розпочатої проти нього війни союзних військ, а саме те, що метою створення та походу нової коаліції проти Речі Посполитої було намагання не дати Росії й Польщі завершити розпочатий Віленською угодою процес укладення династичної унії та провести у Польщі відповідний сейм для прийняття остаточного рішення¹⁰⁸.

Наступний етап війни військ Раднотської коаліції проти Речі Посполитої розпочався 20 березня 1657 р. Саме цього дня союзні війська вирушили з Кракова на з'єднання зі шведською армією. Ця армія під командуванням Карла X Густава, залишивши деякі загоны в Пруссії, стрімким маршем рушила на південь, де і з'єдналася з коаліційною армією на початку квітня неподалік Сандомира. Після тривалих військових нарад було вирішено всім просуватися до Бреста. 11 квітня 1657 р. шведсько-трансільвансько-українські війська поблизу Завихоста форсували Віслу, опанували Люблін, Подлодов, Мінськ, Венгров і Городок. Брест капітулював 13 травня 1657 р. Перебування українського корпусу А.Ждановича на Берестейщині було використане для переговорів зі шляхтою Пинського повіту, яка того ж дня прийняла рішення щодо встановлення союзу з Військом Запорозьким. Подібна ж дипломатична робота велася на Волині, Мозирщині та Турівщині¹⁰⁹.

Незважаючи на певні суперечності в таборі союзників та несподіваний відхід за Віслу Карла X Густава (з основним своїм військом), з Бреста було вирішено йти походом на Варшаву. Марш українсько-трансільванські війська розпочали 15 травня, маючи у своєму складі лише шведський корпус генерала Стенбока (3 тис. чол.), і вже через 21 добу – 4 червня, подолавши майже 300 км, союзні армії оточили Варшаву, яка капітулювала 7 червня 1657 р. У подальшому, не маючи надії на швидке повернення на польський театр воєнних дій Карла X Густава****, з намаганням корпусу Стенбока відійти із-під Варшави, союзники вирішили 13 червня залишити польську столицю. 19 червня 1657 р. українсько-трансільванська армія дісталася Сандомира, а 20 червня, переправившись через Віслу, попрямувала в Україну¹¹⁰.

Тим часом Б.Хмельницький у Чигирині докладав максимум зусиль для дипломатичного забезпечення та прикриття з південного заходу військових дій Раднотської коаліції у Польщі. Українське посольство, яке 12 травня 1657 р. прибуло до Царгорода, запевнило турецьку сторону, що Україна не має жодної справи ані зі Швецією, ані з Трансільванією та буде і надалі залишатися під протекцією Туреччини і в приязні з Кримським ханством.

У відносинах із Росією гетьман України продовжував дотримуватися лінії на дискредитацію політики польської сторони, обґрунтовуючи цим самим необхідність продовження війни проти Речі Посполитої. З іншого боку, Б.Хмельницький, як і обіцяв у березні російському послу В. Кікіну, інформував Москву про успіхи козацьких військ у Польщі, що мало на меті підтримувати у

**** У подальшому Карл X Густав напав на Данію з півдня, восени 1657 р. окупував усю Ютландію і в 1658 р. примусив данців до мирного договору в Роскільде, за яким Швеція здобула нові територіальні надбання. Згодом, прагнучи захопити всю Данію, Карл X Густав знову оголосив їй війну. Після невдалої спроби оволодіти Копенгаґеном під час засідань риксдаґу, скликаного у Гетеборзі, цілком здоровий король несподівано занедужав і у лютому 1660 р. помер.

російського уряду віру в можливість опанування польської корони з допомогою рішучих перемог української армії. Саме з цією метою у травні 1657 р. до Москви було відправлено українське посольство на чолі з Ф.Коробкою¹¹¹. Хоча загалом представлена російській стороні інформація була застарілою, оскільки союзники на середину травня вже пройшли шлях від Кракова до Бреста і виступали в похід на Варшаву. Але, враховуючи час перебування посольства в дорозі та затримку з цих же причин листів від А.Ждановича, слід думати, що то були всі відомості, які мали в своєму розпорядженні на момент візиту українські посланці. Тут же вперше у російсько-українських переговорах було відкрито заявлено про об'єднання війська Ждановича з арміями Д.Ракоці та Карла X Густава для війни проти Яна Казимира.

За даних обставин російський уряд вирішив діяти швидко і рішуче. Вже у травні в Україну було відправлено нове посольство (третє за п'ять місяців) Ф.Бутурліна, яке прибуло до Чигирини 3 червня 1657 р. Поряд з іншими проблемами, які передбачалося порушити на переговорах із Б. Хмельницьким, головною для російської сторони була участь козацького корпусу А.Ждановича в коаліційних силах разом зі Швецією і Трансільванією у війні проти Речі Посполитої.

Посольство Ф.Бутурліна досить різко заявило українській стороні про порушення гетьманом і всім Військом Запорозьким присяги вірності, даної цареві. Основні ж претензії Москви до Чигирини полягали в тому, що Україна допомагала Ракоці здобувати обіцяну Олексію Михайловичу польську корону¹¹², а це, своєю чергою, допомогло останньому здобути для себе міста у Польщі. Українська сторона рішуче відкинула висунуті звинувачення. З одного боку, було заявлено, що у Б.Хмельницького не лише немає угоди з Ракоці про посадження того на польське королівство. Що ж до союзу зі Швецією, то «від шведського короля ніколи він не відлучиться, тому що у них (з Б. Хмельницьким – А.Г.) дружба і приязнь і згода давня (понад 6 років. – А.Г.) ... та й шведи ж люди правдиві, усяку дружбу і приязнь додержують, у чому слово дають»¹¹³. Крім того, відзначали в Чигирині, до нас дійшла чутка, що цар наказав відіслати з Вільно на допомогу полякам проти козаків, шведів і семигородців 20-тисячне військо. Така впевнена позиція Б.Хмельницького на переговорах із Ф.Бутурліним пояснювалася перш за все обнадійливою інформацією про успіхи корпусу А.Ждановича у Польщі. Цю звістку до Чигирини привіз 9 червня 1657 р. Даніель Олівеберг, який повідомив, що союзники з козаками зайняли Краків, форсували Віслу і йдуть походом на Замостя, Люблін і Брест¹¹⁴.

Щодо деталей військової кампанії корпусу А.Ждановича в Польщі, то 15 червня Ф. Бутурліну було заявлено, що гетьман вже віддав останньому наказ повертатися й рухатися в район Кам'янця-Подільського, оскільки туди ж просувався Ян Казимир із посполитим рушенням та 18-тисячною цісарською армією. Через три дні, 18 червня, російське посольство, отримавши відпускні грамоти, вирушило з Чигирини до Москви¹¹⁵.

За таких умов російська сторона вже не покладалася на обіцянки гетьманського уряду, а тому в обхід останнього й паралельно із зазначеним посольством в Україну, намагалася зв'язатися з наказним гетьманом Війська Запорозького, щоб реально вплинути на козацький корпус А. Ждановича. Тому у травні 1657 р. готується ще одна дипломатична місія Росії прямо у район театру бойових дій українсько-трансільванських військ. На чолі посольства, яке вирушило з Москви 1 червня 1657 р., стояв І.Желябужський. Йому доручалося проїхати до української та трансільванської армій і вручити Д.Ракоці та А.Ждановичу грамоти Олексія Михайловича з вимогою припинити військові дії¹¹⁶.

Але це посольство не змогло оперативного виконати поставлені завдання і царські грамоти не одразу знайшли своїх адресатів. Маршрут І.Желябужського пролягав через Можайськ, Вязьму, Дорогобуж, Смоленськ на Чауси до полков-

ника І.Нечая, який мав вказати шлях до А.Ждановича та Д.Ракоці. Проте в подальшому посольство І.Желябужського, зважаючи на небезпечну дорогу та суперечливі відомості про місце перебування козацького корпусу, змушене було повернути в бік України.

На основному ж театрі бойових дій у другій половині червня 1657 р. відступ трансільвансько-української армії пролягав повз Замостя на Гребенне і Магеров. Саме в даному регіоні розпочалися перші серйозні сутички з переслідувачами – військами С.Чарнецького. У таких досить серйозних умовах Д'єрдь II Ракоці все більше втрачав контроль над своєю армією та віру у власні сили і шукав щонайменшої нагоди замирення з польським королем.

Тому, критично проаналізувавши ситуацію та пересвідчившись, що переговори Ракоці про здачу полякам ідуть повним ходом, керівники українського корпусу А.Жданович, Ю.Немирич та інші полковники 12 липня вирішили залишити трансільванське військо з його князем і відступити в Україну¹¹⁷. Таким чином, аж ніяк не можна твердити, як це роблять деякі дослідники, про те, що саме відступ козацького корпусу став причиною капітуляції Ракоці. Тут було навпаки. Саме постійне намагання трансільванського князя примиритися з польською стороною та початок реальних переговорів про капітуляцію змусили А.Ждановича відвести свій корпус за Південний Буг, щоб не стати розмінною монетою в польсько-угорських переговорах. Та й надовго затримуватися під Меджибожем А.Ждановичу теж не було ніякої можливості, оскільки необхідно було виконувати наказ Б.Хмельницького і йти на з'єднання з військами Ю.Хмельницького для спільної оборони України від величезної татарської армії. Не слід відкидати і такий фактор, як позиція рядових козаків корпусу А.Ждановича, які були змучені багатомісячним походом, обтяжені трофеями та роздратовані майже ворожим ставленням уже колишніх союзників. Всі вони вимагали швидкого повернення до рідних осель і, як свідчать джерела, в протилежному разі готові були навіть підняти бунт проти своїх воєначальників.

На переговори з польською стороною: Потоцьким, Чарнецьким, Любомирським та Вишневецьким 12 липня 1657 р. Ракоці відправив повноважне посольство на чолі зі своїм канцлером Мікешем. Наступного дня, 13 липня 1657 р., обидві сторони склали присягу про вічний мир, чим скріпили всі умови укладеного договору¹¹⁸.

Останній етап військової кампанії союзників у Польщу міг стати лише проміжним. Адже в Україні можна було, поповнивши припаси та перегрупувавши сили, сподіватися на продовження війни або достойне перемир'я. Але все перекреслила поспішна й несподівана капітуляція угорської армії. В останньому переході відстань від Варшави до Меджибожа майже у 600 км трансільвансько-українські війська пройшли за 30 днів (з яких 24 припадало на походи і лише 6 – на відпочинки)¹¹⁹. І в той час, як козацький корпус під керівництвом А.Ждановича зумів достойно вийти з непростой ситуації, виконати наказ Б.Хмельницького і повернутися в середині липня 1657 р. в Україну, трансільванський князь згодився на ганебні умови зазначеної капітуляції. Хоча мав реальні шанси зберегти свою армію та з честю завершити цей етап війни.

Б.Хмельницький із нетерпінням чекав відомостей про корпус А.Ждановича. Загалом враження про похід українських військ у Польщу в гетьманській столиці було позитивне, оскільки Речі Посполитій, в умовах Віленського перемир'я з Москвою, цей похід перешкоджав створити в першій половині 1657 р. широку коаліцію сил для війни з Україною¹²⁰.

Відзначаючи важливість превентивного походу козацького корпусу у Польщу, у гетьманській столиці разом із тим покладали і чималі надії на участь військ А.Ждановича після повернення у боротьбі проти великої кримської орди, яка саме вторглася в Україну¹²¹. Але змучені семимісячним польським похо-

дом, козаки А.Ждановича вже не мали ані бажання, ані сил брати участь у нових бойових діях. То ж як тільки вони перетнули «лінію України», корпус розтанув практично на очах. Думається, лише невелика його частина влилася до військ Ю.Хмельницького та Г.Лесницького. Сам же А.Жданович на чолі командування корпусу направився в Чигирин, щоб поінформувати гетьмана України й старшину про хід військових операцій у Польщі та наслідки походу.

Але напередодні, ще до прибуття А.Ждановича, у гетьманській столиці були поінформовані саме так, що Ракоці потрапив в оточення через те, що козацький корпус його залишив. Причому Б.Хмельницького у той час більше хвилював не сам відхід, а те, що в результаті цього виникла досить складна для України ситуація. Трансільванці й поляки могли об'єднатися і повести наступ на українські землі, що в поєднанні зі синхронним вторгненням величезної татарської орди становило б серйозну загрозу Українській державі. Весь драматизм становища А.Ждановича полягав у тому, що саме він був «творцем» цієї досить напруженої ситуації, оскільки замість сподіваної в Чигирині допомоги проти татар вільно чи не вільно привів до кордону України змучений і знекровлений козацький корпус, в якого за плечима до того ж були ще й дві ворожі армії. Все це наперед, ще до офіційної розмови в Чигирині, робило А.Ждановича відповідальним за такий хід подій та формувало упереджене ставлення до нього. І хоча згодом угорці й поляки відступили від кордону України, а татари подалися за Ракоці, щоб і собі здобути викуп, що значною мірою розрядило ситуацію, але авторитет А.Ждановича уже певною мірою похитнувся. Припускаємо, що формуванню й поширенню таких оцінок у козацькому середовищі сприяв хтось із старшини, хто добре розумів, що повернення в Україну покорителя Кракова і Варшави А.Ждановича на чолі великого козацького корпусу може значною мірою підняти шанси колишнього київського полковника, давнього сподвижника Б.Хмельницького, на гетьманську булаву після смерті гетьмана України.

А.Жданович прибув до Чигирини десь після 20 липня в умовах досить несприятливої для нього атмосфери. Причому деякі джерела свідчать, що наказному гетьману було саме наказано з'явитися до гетьманської столиці¹²².

Аргументація А.Ждановича про те, що його військо не бажало більше воювати та розійшлося, була дійсно правдивою. І вже те, що наказний гетьман під час походу у Польщу зумів провести свій корпус від Бреста (а вже тоді багато козаків бажало повернутися в Україну) до Варшави й організовано відступити, робило честь його керівництву, від якого, думається, вимагати більшого в тих умовах не було ніяких підстав. Тим паче, що поряд був приклад деморалізованої армії Ракоці, яка не в найкритичніший момент підписала ганебну капітуляцію. Та і сам Б.Хмельницький вже наступного дня відчув, що таке непокоря військо його синові Юрію¹²³.

Як видається, небезпідставними були тоді й чутки про можливу страту А.Ждановича, оскільки Б.Хмельницький, намагаючись знову здобути прихильність Д'єрдя II Ракоці, сповістив послу Ф.Шебешу, що готовий покарати смертю тих, «хто дав причину до сеї ганьби»¹²⁴. І, як повідомляв у своєму донесенні із Чигирини 28 липня 1657 р. до Карла X Густава шведський посол Г.Лільєкрона, «старий гетьман віддав передсмертний наказ, щоб Антоній та інші воєначальники були страчені»¹²⁵.

Альтернативними є підстави вважати, що Б.Хмельницький тому «не встиг» стратити наказного гетьмана А.Ждановича, що все ж не мав достатніх підстав для цього. У противному разі він діяв рішучіше, як, наприклад, із полковниками, які передчасно почали в червні 1657 р. боротьбу за гетьманську владу: «...Чотири із найвпливовіших між ними були таємно страчені за наказом гетьмана»¹²⁶.

У випадку з А.Ждановичем було більше слів, аніж дій. Причому зазначені обіцянки про страту здебільшого адресувалися іноземним послам (трансіль-

ванському і шведському), що дає підстави вважати ці розмови швидше дипломатичним жестом українського гетьмана, аніж реальними намірами стратити А.Ждановича. Тим паче, що Г.Лільєкрона, описуючи загальне ставлення старшини до дій наказного гетьмана, також зазначав: «По всьому бачу, що вони прагнуть оправдати проступок Антонія»¹²⁷. Водночас практично протягом усього спільного походу А.Ждановича із Ракоці до трансільванського князя у Б.Хмельницького було чимало претензій. Та й не знати про те, що князь Ракоці сам став ініціатором своєї капітуляції гетьман України не міг, оскільки до Чигирини в середині липня 1657 р. прибуло чимало очевидців зазначених подій. Тому вважаємо, що Б.Хмельницький загалом правильно проаналізував ситуацію й адекватно оцінив дії А.Ждановича та Д.Ракоці. Але, щоб утримати останнього якщо не в союзі, то хоча б у нейтральності до України, змушений був підтримувати версію трансільванського князя щодо причин його капітуляції, а отже, і покарати винуватців.

27 липня 1657 р. Б.Хмельницький помер, тому одному з останніх наказів гетьмана України судилося залишитися нереалізованим. А вирок над А.Ждановичем, як писав 28 липня Г.Лільєкрона, ще не було «виконано, так як нового гетьмана тут (у Чигирині – А.Г.) немає»¹²⁸.

Аналізуючи історичне значення участі України в Раднотській системі (1656–1657 рр.) та війні учасників даної коаліції проти Польщі, активним провідником якої був український гетьман, відзначимо деякі аспекти. Перш за все Б. Хмельницькому з допомогою нових союзників вдалося перенести військові операції на внутрішні регіони Речі Посполитої та завдати їй значного превентивного воєнного удару, що послабило військовий потенціал Польщі і перешкодило її активним операціям на українському фронті. Хоча повної перемоги українському гетьману здобути не вдалося, однією з найважливіших причин чого було відверте небажання політичних «важковаговиків» – Оттоманської та Габсбурзької імперій – допускати геополітичні зміни в європейському status quo. А саме на це замахнулася Швеція, задумавши суттєві територіальні перерозподіли та підтримавши так зване «повстання васалів» (об'єднаних у Раднотській коаліції Трансільванії – васала Оттоманської імперії, залежного від Польщі Бранденбурга, а також України з номінальним російським протекторатом)¹²⁹.

Війна загалом зірвала процес ратифікації польським сеймом підписаних із Москвою та не вигідних Україні Віленських угод 1656 р. А дипломатичні перемовини й укладені угоди зі Швецією, Трансільванією та іншими державами, як мінімум, сприяли процесам європейської легітимації Української козацької держави. Чи міг гетьман Б.Хмельницький у ході названих воєнно-дипломатичних подій (1656–1657 рр.) досягти максимально можливих для себе результатів і створити цілком незалежну (без протекції будь-кого із сильних сусідів) Українську державу, зі стовідсотковою впевненістю твердити важко. Хоча й заперечувати вірогідність такого історичного шансу, думається, теж немає підстав, оскільки один із учасників Раднотської системи – Бранденбург сповна скористався наявними можливостями і зумів досягти такої мети. Бранденбурзькому електору таки вдалося, здавалося б, за тих обставин неможлива річ – створення незалежної від Польщі держави в Прусах Князівських.

У цілому дана війна (в польській історіографії події 1655–1660 рр. кваліфіковані як «Друга Північна війна»), незважаючи на те, що Польщі вдалося відбити похід союзницьких військ із допомогою армії Габсбургів, стала свідченням досить тривожних для цієї держави зовнішньополітичних симптомів і означала в подальшому початок цілої серії договорів та коаліцій її сусідів, спрямованих на руйнування та розподіл земель Речі Посполитої.

***

Події останнього періоду гетьманування Б.Хмельницького та його кончина і поховання часом породжують в історіографії ще чимало дискусійних тверджень і навіть міфів. Дослідники подекуди і надалі пов'язують «удар» та смерть Б.Хмельницького з нібито отриманою ним звісткою про відступ козацького корпусу з Польщі. Але ці хронологічно близькі та послідовні події, на нашу думку, не мають причинно-наслідкового зв'язку, оскільки, як вірно зазначали В.А.Смолій та В.С.Степанков, і після надходження зазначених вістей Б.Хмельницький продовжував працювати в звичайному режимі та видав з 21 до 23 липня ще щонайменше чотири універсали. Справа ж, на їх думку, полягала в тому, «що він (гетьман – А.Г.) на той час уже й без того перебував на смертному одрі»¹³⁰.

Зазначимо ще й те, що відомості з трансільвансько-українського війська за своїм змістом не дуже різнилися від інших вістей, які в липні 1657 р. (та і протягом останнього року життя українського гетьмана) надходили в Чигирин. Тож достеменно не відомо, що могло більше вразити Б. Хмельницького: чи інформація про оточення і поразку армії Ракоці, чи повідомлення про вторгнення величезної татарської орди в Україну та затримку з підходом на допомогу російської армії Г. Ромодановського (лист до якого з Чигирина було направлено на початку липня 1657 р. і, який ще 16 липня не наважувався без царської згоди вирушити в дорогу), чи якісь інші вісті.

В історіографії також існувала версія про можливе отруєння Б.Хмельницького¹³¹. Хоча М.І.Костомаров не вірив у правдивість подібного переказу і вважав, що останній «належить до тих легендарних підозр, які у всі часи і повсюди супроводжували передчасну смерть знаменитих людей»¹³². Окрім того, дослідник намагався окреслити ті загальні негативні фактори, які могли погіршити стан здоров'я українського гетьмана. Вчений зазначав, що передусім «то була московська політика, яка ламала усі його плани повернення Речі Посполитої, об'єднання і зростання Руси (України – А.Г.) саме в той час, коли вони швидше, ніж коли-небудь, могли здійснитися»¹³³. Особливо прикрою для Б.Хмельницького була «недовіра до нього начальних московських людей» та зміна Росією своїх зовнішньополітичних пріоритетів у 1656 р. і подальше «все показувало йому, що з'єднання Південної Руси (України – А.Г.) з Московською державою не може обійтися без розбрату та потрясінь. Все це розстроювало гетьмана. Йому було за шістьдесят років; багато у нього в житті було ударів, але Віленська угода зі всіма поєднаними з нею обставинами була найбільш пагубним ударом для Хмельницького»¹³⁴.

М.С.Грушевський дотримувався схожої думки, але більш широко використав, щоправда, тотожну джерельну аргументацію¹³⁵.

Паралельно тогочасні джерела свідчили про помітне ускладнення геополітичної ситуації стосовно України. Так, Г.Габ'янка прямо вказував: «Коли Хмельницький перебував у Чигирині, йому стало відомо, що цар християнський та цар турецький, що раніше всіляко виявляв свою прихильність, так проти нього озлобився, що не лише йому, а і всій Україні почали погрожувати і звинувачувати його»¹³⁶.

Внутріполітична ситуація теж не давала приводів для заспокоєння українського володаря: військо відмовлялося виконувати накази молодого гетьмана, на якого Б.Хмельницький покладав великі надії; поміж полковниками почалася передвиборна боротьба за гетьманську булаву; генеральний писар І.Виговський, як писав Г.Лільєкрона, «вселяє за різними обставинами сильну підозру, що після смерті гетьмана прагне захопити всю владу. І таким чином вже виникло дві партії»¹³⁷. Причому все це відбувалося на фоні прогресуючої хвороби Б.Хмельницького, бо Г.Лільєкрона повідомляв ще 28 червня 1657 р. (тобто за місяць до смерті), що «гетьман дуже хворий»¹³⁸.

Тому в цілому доцільніше твердити, що не одне якесь повідомлення, а загальна важка ситуація в Україні на фоні хвороби Б.Хмельницького призвели до «удару» та смерті великого гетьмана. Щоправда, ustalene в історіографії датування дня смерті та похорону Б.Хмельницького на сьогодні не видається бездоганим. Ще М.І.Костомаров свого часу висловлював подив із приводу різничань і неточностей із датуванням: «Дивно, що день такої події, яка потрясла всю Україну, не закарбувався вірно в пам'яті сучасників»¹³⁹. А тому вчений писав, що «час смерті Хмельницького означено сучасниками по-різному» і вказував дві дати 27 липня та 15 серпня 1657 р.¹⁴⁰ Подібним чином поступали й автори інших праць, а також популярних нарисів української історії¹⁴¹.

Різничання істориків пояснювалися перш за все значною варіативністю (інколи, нечіткістю) джерельних повідомлень. Зокрема, у літописі С.Величка лише загальною зазначалося, що Б.Хмельницький після (26 червня 1657 р.) «упав у недугу і, протягнувши іще невеликий час у хворобі, докінчив у Чигирині... своє великотрудне й великопечальне життя»¹⁴². У «Кройніці» Ф.Софоновича називався лише місяць: «И так Богдан Хмельницкий того ж року 1657-г[о] м[і]с[я]ца июля, умерл»¹⁴³. У літописі Самовидця зазначалося, що «барзо хорим сам Хмельницкий бил, где юже с тоей постелі, албо хоробі не встал, але в скором часі померл о Успеніи Пресвятія Богородици (тобто 15 серпня за стар. ст. – А.Г.)»¹⁴⁴. На думку фахівців, які досліджували хронологію українського літописання другої половини XVII – початку XVIII ст., фразеологічний зворот «о Успеніи» у переважній більшості випадків означає, що подія сталася саме цього дня (як і вирази «на», «у», «в», «во» і т. п.)¹⁴⁵. Бо про події, які сталися перед християнськими святами, автор літопису Самовидця пише досить чітко (приміром, про день поховання Б. Хмельницького: «перед святым Симеоном»). Автори зазначених літописів також чітко фіксували події, які сталися після великих церковних свят. Скажімо, про похід І. Виговського в наступному, 1658 р., чітко зазначалося, що він відбувся після Успіння Пресвятої Богородиці («по Успении», тобто після 15 серпня): «пройшов повз Лубни.., напав війною в його царську державу»¹⁴⁶.

Більш чітке хронологічне повідомлення зустрічається в літописі Г.Граб'янки, де гадяцький полковник писав: «Отак настановивши свого сина, новообраного гетьмана, старший Хмельницький (Богдан – А.Г.) відпустив старшину, разом відрядив і Юрка на Ташлик і зовсім-зовсім ослаб. Так занеміг, що заледве міг слово промовити. А через деякий час зовсім зліг і 15 серпня 1657 р. опівдні, у день Успенія Божої Матері, помер в Чигирині»¹⁴⁷. В останньому випадку зазначено і чітку дату смерті та дванадцяте свято, яке припадало на цей день. Це було типовим для традиційного українського суспільства, коли важливі події запам'ятовувалися за великими християнськими святами, які усім добре були відомими (в народі, коли не пам'ятали точної дати, то називали поблизу якого святкового дня сталася та чи інша подія). Тож така прив'язка була більш-менш точним визначальником хронології тих чи інших подій. Тому в нашому випадку досить мало підстав сумніватися, що гетьман Б. Хмельницький помер саме у зазначений у літописах час, тим паче допускати, що це сталось в день значно віддалений від вказаного великого християнського свята. Оскільки літописці також зафіксували і день похорону гетьмана, теж прив'язавши його до свята (преподобного Симеона Стовпника), яке припадало на 1 вересня (за стар. ст.). Самовидець із цього приводу занотував: «А похоронен бил перед святым Симеоном в неделю»¹⁴⁸, вказавши і день тижня. Г.Граб'янка у своєму літописі вказав ще точнішу хронологію події: «Перевезли його тіло з Чигирини у Суботів і там у мурованій церкві, що на його кошт поставлена, у неділю за день перед Семеном поховали»¹⁴⁹.

Таким чином, за літописними повідомленнями, похорон Б.Хмельницького відбувся в неділю за один день до 1 вересня, тобто – 30 серпня 1657 р. І дійсно,

за календарем 1657 р. 30 серпня припадало саме на неділю. Отже, ті ж самі літописці чітко фіксують подію щодо великого християнського свята і вказують останнє не просто як приблизну хронологічну прив'язку, а й чітко відмічають чи це було до-, після- чи точно в день свята. Єдине питання може виникати лише щодо походження використаної літописцями інформації.

Дата 15 серпня, як день кончини українського гетьмана, вказувалася також анонімним автором «Короткого опису Малоросії»¹⁵⁰, та була беззастережно сприйнята в подальшому автором «Історії Русів» (1846)¹⁵¹. Погляди останнього поділяли Д.М.Бантис-Каменський та інші історики¹⁵². Проаналізовані джерельні твори і зразки історіографії, таким чином, засвідчують про смерть Б.Хмельницького 15 серпня вдень («опівдні» або «по полудни»). Джерела також занотували, що того ж дня «воплі і стон домашадцов гетманских и вистрел из ломовой пушки возвестили в городе (Чигирині. – А.Г.) о смерті гетмана»¹⁵³. А в іншому випадку твердилося, що в цей день у дзвони до вечірнього богослужіння почали дзвонити¹⁵⁴. Останнє повідомлення вповні точно, оскільки 15 серпня 1657 р. припадало на суботу, а в суботній день у церквах саме і правляться вечірні відправи.

Згідно з іншими джерельними повідомленнями, а саме: Івана й Остафія Виговських і послів при Чигиринському дворі Ф.Шебеші та Г.Лільєкрони, гетьман України Б.Хмельницький упокоївся 27 липня 1657 р. (за нов. ст. 5 серпня. – А.Г.). Як відзначали вказані респонденти, це сталося не опівдні (про що писали козацькі літописці – А.Г.), а, за одними відомостями – «о п'ятій годині дня», за іншими ж – просто «вранці»¹⁵⁵. Останні повідомлення, як найбільш вірогідні (бо виходили від найближчого оточення Б.Хмельницького), були прийняті більшістю істориків та увійшли в подальшому до наукових біографій великого гетьмана, загальноісторичних праць та енциклопедичних видань¹⁵⁶. Хоча вони зовсім не враховують альтернативне твердження про свято Успіння Пресвятої Богородиці (15 серпня), як день кончини гетьмана. А саме остання прив'язка події є дуже ваговою в християнському релігійному соціумі. Оскільки, якби гетьман дійсно помер в кінці липня, то в суспільній свідомості б ця подія асоціювалася з іншими християнськими святами, наближеними до 27 липня: приміром, із днем великомученика і цілителя Пантелеймона (який припадає саме на цей день) чи рівноапостольної Марії Магдалини (22 липня), або з Першим (маковим) Спасом, коли вшановували мучеників Макавеїв – 1 серпня, або з найближчим великим дванадцятим святом Преображення Господнього (Другим (яблучним) Спасом) – 6 серпня, або ж, врешті-решт, з Успенським постом (Спасівкою), який тривав з 1 по 15 серпня чи м'ясницями, що йому передували (30 червня – 31 липня). Але нічого подібного ми в літописах не спостерігаємо, й названі свята зовсім не згадуються в контексті кончини Б.Хмельницького. Хоча щодо інших історичних фактів, які були з ними пов'язані, то автори літописів щедро позначали події відповідними датами церковного календаря. Зокрема, за підрахунками фахівців, у Г.Граб'янки було кілька десятків таких співвіднесень, у Самовидця – близько 100, а у Величка – ще більше¹⁵⁷.

Хоча головне, очевидно, полягає в тому, що остання гіпотеза (про 27 липня, як день смерті українського гетьмана) не дає відповіді на питання, як ставитися до листа Б.Хмельницького від 29 липня 1657 р., направлено до царя Олексія Михайловича з приводу непорозуміння між конотопськими козаками та боярином Н.Яциною. Даний документ, який знаходиться між Малоросійських справ Посольського приказу, був опублікований на початку 60-х років XIX ст. в «Актах ЮЗР» під редакцією М.І.Костомарова, а ще через сто років у «Документах Богдана Хмельницького» (упорядники І.П.Крип'якевич та І.Л.Бутич)¹⁵⁸. У першому випадку видавці зовсім не коментували, здавалося б, дивне датування листа українського гетьмана, а лише віднесли цей документ «к

пограничним ссорам Малоруссов с Великоруссами». А можливо, вважали за достеменний день смерті Б.Хмельницького пізнішу від цієї (29 липня) дату. А автори академічного видання документа звернули увагу на дану обставину, але без жодних аргументів зазначили, що це, нібито, очевидна помилка в датуванні листа¹⁵⁹, що видається явно недостатнім.

Не існує єдиної думки і щодо дня поховання Б.Хмельницького. Як ми вже зазначали вище, за деякими джерелами гетьмана поховали у недільний день, напередодні свята Семена (свято преподобного Симеона Стовпника є не пересувним і припадає на 1 вересня за стар. ст.). Якщо це було за один день до свята, як чітко повідомляють окремі джерела, то похорон, найвірогідніше, відбувся 30 серпня, яке у 1657 р. і припадало саме на неділю. А, якщо це була одна з неділь напередодні Семена, то це могли бути 16, 23, 30 серпня 1657 р. Хоча одну з цих неділь, а саме 16 серпня, можна відкинути, оскільки саме цього дня І.Виговський писав у листі до Н.Зюзіна про похорон гетьмана, як про майбутню подію¹⁶⁰. Дивно є, щоправда, та обставина, що генеральний писар не сповіщав про точну дату похорону. Вона могла бути ще не встановлена остаточно, а можливо цим саме І.Виговський не хотів виказувати й дату послідувочої (доленосної для нього) козацької ради.

Дехто з істориків схилився до 25 серпня як дня поховання Б.Хмельницького, спираючись на літописні повідомлення та вісті Г.Лільєкрона від 17 серпня, що в Чигирині похорон планували провести через вісім днів¹⁶¹. Але шведський посол у даному випадку сповіщав не про доконаний факт, а лише про плани українського керівництва, які звичайно могли змінитися.

За відомостями, як вважається, очевидного учасника похоронної церемонії Ф.Софоновича похорон відбувся 22 серпня 1657 р.¹⁶², хоча у подальшій історіографії прихильників такого датування було небагато. Інколи дослідники називали 24 серпня (3 вересня за нов. ст.)¹⁶³. В останніх дослідженнях українських істориків переважно обстоюється дата 23 серпня (2 вересня за нов. ст.) 1657 р., на якій також наголошував М.І.Костомаров¹⁶⁴. Хоча і вона видається нам досить дискусійною й неостаточною на фоні прямих повідомлень, які більш переконливо вказують на 30 серпня. Загалом достеменно відомо лише те, що Батька Хмеля побратими поховали, за заповітом, у його родовому помісті – Суботові: «Я не бажаю лежати в Чигирині..., похороніть мене в Суботові, який я набув кривавими трудами, і з якого згодом, коли його в мене відняли, розгорілося полум'я війни, яке звільнило Україну»¹⁶⁵. Проте ж у якому точно храмі – Іллінській чи Михайлівській церкві це відбулося та де спочивають сьогодні останки Б.Хмельницького, достеменно відповісти неможливо.

Відомий український історик В'ячеслав Липинський у 20-х роках ХХ ст. особливо відзначав весь драматизм ситуації, яка складалася в Україні у зв'язку з кончиною Б.Хмельницького: «Якась велика туга і неспокій за будуччину почуваються майже у всіх згадках тогочасних про передчасну смерть Великого Вождя... Те покоління, що Богдана Хмельницького ховало, ще розуміло, кого воно втратило»¹⁶⁶. І разом із тим, учений висловлював справедливий подив із приводу недалевидності наступників українського гетьмана: «Покоління українські, що пізніше настали, зайняті завзятою боротьбою поміж собою, не знайшли часу і змоги увіковічнити в який-небудь спосіб місце вічного спочинку того одного єдиного гетьмана, що зумів колись Державу Українську збудувати...»¹⁶⁷.

¹ Смолій В.А., Степанков В.С. У пошуках нової концепції історії Визвольної війни українського народу XVII ст. – К., 1992. – С. 3–10.

² Смолій В.А., Степанков В.С. Правобережна Україна у другій половині XVII–XVIII ст.: Проблема державотворення. – К., 1993; *Їх же*. Богдан Хмельницький. Соціально-політичний портрет. – К., 1995; *Їх же*. Українська державна ідея: проблеми

формування, еволюції, реалізації. – К., 1997; *Їх же*. Українська національна революція середини XVII ст.: проблеми, пошуки, рішення. – К., 1999; *Їх же*. Українська національна революція XVII ст. (1648–1676 рр.). – К., 1999; *Федорук Я.* Міжнародна дипломатія і політика України 1654–1657. – Ч. 1: 1654 рік. – Л., 1996; *Горобець В.М.* Від союзу до інкорпорації: українсько-російські відносини другої половини XVII – першої чверті XVIII ст. – К., 1995; *Його ж.* Еліта козацької України в пошуках політичної легітимації: стосунки з Москвою та Варшавою. 1654–1665. – К., 2001; *Яковлева Т.* Гетьманщина в другій половині 50-х років XVII ст. Причини і початок Руїни. – К., 1998; *Її ж.* Руїна Гетьманщини. Від Переяславської ради – 2 до Андрусівської угоди (1659–1667 рр.). – К., 2003; *Чухліб Т.* Гетьмани та монархи. Українська держава в міжнародних відносинах 1648–1714 рр. – К.; Нью-Йорк, 2003; Українсько-російський договір 1654 р.: Нові підходи до історії міждержавних стосунків (Матеріали науково-теоретичного семінару). – К., 1995; Переяславська рада 1654 року (історіографія та дослідження). – К., 2003; Україна та Росія: проблеми політичних і соціокультурних відносин: Зб. наук. праць. – К., 2003; Нариси з історії дипломатії України / Під ред. В. А. Смолія. – К., 2003.

³ *Смолій В.А., Степанков В.С.* Становлення української дипломатичної служби. Зовнішня політика уряду Б.Хмельницького (1648–1657) // Нариси з історії дипломатії України. – К., 2001. – С. 10–162; *Горобець В.М.* Біполярна віленсько-раднотська зовнішньополітична модель 1656 р. та місце в ній Війська Запорозького // Еліта козацької України в пошуках політичної легітимації: стосунки з Москвою та Варшавою. – С.119–150; *Його ж.* Зовнішня політика гетьманату другої половини 50-х рр. XVII ст.: вплив суспільно-політичного протистояння в Україні та трансформацій регіональних геополітичних процесів // Укр. іст. журн. – 2005. – № 2. – С. 16–47; *Гурбик А.О.* Київський полковник Антон Жданович // Там само. – 1998. – № 3–4; *Його ж.* Українська армія у війні коаліційних сил проти Речі Посполитої (1656–1657) // Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку. – К., 2000. – Вип. 7. – С.69–78; *Гурбик А.О.* Україна в умовах Раднотської системи: похід української армії на Краків (1657 р.) // Україна і Польща: стратегічне партнерство на зламі тисячоліть. – К., 2001. – С. 34–37; *Його ж.* Українсько-російські військово-політичні відносини в період Раднотської системи (1656–1657 рр.) // «Істину встановлює суд історії». Збірник на пошану Ф.П. Шевченка. – Т. 2. – К., 2004. – С. 205–232.

⁴ *Kubala L.* Wojna Brandenburska i najazd Rakoczego w roku 1656 i 1657. – Lwów, (S.a.); *Frost R.* After the Deluge. Poland-Lithuania and the Second Northern War 1655–1660. – Cambridge University Press, 1993; *Samsonawicz H.* Miejsce Polski w Europie. – Warszawa, 1995. – S.137–138; *Wójcik Z.* Jan Kazimierz Waza. – Wrocław; Warszawa, 1997. – S.108–109; *Borc A.* Działania wojenne na terenie ziemi przemyskiej i sanockiej w latach «potopu» 1655–1657. – Przemysł, 1999. – 144 s.; *Gebei S.* Rákóczi György szerepe a Rzeczpospolita Felosztási kísérletében (1656–1657) // Századok (a magyar történelmi társulat folyóirata). – 2000. – № 134. – S.801–848; *Гебеи Ш.* Первые сношения Б.Хмельницкого с Трансильванией // І.Мазепа та його доба: Зб. статей. – Ужгород, 2001; *Varga B.* Orosz-ukran konfliktus a perejaszlavi egyezménytől az andruszovői bekeig (1654–1667). – Szeged, 2004. – 159 s.; *Шварц И.* Австро-русские дипломатические отношения в первые годы Северной войны // Русская и украинская дипломатия в Евразии: 50-е годы XVII века. – Москва, 2000. – С.3–46; *Аугустинович К.* Русско-польская война 1654–1657 гг. и посредничество Габсбургской империи // Русская и украинская дипломатия в Евразии. – С.47–52; *Хаванова О.В.* Трансильвания в период русско-польско-украинского конфликта // Там же. – С.133–150; *Семёнова Л.Е.* Дунайские княжества в международном контакте в 50-е годы XVII в. // Там же. – С. 115–132; *Флоря Б.Н.* 50-е гг. XVII в. в истории международных отношений в Центральной части Евразии и задачи публикации материалов о деятельности русской и украинской дипломатии в эти годы // Там же. – С.9–23; *Его же.* Украинский вопрос на переговорах под Вильно в 1656 г. // Украина и соседние государства в XVII веке: Материалы межд. конф. – Санкт-Петербург, 2004. – С.160–174; *Котлярчук А.* Дипломатические отношения Швеции и Украины в 1654–1660 гг.: шведская историография и источники // Там же. – С. 90–107; *Кобзарева Е.И.* Документы по истории русско-шведского конфликта в 50-е гг. XVII в. в фондах РГАДА // Русская и украинская дипломатия в Евразии. – С. 53–80; *Kotljarchuk A.* In the Shadows of Poland and Russia. The Grand Duchy of Lithuania and Sweden in the European Crisis of the mid-17th Century. – Södertörns högskola, 2006. – 347 s.

- ⁵ *Бантыш-Каменский Д.Н.* История Малой России от водворения славян в сей стране до уничтожения гетманства. – К., 1993. – С.214.
- ⁶ Там же. – С.213–214.
- ⁷ *Костомаров Н.И.* Исторические монографии и исследования. – Кн.4. – Т.9–1. – С.615.
- ⁸ Там же. – С.615–616.
- ⁹ *Крип'якевич І.П.* Богдан Хмельницький. – Л., 1990. – С.322–323.
- ¹⁰ Там само. – С.330.
- ¹¹ Там само. – С.332.
- ¹² Там само. – С.325.
- ¹³ *Ісаєвич Я.Д.* Передмова // *Крип'якевич І.П.* Назв. праця. – Л., 1990. – С.5–9.
- ¹⁴ Там само.
- ¹⁵ Там само.
- ¹⁶ *Смолій В.А., Степанков В.С.* Богдан Хмельницький. Хроніка життя та діяльності. – К., 1994. – С.33–34.
- ¹⁷ Там само. – С.33.
- ¹⁸ Там само. – С.34.
- ¹⁹ *Смолій В.А., Степанков В.С.* Богдан Хмельницький. Соціально-політичний портрет. – С.558.
- ²⁰ *Смолій В.А., Степанков В.С.* Богдан Хмельницький. Хроніка життя та діяльності. – С.34.
- ²¹ *Смолій В.А., Степанков В.С.* Богдан Хмельницький. Соціально-політичний портрет. – С.560.
- ²² Нариси з історії дипломатії України / Відп. ред. В.А.Смолій. – К., 2001. – С.151–153.
- ²³ *Горобець В.М.* Еліта козацької України в пошуках політичної легітимації: стосунки з Москвою та Варшавою, 1654–1665. – К., 2001. – С.119.
- ²⁴ Там само. – С.135–136.
- ²⁵ Там само. – С.136.
- ²⁶ Там само. – С.136–137.
- ²⁷ Там само. – С.140–141.
- ²⁸ Там само. – С.142.
- ²⁹ *Верстюк В.Ф., Горобець В.М., Толочко О.П.* Українські проекти в Російській імперії. – К., 2004. – С.57; *Горобець В.М.* Еліта козацької України в пошуках політичної легітимації. – С.143. (Зазначене у цих працях датування «16 грудня» – не точно. Раднотський договір насправді було укладено 26 листопада (старий стиль), або 6 грудня (новий стиль) 1656 р.).
- ³⁰ Там само.
- ³¹ *Чухліб Т.В.* Гетьмани і монархи. Українська держава в міжнародних відносинах 1648–1714 рр. – К.; Нью-Йорк, 2003. – С.90.
- ³² Там само. – С.91.
- ³³ Там само.
- ³⁴ *Федорук Я.О.* Переговори Речі Посполитої з Москвою і укладання Віленського миру (1654–1656) // Переяславська рада 1654 року (Історіографія та дослідження). – К., 2003. – С.844.
- ³⁵ Там само.
- ³⁶ Там само. – С.796.
- ³⁷ Там само. – С.845.
- ³⁸ Там само. – С.844.
- ³⁹ *Topolski J.* Polska w czasach nowożytnych od środkowoeuropejskiej potęgi do utraty niepodległości (1501–1795). – Poznań, 1994. – S.476–482; *Samsonowicz H.* Miejsce Polski w Europie. – Warszawa, 1995. – S.137–138.
- ⁴⁰ *Wójcik Z.* Jan Kazimierz Waza. – Wrocław; Warszawa; Kraków, 1997. – S.126–127.
- ⁴¹ Ibid. – S.127.
- ⁴² Ibid.
- ⁴³ *Качмарчик Я.* Гетьман Богдан Хмельницький. – Перемишль; Л., 1996. – 326 с.
- ⁴⁴ Там само. – С.293.

- ⁴⁵ Там само.
- ⁴⁶ Цит. за: *Качмарчик Я.* Гетьман Богдан Хмельницький. – С.293–294.
- ⁴⁷ Там само. – С.298–301.
- ⁴⁸ Там само.
- ⁴⁹ Там само.
- ⁵⁰ *Яковлева Т.* Гетьманщина в другій половині 50-х років XVII століття. Причини і початок Руїни. – С.148–229.
- ⁵¹ Там само. – С.191.
- ⁵² Там само. – С.187.
- ⁵³ Там само. – С.187–188.
- ⁵⁴ Там само. – С.191.
- ⁵⁵ Там само. – С.196.
- ⁵⁶ *Плохій С.* Наливайкова віра: Козацтво та релігія в ранньомодерній Україні. – К., 2006. – С.89 (перше видання цієї книги вийшло англійською мовою в Оксфорді: *Plokhyy S.* The Cossacks and Religion in Early Modern Ukraine. – Oxford, 2001).
- ⁵⁷ Там само.
- ⁵⁸ Там само.
- ⁵⁹ *Kotljarchuk A.* In the Shadows of Poland and Russia. The Grand Duchy of Lithuania and Sweden in the European Crisis of the mid-17th Century. – Södertörns högskola, 2006. – S.222.
- ⁶⁰ Ibid. – S. 214–236.
- ⁶¹ *Gebei S.* Rákóczi György szerepe a Rzeczpospolita Felosztási kísérletében (1656–1657) // *Századok* (a magyar történelmi társulat folyóirata). – 2000. – №134. – S.801–848.
- ⁶² Ibid. – S.847–848.
- ⁶³ *Istoria Românilor.* – București, 2003. – Vol. V. – S.197.
- ⁶⁴ Ibid.
- ⁶⁵ Ibid. – S.198.
- ⁶⁶ Ibid.
- ⁶⁷ *Gebei S.* Rákóczi György szerepe a Rzeczpospolita Felosztási kísérletében (1656–1657) // *Századok* (a magyar történelmi társulat folyóirata). – 2000. – №134. – S.801–848.
- ⁶⁸ Ibid. – S.847–848.
- ⁶⁹ Ibid.
- ⁷⁰ Ibid.
- ⁷¹ Ibid. – S.848.
- ⁷² *Istoria Românilor.* – București, 2003. – Vol.V. – S.197.
- ⁷³ Ibid.
- ⁷⁴ Ibid.
- ⁷⁵ *Смолий В.А., Степанков В.С.* Українська державна ідея... – С.85–88.
- ⁷⁶ *Topolski J.* Polska w czasach nowożytnych od środkowoeuropejskiej potęgi do utraty niepodległości (1501–1795). – S.476–482; *Wójcik Z.* Jan Kazimierz Waza. – S.108–109.
- ⁷⁷ *Галактионов И.В.* Из истории русско-польского сближения в 50–60-х гг. XVII в. Андрусовское перемирие 1667 года. – Саратов, 1960. – С. 40–41; *Санин Г.* Отношения России и Украины с Крымским Ханством в середине XVII века. – Москва, 1987. – С.177; *Wójcik Z.* Jan Kazimierz Waza. – S.125.
- ⁷⁸ Документи Богдана Хмельницького. – К., 1961. – С.501–502.
- ⁷⁹ *Wójcik Z.* Jan Kazimierz Waza. – S.125–126.
- ⁸⁰ *Грушевський М.* Історія України-Руси. – Т.9. – Ч.2. – К., 1997. – С.1183–1184; *Бутич І.* До історії українсько-трансільванських взаємин (1648–1656) // *Архіви України.* – 1966. – №3. – С.62–71.
- ⁸¹ Архив ЮЗР. – Т.6. – Ч.3. – К., 1908. – С.154–162, 167–170, 202–206; *Мацьків Т.* Цісарське посольство до Б. Хмельницького в 1657 р. // *Український історик.* – 1973. – №3–4. – С.130; *Оляничин Д.* Опис подорожі шведського посла на Україну 1656–1657 рр. // *ЗНТШ.* – Т.154. – Л., 1937. – С.46–47.
- ⁸² *Kubala L.* Wojna Brandenburska i najazd Rakoczego w roku 1656 i 1657. – Lwów, (S.a.). – S.132; *Samsonawicz H.* Miejsce Polski w Europie. – S.137–138.
- ⁸³ *Крип'якевич І.П.* Історія України. – Л., 1990. – С.181; *Горобець В.М.* Від союзу до інкорпорації... – С.13.
- ⁸⁴ *Грушевський М.* Назв. праця. – С.1311, 1312.

- ⁸⁵ Софонович Ф. Хроніка з літописців стародавніх / Підгот. тексту до друку, передмова, коментарі, покажчики Ю.А.Мицика, В.М.Кравченка. – К., 1992. – С.233.
- ⁸⁶ Акты ЮЗР. – Т.8. – Санкт-Петербург, 1875. – №46. – С.393.
- ⁸⁷ Там же. – С.394–395.
- ⁸⁸ Там же. – С.393–394.
- ⁸⁹ Там же. – С.393–394.
- ⁹⁰ Там же. – Т.3. – С.576–579, 589–590, 599; Крип'якевич І.П. «Вольний порт» у Старому Бихові 1657 р. // Науковий збірник за рік 1929 (Записки Історичної секції Всеукраїнської академії наук). – Т.32. – К., 1929. – С.92–96; Грушевський М. Історія України-Руси. – С.1257–1277; Горобець В.М. Білорусь козацька. Полковник Іван Нечай та українські змагання за Південно-Східну Білорусь (1655–1659). – К., 1998. – С.40–46.
- ⁹¹ Документи Богдана Хмельницького. – С.551.
- ⁹² Акты ЮЗР. – Т.8. – С.387.
- ⁹³ Там же. – С.388.
- ⁹⁴ Там же. – С.395.
- ⁹⁵ Грушевський М. Назв. праця. – С.1323–1326.
- ⁹⁶ Там само.
- ⁹⁷ Акты ЮЗР. – Т.8. – С.393–395.
- ⁹⁸ РДАДА. – Ф.79. – Оп.2. – Спр.99. – Арк.1; Оляничин Д. Назв. праця. – С.55.
- ⁹⁹ Wojtowicz P. Szlak wyprawy Rakoczego // Teki historyczne. – Т.ХІ. – Лондун, 1960–1961. – С.99.
- ¹⁰⁰ Dzieje Krakowa. – Т.2: Kraków w wiekach XVI–XVIII. – Warszawa, 1984. – С.371, 385; Гурбик А. Україна в умовах Раднотської системи: похід української армії на Краків (1657 р.) // Україна і Польща – стратегічне партнерство на зламі тисячоліть. – Ч.1. – К., 2001. – С.34–47.
- ¹⁰¹ Pólcwiartek S. Najdalszy zachodni pochód wojsk Bohdana Chmielnickiego – mit a rzeczywistość // Козацькі війни XVII ст. в історичній свідомості польського та українського народів. – Л.; Люблін, 1996. – С.87; Wojtowicz P. Op. cit. – С.101–103.
- ¹⁰² Грушевський М. Назв. праця. – С.1346–1347.
- ¹⁰³ Документи Богдана Хмельницького. – С.566–567.
- ¹⁰⁴ Там само.
- ¹⁰⁵ История внешней политики России. Конец XV–XVII век. – Москва, 1999. – С.312.
- ¹⁰⁶ Цит. за: Грушевський М. Назв. праця. – С.1353.
- ¹⁰⁷ РДАДА. – Ф.79. – Оп.2. – Спр.99. – Арк.1.
- ¹⁰⁸ Там само.
- ¹⁰⁹ Архив ЮЗР. – Т.6. – Ч.3. – С.298; Липинський В. Україна на переломі 1657–1659. – К.; Відень, 1920. – С.11–17, 201–202, 228; Гурбик А. Українська армія у війні коаліційних сил проти Речі Посполитої (1656–1657 рр.) // Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку. – Вип.7. – К., 2000. – С.74–75.
- ¹¹⁰ Biblioteka Muzeum im.Ks.Czartoryskich w Krakowie (далі – BCzart.). – №1656. – С.257, 258, 260–261. Архівні документи Бібліотеки музею ім. князів Чарторийських у Кракові (Спр.№1656) використовувалися нами за мікрофотокопіями, що зберігаються в Національній бібліотеці у м.Варшаві (мікрофільм №16460); Wegner J. Warszawa w czasie najazdu szwedzkiego 1655–1657 // Polska w okresie drugiej wojny Północnej 1655. – Т. II. – Warszawa, 1957. – С. 237–257; Dzieje Warszawy. – Т. 2: Warszawa w latach 1526–1795. – Warszawa, 1984. – С. 185; Kubala L. Wojna Brandenburska. – С. 159, 164–165.
- ¹¹¹ РДАДА. – Ф. 229. – Оп. 1. – Спр. 21. – Арк. 13–15.
- ¹¹² Акты ЮЗР. – Т. 3. – С. 568.
- ¹¹³ Там же. – С. 569.
- ¹¹⁴ Грушевський М. Назв. праця. – С. 1417.
- ¹¹⁵ Там само. – С. 1425; Акты ЮЗР. – Т. 11. – С. 684–685.
- ¹¹⁶ РИБ. – Т.8. – Санкт-Петербург, 1884. – С.1275–1278.
- ¹¹⁷ Wojtowicz P. Op. cit. – С. 108.
- ¹¹⁸ Kubala L. Wojna Brandenburska. – С. 175; Жерела до історії України-Руси. – Т.ХІІ. – Л., 1911. – С. 500–501.
- ¹¹⁹ Wojtowicz P. Op. cit. – С. 108.
- ¹²⁰ Документи Богдана Хмельницького. – С. 609.
- ¹²¹ Там само. – С. 612.

- ¹²² Грушевський М. Назв. праця. – С. 1255–1256.
- ¹²³ Там само. – С. 1256.
- ¹²⁴ Там само. – С. 1471–1472.
- ¹²⁵ Архив ЮЗР. – Т. 6. – Ч.3. – С. 320–321.
- ¹²⁶ Там же. – С. 314.
- ¹²⁷ Там же. – С. 321.
- ¹²⁸ Там само.
- ¹²⁹ *Samsonawicz H.* Miejsce Polski w Europie. – Warszawa, 1995. – S. 137–138; *Wójcik Z.* Jan Kazimierz Waza. – Wrocław; Warszawa, 1997. – S. 108–109; *Borcz A.* Działania wojenne na terenie ziemi przemyskiej i sanockiej w latach «potopu» 1655–1657. – Przemyśl, 1999. – 144 s.; *Gebei S.* Rákóczi György szerepe a Rzeczpospolita Felosztási kísérletében (1656–1657) // *Századok* (a magyar történelmi társulat folyóirata). – 2000. – № 134. – S. 801–848.
- ¹³⁰ *Смолій В.А., Степанков В.С.* Богдан Хмельницький: Соціально-політичний портрет. – С. 594.
- ¹³¹ Літопис гадяцького полковника Григорія Грабянки. – С. 112.
- ¹³² *Костомаров Н.И.* Указ. соч. – С. 621.
- ¹³³ Там же.
- ¹³⁴ Там же.
- ¹³⁵ *Грушевський М.* Назв. праця. – С. 1475–1476.
- ¹³⁶ Літопис гадяцького полковника Григорія Граб'янки. – С. 108.
- ¹³⁷ Архив ЮЗР. – Ч. 3. – Т. 6. – № 106. – С. 314.
- ¹³⁸ Там же.
- ¹³⁹ *Костомаров Н.И.* Указ. соч. – С.637.
- ¹⁴⁰ Там же. – С.637.
- ¹⁴¹ *Аркас М.М.* Історія України-Русі / Вступне слово і комент. В.Г.Сарбея. – К.,1990. – С.213.
- ¹⁴² *Величко С.* Літопис / Перекл., вступ. стаття, комент. В.О.Шевчука. – Т.І. – К.,1991. – С.207.
- ¹⁴³ *Софонович Ф.* Хроніка... – С. 234.
- ¹⁴⁴ Літопис Самовидця / Підгот. видання Я.І.Дзири. – К., 1971. – С.75.
- ¹⁴⁵ *Заремба С.З.* Хронологія українського летописання другої половини XVII– початку XVIII століття: Дисс. ... канд. іст. наук. – К., 1974. – С.79–83.
- ¹⁴⁶ *Величко С.* Літопис. – Т.І. – С.232.
- ¹⁴⁷ Літопис гадяцького полковника Григорія Грабянки. – С.111.
- ¹⁴⁸ Літопис Самовидця. – С.75.
- ¹⁴⁹ Літопис гадяцького полковника Григорія Грабянки. – С.111.
- ¹⁵⁰ Летопись Самовидца по новооткрытым спискам с приложением трёх малороссийских хроник: Хмельницкой, «Краткого описания Малороссии» и «Собрания исторического». – К., 1878. – С.249; *Заремба С.З.* Указ. соч. – С.125–126.
- ¹⁵¹ *Конисский Г.* История русов или Малой России. – С.141.
- ¹⁵² *Бантыш-Каменский Д.Н.* Указ. соч. – С.220.
- ¹⁵³ *Конисский Г.* История русов или Малой России. – С.141; *Бантыш-Каменский Д.Н.* Указ. соч. – С.220.
- ¹⁵⁴ *Monumenta Hungariae Historica, Diplomatoria.* – Т.XXIII: *Okmantar II Rakoczy diplomaciai ossrekotte tesihet.* –S.518.
- ¹⁵⁵ Акты ЮЗР. – Т.4. – С.3; Т.11. – С.706; Архив ЮЗР. – Т.6. – Ч.3. – С.319; *Monumenta Hungariae Historica, Diplomatoria.* – Т.XXIII: *Okmantar II Rakoczy diplomaciai ossrekotte tesihet.* – Budapest, 1874. – S.518, 566.
- ¹⁵⁶ *Kubala L.* Wojna Brandenburska. – S.214; *Грушевський М.* Назв. праця. – С.1470–1478; *Крип'якевич І.П.* Богдан Хмельницький / Вид.2. – Л., 1990. – С.335–336; *Смолій В.А., Степанков В.С.* Богдан Хмельницький. Хроніка життя та діяльності. – К.,1994. – С.43–44, 244; *Смолій В.А., Степанков В.С.* Богдан Хмельницький. Соціально-політичний портрет. – С.593–596; *Качмарчик Я.* Гетьман Богдан Хмельницький / Перекл. з пол. І. Сварник. – Перемишль; Л., 1996. – С.302–308; *Яковлева Т.* Гетьманщина в другій половині 50-х років XVII ст. Причини і початок Руїни. – С.212–214.
- ¹⁵⁷ *Заремба С.З.* Указ. соч. – С.79–83.
- ¹⁵⁸ Акты ЮЗР. – Т.4. – СПб., 1863. – С.18–19; ДБХ. – № 474. – С.618–619.
- ¹⁵⁹ Там же.

¹⁶⁰ Акты ЮЗР. – Т.4. – №3. – С.3–4.

¹⁶¹ Monumenta Hungariae Historica, Diplomatoria. – Т.ХХІІІ: Okmantar II Rakoczy diplomaciai ossrekotte tesihet. – S.566; Грушевський М. Назв. праця. – С.1470–1478; Крип'якевич І.П. Богдан Хмельницький. – С.335–336.

¹⁶² Софонович Ф. Хроніка... – С. 234.

¹⁶³ Качмарчик Я. Гетьман Богдан Хмельницький. – С.302–308

¹⁶⁴ Костомаров Н.И. Указ. соч. – С.637; Смолій В.А., Степанков В.С. Богдан Хмельницький. Хроніка життя та діяльності. – С.43–44, 244; Смолій В.А., Степанков В.С. Богдан Хмельницький. Соціально-політичний портрет. – С.593–596.

¹⁶⁵ Костомаров Н.И. Указ. соч. – С.637.

¹⁶⁶ Липинський В. Україна на переломі 1657–1659. – С.252.

¹⁶⁷ Там само.

The article is dedicated to insufficiently examined army political aspects of the liberation war of Ukrainian people of the middle XVII c. when resulting from the change of geopolitical situation in Europe Ukraine corrected its foreign policy priorities and vigorously joined the formation of the Radnot coalition. Active participation of the Hetman capital city – Chyhyryn – in the European diplomatic processes assisted the formation of a new army political union in order to extend the war against Rzeczpospolita. The author shows the premises, main stages and consequences of this little-known for today war in one of its most dramatic periods of 350 years old Ukrainian history.

Т.В.Тканко*

НАУКОВО-ДОСЛІДНА ДІЯЛЬНІСТЬ ВІЙСЬКОВО-ПРОМИСЛОВИХ КОМІТЕТІВ УКРАЇНСЬКИХ ГУБЕРНІЙ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ У РОКИ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

Розглянуто основні напрями науково-дослідної роботи військово-промислових комітетів Наддніпрянської України під час Першої світової війни 1914–1918 рр. Зокрема, визначено їхню роль у мобілізації інженерно-технічних сил регіону. У статті зазначається, що впродовж воєнних років члени військово-промислових комітетів України зосередилися на розробці найбільш важливих напрямів науково-технічної думки, результати якої могли бути використані не лише у воєнний час.

Світова війна 1914–1918 рр. стала значним випробуванням для науково-технічного розвитку воюючих держав. Поява нових технологій і галузей виробництва, організація наукових досліджень, зміни у тогочасній промисловості зумовили якісно новий рівень ведення бойових дій. У військовій справі окреслилася тенденція до механізації та автоматизації, використання досягнень точно-го приладобудування, електротехніки, хімічної промисловості, машинобудування, металургії тощо. Однією з умов успішного ведення війни для Російської імперії стала мобілізація її наукового потенціалу. Активну участь в організації наукових досліджень у воєнні роки взяли військово-промислові комітети (далі – ВПК). Вивчення цього напрямку діяльності ВПК має важливе значення, адже більшість дослідників акцентували увагу на інших аспектах їх роботи. Зокрема, М.Юрій, «не применшуючи санітарного та економічного значення громадських

---

* Тканко Тетяна Владиславівна – аспірантка кафедри всесвітньої історії Черкаського національного університету імені Б.Хмельницького.

організацій у загальнодержавних масштабах», уважав, що «головною була все ж їх політична діяльність»¹.

Сучасні науковці намагаються відійти від усталених підходів. Зокрема, російська дослідниця С.Сергеева у своїй монографії приділила особливу увагу співробітництву ВПК із науково-технічною інтелігенцією, визначила основні напрями їхньої наукової роботи, її результати. Спільну діяльність військово-промислових організацій з ученими країни вона назвала «яскравим прикладом тісного союзу науки і виробництва»². Дослідниця проаналізувала, передусім, роботу Центрального та Московського ВПК, у складі яких працювали провідні столичні науковці та які зробили значний внесок у розвиток науки й техніки в роки Великої війни. Водночас С.Сергеева згадала і про інші обласні й місцеві комітети, зокрема Київський, Катеринославський, Харківський тощо. Окремі відомості з їхньої історії містяться в узагальнюючій праці О.Реєнта і О.Сердюка³. Наукових розробок, які б спеціально розглядали вказаний напрям роботи ВПК, у сучасній українській історіографії не існує.

Пропонована стаття є спробою охарактеризувати науково-дослідну діяльність громадських військово-промислових організацій у роки Першої світової війни, визначити їхню роль у мобілізації інженерно-технічних сил Наддніпрянської України.

Варто зауважити, що, попри величезні запаси сировинних ресурсів, науково-виробничий розвиток Російської імперії в цілому відбувався повільно. У 1913 р. загальна потужність механічних двигунів у державі складала лише 13 млн кінських сил, що становило близько 2,2% від загальносвітового рівня⁴. Довоєнне господарство імперії перебувало у безпосередній залежності від іноземних, передусім німецьких, ринків. За влучним виразом А.Сидорова напередодні війни Росія «щороку ввозила на сотні млн. рублів машин і знарядь, починаючи з великих і складних дизелів і завершуючи швацькою машиною, пожежною помпою, плугом і жнивваркою»⁵. Світова війна перекрила німецький імпорту, і потреби держави у машинах, верстатах, нових видах металів, вибухових речовинах, лікарських препаратах надзвичайно зросли. Окрім того, нагальною стала потреба у висококваліфікованих інженерно-технічних кадрах. Блискуча плеяда вчених, що працювали в академічних і вищих навчальних закладах імперії, залишалася незадіяною.

Проблеми, що постали перед економікою Російської імперії, вимагали комплексного вирішення, зокрема, розвитку власної науково-технічної думки, спільної праці спеціалістів у різних галузях виробництва.

Упродовж військових років з ініціативи російського уряду почали утворюватися організації та товариства, основним завданням яких стало вивчення виробничих можливостей імперії, її сировинної й технічної бази тощо. Так, на початку 1915 р. в Імператорській Петроградській Академії (Імператорській академії наук) було порушено питання щодо необхідності дослідження природних ресурсів Росії для військових потреб. Відповідно до цього, було організовано постійну комісію для вивчення природних виробничих сил Російської імперії. До її складу увійшли відомі петроградські та московські вчені. Окрім того, у лабораторіях Академії проводилися численні дослідження з вивчення дії задушливих газів. Із цією метою на фронт було споряджено спеціальну експедицію⁶. Поряд із комісією працювало Імператорське російське технічне товариство, за сприяння якого у червні 1915 р. було створено комітет військово-технічної допомоги, що об'єднав членів товариств технологів, інженерів-електротехніків, архітекторів і художників, цивільних інженерів, телеграфно-телефонних і технічних діячів, імператорського російського аероклубу, зібрання інженерів шляхів сполучення тощо. Вказані організації у воєнні роки опікувалися науково-технічними й економічними питаннями, проводили необхідні консультації й тренінги,

прагнули налагодити послідовність роботи, доцільне використання досвіду, а також розвинути ініціативу у підприємств, що працювали на потреби фронту⁷.

Використання нових видів зброї, активне застосування вибухових та отруйних речовин, хімічних атак зумовило появу нових відділів навіть у громадських гуманітарних організаціях. Зокрема, Всеросійський союз міст (далі – ВСМ) у травні 1915 р. розпочав виготовлення масок від задушливих газів. Згодом при ньому було утворено відповідну комісію у складі членів комітету технічної допомоги у зв'язку з війною, а також хіміків, фізиків, лікарів, механіків й інженерів тощо⁸. Науково-технічні секції виникали і при інших органах.

Важливість дослідження промислових потужностей імперії, необхідність значних інвестицій у розвиток власних виробничих сил, підтримку науково-технічної інтелігенції усвідомлювали й представники військово-промислових організацій. Так, голова Центрального ВПК М.Авдаков уже на початку червня 1915 р. звернувся до всіх технічних організацій і товариств із закликом приєднатися до діяльності комітетів, щоб «колективною працею якнайшвидше організувати вітчизняну промисловість для кращого постачання нашої доблесної армії»⁹. У грудні 1915 р. на зустрічі представників Київського обласного ВПК із членом Державної думи голова місцевого політехнічного товариства інженерів та агрономів П.Бутенко наголосив на необхідності мобілізації не лише промислових, але й технічних сил¹⁰.

В українських губерніях наукова еліта підтримала виникнення ВПК, про що свідчить кадровий склад більшості обласних і місцевих організацій. Чисельність науковців та інженерів в окремих «українських комітетах» сягала 47,5%¹¹. Лідером за кількістю вчених серед ВПК Наддніпрянської України був Київський обласний комітет. Американський дослідник Л.Сігельбаум називав його «найуспішнішим у мобілізації місцевої технічної інтелігенції»¹². До плідної роботи у своїх відділах і секціях Київський ВПК залучив чисельну когорту науковців зі світовими іменами. Зокрема, його мостову секцію очолював видатний український учений у галузі мостобудування й електрозварювання, майбутній академік, автор понад 160 наукових робіт, професор політехнічного інституту імператора Олександра II Євген Оскарович Патон. До 1912 р. він був завідувачем кафедри будівництва мостів. Однак його нові підходи до технічної творчості й навчання не завжди сприймалися частиною професорів, тому у 1913 р. він вирішив піти у відставку і завершити кар'єру інженера. Важко уявити, що наука могла втратити такого видатного вченого. Та початок Першої світової війни спонукав Є.Патона змінити своє рішення. На початку 1915 р. він повернувся до інституту, а у червні – увійшов до складу Київського обласного ВПК.

Одним із членів президії Київського комітету був заслужений професор імператорського університету св.Володимира, голова місцевого фізико-хімічного товариства, талановитий учений Сергій Миколайович Реформатський. 1891 р. Рада університету обрала його на посаду завідувача кафедри органічної хімії. У наступному році завдяки його зусиллям в університеті було створено органічне відділення хімічної лабораторії. У своїй докторській дисертації він показав та обґрунтував хімічну реакцію, яка згодом отримала його ім'я. Встановлення будови і синтез багатьох складних органічних сполук (вітамінів, терпенів, гормонів) стали можливими саме завдяки реакції Реформатського. Значну роль ця реакція зіграла в синтезі і встановленні будови стероїдних гормонів. Завдяки їй був синтезований вітамін А¹³.

У місцевих ВПК українських губерній інженерно-технічна інтелігенція теж відігравала значну роль. Зокрема, у лютому 1916 р. Херсонський місцевий комітет звітував про те, що він «із перших днів став збільшувати свій склад за прошенням переважно інженерів та інших осіб зі спеціальними знаннями»¹⁴.

Багато інженерів і техніків працювало у Миколаївському, Кременчуцькому, Єлизаветградському та інших місцевих ВПК.

Міцною опорою військово-промислових організацій у воєнний період були університети, інститути та інші навчальні заклади, що не лише готували інженерно-технічні кадри, але й створювали наукові центри, в яких проводилися дослідження викладачів і студентів. На базі університетів розвивалися дослідницькі лабораторії та інститути з природничих і точних дисциплін (прикладних наук), наукові товариства й організації.

Із початком бойових дій представники вищих закладів освіти продемонстрували високу громадянську позицію, виявивши готовність працювати на потреби фронту. Зокрема, рада університету св.Володимира вже 23 липня 1914 р. надіслала телеграму відповідного змісту імператору¹⁵. Фізико-хімічне та фізико-математичне товариства, що функціонували при університеті, зосередили свою діяльність на допомозі армії. Так, фізико-хімічне товариство на чолі з професором С.Реформатським організувало виробництво необхідних для лазаретів медикаментів. Їхню високу якість засвідчили місцеві лікарі¹⁶. Фізико-математичне товариство на чолі з професором Г.Сусловим взяло активну участь в організації рентгенівських досліджень у шпиталях Києва¹⁷. Восени 1914 р. при Київському політехнічному інституті розпочала роботу військово-авіаційна автомобільна майстерня. 25 вересня 1914 р. відбулося засідання ради Харківського імператорського університету, присвячене питанню надання допомоги пораненим. Було сформовано спеціальну комісію, ухвалено рішення про відрухування коштів на потреби університетського шпиталю тощо¹⁸.

Із появою ВПК значна частина професорсько-викладацького складу навчальних закладів стала їхніми членами. Так, у Катеринославському обласному ВПК працювали представники місцевого гірничого інституту, зокрема його ректор, професор М.Лебедев, а також професори М.Федоров, Л.Іванов, Я.Грдіна, старший лаборант Г.Буров тощо¹⁹. Харківський обласний ВПК об'єднав викладачів місцевого університету та технологічного інституту імператора Олександра III І.Красуського, В.Гербурта-Гейбовича²⁰. До складу Одеського обласного комітету увійшли професори Новоросійського університету Ф.Селіванов і С.Танатар²¹. Гордість Київського обласного ВПК складали викладачі й студенти університету св.Володимира, політехнічного інституту Олександра II, комерційного інституту тощо. Це, передусім, Є.Патон, К.Богомаз, М.Воропаєв, І.Жуков, С.Реформатський, В.Іжевський, Я.Маркович, Л.Яснопольський, М.Цитович та інші. Окрім того, у складі Київського ВПК працював викладач Варшавського політехнічного інституту Г.Рождественський. Як правило, науковці очолювали хімічні, фізичні, механічні, військово-технічні відділи та секції комітетів.

Університетські товариства, організації, лабораторії та майстерні стали невід'ємною частиною діяльності ВПК. Так, основою фізико-механічної секції Київського обласного комітету було фізико-математичне товариство, яке працювало над ремонтом і вдосконаленням низки інструментів, що використовувалися в армії, зокрема оптичних та електричних приладів, телефонів тощо²². Матеріали для хімічної секції надавали університетські лабораторії. Хлороформовий завод, що виник завдяки зусиллям фізико-хімічного товариства, за словами голови Київського ВПК М.Терещенка, виробляв у 1916 р. від 2 до 3 тис. кг хлороформу на місяць²³. Кількість його робітників у серпні 1916 р. становила лише 23 особи²⁴. Технічні лабораторії Новоросійського університету проводили експертизу продукції, виготовленої підприємствами ВПК²⁵. Лабораторії місцевого технологічного інституту стали науковою базою Харківського обласного ВПК. Окрім того, при навчальному закладі успішно функціонувала військово-технічна комісія для виконання військових замовлень, що підтримувала тісні

зв'язки з Центральним ВПК²⁶. У 1916 р. за сприяння Головного артилерійського управління при інституті було обладнано майстерню з виготовлення лекал та інструментів²⁷.

Залучення до співробітництва з ВПК представників науково-технічної інтелігенції було надзвичайно важливим. За влучним виразом С.Сергеевої, «матеріальні та фінансові можливості одних робили реальністю наукові ідеї та проекти інших»²⁸. Наслідком подібної діяльності стала поява низки науково-технічних відкриттів і новацій. Окремі з них мали світове значення і назавжди увійшли до світової наукової скарбниці. Інші ж мали помітний вплив на розвиток вітчизняної промисловості. Безумовно, першими у проведенні науково-дослідної роботи були Центральний і Московський ВПК. Утім, регіональні комітети теж досягли значних результатів. Найбільш показовою в цьому сенсі є робота мостового відділу Київського обласного ВПК під керівництвом професора Є.Патона. Упродовж воєнних років члени відділу працювали над створенням мостів різноманітних типів для фронтових потреб, розробили оригінальну конструкцію розбірних мостів, започаткували нові методи їхнього будівництва²⁹.

Лише із серпня 1915 до лютого 1916 р. мостовим відділом було розроблено 42 проекти побудови нових і вдосконалення старих типів залізничних і шосейних мостів, естакад, кранів, опор, копрів тощо³⁰. Варто зауважити, що спроектований професором та його групою залізний розбірний міст із двоґратчастими фермами був на 3208 пудів (на 30%) легшим, ніж усесвітньо відомі мости системи Ейфеля, і набагато дешевшим (див. таблицю).

Вага основних деталей мостів двоґратчастої системи та системи Ейфеля (кг)³¹

Вага	Система Ейфеля	Двоґратчаста система
Вага ферм зі сполученням	156 032	89 409
Вага поперечних балок	12 635	13 813
Вага поздовжніх балок	6726	12 403
Усього	175 393	115 625
Повна вага заліза для одного прогону (пудів)	10 632	7424

Проекти мостової секції Київського ВПК мали й інші переваги, зокрема ферми двоґратчастої системи розбиралися виключно на прямі частини, що давало можливість транспортувати їх не лише залізницею, а й звичайними шляхами. Прогони мостів мали меншу кількість деталей, що полегшувало їх складання та економило час. Вага окремих елементів, на які розбиралася ферма, не перевищувала 50 пудів. Окрім того, мости Є.Патона склалися із секцій, що могли швидко замінюватися при руйнуванні. Пріоритет київських інженерів і конструкторів у проектуванні розбірних мостів було зафіксовано світовою історією.

До програми діяльності мостової секції входило і «проектування дерев'яних мостів з якомога меншою кількістю заліза»³². Упродовж 1915–1916 рр. групою студентів інженерного відділення політехнічного інституту на чолі з Є.Патоном, викладачем П.Рабцевичем та інженером Ф.Миловидовим було розроблено близько 20 проектів дерев'яних мостів. Вага заліза в них коливалася від 1 до 7 пудів на сажень, окрім проектів із фермами системи Гау (до 14,1 пуду). Їхня реалізація заощаджувала час, необхідний для побудови моста, зменшувала його ціну, спрощувала роботу, виконувати яку могли навіть звичайні теслі³³. Значні зусилля учасники мостової секції доклали до відновлення зруйнованих київських мостів, дослідження їхньої міцності та надійності.

Компетентність відділу було визнано цивільними та військовими спеціалістами, державними органами. До лютого 1916 р. було зареєстровано 48 звернень щодо виконання таких проектів від управлінь залізниць, військового відомства, установ міністерства шляхів сполучення, Всеросійського земського союзу і ВСМ, навчальних закладів³⁴. Розбірні мости під залізницю та звичайні шляхи, спроектовані у Київському обласному ВПК, використовувалися у районах бойових дій³⁵. Окрім того, під керівництвом Є.Патона здійснювалася інтенсивна підготовка спеціалістів нової формації, які могли стати інтелектуальною елітою країни, основою її науково-технічного прогресу.

За участю ВПК у Російській імперії було розпочато виробництво оптичного скла й медичних термометрів. Наприклад, однойменна майстерня з травня 1916 р. функціонувала при Харківському обласному ВПК. Вона була створена за сприяння фізичної лабораторії місцевого технологічного інституту. Основний контингент працівників у ній складали студенти³⁶.

Важливими були й численні наукові дослідження, що проводилися у відділах і секціях обласних і місцевих ВПК. Зокрема, зусиллями представників хімічної секції Київського обласного комітету й особисто її голови професора політехнічного інституту С.Фокіна на Київському газовому заводі з метою отримання бензолу та толуолу, необхідних для виробництва вибухових речовин, було організовано низку дослідів із пірогенетичного розкладу нафти та перегонки торфу. Наукові дослідження й експерименти практикували й інші комітети.

Потреба військових підприємств у кваліфікованих інженерно-технічних кадрах спонукала військово-промислові організації до освітньої діяльності. Зокрема, зусиллями Катеринославського обласного ВПК при місцевому гірничому інституті було організовано навчання жінок і підлітків обточуванню снарядів³⁷. За дорученням Київського обласного комітету розпочали роботу безкоштовні двомісячні вечірні курси для підготовки спеціалістів із металів. До лютого 1917 р. ці курси відвідало 116 слухачів³⁸. Єлизаветградським місцевим ВПК було започатковано короткострокову підготовку токарів при двох ремісничих училищах і відкрито бюро праці, яке до лютого 1916 р. влаштувало на заводи до 600 осіб³⁹. Окрім того, науковці й інженери, що працювали у комітетах, організовували публічні лекції з військово-технічних питань, практикували спільні засідання відділів і секцій різних товариств та організацій тощо. Так, голова Харківського обласного ВПК М. фон Дітмар виступав із доповідями перед місцевим відділенням Імператорського російського технічного товариства, яке він очолював⁴⁰. Київський обласний ВПК ініціював проведення лекцій із питань, пов'язаних із захистом населення від газових атак⁴¹. Окремі організації опікувалися популяризацією військових знань. Так, при Київському комітеті з липня 1915 р. успішно працював музей предметів постачання та спорядження армії⁴².

Співробітництво обласних і місцевих ВПК з інженерно-технічними силами дало поштовх розвитку нових для Російської імперії, у тому числі для українських губерній, галузей промисловості, зокрема хімічної, фармацевтичної, автомобільної, авіаційної, радіотехнічної тощо.

Світова війна 1914–1918 рр. кинула серйозний виклик російському хімічному виробництву. У грудні 1915 р. на одному із засідань ЦВПК відзначалося, що на початку війни «хімічна справа в Росії була в зародковому стані», оскільки імперська митна політика давала можливість німцям «закидати Росію своєю дешевиною»⁴³. Так, напередодні Першої світової війни у Російській імперії вироблялося сірчаної кислоти у 14 разів менше, ніж у США, у 7,6 разів менше, ніж у Німеччині і в 5,5 разів менше, ніж у Великій Британії та Франції⁴⁴. Велика потреба була й у кваліфікованих кадрах. Водночас високий рівень російської академічної хімічної науки майже не використовувався. Із моменту утворення військово-промислових організацій звернули значну увагу на роз-

виток хімічної промисловості. У більшості обласних і місцевих комітетів були створені однойменні відділи. Рішучий настрій продемонстрував Центральний ВПК, який звертався до інших із закликом провести обстеження всіх занедбаних, пустих підприємств у регіонах, а також природних умов «на предмет впровадження різних галузей хімічної промисловості та з метою більш рішучої емансипації Росії від німецької залежності»⁴⁵.

Члени обласних і місцевих комітетів українських губерній у складі Російської імперії доклали чимало зусиль для розвитку хімічної промисловості. Вони висунули низку пропозицій і нових технологій із добування толуолу, синтетичного фенолу, бензолу, необхідних для отримання вибухових речовин. Завдяки діяльності бензолової секції Харківського обласного ВПК вже у вересні 1915 р. у Донецькому басейні коксових установок із рекуперацією бензолу нараховувалося вдвічі більше, ніж було на початку війни (про це йшлося у доповідній записці голові Державної думи М.Родзянку)⁴⁶. Окрім того, відділ займався науково-дослідною роботою. Зокрема, наприкінці 1915 р. ним було проведено випробування знайдених біля озера Балхаш органічних сполук, які містили 12% бензолу, відходів газового заводу Північно-Донецької залізниці, проаналізовано проби різних сортів вугілля Донецького басейну тощо. Загалом до виробництва бензолу Харківський обласний комітет залучив 11 підприємств із загальною кількістю печей у 900 одиниць, надав їм матеріальну та технічну допомогу⁴⁷.

На початку січня 1916 р. президією Одеського обласного ВПК було ухвалено рішення про побудову в Одесі спеціальної фабрики для видобування бензолу зі смоли Одеського та інших газових заводів (Одеський газовий завод щорічно давав до 30 тисяч пудів вугільної смоли, що містила 2% бензолу)⁴⁸.

Значний внесок у хімічну науку зробила однойменна секція Київського обласного ВПК. У її складі працювало 7 підсекцій, що спеціалізувалися на різних видах хімічного виробництва. Зокрема, підвідділ сухої перегонки розробляв методи отримання ароматичних вуглеводнів із нафти і торфу – природних продуктів, що містять значну кількість органічних сполук, дуже цінних матеріалів для синтезу. У рамках цього проекту в 1915 р. на Київському газовому заводі було започатковано серію дослідів із балаханською нафтою, які мали позитивні результати. С.Фокін указував, що вихід ароматичних вуглеводів можна довести до 12–13%, причому толуолу в них містилося в 1,5 рази більше, ніж бензолу. Окрім того, підвідділом планувалося використовувати і сураханську нафту⁴⁹.

У піротехнічній майстерні Київського ВПК, що знаходилася у політехнічному інституті, 1915 р. було організовано виробництво магнію, що дозволило значно підвищити якість ракет при незначному збільшенні їхньої вартості.

Варто зазначити, що виробництво вибухових речовин, які активно використовувалися упродовж воєнних років, було надзвичайно ризикованим. Не маючи достатнього досвіду у виготовленні хімічних сполук, прагнучи пришвидшити темпи виробництва, учасники ВПК постійно наражали своє життя на небезпеку. Про це, зокрема, свідчила пожежа в одному з корпусів Київського політехнічного інституту, що сталася 22 червня 1916 р. і тривала протягом майже 2 годин. Її наслідки були жахливими – загинуло 10 студентів (у тому числі чотири жінки), 37 осіб було поранено, повністю зруйновано лівий корпус хімічного павільйону інституту⁵⁰.

У роки Першої світової війни розпочалося застосування хімічної зброї (отруйних речовин). Газову атаку хлором уперше провела німецька армія 22 квітня 1915 р. у бою під Іпром⁵¹. Поява нового способу ведення бойових дій спонукала Російську імперію розпочати власне виробництво отруйної хімії та вивчення її впливу на живі організми. Певну роль у цьому процесі відіграли й

військово-промислові організації. Зокрема, газовий відділ Київського обласного ВПК на чолі з професором університету св.Володимира І.Єгоровим обладнав за містом спеціальну лабораторію з власною електричною станцією, особливою вентиляцією, необхідним інвентарем, водогоном тощо. У ній проводилися дослідження хімічних речовин⁵². На початку 1916 р. газова секція Київського комітету розпочала розробку різних способів отримання ціанідів – надзвичайно отруйних солей ціанистоводневої кислоти⁵³. На цукрових заводах проводилися досліди спалення патоки для отримання карбонату калію. 23 січня 1916 р. хімічна секція Київського обласного ВПК увійшла до складу місцевого військово-хімічного комітету на правах відділу.

Питаннями використання газової зброї, отруйних речовин переймалися й у Центральному ВПК. Зокрема, у лютому 1916 р. санітарним відділом організації проведено наради з питань газової війни. До участі в ній було запрошено й учених Харківського технологічного інституту⁵⁴.

Застосування хімічної зброї сприяло виникненню засобів захисту від неї. Розпочалося будівництво газових сховищ. В арміях ворогуючих країн з'явилися протигazi. У 1915 р. член ЦВПК, видатний учений-хімік М.Зелінський розробив модель вугільного протигазу, що відрізнялася простотою виготовлення і відмінними якостями. За свідченнями голови Хімічного комітету В.Іпат'єва, дивізія, споряджена цими масками, під час газової атаки втратила набагато менше особового складу, ніж інші⁵⁵. Протигаз М.Зелінського став основою для всіх інших модифікацій засобів захисту від отруйних речовин.

У 1915 р. на підприємствах ВПК українських губерній Російської імперії почали освоювати виробництво протигазів і масок від задушливих газів. Зокрема, у лабораторії порівняльної фізіології Харківського імператорського університету проводилися досліди з виготовлення респіраторів⁵⁶. У липні 1915 р. Харківський ВПК відрядив магістра фармації Я.Зільбера до Москви для ознайомлення з технологією виробництва протигазів⁵⁷.

Перша світова війна спонукала до масового виробництва лікарських препаратів, розвитку фармацевтичної промисловості. У Російській імперії нестача необхідних медикаментів і хірургічного інструментарію відчувалася вже на початку війни, оскільки зі 118 назв лікарських засобів каталогу військового часу 80 імпортувалися із-за кордону, передусім із Німеччини⁵⁸. Із 1915 р. лабораторії й майстерні військово-промислових організацій Наддніпрянщини почали виготовляти антисептичні, анестезуючі, жарознижувальні та інші засоби, медичний інвентар тощо. Зокрема, санітарно-гігієнічна секція Одеського обласного ВПК після ретельного обстеження хімічних заводів міста визнала за можливе виробництво нашатиру, хлороформу, перекису водню, мила, кислот та інших фармацевтичних препаратів. Окрім того, секція встановила тісні зв'язки із однойменним відділом Центрального ВПК. Звідти вона отримувала медикаменти і розподіляла їх між лікарнями та лазаретами Одеського району. На початку 1916 р. було позитивно вирішено питання про виготовлення в Одесі шприців «Рекорд» і дезінфікуючих препаратів фірми В.Нурік⁵⁹. Їх виробництво було налагоджено і в ЦВПК.

При Київському обласному комітеті функціонували йодно-ватний відділ і фармацевтична лабораторія. За словами його голови М.Терещенка, лікарські препарати, виготовлені в майстернях організації, за якістю «не поступалися німецьким»⁶⁰. Окрім того, Київський ВПК одним із перших в імперії налагодив власне виробництво хлороформу та нітрату целюлози із використаної лазаретами вати⁶¹. Збором перев'язувального матеріалу займався і хімічний відділ Харківського ВПК. Заступник його голови спеціально відвідував Київ для обміну досвідом⁶². Йодно-ватна підсекція Київського ВПК видобувала йод з використаних йодних тампонів. До січня 1916 р. вона встановила відносини із

41 лікарським закладом регіону. Щоправда, до кінця 1915 р. збір використаного матеріалу був незначним – 250 пудів (4095 кг) замість прогнозованих 2000 (32760 кг). Із них 200 (3276 кг) було перероблено на чисту вату. Із йодних тампонів було видобуто 1,5 л йоду⁶³. Виготовлення антисептичних препаратів практикувалося й у місцевих ВПК. Зокрема, у Феодосійському комітеті у липні 1915 р. було прийнято пропозицію головного лікаря щодо організації видобування йоду з морської трави і створення спеціальних лікарських городів⁶⁴.

Варто відзначити, що налагодження масового виробництва російського йоду було пов'язано з Катеринославом. 31 січня 1915 р. місцеві винахідники – завідувач кафедри неорганічної хімії місцевого гірничого інституту, видатний учений і педагог, професор Л.Писаржевський і міський хімік М.Аверкієв – презентували склянку йоду Миколі II, який на той час перебував у місті. За способом Л.Писаржевського йод мав виготовлятися з попелу морських водоростей, що давало можливість значно збільшити обсяги його виробництва⁶⁵. Міська дума за свої кошти збудувала печі для спалювання водоростей і забезпечила їхнє перевезення з узбережжя Чорного моря. У жовтні 1915 р. станція була врочисто освячена, а вже через сім місяців її робота дозволила одержати 80 кг препарату, чого було достатньо для лікування 800 тисяч поранених⁶⁶. Здобутки Л.Писаржевського в організації йодного виробництва в імперії відзначали й військово-промислові організації⁶⁷.

Успіхи хімічної технології мали значний вплив на розробку та створення сильнодіючих лікарських препаратів. Завдяки активному сприянню Київського обласного комітету в Російській імперії було побудовано перший завод для переробки скипидару для медичних цілей. Перелік лікарських препаратів збагатився ще одним антисептичним і знеболюючим засобом.

На початку 1917 р. серед членів Київського ВПК та місцевого комітету Південно-Західного фронту ВЗС виник спільний проект побудови у Києві хімічно-фармацевтичного заводу для виготовлення лікарських препаратів і медикаментів. Для цього було створено комісію у складі спеціалістів-хіміків на чолі з професором В.Шапошниковим. Завод мав розташовуватися на Брест-Литовському шосе поблизу Святошина. Стати до роботи було вирішено негайно. Однак реалізації проекту завадили революційні події⁶⁸.

ВПК опікувалися й розвитком електротехнічного виробництва, яке до Першої світової війни функціонувало виключно на закордонні інвестиції. У військово-промислових організаціях було створено відділи, які виробляли ізоляційні матеріали, кабелі, вимірюючі прилади тощо. Необхідність виробництва нових сортів високоякісної сталі та феросплавів – з одного боку, та успіхи електротехніки – з іншого, призвели до появи електрометалургії. Зокрема, інженер В.Іжевський, який у 1915 р. увійшов до складу Київського обласного ВПК, ще до початку війни побудував у майстернях місцевого політехнічного інституту невелику електроплавильну піч. Щоправда, вона не отримала значного поширення. Зусиллями члена Харківського обласного ВПК К.Зворикіна у серпні 1915 р. міській електричній станції було передано турбогенератор із Білостока. Його використання дало можливість посилити її потужність, підняти напругу, збільшити дальність передачі електроенергії. Окрім того, креслення генератора було передано міському голові, що полегшувало ремонт приладу у разі можливих поломок⁶⁹.

У роки війни важливу роль відіграло широке застосування засобів зв'язку, зокрема телеграфу, телефону, радіо, що стало основою сучасної телемеханіки. Військові з'єднання й окремі частини у всіх арміях почали використовувати радіоустановки. Удосконалення передавачів та приймальних апаратів дозволило ввести радіозв'язок на всіх морських і підводних човнах, літаках, танках тощо. До 1914 р. лише в Російській імперії було побудовано 19 стаціонарних радіо-

станцій, розпочалося активне застосування іскрових рот – спеціальних підрозділів, які забезпечували радіозв'язок⁷⁰. Значення засобів зв'язку розуміли і в Наддніпрянських ВПК. Так, при фізико-механічній секції Київського комітету функціонувала телефонна майстерня. Окрім того, її учасниками було зроблено низку відкриттів у галузі конструювання військово-інженерної фізичної апаратури та приладів⁷¹.

Видатне технічне завоювання кінця XIX – початку XX століття – керовані літальні апарати легше за повітря (дирижаблі й аеростати) і важче за нього (аероплани) – систематично використовувалися для військових потреб і справили значний вплив на перебіг бойових дій. Важливе місце у розвитку військової авіації Російської імперії належало Київському політехнічному інституту. Ще наприкінці XIX ст. професор електротехніки М.Артем'єв, дбаючи про державні інтереси, пропонував відкрити при інституті повітроплавальне відділення⁷². Зі стін київської політехніки вийшов видатний авіаконструктор І.І.Сікорський, який до початку війни розробив декілька модифікацій чотиримоторного важкого літака «Ілля Муромець», що дозволило Росії отримати статус єдиної країни, на озброєнні якої з 1914 р. була бомбардувальна авіація далекої дії⁷³. Досягнення вчених інституту були відзначені і на державному рівні, зокрема професору І.Жукову була оголошена височайша подяка за «... особливі здобутки на користь авіаційної справи»⁷⁴.

Члени військово-промислових організацій теж доклали чимало зусиль для розвитку авіаційної та автомобільної промисловості. Логічно, що лідируючі позиції серед «українських комітетів» належали Київському обласному ВПК, який активно взаємодіяв з ученими політехнічного інституту. Так, при ньому працювали авіаційно-автомобільна та лекальна майстерні, що кредитувалися членами ВПК. До липня 1916 р. в авіаційному відділі було виготовлено 95 пропелерів різних систем, зокрема пропелер відомого вченого, «батька російської авіації», члена ЦВПК М.Жуковського. Окрім того, працівниками майстерні було відремонтовано, випробувано та відправлено на фронт розбитий німецький літальний апарат системи Шнейдера, розпочато роботи з виготовлення авіаційного двигуна «Мерседес» 109 HP за зразком захопленого. Вказані операції патрунував льотчик В.Гартман.

У травні 1916 р. радою Київського політехнічного інституту було підготовлено та направлено до міністерства торгівлі та промисловості спеціальний проект щодо створення при механічному відділі інституту авіаційно-автомобільного підвідділу для теоретичного та практичного вивчення наступних предметів: авіація, автомобільна справа, переносні силові станції, радіотелеграфна апаратура тощо. Реалізувати проект планувалося після завершення війни. Утім, уже з 30 червня 1916 р. при автомобільному відділі Київського ВПК почали функціонувати спеціальні курси для підготовки шоферів для потреб армії⁷⁵. Виготовленням деталей для літаків та автомобілів займалися й інші ВПК. Завдяки зусиллям їхніх працівників було освоєно виробництво авіаційних шлемів, метеорологічних приладів тощо. Організація аеропланної майстерні передбачалася і при Харківському обласному комітеті⁷⁶.

Одним із важливих напрямів діяльності військово-промислових організацій у роки Першої світової війни стала їхня підтримка раціоналізаторства та винахідництва. Війна яскраво засвідчила російському уряду необхідність розробки власних науково-виробничих технологій і підготовки спеціалістів із нових галузей промисловості. ВПК стали одними з перших організацій, які почали вирішувати цю проблему. У їхньому складі з моменту утворення успішно функціонували відділи винаходів. Зокрема, однойменний відділ працював у ЦВПК уже з 15 червня 1915 р. За весь час діяльності ним було розглянуто більше 1,5 тис. пропозицій із різних регіонів імперії⁷⁷. Аналогічна секція діяла

і при Московському ВПК. Лише за чотири місяці її роботи до неї надійшло 206 проектів, у тому числі й від миколаївського інженера С.Лопухіна⁷⁸.

Серед ВПК Наддніпрянських губерній важливе значення для розвитку винахідництва мала діяльність довідкового бюро та відділу винаходів на чолі з В.Рюмінім при Харківському обласному ВПК. Основна маса технічних проектів надходила спочатку до довідкового бюро, яке виконувало функції своєрідного фільтра. Схвалені ним проекти виносилися на розгляд відділу винаходів⁷⁹. Зусиллями цих секцій протягом п'яти перших місяців їхньої роботи було розглянуто 34 проекти винаходів та вдосконалень у справі оборони. Окремі з них було передано до відповідного відділу при Центральному ВПК⁸⁰.

Безумовно, переважна більшість проектів стосувалася військової справи, покращення предметів бойового спорядження армії. Так, у грудні 1915 р. на п'ятому засіданні відділу винаходів Харківського ВПК було ухвалено направити на розгляд до Центрального комітету близько 10-ти пропозицій подібного характеру, зокрема креслення машин для копання мінних галерей, розроблених техніком М.Симоновим, проектів ручних гранат капітана М.Пузиревського, студентів А.Крилова і С.Кибальчича, слюсаря О.Войновського, що була відзначена комітетом через надзвичайну простоту та дешевизну, проект артилерійського снаряда тощо⁸¹. Указаний витяг засвідчує, що до новаторства комітет залучав представників різних професій і соціального походження. Окрім того, задля популяризації раціоналізаторства представниками ЦВПК організовувалися конкурси на кращий військовий винахід. Більшість проектів проходила спеціальні випробування на полігонах Центрального комітету. Апофеозом винахідницької й новаторської діяльності комітетів був Перший всеросійський з'їзд із питань винаходів, що розпочав свою роботу 1 жовтня 1916 р. і об'єднав учених із різних куточків імперії.

Надзвичайно серйозною проблемою у роки світового конфлікту було забезпечення фабрик і заводів необхідними для виробництва матеріалами. У важких умовах війни сприяти їй вирішенню могли розробка і використання природних ресурсів країни. Зокрема, у серпні 1915 р. бензолівим відділом Харківського обласного ВПК і Радою з'їзду гірничопромисловців Півдня Росії до Донецького басейну було командировано відповідальну особу для збирання проб вугілля, які згодом вивчалися у лабораторіях організацій⁸². Студенти Київського обласного ВПК брали активну участь в обстеженні Пінських боліт, на яких пізніше було організовано видобуток торфу⁸³.

У підсумку варто зауважити, що співробітництво громадських військово-промислових організацій із науково-технічними силами у роки Великої війни 1914–1918 рр. можна охарактеризувати як успішне. Усвідомлення важливості моменту, необхідності мобілізації промисловості для військових потреб спонукали багатьох відомих учених, інженерів Наддніпрянської України приєднатися до діяльності ВПК. У свою чергу, організатори комітетів забезпечили гідну матеріальну базу для успішного проведення наукових досліджень.

Зрозуміло, що результати подібної діяльності не могли істотно вплинути на всю військову потужність країни, однак свій посильний внесок у військове виробництво науковці ВПК усе ж зробили. Упродовж воєнних років члени військово-промислових організацій України зосередилися на дослідженні найбільш важливих напрямів інженерно-технічної думки. Окрім того, науковці здобули військовий час могли і мали використовуватися для мирних потреб, формували міцну основу для подальшого розвитку економіки. Так, вибухові речовини різко збільшували продуктивність отримання корисних копалин у гірничій справі, фармацевтичні препарати широко використовувалися в побуті, авіація, автомобілі, радіотехніка стали невід'ємною частиною сучасного життя.

Вважаємо, що у наступних дослідженнях з історії ВПК варто приділити увагу іншим напрямам їхньої роботи, охарактеризувати їхню діяльність після Лютневої революції 1917 р.

¹ *Юрий М.Ф.* Буржуазные общественные организации в период первой мировой войны 1914–1918 гг. (ВЭС, ВСГ, Земгор, ЦВПК): Дисс. ... д-ра ист. наук: 07.00.02. – Черновцы, 1990. – С.357.

² *Сергеева С.Л.* Военно-промышленные комитеты в годы первой мировой войны. – Москва, 1996. – С.108.

³ *Реєнт О.П., Сердюк О.В.* Перша світова війна і Україна. – К., 2004. – 480 с.

⁴ *Шаров П.* Влияние экономики на исход мировой войны 1914–1918 гг. – Москва; Ленинград, 1928. – С.29.

⁵ *Сидоров А.Л.* Экономическое положение России в годы первой мировой войны. – Москва, 1973. – С.252.

⁶ Содействие обороне со стороны различных общественных организаций // Промышленность и торговля. – 1915. – №13–14. – С.45.

⁷ Вестник комитетов военно-технической помощи. Обзор деятельности комитетов военно-технической помощи объединенных научных и технических организаций. – Вып.1: Май 1916 г. – Петроград, 1916. – С.11.

⁸ Очерк деятельности ВСГ 1914–1915. – Москва, 1916. – С.88–89.

⁹ *Сергеева С.Л.* Указ. соч. – С.87.

¹⁰ Центральний державний історичний архів України, м. Київ. – Ф.274. – Оп.4. – Спр.504. – Арк.98.

¹¹ Представительство общественных групп в ВПК. – Петроград, 1916. – С.31.

¹² *Siegelbaum L.H.* The politics of industrial mobilization in Russia 1914–1917. A study of war-industrial committees. – New York, 1983. – P.54.

¹³ *Рудий В.* Внесок учених Київського університету в розвиток хімічної науки (XIX ст. – на початку XX ст.) // Пам'ять століть. – 2002. – №6. – С.113.

¹⁴ Деятельность областных и местных военно-промышленных комитетов на 10-е февраля 1916 года. – Петроград, 1916. – Ч.2. – С.33.

¹⁵ Отношение университета святого Владимира к событиям военного времени // Университетские известия. – 1915. – №8. – С.32.

¹⁶ Отчёт о деятельности физико-химического общества при Императорском университете святого Владимира за 1914 г. // Университетские известия. – 1915. – №10. – С.75.

¹⁷ Отношение университета святого Владимира... – С.38–39.

¹⁸ *Наумов С.О., Посохов С.Л.* Харківський університет у суспільно-політичному русі другої половини XIX – початку XX ст. // Український історичний журнал (далі – УІЖ). – 2005. – №1. – С.67.

¹⁹ Личный состав ВПК. – Петроград, 1915. – С.43–45.

²⁰ В военно-промышленном комитете // Южный край. – 1915. – №12932 (16 сентября). – С.5.

²¹ Одесский областной ВПК // Торгово-промышленный Юг. – 1915. – №17. – С.28.

²² Отчёты и протоколы физико-математического общества при университете святого Владимира за 1915–1916 гг. // Университетские известия. – 1916. – №9–10. – С.14.

²³ Протокол общего собрания членов Киевского областного ВПК 20 июля 1916 г. // Известия Киевского областного ВПК. – 1916. – №3–5 (июль–сентябрь). – С.35.

²⁴ Российский государственный военно-исторический архив, г. Москва (далее – РГВИА). – Ф.13251. – Оп.2. – Д.22. – Л.17.

²⁵ Содействие обороне со стороны ... – С.45.

²⁶ Державний архів Харківської області (далі – ДАХО). – Ф.770. – Оп.1. – Спр.826. – Арк.21.

²⁷ Там само. – Спр.859. – Арк.3–4.

²⁸ *Сергеева С.Л.* Указ. соч. – С.89–90.

²⁹ Академік Євген Оскарович Патон. До 125-річчя з дня народження // Будівництво України. – 1995. – №5. – С.39.

³⁰ Деятельность областных и местных... – Ч.3. – С.80–88.

³¹ РГВИА. – Ф.13251 – Оп.4. – Д.1174. – Л.6.

- ³² Патон Е.О. Малые деревянные мосты упрощенного типа // Известия Киевского политехнического института императора Александра II. Отдел инженерно-механический. – 1917. – Кн.1–2. – С.1.
- ³³ Там же. – С.2.
- ³⁴ Обзор деятельности Киевского областного ВПК со времени возникновения его, по 1 марта 1916 года // Известия Киевского областного ВПК. – 1916. – №1–2 (май – июнь). – С.15.
- ³⁵ Квитко А.В., Рыбицкий В.А. Отечественное военное мостостроение // Военно-исторический журнал. – 2007. – №7. – С.69.
- ³⁶ Мастерская термометров Харьковского областного ВПК // Известия ЦВПК. – 1916. – №152. – С.5.
- ³⁷ Деятельность Екатеринославского областного ВПК // Известия ЦВПК. – 1915. – №32. – С.4.
- ³⁸ Из жизни областных и местных ВПК // Известия ЦВПК. – 1917. – №204. – С.3.
- ³⁹ Деятельность областных и местных... – Ч.2. – С.16.
- ⁴⁰ Дитмар Н.Ф. фон. Задачи промышленности в связи с войной. – Харьков, 1915. – С.3–4.
- ⁴¹ Химический отдел // Известия Киевского областного ВПК. – 1915. – №3–5. – С.118.
- ⁴² Мобилизация промышленности // Утро России. – 1915. – №203 (25 июля). – С.3.
- ⁴³ Державний архів Київської області. – Ф.2. – Оп.3. – Спр.11694. – Арк.80 зв.
- ⁴⁴ Казарян П.Е. Создание и развитие советской химической промышленности в довоенный период // Страницы героического труда химиков в годы Великой отечественной войны 1941–1945 гг.: Сб. статей и воспоминаний. – Москва, 1989. – С.9.
- ⁴⁵ Сергеева С.Л. Указ. соч. – С.101.
- ⁴⁶ Деятельность Харьковского комитета // Известия ЦВПК. – 1915. – №26. – С.5.
- ⁴⁷ Деятельность Харьковского областного ВПК // Известия ЦВПК. – 1915. – №33. – С.6–7.
- ⁴⁸ Из деятельности Одесского областного ВПК // Известия ЦВПК. – 1916. – №49. – С.7.
- ⁴⁹ РГВИА. – Ф.13251. – Оп.14. – Д.62. – Л.1 об.2.
- ⁵⁰ Протокол общего собрания... – С.36.
- ⁵¹ Куминов И.Я. Характерные особенности применения оружия и боевой техники в ходе Первой мировой войны // Последняя война Российской империи: Россия, мир накануне, в ходе и после Первой мировой войны по документам российских и зарубежных архивов: Материалы международной научной конференции 7–8 сентября 2004 г. – Москва, 2006. – С.266–274.
- ⁵² Обзор деятельности Киевского... – С.13.
- ⁵³ РГВИА. – Ф.13251. – Оп.14. – Д.62. – Л.5–5 об.
- ⁵⁴ ДАХО. – Ф.770. – Оп.1. – Спр.826. – Арк.26–27 зв.
- ⁵⁵ Сидоров А.Л. Указ. соч. – С.205.
- ⁵⁶ В Харьковском комитете. Деятельность химического отдела // Известия ЦВПК. – 1916. – №95. – С.4.
- ⁵⁷ Изготовление респираторов // Южный край. – 1915. – №12798 (4 июля). – С.5.
- ⁵⁸ Будко А.А., Селиванов Е.Ф., Чигарёва Н.Г. «В известные моменты на войне не медицина, не наука, не операция играют самую важную роль, а организация работы». Военная медицина России в годы Первой мировой войны // Военно-исторический журнал. – 2004. – №8. – С.58.
- ⁵⁹ Одесский областной ВПК // Известия ЦВПК. – 1916. – №46. – С.8.
- ⁶⁰ Протокол общего собрания... – С.37.
- ⁶¹ В комитете военно-технической помощи // Известия ЦВПК. – 1915. – №20. – С.5.
- ⁶² В Харьковском комитете... – С.4.
- ⁶³ РГВИА. – Ф.13251. – Оп.14. – Д.62. – Л.2–2 об.
- ⁶⁴ Мобилизация промышленности // Утро России. – 1915. – №209 (31 июля). – С.3.
- ⁶⁵ Кошечко В. «Віднині тут пануватиме електронна хімія». До 100-річчя від дня народження академіка Л.В.Писаржевського, видатного вченого-хіміка і педагога // Вісник Національної академії наук України. – 2004. – №3. – С.67.
- ⁶⁶ Історія міста Дніпропетровська. – Дніпропетровськ, 2006. – С.342.
- ⁶⁷ РГВИА. – Ф.13251. – Оп.14. – Д.62. – Л.2 об.

- ⁶⁸ Из жизни областных и местных ВПК // Известия ЦВПК. – 1917. – №188. – С.5.
- ⁶⁹ Журнал очередного собрания Харьковской городской думы №44 (заседание 24 августа 1915 г.) // Известия Харьковской городской думы. – 1915. – №6–8. – С.79–80.
- ⁷⁰ Кириллов В.А., Журавель В.П. Радиоэлектронное противоборство влияло на ход операций Первой мировой войны // Военно-исторический журнал. – 2004. – №8. – С.45.
- ⁷¹ Ховрич С. Київська політехніка – світоч дореволюційної інженерної освіти України // Київська старовина. – 2005. – №5. – С.160.
- ⁷² ВПК // Киевская мысль. – 1915. – №332 (30 ноября). – С.4.
- ⁷³ Андреев В. Прерванный полёт: русская авиация в первой мировой войне // Родина. – 1993. – №8–9. – С.70.
- ⁷⁴ Ховрич С. Указ. праця. – С.161.
- ⁷⁵ Авиационно-автомобильные и лекальные мастерские при Киевском политехническом институте // Известия Киевского областного ВПК. – 1916. – №3–5. – С.2–5.
- ⁷⁶ В ВПК // Харьковские ведомости. – 1915. – №2038 (17 октября). – С.4.
- ⁷⁷ Сергеева С.Л. Указ. соч. – С.96.
- ⁷⁸ Державний архів Миколаївської області. – Ф.211. – Оп.1. – Спр.5 – Арк.25.
- ⁷⁹ В ВПК // Южный край. – 1915. – №12805 (8 июля). – С.5.
- ⁸⁰ Деятельность Харьковского областного ВПК // Известия ЦВПК. – 1915. – №33. – С.5.
- ⁸¹ РГВИА. – Ф.13251 – Оп.4. – Д.1174. – Л.102 об.–103.
- ⁸² «Бензоловые» сорта угля // Южный край. – 1915. – №12886 (21 августа). – С.5.
- ⁸³ В комитете военно-технической... – С.5.

The article examines the main trends of research work of military-industrial committees of the Naddniprians'ka Ukraine during World War I in 1914–1918. In particular, their role in mobilization of engineering sphere of the region is defined. The article points out that during the years of war the members of military-industrial committees of Ukraine concentrated on the development of the most important trends of scientific and technical thought, the results of which could be used not only during the war.

Н.Г.Ковпаненко*

РОЛЬ АРХЕОЛОГІЧНИХ З'ЇЗДІВ ОСТАННЬОЇ ТРЕТИНИ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ ст. У ДОСЛІДЖЕННІ АРХІТЕКТУРНО-МИСТЕЦЬКОЇ СПАДЩИНИ УКРАЇНИ

Художні пам'ятки минулого, зокрема, нерухомі об'єкти – архітектурні споруди й пов'язані з ними твори образотворчого мистецтва є важливою частиною національного культурного надбання, яке нині потребує глибокого переосмислення і вивчення. Вони засвідчують високий рівень матеріальної і духовної культури попередніх поколінь, несуть інформацію про їх релігійні, естетичні цінності, віддзеркалюють історичні етапи розвитку країни і тим самим відіграють виключно важливу роль у пізнанні минулого, формуванні духовного світу людини.

Становлення і розвиток наукових досліджень вітчизняної середньовічної архітектурно-мистецької спадщини припадають на другу половину ХІХ – початок ХХ ст. і відбуваються в умовах піднесення національного руху і стрімкого розвитку різних галузей історичної науки. Цим дослідженням, що зосереджувалися переважно у наукових товариствах археологічного та історико-краєзнавчого спрямування, значною мірою сприяли археологічні з'їзди (далі – АЗ), які

* Ковпаненко Наталія Григорівна – мол. наук. співроб. центру «Зводу пам'яток історії та культури України» Інституту історії України НАНУ.

влаштувалися з 1869 р. кожні три роки у містах, багатих на пам'ятки старовини. Ці представницькі наукові форуми проводилися за ініціативою Московського археологічного товариства та особисто його засновника і голови графа Олексія Сергійовича Уварова (1824–1884 рр.) – відомого вченого, який зосередив свою увагу на вивченні старожитностей, що збереглися на території Російської держави, і, власне, російських пам'яток. У зв'язку з тогочасним широким розумінням археології у програму з'їздів включалися питання не тільки суто археологічні, але й такі, що торкалися вивчення всіх старожитностей у цілому до XVIII ст. включно, у тому числі пам'яток художньої культури. Із причини розмаїття обговорюваної на з'їздах тематики ряд учених уже тоді пропонували називати ці представницькі наукові зібрання не археологічними, а історичними¹.

Як відомо, АЗ присвячувалися переважно історії та культурі того краю, на території якого вони відбувалися, і тим самим сприяли пробудженню інтересів місцевих учених до збирання та вивчення пам'яток (у тому числі архітектурних і мистецьких), до розробки питань краєвої історії та культури. За словами одного з найактивніших учасників з'їздів, професора Харківського університету Є.Редіна, вони «служать поки що єдиним провідником археологічних знань і ознайомлення публіки з тим, що робиться в науковому світі для дослідження рідної старовини... Вони є поки що головним і майже єдиним двигуном систематичного вивчення старожитностей нашої батьківщини, особливо по відношенню до тих, котрі добуваються шляхом розкопок, відкриваються шляхом спеціальних екскурсій»². Загальна характеристика АЗ, особливості їх організації і роботи, значення для розвитку археології і історичного краєзнавства висвітлені в ряді публікацій та дисертації³. Водночас роль цих наукових форумів у процесі дослідження і популяризації національних пам'яток архітектури і мистецтва як важливих історичних джерел вивчена недостатньо.

До Першої світової війни Московське археологічне товариство спільно з місцевими науковими і освітньо-культурними установами провело п'ятнадцять Всеросійських АЗ. Шість із них відбулися у містах України: у Києві (1874 р., 1899 р.), Одесі (1884 р.), Харкові (1902 р.), Катеринославі (1905 р.), Чернігові (1908 р.), що обумовлювалося високою зацікавленістю історико-культурною спадщиною України та дослідженнями, які тут проводилися, наявністю значного наукового потенціалу.

У підготовці та проведенні III АЗ в Києві (1874 р.) значну роль відіграв Південно-Західний відділ Російського географічного товариства, члени якого (В.Антонович, Ф.Вовк, М.Драгоманов, П.Житецький, П.Чубинський, М.Лисенко, О.Лопачевський та ін.) активно працювали в галузі українознавства. У підготовчому комітеті з влаштування з'їзду були широко представлені Київський університет св. Володимира, Новоросійський університет, а також новостворене Церковно-археологічне товариство при Київській духовній академії. Перший український АЗ сприяв значному розвитку наукового українознавства, особливо в галузі археології, етнографії, мовознавства⁴.

Згідно з науковою програмою з'їзду, серед питань, запропонованих для обговорення на відділенні пам'яток мистецтв переважали такі, що стосувалися художньої культури Києва і Київської землі і, зокрема, пам'яток монументально-го зодчества X–XII століть: Софійського, Михайлівського Золотоверхого соборів, Великої Лаврської, Кирилівської, Видубицько-Михайлівської, Спасо-Берестовської церков. Планувалося з'ясувати, що саме залишилося від їх первісних споруд, у чому полягають їх планувальні та будівельні особливості, характер орнаменталії та ін.⁵ У пакеті питань, на які бажано було отримати свідчення, – особливості топографії Києва у різні історичні періоди із зазначенням та описом пам'яток, можливість відновлення архітектури Золотих воріт,

знаходження в місті та його околицях найдавніших ікон, а також питання більш загального характеру: чи існують відмінності між архітектурними стилями Північної та Південної Русі, який вплив мало середньовічне візантійське мистецтво, зокрема, іконопис і мініатюра на слов'янський живопис і мініатюру тощо⁶. На вирішення цих проблем була спрямована у передз'їздівський період науково-пошукова діяльність місцевих учених, зокрема, викладачів Київської духовної академії та членів Церковно-археологічного товариства, які брали активну участь у вивченні київських старожитностей. Так, доповідь професора Київської духовної академії П.Лашкарьова «Київська архітектура Х–ХІІ віків» стала результатом проведених ним архітектурно-археологічних досліджень найдавніших київських храмів⁷. Учений уперше звернув увагу на особливості техніки кладки давньоруських споруд, які, на його думку, мали б характеризувати весь домонгольський період київського зодчества. П.Лашкарьов зробив також доповідь про церкву Спаса на Берестові та її давній живопис.

Значним за обсягом та ґрунтовним за змістом був реферат історика церкви П.Лебединцева «Про Святу Софію Київську»⁸. На основі вивчення новітніх на той час історичних джерел, критичного розгляду робіт попередніх науковців, дослідник дав відповіді на спірні питання стосовно часу побудови та освячення храму, його ієрархічного значення, первісного вигляду, часу створення фресок, мозаїк, іконостасу. Історичній долі Софійського собору, його живописному декору були присвячені також реферати відомих істориків М.Мурзакевича⁹ і П.Павлова¹⁰. Історію іншої видатної пам'ятки Київської Русі – Києво-Кирилівської Троїцької церкви, давні фрески якої були відкриті у 1860 р., висвітлив у своєму повідомленні київський священник В.Антонов¹¹.

На підготовленій до з'їзду археологічній виставці поруч із первісними старожитностями експонувалися фрагменти внутрішнього оздоблення церковних споруд (Воздвиженської, Десятинної церков, Софійського собору), уламки декору церкви Св. Ірини, Михайлівського монастиря, а також ікони, оклади, скульптура¹².

На VI АЗ в Одесі (1884 р.), влаштованому за активної участі Новоросійського університету та Одеського товариства історії та старожитностей, велике місце відводилося пам'яткам археології та історії Півдня України, Криму, античних міст Північного Причорномор'я, вивчення яких уже мало певну наукову традицію. Значну увагу було звернено і на стародавні пам'ятки архітектури та монументального мистецтва регіону. Так, планувався збір історичних джерел, обстеження печерних церков та інших архітектурних пам'яток Криму, вивчення кам'яних печер по берегах Дністра та його притоків. Пропонувалося дослідити характерні риси «деяких варварських народів» за різними образотворчими пам'ятками Півдня Росії, розвиток орнаменталії на побутових предметах та посуді за період «із кам'яного віку до історичної епохи» та ін.¹³

Про пам'ятки художньої культури, крім відділення мистецтв, ішлося на секціях первісних і класичних пам'яток, а також візантійських старожитностей. Останній відділ уперше з'явився саме на Одеському АЗ: тут вивчалися пам'ятки побуту і мистецтва Візантії, які мали тісний зв'язок із давньоруською художньою культурою. Архітектурна спадщина Константинополя та деякі питання іконографії Київської Русі розглядалися у доповідях Н.Кондакова, О.Кирпичникова, М.Покровського. Особливе наукове значення мало повідомлення відомого фахівця з художньої археології, професора Київського університету А.Прахова про фрески ХІІ ст. у Кирилівській церкві та мозаїки Софійського собору в Києві, відкриті ним у 1884 р. Копії мозаїк та акварельні рисунки з фресок (виконані вченим у 1882 р.) демонструвалися на виставці з'їзду. У своєму повідомленні про ці унікальні пам'ятки А.Прахов відзначив високий мистецький рівень кирилівського живопису, який засвідчував культурні досягнення

Давньої Русі. Важливим були і зауваження вченого щодо наявності в іконографії стінопису місцевих побутових рис, що підтверджувало самостійність розвитку київської художньої культури вже у XII ст.¹⁴

Серед інших виступів, які стосувалися монументальних пам'яток на теренах України, заслуговували на увагу доповіді К.Мельник-Антонович про залишки мегалітичних споруд у Херсонській та Подільській губерніях¹⁵, В.Антоновича про скальні печери на березі Дністра¹⁶, Д.Яворницького про старожитності Запорозької Січі, а також повідомлення місцевих дослідників про печерні церкви Криму (Я.Чепурін) та про церкву Іоанна Предтечі в Керчі (О.Авдеев)¹⁷. Фотознімки і акварельні малюнки, якими супроводжувалися ці та інші доповіді, експонувалися на виставці з'їзду, яка вирізнялася великим розмаїттям у підборі пам'яток (первісні, скіфо-сарматські старожитності, твори античного мистецтва та ін.). У найбільшому за обсягом відділі християнських старожитностей були представлені матеріали з розкопок стародавнього Херсонесу, проведених напередодні з'їзду Одеським товариством історії та старожитностей, плани та знімки архітектурних деталей його базилік, акварельні малюнки вірменської церкви у Криму, види печер Аккерману, пам'яток Бахчисараю, Чуфут-Кале тощо¹⁸.

На відміну від III АЗ, на відділенні секції мистецтв якого домінувала давньоруська художня проблематика та обговорювалися питання архітектурно-мистецької спадщини Києва, на XI АЗ (Київ, 1899 р.) спостерігалось помітне розширення досліджень як у географічному, так і хронологічному відношенні. Вагомий внесок у його підготовку і проведення належав викладачам Київського університету св. Володимира, членам Історичного товариства Нестора-літописця та особисто В.Антоновичу. Саме на пропозицію останнього на X з'їзді в Ризі було прийнято рішення про присвячення роботи наступного з'їзду висвітленню минулого Волині, а також сусідніх із нею територій – Холмської Русі (Забужжя) і півдня Гродненської губернії, які у XII–XIII ст. входили до складу Галицько-Волинського князівства. Він же запропонував і широку програму досліджень на передз'їздівські роки.

Науковою програмою АЗ передбачалося, між іншим, вивчення архітектурної спадщини Волині різних історичних періодів (зодчество княжої та литовської доби, церковні пам'ятки Володимира-Волинського, Овруча та інших міст, синагоги XIV–XV ст., замки в Луцьку, Острозі, Кременці) та продовження досліджень давньоруського Києва¹⁹. На жаль, далеко не на всі запропоновані до з'їзду питання було отримано відповіді.

Згідно зі спеціально розробленою програмою у 1897–1899 рр. здійснювалося всебічне обстеження Волині та прилеглих до неї територій, яке включало, окрім археологічних розкопок та розвідок, наукові відрядження з метою вивчення пам'яток художньої культури (М.Істомін). Обстежувалися і деякі інші регіони Південно-західного краю. Так, старожитності Поділля вивчали співробітник Подільського єпархіального історико-статистичного комітету Є.Сіцинський, а також О.Левицький і М.Молчановський, опис церковних старожитностей Чернігівщини проводив П.Лашкар'єв (Чернігів, Новгород-Сіверський, Остер).

На з'їзді були відсутні доповіді, присвячені історії та архітектурі середньовічних храмів і замків Волині. Натомість були представлені реферати про малярську та архітектурну спадщину пізнього середньовіччя та XVII–XVIII ст. Досить гостру полеміку серед членів мистецької секції викликали два реферати історика, члена Історичного товариства Нестора-літописця та ряду інших наукових товариств М.Істоміна, присвячені іконографічним особливостям церковного малярства України. Доповідь ученого «Фрески XVII–XVIII століть у храмах та костельох Південно-Західної Росії та відображення минулого в них» стала ре-

зультатом обстеження ним творів монументального живопису в архітектурних спорудах Києва та ряду місцевостей Правобережної України, і, зокрема, Волині²⁰. Оглянувши досить значну кількість пам'яток, у числі яких були стінопис церков Києво-Печерської лаври, Межигірського монастиря, костела в Бердичеві, Загорівського монастиря, Почаївської лаври та ін., а також малярство храмів м. Любліна, історик зазначив, що найбільш самобутніми, менш залежними від західних впливів були іконографічні пам'ятки, виконані під дією протестантських, і, зокрема, арианських віровчень, широко розповсюджених в Україні у ХVІ–ХVІІІ ст. Досліджуючи окремі композиції, він зауважив, що найтипівіші з них мають зв'язок із місцевими переказами, а також дають «багатий матеріал для історика в розумінні побутових особливостей та настроїв у суспільстві в період ХVІІ–ХVІІІ століть»²¹. Що стосується православної іконографії цього періоду, то вона, на погляд ученого, незважаючи на сильний західний вплив, зберегла помітні візантійські традиції. Заслужують на увагу спостереження М.Істоміна щодо наполегливого прагнення православної церкви до збереження живопису візантійського зразка навіть у тих місцевостях, де вплив польської культури був майже переважаючим. Наприкінці доповіді автор приходить до висновків, що монументальний живопис православних і католицьких храмів в Україні ХVІІ–ХVІІІ ст., «являючи собою свого роду розкіш», може слугувати мірилом художнього розвитку вищих верств місцевого суспільства, але він відносно мало відбиває світогляд простого народу²². Особливо високо оцінює М.Істомін у цьому контексті пам'ятки іконопису більшості волинських церков, в яких яскраво відчутні риси «власне народного світогляду»²³. У своєму другому виступі, присвяченому іконографії Волині ХVІ–ХVІІІ ст., дослідник спробував визначити в ній візантійські традиції та ознаки впливу західного мистецтва²⁴. У доповідях М.Істоміна фактично вперше на археологічних з'їздах була висловлена думка про національну самобутність української художньої культури, що викликало неоднозначну реакцію аудиторії. Наприклад, відомі російські фахівці в галузі церковної археології О.Голубцов і М.Покровський, які взяли участь у дискусії, заперечували існування окремої волинської школи іконопису, трактуючи все як загальний процес змін в іконопису всієї російської школи перехідної доби.

На засіданні відділення церковних старожитностей (де також розглядалися пам'ятки мистецтва) обговорювалися проблеми історії художніх шкіл, методології їх дослідження і принципів класифікації. В обговоренні цього питання взяв участь визначний історик і літературознавець М.Петров, який привернув увагу до південно-російського релігійного малярства, а також запропонував власну схему трьох основних етапів його розвитку з давньоруського періоду до ХVІІІ ст., охарактеризувавши останній як епоху «відродження руського іконопису»²⁵.

На ХІ АЗ, як і на попередніх, продовжували вивчатися історія і культура Київської Русі, і, насамперед, Києва. Найвагомим можна вважати реферат П.Лашкарьова «Церкви Чернігова і Новгород-Сіверська», який привернув увагу наукової громадськості до давньоруської спадщини Чернігова. Відмітивши історичне значення міста як другого після Києва політичного і культурного центру давньоруської держави, учений поставив питання про необхідність вивчення його історико-архітектурних пам'яток, а також ознайомив учасників з'їзду зі стародавніми церквами Чернігова, їх планами і реконструкціями, зазначивши в них ті частини, які збереглися від давніх споруд²⁶. Найдавнішим архітектурним пам'ятком Поділля було присвячене повідомлення Є.Сіцинського, яке містило опис обстежених автором печерних храмів, а також уславлених церков у Сутківцях і Меджибожі (ХV–ХVІІІ ст.)²⁷.

Серед загальних питань, що обговорювалися на з'їзді, важливе методологічне значення мала доповідь Д.Багалія «Історичні матеріали як джерела археології».

Визначний український джерелознавець висунув проблему цілеспрямованого виявлення і широкого використання археографічних матеріалів у дослідженнях речових пам'яток, яка зберігає свою актуальність для студій художньої культури і сьогодні. Учений навів приклади деяких груп історичних джерел, які містять у собі відомості про пам'ятки, а також зазначив ряд архівів і сховищ Російської імперії, документи яких необхідно ширше залучати до археологічних та історичних досліджень. Зокрема, для вивчення архітектурно-мистецької спадщини особливу цінність становив архів Академії мистецтв у Петербурзі, який, за словами Д.Багалія, зберігав на той час до 5000 метрик із відомостями про різноманітні старовинні споруди та інші пам'ятки художньої культури X–XVIII ст. із 24 єпархій імперії, у тому числі українських. Величезна кількість описів церковних старожитностей зберігалася в архіві св. Синоду. Колекції гравюр і фотознімків архітектурних пам'яток, архівні матеріали і давні публікації про них містилися в Імператорській публічній бібліотеці, Рум'янцевському музеї та ін.²⁸

До з'їзду було організовано дві виставки, на яких експонувалися речі різних епох – «від кам'яного віку до слов'янських»²⁹. На відділі церковних старожитностей (каталог якого склали Ф.Титов і М.Істомін) демонструвалися залишки внутрішнього оздоблення давньоруських споруд, церковне начиння, хрести, ікони, фрагменти іконостасів та ін. Деякі з ікон мали не тільки іконографічний інтерес, але були цікаві і для історії побуту (зображення фундаторів церков та інших персонажів в українському національному вбранні)³⁰.

По завершенню роботи XI АЗ, на якому традиційно ставилося питання про збереження пам'яток старовини, при Київському Історичному товаристві Нестора-літописця було створено спеціальну комісію по опису старожитностей Київської, Чернігівської, Полтавської, Волинської та Подільської губерній, до якої увійшли Г.Павлуцький, І.Каманін, М.Стороженко, М.Біляшівський, М.Істомін, О.Левицький, Є.Сіцинський. Особливо велику роботу щодо розшуку і фіксації пам'яток архітектури та монументального мистецтва провів професор Київського університету Г.Павлуцький. На основі зібраних матеріалів він підготував узагальнюючу монографію про церковне зодчество України XVII–XVIII ст., видання якої було приурочено до проведення XIII АЗ в Катеринославі³¹. Ці матеріали склали основу подальших досліджень, зокрема, дерев'яної архітектури, які були винесені на обговорення учасників XI АЗ в Чернігові.

Значним стимулом для вивчення Слобідської і Лівобережної України стало проведення XII АЗ в Харкові (1902 р.). Підготовчу роботу очолив Харківський організаційний комітет, створений на базі Харківського університету за активної участі місцевого історико-філологічного товариства. На відміну від інших регіонів, де проводилися з'їзди, історико-культурна спадщина Харківщини на той час залишалася майже не вивченою, тому необхідно було у стислі терміни провести значну за обсягом роботу з виявлення і дослідження місцевих старожитностей. Голова Харківського організаційного комітету Д.Багалій яскраво і чітко сформулював завдання з'їзду: «...ми можемо широко відкрити завісу, котра досі закривала наш край; ми розкриємо могили, ми примусимо заговорити цих німих свідків нашого віддаленого минулого, ми зберемо колекції тих речових пам'яток, які краще за всі описи малюють побут народностей, що населяли нашу область і сусідні з нею території і, може бути, нарешті, нам вдасться закріпити їх за собою і покласти початок в Харкові музею місцевих старожитностей в широкому сенсі цього слова...»³².

Поряд з археологічними та історичними дослідженнями проводилося широкомасштабне етнографічне вивчення регіону між Дніпром і Доном, який включав, крім Харківщини, ще й Полтавщину і Чернігівщину. Матеріали збиралися також у Катеринославській та ряді сусідніх губерній, куди були розіслані про-

грами вивчення і дослідження місцевих старожитностей, вироблені Харківським організаційним комітетом. Величезний обсяг роботи з вивчення місцевої старовини здійснив секретар з'їзду, професор Харківського університету Є.Редін. У 1900–1901 рр. учений провів систематичні обстеження церков Харківщини (у селах Ахтирського, Сумського, Лебединського та ін. повітів). Зібравши велику кількість матеріалів, Є.Редін тим започаткував наукове вивчення архітектурно-художньої спадщини Слобожанщини³³. Основні результати своїх пошуків він виклав у доповіді «Релігійні пам'ятки мистецтв Харківської губернії». Наголосивши на важливому значенні церковних пам'яток як свідчень рівня культурного розвитку певної історичної епохи, він охарактеризував особливості архітектури дерев'яних церков Слобідської України, релігійного малярства XVII–XVIII ст. та різних видів церковного начиння³⁴. Дослідник обстежив і описав також пам'ятки Харкова, умістивши цей матеріал до збірника, який був надрукований до АЗ у Катеринославі³⁵. Серед нечисленних виступів на з'їзді з питань художньої культури цікавим був і реферат визначного історика мистецтва Д.В.Айналова про мармурове оздоблення та інкрустації давньоруських київських споруд (Десятинної церкви та Софійського собору в Києві), що являв собою перше спеціальне дослідження пам'яток цього різновиду давньоруського монументального мистецтва³⁶.

Ряд питань розвитку художньої культури, зокрема, народного мистецтва і ремесел порушувались і на етнографічній секції з'їзду, яка вирізнялася великою кількістю доповідей і рефератів. Так, у виступах А.Покровського, А.Зарецького, В.Бабенка та ін. висвітлювались особливості селянського житла й одягу, ткацтва, золотарства, гончарного виробництва, орнаментики тощо переважно Харківської та Полтавської губерній. На з'їзді було організовано велику виставку, де знайшли відображення матеріальна культура та побут слобожан. Особливо цінним, порівняно з експозиціями попередніх з'їздів, був її церковно-історичний розділ, влаштований Є.Редіним. За оцінкою М.Біляшівського, він уперше являв собою «науково складений відділ історії південноросійського мистецтва»³⁷. Тут експонувались ікони, частини іконостасів, хрести, оклади євангелій, різноманітне начиння з церков переважно Харківської єпархії, значна частина яких являла собою справжні витвори мистецтва³⁸. На малюнках і фотознімках була представлена значна кількість старовинних церков. На основі зібраних до з'їзду матеріалів було відкрито етнографічний музей при Харківському університеті.

XIII АЗ в Катеринославі (1905 р.), подібно Харківському, передувала велика науково-пошукова робота, яка охоплювала переважно Південне Придніпров'я і Лівобережжя України. Основну роль у підготовці з'їзду відіграла створена у 1903 р. Катеринославська губернська вчена архівна комісія. Організаційний комітет залучив до праці всі відділення, які працювали для попереднього з'їзду (Харківське, Київське, Одеське, Донецьке). Відділи комітету були відкриті також у Чернігові і Полтаві. У процесі підготовки АЗ, крім вивчення археологічних пам'яток, насамперед скіфських та кочівницьких, у центрі уваги дослідників знаходилися історичні старожитності козацької доби. Протягом трьох років, що передували з'їзду, Д.Яворницький проводив розкопки курганів і городищ, обстежував територію всієї Катеринославської губернії збираючи пам'ятки запорозької старовини, етнографічні матеріали, які склали основу новоствореного музею імені О.Поля. Полтавська архівна комісія, крім обслідування козацьких січей у межах губернії та пошуку кам'яних баб (питання про походження останніх ставилися майже на всіх археологічних з'їздах), збирала свідчення про місцеві пам'ятки церковної архітектури (І.Зарецький). За підтримки Московського археологічного товариства були також проведені експедиції для пошуку і вивчення архітектурних і мистецьких пам'яток у

Київській, Волинській, Харківській (Г.Павлуцький, В.Щербаківський), Полтавській (М.Філянський) губерніях. Д.Айналов і Є.Редін у 1903–1905 рр. вивчали пам'ятки Херсонеса.

Крім традиційних тематичних секцій, на катеринославському з'їзді працювало спеціальне відділення, присвячене запорозькій старовині. Особливий інтерес викликала доповідь Д.Яворницького «Запорозька старовина». Зроблений ученим огляд старожитностей Запорожжя містив відомості про пам'ятки архітектури і мистецтва краю, в яких відбилися основні віхи його героїчної історії. Серед визначних пам'яток дослідник назвав споруди Самарського Пустинно-Микільського запорозького військового монастиря, церкви міст Нікополя та Новомосковська, Покровську церкву в с. Покровському та ін. Д.Яворницький охарактеризував і цінні зразки живопису – ікони і портрети козацької старшини, зафіксовані у ряді архітектурних споруд, виклав, пов'язані з ними народні перекази і легенди, висвітлив біографії ряду осіб. Були згадані, зокрема, портрети козаків із Самарського монастиря, ікони з Покровської церкви м. Нікополя, перед якими молився Б.Хмельницький «перед віддачею України і Запорожжя Москві»³⁹ та ін. Значну кількість пам'яток було виявлено на місцях колишніх запорозьких січей – Чортомликської та Підпиленської, серед яких – надмогильні запорозькі хрести та надгробок кошового отамана І.Сірка. Велике зібрання портретів історичних осіб було відкрите вченим у будинку Родзянок в с. Попасному Новомосковського повіту, серед яких зображення Б.Хмельницького, І.Скоропадського, П.Полуботка, І.Мазепи та ін. Виступ Д.Яворницького доповнювала доповідь В.Падалки «Еволюція козацьких січей в Подніпров'ї», яка містила дані про козацькі січі, більша частина яких була обстежена самим автором.

На секції мистецтв XIII АЗ, порівняно з попередніми з'їздами, помітно збільшилася кількість виступів, присвячених українській культурі, поглибився їх зміст. Подальший розвиток отримали розпочаті київським (1899 р.) та харківським АЗ дослідження спадщини XVII–XVIII ст. Тут досить широко вивчалися не тільки місцеві пам'ятки, але й об'єкти інших регіонів Правобережної і Лівобережної України – Київщини, Волині, Поділля, Полтавщини, Харківщини. У ряді рефератів, крім вузько конкретних тем, були зроблені спроби розглянути особливості історичного розвитку пам'яток певного виду, зокрема, дерев'яних церков. Так, у доповідях «Про вплив дерев'яного церковного зодчества на архітектурні форми кам'яних храмів в Києві XVII–XVIII століть»⁴⁰, «Про дерев'яні церкви Полтавщини»⁴¹ Г.Павлуцький висвітлив історію дерев'яного зодчества в Україні, охарактеризував своєрідність пам'яток Лівобережної України, а також уперше порушив питання про необхідність вивчення київської архітектури XVII–XVIII ст. як національної художньої школи, рівної за значенням зодчеству княжої Русі. Особливості дерев'яних церковних споруд України аналізувались і в повідомленні В.Щербаківського «К вопросу о деревянной архитектуре малороссийских церквей Киевской губернии 18 в.»⁴².

Виступи Г.Павлуцького і дослідника з Кам'янця-Подільського О.Прусевича були присвячені архітектурі та внутрішньому оздобленню старовинних синагог, що збереглися в Подільській губернії⁴³. Зокрема, у доповіді Г.Павлуцького містилося цікаве зауваження, що молитовні будинки єврейського населення зберегли стильовий зв'язок із дерев'яною житловою архітектурою християнських заможних класів.

У виступах голів секцій церковної старовини М.Покровського та пам'яток мистецтва Є.Редіна були підсумовані результати роботи XIII АЗ і намічені завдання по подальшому дослідженню вітчизняної історико-художньої спадщини. Зокрема, Є.Редін високо оцінив внесок з'їзду (і насамперед членів Київського Історичного товариства Нестора-літописця) у справу дослідження національної архітектури та, особливо, у розробку питання про дерев'яні українські церкви.

М.Покровський наголосив на недостатній дослідженості пам'яток ХІІІ–ХVІ ст., які на той час залишалися маловідомими. Це пояснювалось як об'єктивними факторами (незначною кількістю збережених об'єктів), так і усталеною на той час думкою про втрату самобутності творів вітчизняного мистецтва внаслідок Батиєвого погрому Києва та більшості давньоруських міст, а також тривалого литовсько-польського панування на українських землях. Учений закликав учасників з'їзду докласти зусиль для всебічного вивчення духовної і матеріальної культури названої доби.

ХІV АЗ відбувся у Чернігові (1908 р.). До з'їзду були приурочені святкування з приводу 1000-ліття першого повідомлення про місто у давньоруському літописанні. Члени Московського підготовчого комітету значну увагу приділили, зокрема, обговоренню програми вивчення церковних пам'яток краю як таких, що давали найбагатший і найцінніший матеріал для історичних досліджень⁴⁴. Так, Г.Павлуцький і Ф.Горностаєв наголошували на необхідності вивчення всіх залишків церковної старовини домонгольського періоду, які досі не були предметом серйозних наукових студій, Д.Багалій – на дослідках церковних пам'яток Чернігівської і Полтавської губерній козацького періоду.

Для обговорення на з'їзді були запропоновані питання, що стосувалися окремих пам'яток Чернігівщини та частково Полтавщини різних історичних епох. Так, пропонувалося зібрати перекази про Спаський собор у Чернігові та обстежити його давні частини, описати інші стародавні церкви міста; провести дослідження дерев'яних церков Чернігівської губернії; вивчити залишки стародавньої церкви з фресками в Острі; виявити народні елементи у пам'ятках місцевого церковного живопису. Ряд запитів мали проблемний характер і були спрямовані на вивчення історії української художньої культури в цілому. Серед них, зокрема, питання про вплив італійського живопису на релігійне малярство Малоросії, розповсюдженість стилю рококо у національному церковному зодстві, відображення українського побуту в релігійному живописі ХVІІІ ст., джерела уніатського символічного малярства тощо⁴⁵.

Програмою підготовчих робіт, розробленою Чернігівським організаційним комітетом за активної участі губернської архівної комісії, було передбачено, крім суто археологічних досліджень, збирання архівів, фольклорних матеріалів та ін., написання історичних довідок про всі населені пункти губернії, складання історії парафіяльних храмів, опис церковних і молитовних будинків, поміщицьких садіб тощо. Пропонувалося також зробити фотознімки найстаріших пам'яток – будівель, іконостасів, найбільш типових зразків української іконографії, скульптури і т. п. Протягом 1907–1908 рр. співробітники Чернігівської архівної комісії та Чернігівського єпархіального давньосховища здійснили фронтальне обстеження церковно-історичних пам'яток Північної Чернігівщини. Ретельний огляд визначних архітектурних пам'яток Чернігова найдавніших часів провели Д.Айналов, Г.Павлуцький, Ф.Горностаєв.

Чернігівський АЗ відрізнявся чітко визначеною регіональною спрямованістю. Крім того, на відміну від усіх інших з'їздів, на ньому домінувала не археологічна, а культурно-художня тематика: близько третини доповідей і повідомлень стосувалися пам'яток архітектури, образотворчого і декоративно-прикладного мистецтва. Переважали реферати про пам'ятки кам'яної та дерев'яної архітектури Чернігівщини всіх історичних періодів (ХІ–ХVІІІ ст.), а доповіді провідних фахівців у цій галузі дозволили простежити основні етапи розвитку монументальної культури краю.

Значна увага учасників з'їзду була звернута на місцеві пам'ятки церковної архітектури часів Київської Русі. Визначенню первісних частин Спаського і Борисоглібського соборів, Ільїнської церкви, собору Єлецького монастиря та їх пізніших прибудов і переробок на основі аналізу будівельної техніки і, зокрема,

кладки, був присвячений реферат російського історика архітектури Ф.Горностаєва «Про архітектуру стародавніх храмів Чернігова»⁴⁶. Дослідження цих змін «в кожному окремому випадку по відношенню до кожної пам'ятки» було першим детальним науковим вивченням архітектурних форм чернігівських храмів, які до цього залишалися майже не вивченими⁴⁷. У багатьох виступах наголошувалося на особливому місці, яке займають пам'ятки Чернігівщини княжого періоду в історії вітчизняного зодчества. Їх значення, на думку референтів, посилювалося тією обставиною, що архітектурні форми стародавніх чернігівських церков, як і пам'яток Києва, мали значний вплив на розвиток форм зодчества у північних землях давньоруської держави, зокрема, Володимиро-Суздальського князівства, а також на архітектуру України пізніших часів. В інших рефератах Ф.Горностаєва, присвячених історії будівництва графів Розумовських на Чернігівщині та особливостям місцевого зодчества⁴⁸, а також доповідях Д.Айналова «Архітектура чернігівських церков»⁴⁹, Г.Павлуцького «Найдавніші храми Чернігова» та «Про походження форм українського зодчества»⁵⁰, О.Новицького «Риси самобутності в українському зодчестві»⁵¹ ставилися важливі проблеми походження форм давньоруських храмів, а також українського зодчества взагалі, робилися спроби визначити основні етапи та риси самобутності у розвитку монументальної архітектури краю.

Цікаві відомості про окремі визначні пам'ятки Чернігівщини (Спасо-Преображенський собор, іконостас Введенської церкви Троїцько-Ільїнського монастиря, царські врата Єкатерининської церкви в Чернігові, собор Різдва Богородиці в Козельці) наводилися у повідомленнях місцевих дослідників М.Бережкова⁵², П.Добровольського⁵³, В.Дроздова⁵⁴, П.Лобова⁵⁵. Пам'ятки архітектури згадувалися також при обговоренні деяких дискусійних питань історичної топографії Чернігова та його околиць та ін. Під час роботи з'їзду сформована ним комісія виявила й обстежила фрагменти давньоруських фресок в Успенському соборі Слецького монастиря.

Значний науковий інтерес становила велика виставка пам'яток місцевої старовини, переважна більшість яких були зібрані в період підготовки до з'їзду і вперше вводилися в історичний обіг⁵⁶. На виставці, яка створювала досить повне уявлення про старожитності всієї Лівобережної України, експонувалися також пам'ятки з музею губернської архівної комісії, Чернігівського єпархіального давньосховища і музею українських старожитностей В.В.Тарновського. Крім того, свої колекції представили музей Глухівського повітового земства, Полтавське, Київське, Орловське церковні історико-археологічні товариства. Провідне місце на виставці належало відділу церковних старожитностей⁵⁷. За кількістю справжніх творів мистецтва, датованих в основному XVII–XIX ст., та за рівнем їх наукової вартості чернігівська виставка наближалась до харківської.

Таким чином, Всеросійські АЗ і, насамперед, ті, що відбулися на території України, стали потужним стимулом проведення наукових досліджень історії та культури окремих регіонів та їх пам'яток. Вони виступили своєрідними центрами з об'єднання зусиль різних наукових товариств та установ, окремих учених. Матеріали з'їздів залишаються цінними джерелами для сьогоденних дослідників, оскільки містять значний фактичний матеріал, який і досі використовується не повністю. У «Працях» та інших виданнях АЗ опубліковано багато доповідей і повідомлень про середньовічні пам'ятки архітектури і мистецтва, як важливі історичні джерела для вивчення різних аспектів минулого України, її побуту, традицій, матеріальної і духовної культури. Із кожним наступним з'їздом розширювалася тематика і збагачувалася проблематика досліджень, залучалося ширше коло вчених. Якщо на перших з'їздах домінували доповіді, присвячені історико-культурній спадщині княжого періоду, і, зокрема, Києва, яка традиційно привертала до себе увагу дослідників, то починаючи з XI АЗ ко-

ло досліджуваних пам'яток значно збільшується, центр уваги переміщується в бік спадщини ХVІІ–ХVІІІ ст. Дослідження поширюються на територію Правобережної і Лівобережної України, охоплюючи Волинь, Поділля, Чернігівщину, Слобожанщину, Полтавщину. Серед проблем, які обговорювалися на ХІ–ХІV з'їздах, провідне місце займали питання походження і розвитку монументальної архітектури України, її регіональних особливостей, іконографії сакрального живопису, зв'язків і взаємовпливів культур України, Росії, Візантії, країн Європи і Сходу. Там же були порушені питання, пов'язані з проблемою самостійності історичного розвитку нації, самобутності національної спадщини. Особливу увагу на з'їздах початку ХХ ст. було приділено українським дерев'яним церквам як пам'яткам народного мистецтва, розпочалося вивчення їх як феномена національної культури.

¹ *Беляшевский Н.* Археологический съезд в Риге // Киевская старина. – 1896. – №10. – С.21.

² *Редин Е.К.* ХІІІ Археологический съезд в Екатеринославе. Обзор его трудов. – Санкт-Петербург, 1906. – С.3.

³ *Коваленко А.Б.* ХІV археологический съезд и развитие исторических исследований на Черниговщине // Проблемы археологии Южной Руси. Материалы историко-археологического семинара «Чернигов и его округа в ІХ–ХІІІ вв.» – К., 1980. – С.123–128; *Побожий С.* ХІІ археологический съезд в Харькове (1902 г.) в его отношении к изучению вопросов археологии и искусства Слобожанщины // Проблемы археологии Сумщины. Тезисы докладов областной научно-практической конференции. – Сумы, 1989. – С.24–25; История и археология Слободской Украины. Тезисы докладов и сообщений Всеукраинской конференции, посвященной 90-летию ХІІ археологического съезда в Харькове. – Х., 1992; *Заремба С.З.* Археологічні з'їзди ХІХ – початку ХХ ст. – важливий етап розвитку українського пам'яткознавства // Українське пам'яткознавство. Історія, теорія, сучасність. – К., 1995. – С.121–140; *Каковкіна О.М.* Археологічні з'їзди другої половини ХІХ – початку ХХ ст. в Україні. Науковий і суспільно-політичний аспект. Автореферат дис ... канд. іст. наук. – Дніпропетровськ, 1998; *Юренко С.П.* Археологічні з'їзди в Україні. – К., 2004 та ін.

⁴ *Дорошенко Д.І.* Огляд української історіографії. – К., 1996. – С.137.

⁵ Третий съезд археологический в Киеве 2-го августа 1874 года. – К., 1874. – С.10.

⁶ Там же. – С.15.

⁷ Труды Третьего археологического съезда в России, бывшего в Киеве в августе 1874 года. – Т.І. – К., 1878. – С.263–282.

⁸ Там же. – С.53–93.

⁹ Там же. – С.131–135.

¹⁰ Там же. – С.283–287.

¹¹ Там же. – Т.ІІ. – К., 1878. – С.1–12.

¹² Указатель выставки при Третьем археологическом съезде в Киеве. – К., 1874.

¹³ Труды Шестого археологического съезда в Одессе (1884 г.). – Т.І. – Одесса, 1886. – С.ХХІV, ХХХІІ.

¹⁴ *Султанов Н.* Художественный отдел VI археологического съезда в Одессе. – Санкт-Петербург, 1885. – С.11, 12.

¹⁵ Труды Шестого археологического съезда ... – С.103–134.

¹⁶ Там же. – С.86–102.

¹⁷ Там же. – Т.ІІІ. – Одесса, 1887. – С.385–386.

¹⁸ Каталог выставки одесского з'їзду не був опублікований. Див.: Археологическая выставка Шестого съезда // Труды Шестого археологического съезда в Одессе. – Т.І. – Одесса, 1886. – С.ЛХІХ–LXXV.

¹⁹ Одиннадцатый археологический съезд в Киеве 1–20 августа 1899 года. – Москва, 1897. – С.7, 9.

²⁰ Труды Одиннадцатого археологического съезда в Киеве 1899. – Т.ІІ. – Т.ІІ. – Москва, 1902. – С.61–63.

²¹ Там же. – С.62.

- ²² Там же.
- ²³ Там же. – С.63.
- ²⁴ *Истомин М.П.* Главнейшие черты иконографии на Волыни в XVI–XVII веках // Труды Одиннадцатого археологического съезда в Киеве 1899. – Т.П. – Москва, 1902. – С.97.
- ²⁵ Труды Одиннадцатого археологического съезда... – С.112.
- ²⁶ Там же. – С.146–161.
- ²⁷ Там же. – С.97.
- ²⁸ Там же. – С.83.
- ²⁹ Каталог выставки Одиннадцатого археологического съезда в Киеве. – К., 1899.
- ³⁰ *Беляшевский Н.* Археологический съезд в Киеве // Киевская старина. – Т.67. – Кн.1. – К., 1899. – С.116.
- ³¹ *Павлуцкий Г.Г.* Деревянные и каменные храмы // Древности Украины. Вып.І. – Москва, 1905.
- ³² Цит. за вид.: Историко-культурна спадщина України: проблеми дослідження і збереження. – К., 1998. – С.22.
- ³³ *Побожій С.* З плеяди фундаторів. До 125-річчя від дня народження Є.К.Редіна // Образотворче мистецтво. – 1988. – №2. – С.31.
- ³⁴ Труды Харьковского предварительного комитета по устройству Двенадцатого археологического съезда. – Т.І. – Х., 1902. – С.153–159, 344–347.
- ³⁵ *Редин Е.* Материалы к изучению церковных древностей Украины. Церкви города Харькова. – Х., 1905.
- ³⁶ Труды Двенадцатого археологического съезда в Харькове 1902. – Т.ІІІ. – Москва, 1905. – С.5–11.
- ³⁷ Археологическая летопись Южной России. – 1904. – №1–2. – С.70.
- ³⁸ *Редин Е.К.* Каталог выставки Двенадцатого археологического съезда в Харькове. Отдел церковных древностей. – Х., 1902.
- ³⁹ Труды Тринадцатого археологического съезда в Екатеринославе 1905. – Т.П. – Москва, 1908. – С.62.
- ⁴⁰ Там же. – С.220–221.
- ⁴¹ Там же. – С.195.
- ⁴² Там же. – С.222.
- ⁴³ Там же. – С.221–222, 240.
- ⁴⁴ Труды Четырнадцатого археологического съезда в Чернигове. – Т.ІІІ. – Москва, 1911. – С.7.
- ⁴⁵ Там же. – С.24–29.
- ⁴⁶ Там же. – С.66.
- ⁴⁷ *Н.М. (Макаренко Н.)* Исследования архитектурных памятников Черниговской земли, доложенные на XIV Археологическом съезде // Зодчий. – Санкт-Петербург, 1908. – №39. – С.365.
- ⁴⁸ Труды Четырнадцатого археологического съезда... – Т.П. – Москва, 1910. – С.167–213; Там же. – Т.ІІІ.– Москва, 1911. – С.66, 67.
- ⁴⁹ Там же. – Т.ІІІ. – Москва, 1911. – С.67.
- ⁵⁰ Там же. – Т.П. – Москва, 1910. – С.47–58; Т.ІІІ. – Москва, 1911. – С.74.
- ⁵¹ Там же. – Т.П. – Москва, 1910. – С.59–72.
- ⁵² Там же. – С.1–28.
- ⁵³ Там же. – Т.ІІІ. – Москва, 1911. – С.88.
- ⁵⁴ Там же. – С.88.
- ⁵⁵ Там же. – С.88, 121.
- ⁵⁶ Каталог выставки Четырнадцатого археологического съезда в г. Чернигове. – Чернигов, 1908. – 54 с.
- ⁵⁷ *Белецкий А.* Отдел церковных древностей на XIV-м археологическом съезде в Чернигове. – Чернигов, 1909. – С.4.

The article shows the role of archeological congresses held in Ukraine in the last quarter XIX – beginning XX cc. in formation and development of medieval architecture and art monuments research as historical sources for study of different aspects of Ukrainian past, life, traditions, material and cultural wealth.

В.В.Тельвак***ЖИТТЄВИЙ І ТВОРЧИЙ ШЛЯХ М.С.ГРУШЕВСЬКОГО В ЮВІЛЕЙНИХ
ОЦІНКАХ 1926 р.**

У статті узагальнено характеристики життєвого та творчого шляху М.С.Грушевського, котрі прозвучали в контексті відзначення його ювілею 1926 р. Виявлено політико-ідеологічну вмотивованість частини висловлених оцінок. Зроблено висновок про вагомість авторитету вченого в тогочасному суспільному і культурному житті.

У біоісторіографічних студіях ювілейні дати посідають особливе місце, оскільки дозволяють не лише концентровано узагальнити наявні оціночні позиції, а й стимулюють продукування нових інтерпретацій. Тим самим з'являється рідкісна можливість зробити своєрідний «зріз» характеристик життєдіяльності того чи іншого діяча, в якому відображається його цілісна палітра. Поряд із цим слід мати на увазі відому специфіку відповідних публікацій, котрим властива деяка глорифікація особи ювіляра, послаблення критичності щодо його діяльності. Тому, враховуючи цю особливість, слід постійно тримати у полі дослідницької уваги більш ранні чи пізніші оцінки, співвідносячи їх із ювілейними характеристиками. В творчій біографії М.Грушевського було декілька відзначених прискіпливою увагою сучасників ювілейних дат, що спричинили осмислення діяльності видатного вченого у багатьох ділянках прояву його таланту. Починаючи зі святкування десятиліття праці останнього в Наддністрянській Україні у 1904 р., кожна нова ювілейна нагода давала пораз більшу кількість аналітичних публікацій, які дозволяли оцінити його внесок до національного життя зі зростаючої часової перспективи. Найбільшим за розмахом проведених урочистостей та інтенсивністю обговорення життя і діяльності автора «Історії України-Руси» стало відзначення його шістдесятиліття від дня народження й сорокової річниці наукової та науково-організаційної діяльності в 1926 р. Ця подія викликала численні публікації, що містили узагальнення різнобічної праці Михайла Сергійовича, яскраво відобразили ставлення сучасників до вченого персонально і його творчого доробку. Як дослідили грушевськознавці, це святкування виявилось зламним й у подальшій долі самого ювіляра. Адже воно поклало початок зміні тактики по відношенню до нього з боку більшовицької влади, що, врешті, спричинило сумні обставини його життя в останні роки¹. Оскільки підготовка до святкування ювілею М.Грушевського та його перебіг досить повно висвітлені у літературі, ми зосередимося на маловивченому сьогодні історіографічному аспекті цієї події – проаналізуємо широкий спектр оцінок, котрі прозвучали під час неї.

Зауважимо, що ювілей Михайла Сергійовича був очікуваною подією в культурному житті УСРР. Патріотична громадськість у персональній даті вченого вбачала свято всієї національної науки, про що свідчили численні інформаційні звіти в тогочасній радянській, західноукраїнській і діаспорній пресі, які повідомляли про хід підготовки до ювілейних заходів². Щоправда, певна частина української інтелігенції, опозиційно налаштована до громадсько-політичної діяльності видатного історика, у приватний спосіб висловлювалася проти такого святкування. Наприклад, на сторінках свого щоденника тогочасний віце-президент ВУАН С.Сфремов патетично запитував: «...Як можна святкувати громадську

---

* Тельвак Віталій Васильович – канд. іст. наук, доцент Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка.

діяльність людини, що заплямала себе доносами, підлабузництвом, підступними вчинками, інтриганством. [...] Святкувати Грушевському свій ювілей тепер – значить ще раз не шанувати свого минулого»³. Літературознавець слушно передбачав, що влада неодмінно спробує використати дану подію в своїх планах подальшого наступу на українську інтелігенцію. Про це свідчили документи радянських та партійних органів, де визначалась офіційна позиція у цьому святкуванні. Було вирішено обмежити ювілейні заходи Києвом й Академією наук; визнати можливою присутність на святі представника Київського окрвиконкому; розмістити на сторінках комуністичних часописів критичні нариси про громадсько-політичну і наукову діяльність ученого, представивши його як зміновіхівця, що визнав свої помилки та пристав на радянські позиції⁴. Про значущість уваги, з котрою владні органи поставилися до ювілею, свідчать також численні оперативні зведення ДПУ, де прискіпливо аналізувалися деталі його підготовки⁵.

Зрозуміло, що найбільш жваво й масштабно на цю подію відгукнулися в радянській Україні. Перші оцінки життєвого та творчого шляху академіка прозвучали у виступах під час ювілейного засідання в актовій залі тодішнього Київського інституту народної освіти 3 жовтня 1926 р. У них відбилосся бачення багатогранної діяльності ювіляра з перспективи його складного й діяльного життя. Вже у вступному слові голови ювілейного комітету, П.Тутківського було відзначено помітне поживалення діяльності Академії в галузі гуманітарних наук від часу повернення М.Грушевського з еміграції⁶. У подібному оціночному річизі науково-організаційну діяльність ученого охарактеризував також президент ВУАН В.Липський. Як і його попередник, він підкреслив фундаментальність творчої спадщини вченого та епохальність його внеску до української культури кінця ХІХ – перших десятиліть ХХ ст. Особливу увагу виступаючий приділив двом головним працям ювіляра. «Історія України-Руси», за його словами, «це величезна праця, складена оригінально, з використанням сили різних джерел, багатьох першоджерел, це перша повна, наукова й докладна історія нашої землі, починаючи від майже легендарних часів». Лише одна ця студія, на переконання президента, була б досліднику «вічним нерукотворним пам'ятником». Проте в сумі з «Історією української літератури» та багатьма іншими науковими працями М.Грушевського це дозволяє розглядати його як «найкращого знавця України взагалі й одного із найвидатніших її синів»⁷. Спеціально на характеристиці історіографічної спадщини ювіляра зупинився Д.Багалій. Привітавши свого колегу від імені харківських науковців, він перейшов до аналізу провідних ідей дослідника. «Історію України-Руси» вчений назвав монументальною синтетичною працею, «що збудована на основі [...] власної схеми, відповідає вимогам європейської методології, підводить підсумки усієї попередньої української історіографії в її джерелах і розвідках і стоїть нарівні з аналогічними історіями інших народів»⁸. Відзначивши різноманітні труднощі, які спіткали ювіляра під час його праці над створенням синтезу українського минулого, виступаючий відзначив численні новації, що ними збагатилася вітчизняна історична думка. Коротко окресливши провідні принципи та ідеї історіографічних пошуків дослідника, харківський учений розглянув також суспільно-виховну вартість усієї його творчої діяльності, високо оцінивши внесок М.Грушевського у модернізацію української науки і культури.

Від імені ювілейного комітету творчі здобутки Михайла Сергійовича охарактеризував також О.Гермайзе. Влучними словами змалювавши головні віхи біографії ювіляра від київського магістранта до радянського академіка, виступаючий проминув його політичну діяльність. Натомість він докладно зупинився на теоретичних підставах наукових поглядів автора «Історії України-Руси». Підкресливши важливість запропонованої М.Грушевським схеми для перегляду

усталеного погляду на східноєвропейське минуле, О.Гермайзе відзначив фундаментальність його творчої спадщини, що уможливила сучасникам синтетично поглянути на більшість сюжетів української історії й перетворила дослідника на «фігуру всесвітнього вченого»⁹. Не менш високо виступаючим було оцінено науково-організаційну роботу академіка, котра, попри складні обставини, виявилася надзвичайно плідною як у Галичині, так і на Наддніпрянщині. Провідною рисою творчої особистості Михайла Сергійовича доповідач назвав «грандіозну синтетичність» – рідкісне поєднання в одній особі талантів історика-економіста, літературознавця, соціолога та дослідника первісної культури. Не оминув також О.Гермайзе громадського резонансу всієї діяльності ювіляра, підкресливши її соборне значення.

На львівській добі життя й творчості М.Грушевського зосередився у своєму виступі ректор Кам'янецького ІНО В.Геринович. Він в узагальнюючому ключі охарактеризував здобутки організаційної та науково-дослідної діяльності академіка на галицькому терені. Як і більшість виступаючих, В.Геринович наприкінці своєї промови назвав працю історика епохальною для поступу вітчизняної культури¹⁰.

Урочистими за тональністю, але дещо відмінними за висловленими оцінками були виступи партійних та радянських представників О.Левицького, М.Барана й П.Любченка. На відміну від більшості доповідачів, вони не обмежилися лише констатацією фундаментальності внеску ювіляра до скарбниці національного культурного і наукового життя. Поряд із цим Михайлу Сергійовичу пригадали його перебування «у великій класовій борні по той бік барикади» – голодування у Центральній Раді та неприхильне ставлення до встановлення більшовицької влади в Україні. До такого «помилкового кроку», зазначали вони, останнього привела «відсутність діалектичної методи в дослідженні минулого й сучасного»¹¹. Сприймавши повернення вченого у радянську Україну як визнання ним помилковості власних дій, відкинувши «буржуазну» тезу про аполітичність науки, партійні та радянські представники висловили очікування керівництва УСРР – «знищити неясність» у взаєминах із владою, відверто стати на радянські позиції, з марксистських засад переосмислити зроблене і в новому ключі творити далі.

У виступах інших доповідачів також робився наголос на фундаментальності та епохальності наукової, організаційної й суспільно-політичної діяльності М.Грушевського, відавалося належне його невтомній праці на благо українського народу. В такому ж дусі було складено численні привітання, які надійшли на адресу ювілейного комітету від багатьох установ УСРР, інших республік радянської держави, а також країн Європи та Америки. При цьому у привітаннях від української сторони, як правило, акцентувалося національно-консолідуюче значення діяльності Михайла Сергійовича. Закордонні ж представники наголошували на його науково-академічних здобутках. Немало було і персональних адрес від українських та зарубіжних діячів, у тому числі таких видатних учених того часу, як Я.Бідло, О.Геч, П.Дамбковський, П.Буайє, М.Мурко й ін.¹². Родзинкою цих привітань були цікаві особисті рефлексії стосовно особи ювіляра та його творчості. Цікаво, що серед вітальних адрес були і телеграми від опонентів останнього з національно-демократичного табору (наприклад, В.Вінниченка та М.Шаповала), що, незважаючи на глибину особистого конфлікту з ним, стали вище взаємних образ і віддали належне здобуткам працьовитого життя вченого.

Всеукраїнський резонанс ювілею М.Грушевського, істинний масштаб його наукового й громадського авторитету промовисто засвідчив також і той факт, що поряд із святкуванням у Києві урочисті засідання пройшли в інших українських містах – Харкові, Кам'янці-Подільському, Одесі. Виголошені на них доповіді

висвітлювали різноманітні аспекти життєвого та творчого шляху ювіляра¹³. Про дійсну широту розмаху вшанування видатного вченого, зацікавленість суспільства перебігом святкових заходів свідчили й рясні інформаційні повідомлення про них в українській пресі як по обидва боки Збруча, так і на еміграції¹⁴.

Частина з виголошених під час ювілейних святкувань промов згодом була опублікована у розширеному вигляді. Найбільш ґрунтовно та всебічно сорокарічну наукову діяльність Михайла Сергійовича проаналізував його старший колега по школі В.Антоновича – Д.Багалій, поставивши перед собою складне завдання визначити місце вченого в українській історіографії. Окреслюючи характер своєї статті, автор відзначив, що, на відміну від ювілейної промови на святі у Києві, де було лише окреслено головні віхи творчості М.Грушевського, він по праву одного з найстарших представників української науки спробує критично поглянути на цілісність історіографічної праці автора «Історії України-Руси» з перспективи загального поступу вітчизняної гуманістики. Окресливши джерела своєї історіографічної студії, Д.Багалій стисло зупинився на характеристиці головних етапів життєвого й творчого шляху Михайла Сергійовича – від його сімейного виховання до навчання у гімназії та в університеті. Тут він полемічно сприйняв висловлені вченим в «Автобіографії» скептичні нотки щодо фахового рівня професорсько-викладацького складу Київського університету 80-х рр. XIX ст. Втім, автор погодився зі своїм колегою щодо вирішального впливу на наукове становлення як М.Грушевського, так і його самого особи керівника Київської документальної школи В.Антоновича¹⁵.

В подальших частинах нарис, розвиваючи окреслені у вступі тези, Д.Багалій перейшов до докладного аналізу науково-дослідної праці академіка, дотримуючись при цьому хронології його життя, викладеної в «Автобіографії». Київську добу становлення фахових зацікавлень молодого вченого автор охарактеризував як надзвичайно плідну, що не лише була позначена формуванням провідних наукових інтересів, а й залишила помітний слід у розробці низки аспектів української історії від ранньоісторичних часів до кінця XVIII ст. З огляду на сформованість у той період професійного світогляду молодого дослідника, стверджував автор, галицьке двадцятиліття постає як час подальшого розвитку творчих намірів, закладених у Київському університеті.

Цей період, справедливо вважав автор, є центральним у творчій біографії М.Грушевського. Знаковою для дослідника є перша інавгураційна лекція, виголошена молодим професором у Львівському університеті, котра містила ідеї, послідовно втілювані вченим на галицькому ґрунті. В той час діяльність історика зосереджувалася головним чином у цьому ВНЗ та Науковому товаристві імені Шевченка де не лише творилися основи модерної української гуманістики, а й формувалася дослідницька школа. Як представник київської документальної традиції, Д.Багалій у першу чергу зосередився на археографічній діяльності, розгорнутій Михайлом Сергійовичем у НТШ. Він прискіпливо проаналізував методіку і методологію джерелознавчих пошуків львівського професора, показуючи його як типового представника школи В.Антоновича. Далі автор зосередився на критико-бібліографічній діяльності М.Грушевського, представлений головною на сторінках реформованих ним «Записок Національного товариства імені Шевченка». На думку Д.Багалія, важливість цієї ділянки праці вченого була зумовлена становленням української історіографії як окремі дисципліни та поряд з інформаційно-популяризаторськими завданнями виконувала важливу критико-рефлексивну функцію. Окремо дослідник зупинився на широкомасштабній науково-організаційній діяльності ювіляра в НТШ, акцентуючи важливість залучення до роботи у цій установі представників усіх українських земель.

В останній, найбільшій частині своєї розвідки Д.Багалій зосередився на всебічному аналізі «Історії України-Руси» Михайла Сергійовича, послідовно

розглянувши її схему, план, зміст, теоретико-методологічні засади й місце в українській історіографії. Солідаризувавшись із теоретичними принципами ювіляра, він протиставив їх поглядам прихильників ідеології «общерусизма», для прикладу критично розглянувши тези історико-публіцистичних виступів ще одного представника школи В.Антоновича – І.Лінниченка. Разом із визнанням слушності висунутої автором «Історії України-Руси» історичної концепції Д.Багалій запропонував не закривати остаточно здобутків давньоруського періоду перед російською історіографією. Він переконаний, що «треба буде визнати в деякій мірі право на київську добу, як на початкову, і для початкової історії великоруського народу», при цьому все ж додавши, однак, «в далеко меншій одначе мірі, ніж для початкової історії України»¹⁶.

Аналізуючи план-схему всієї праці М.Грушевського, дослідник торкнувся його історіософських поглядів, виявляючи впливи на них гегелівської філософії. Розглянувши розуміння вченим рушіїв історичного процесу, автор нарисував висновку про його ідеалістичні настанови, зауваживши разом із тим про намагання Михайла Сергійовича простежити впливи на історичну еволюцію українського народу всіх можливих чинників – від культурно-релігійних до суспільно-економічних. Теоретичним поглядам автора «Історії України-Руси», підсумовував Д.Багалій, властива еkleктика, що позначилося на всіх сторонах його великої праці. Далі дослідник коротко охарактеризував ідейне та змістове наповнення кожного тому праці, подекуди висловлюючи власне, нерідко принципово відмінне бачення тієї чи іншої наукової проблеми. Ця відмінність у більшості випадків зумовлена симпатіями автора нарису до марксистської теорії суспільного розвитку. Наприклад, він закинув своєму колезі переоцінку значення культурного й релігійного чинників історичної еволюції, як це, на його думку, найбільшою мірою мало місце при реконструкції Хмельниччини¹⁷. Втім, загальна оцінка головної праці М.Грушевського в нарисі харківського академіка надзвичайно прихильна. Її названо «першою науковою історією українського народу», в якій осмислено практично вичерпну кількість першоджерел та літератури. А оригінальність теоретико-методологічних ідей, покладених в основу твору, самостійна розробка більшості дослідницьких сюжетів поставили його автора, вважає Д.Багалій, «на найвищий ступінь між сучасними істориками України»¹⁸.

Завершують розлогий нарис академіка його рефлексії над попередніми святкуваннями ювілейних дат, пов'язаних з особою Михайла Сергійовича. Критично узагальнивши висловлені у відповідних публікаціях різного часу оцінки життя й діяльності вченого, пов'язані з визначенням його внеску у вітчизняну гуманістику, Д.Багалій окреслив подальші перспективи поступу української історіографії. Він закликав утворити «загальний фронт молодих і старих українських істориків в дальшій аналітичній і синтетичній розробці української історії в новому, марксистському її освітленні». Для цього, на його переконання, слід творчо використати ідейне та змістове багатство «Історії України-Руси» і зосередитися на всебічній розробці нових дослідницьких сюжетів соціально-економічного характеру, котрим, стверджував харківський учений, недостатню увагу приділяла попередня історіографічна традиція¹⁹.

Про епохальність творчої праці М.Грушевського для поступу вітчизняної історіографії написав у своїй статті під промовистою назвою «Ювілей української науки» О.Гермайзе. Як й у виступі на київському святкуванні, дослідник цілковито оминув характеристику суспільно-політичної діяльності ювіляра, зосередившись натомість на його творчій праці. На широко змальованому тлі поступу української історичної науки автор продемонстрував поступове формулювання ключових теоретичних постулатів вітчизняної Клію, котрі знайшли своє узагальнення у працях академіка. Його діяльність, вважає дослідник, «немов підсумок дає попередній роботі українських історіографів і

одкриває нові простори й нові перспективи для нової роботи в нових соціальних і національних умовах»²⁰. Коротко розглянувши наукове зростання Михайла Сергійовича, О.Гермайзе зосередився на різнопланових здобутках львівського двадцятиліття його життя. Перейшовши безпосередньо до характеристики творчої спадщини ювіляра, дослідник наголосив, що його історичні праці ставлять вивчення української історії на вітчизняний ґрунт не тільки за сутю, а й за формою, бо попередні дослідники на полі україністики були змушені з цензурних причин старанно замаскувати цей елемент. Іншою важливою заслугою М.Грушевського автор назвав його зусилля по об'єднанню українських інтелектуальних сил з обох боків Збруча, поширення наукової праці на Наддніпрянщину. Особливе місце в нарисі О.Гермайзе посідає характеристика «Історії України-Руси». Головну суть цієї праці дослідник вбачав у всебічному обґрунтуванні ідеї нерозривності та спадковості всіх періодів української історії. Тим самим національна ідея отримала важливе наукове підґрунтя. Провідними рисами твору Михайла Сергійовича в нарисі названо критичність і об'єктивність, солідність опрацювання джерельного й історіографічного матеріалу, ґрунтовність наукового апарату, що вигідно відрізняє цю працю від класичних творів російських істориків. Як свідчення високого фахового рівня праці, дослідник назвав відомі схвальні відгуки про неї польських і російських славістів. Окреме місце О.Гермайзе відвів характеристиці методологічних поглядів ювіляра. Попри його приналежність до позитивістської школи В.Антоновича, він акцентував модерні риси теорії видатного вченого, котрі яскраво відобразилися в експресії його як оповідача²¹. У контексті аналізу методологічних засад творчості академіка надзвичайно цікавими є сторінки статті О.Гермайзе, відведені аналізу проблеми «Грушевський та марксизм». Будучи одним із перших українських суспільствознавців-марксистів, дослідник проникливо відзначив пункти перетину творчої спадщини ювіляра із соціологією останніх. Зауваживши, що автор «Історії України-Руси» в своїх методологічних поглядах є принциповим плюралістом, він разом із тим показав значущість соціально-економічної проблематики у його творчості. О.Гермайзе слушно зарахував ученого до послідовників соціологічної теорії Е.Дюркгейма. На його переконання, Михайло Сергійович щораз більше звертається до марксизму. Адже його здобутки чи не найкраще дозволяють інтерпретувати різномірність суспільно-політичного життя українського народу зокрема доби Хмельниччини. Підкресливши складність узагальнення наукової творчості ювіляра, О.Гермайзе підсумував: «Отже, нині ми маємо в особі М.Грушевського «європейського вченого», як назвав його М.Покровський, і цей європейський учений, що стоїть на європейському ґрунті, тривожною думкою глибоко талановитого й чесного дослідника переходить нову грань, іде до нових досягнень, наповняючи українську науку соціологічним змістом, новими узагальненнями, наближаючи її до тої межі, за якою починається вже марксизм»²².

З комуністичного погляду сорокалітню діяльність Михайла Сергійовича охарактеризував І.Лакиза. Він розвинув висловлені радянськими функціонерами під час київського святкування тези. Характер цієї статті було визначено задовго до її появи постановою Політбюро ЦК КП (б) У. В ній задавався ракурс висвітленню наукової діяльності ювіляра як «дрібнобуржуазної», що призвела Грушевського-політика до поразки. Рекомендувалося наголосити, що саме вчений, усвідомивши та задекларувавши свої політичні помилки, повернувся обличчям до радянської влади²³. У цьому контексті й було змальовано головні віхи життєвого і творчого шляху академіка. Стисло окресливши здобутки вченого на дослідницькій, організаційній та громадсько-політичній ниві, І.Лакиза відзначив: «В особі М.С.Грушевського маємо видатного вченого-історика, видатного тим, що він вперше широко поставив справу освітлення й вивчення історії Ук-

раїни, зібрав силу для неї матеріалів, надав їм певної форми, показав їх світові, виявив продуктивну, різноманітну наукову активність, максимально використав маловідомі історичні джерела»²⁴. Звернувшись до теоретико-методологічних підстав творчості ювіляра, автор підкреслив, що вони властиві буржуазній моделі науки. Доводячи останню тезу, він вказав на співзвучність поглядів Михайла Сергійовича теоретичним настановам школи Е.Дюркгейма, навівши традиційну марксистську критику ідей французького соціолога. Далі І.Лакиза в критичному ключі висвітлив політичну діяльність М.Грушевського, безапеляційно зауваживши, що той «своєю громадською роботою опинився у таборі, протилежному робітничо-селянським масам України, і об'єктивно чимало доклав сил, щоб затримати їхній революційний рух та придушити зародки їхнього нового соціального й національного життя»²⁵. Втім, ціною жорстокого життєвого досвіду і радикальної переоцінки цінностей, наголосив автор нарису, видатний історик повернувся до роботи в радянській Академії, «маючи всі можливості працювати, як учений, на користь українських робітничо-селянських мас». Цитуючи уривок з виступу П.Любченка на київському святі про необхідність «знищити неясність» у взаєминах академіка та радянської влади, підкресливши неможливість безсторонності історичної науки в умовах диктатури пролетаріату, І.Лакиза побажав ювіляру якомога швидше зрозуміти й сприйняти нові умови, пов'язати свою роботу з тими завданнями, що «стоять перед радянською владою та соціалістичним будівництвом». Лише за цієї умови, зауважив він, Михайло Сергійович отримає владну підтримку і зможе плідно працювати.

Ще більш критично суспільно-політична діяльність ювіляра була висвітлена на сторінках української радянської преси. У день київського святкування «Пролетарська правда» вийшла зі статтю П.Кулиниченка, зміст якої також був визначений згадуваною вище партійною постановою. Стаття містила коротенькі біографічні відомості й невеликий, проте принципово-критичний погляд на політичну і наукову діяльність М.Грушевського. Щодо політичної сторони діяльності останнього, то вона в очах партійного публіциста є «дрібнобуржуазною, націоналістичною та антинародною». Цю тезу автор розкрив на тлі всієї епохи революційної боротьби, зауваживши, що видатний учений опинився серед тих, котрі «не склали історичного іспиту і опинились по той бік барикад, проти свого народу»²⁶. Явно суперечачи логіці й хронології історичних подій, П.Кулиниченко зазначив, що М.Грушевський «став на чолі Центр[альної] Ради, що була організатором і фортецею цього дрібнобуржуазного націоналістичного руху, що призвела до окупації з боку німецьких імперіялістів Радянської (?) України». Грушевського-історика автор характеризував як надзвичайно плідного дослідника та видатного збирача джерельних матеріалів, стверджував, що його «історична концепція і метода [...] є характерна для буржуазної історичної науки»²⁷. Наш метод, писав П.Кулиниченко, інший, це метод Маркса й Леніна. Останнім, наголошував він, сучасні радянські історики повинні переорати всю попередню історію України, і перед ювіляром відкриваються великі можливості на цьому полі. Чи не єдиний позитив, котрий зауважив автор у Михайла Сергійовича, полягає в його рішучому неприйнятті Празького наукового з'їзду. Ця стаття наперекір традиції ювілейних публікацій промовисто продемонструвала дійсне ставлення комуністичної влади не лише персонально до М.Грушевського, а й до всього українства, до всієї вітчизняної національної інтелігенції, визначивши разом із тим межі та характер її наукової діяльності – переписувати історію України у марксистсько-ленінському дусі. Зауважимо, що завдяки своєму ідеологізовано-заангажованому змісту ця стаття була критично сприйнята в закордонній національній пресі²⁸.

Широко на ювілей Михайла Сергійовича відгукнулася українська громадськість і поза межами УСРР. На галицьких теренах преса у дні святкувань

з'явилася з відповідними статтями, в яких найбільша увага присвячувалася характеристиці наукового доробку видатного вченого. При цьому особливістю цих публікацій було зрозуміле наголошення на здобутках львівської доби життя й діяльності дослідника. В самий день ювілею «Діло» опублікувало на своїх шпальтах розлогу статтю під промовистою назвою «Всеукраїнське свято». Її автор В.Дорошенко наголосив, що працювате та жертвне життя М.Грушевського на благо рідного народу перетворило його персональне свято на «радісний день для цілої соборної України». Характеризуючи різнобічну діяльність ювіляра, дослідник зауважив, що його ім'я ще з початку ХХ ст. зробилося синонімом усього вітчизняного національно-визвольного руху. Чи не найбільшою мірою цьому прислужилася послідовно пропагована останнім у творчості й втілювана в конкретних справах ідея соборності всіх українських земель, що була характерна для цілого його життя²⁹. Далі автор коротко зупинився на характеристиці кожного періоду творчої біографії ювіляра, докладніше зосередившись на галицькій добі. Він змалював передусім епохальність науково-організаційної діяльності Михайла Сергійовича у НТШ. Розгорнута видатним істориком дослідна і видавнича робота, формування творчої школи з числа здібної української молоді університету дали йому підстави писати про М.Грушевського як творця української науки в Галичині. Однак найбільшим досягненням львівського періоду автор слушно назвав працю ювіляра над «Історією України-Руси», відзначаючи її важливе національне, наукове та виховне значення. Коротко В.Дорошенко охарактеризував також різноманітні аспекти просвітньої й суспільно-політичної діяльності видатного вченого у Галичині. Все це уможливило йому стверджувати співмірність ролі М.Грушевського в розвитку тамошнього українства зі значенням діяльності М.Драгоманова. У цьому аспекті автор нарисом назвав ювіляра «Михайло Галицький 2-й». Далі В.Дорошенко стисло висвітлив головні здобутки наступних періодів життя історика, звертаючи увагу читача на соборницькій домінанті всієї його діяльності. Завершувався нарис словами вдячності М.Грушевському за його жертвну працю від усєї західноукраїнської спільноти, висловлювалося переконання в тому, що саме цей заслужений діяч на полі україністики повинен якомога швидше очолити Академію наук.

Відгукнулася на ювілей Михайла Сергійовича також львівська «Рада». На її сторінках стисло і разом із тим досить влучно було змалювано головні віхи творчого життя й самовідданої праці ювіляра. Відзначалося, що, завдячуючи природним талантам та прихильним життєвим обставинам, котрі уможливили їх реалізацію на сприятливому галицькому ґрунті, М.Грушевський зміг значною мірою реалізувати свої наукові й громадсько-політичні плани, перетворивши українство у потужне явище європейського культурного і суспільного життя на початку ХХ ст. Плідна творча праця ювіляра, стверджувалося в нарисі, дала українцям їх першу повну історію, що відкрила очі західному світу на існування одного з найбільших слов'янських народів. А продумана популяризаторська робота у широких народних масах спричинила значне зростання їх національної самосвідомості, що яскраво проявилася в роки революції. Не менш епохальною була суспільно-політична діяльність Михайла Сергійовича, вінцем котрої стало обрання його головою відновленої Української держави. Ця самовіддана та безкорисна праця вченого на благо поділеного кордонами народу ще за львівських часів зробила його «знаменем демократичного українства»³⁰. Тому ювілей М.Грушевського, наголошувалося у нарисі, є загальнонаціональним святом. Цікаво, що, попри виразне захоплення постаттю історика, в статті опосередковано прозвучала критика проросійської орієнтації Михайла Сергійовича. Остання, як зазначалося, була властива значній частині української інтелігенції на початку ХХ ст., що плекала ілюзії стосовно російської демократії. Наприкінці статті було зазначено: «Шістдесят літ життя і сорок літ без-

перестанної, колосальної праці, яку ми перейшли тільки згрубша. Ця праця відбувалася по обидва боки історичної прірви, що роз'єднує наш нарід. Є ця праця символом і заповіддю єдності нашого народу»³¹.

На ювілей М.Грушевського широко відгукнулися також численні просвітні, суспільно-політичні й наукові часописи, що виходили у Галичині. На своїх сторінках поряд із загальними оцінками життєвого та творчого шляху видатного вченого вони відповідно до власної тематичної специфіки акцентували увагу на тих чи інших аспектах його діяльності. Так, львівський педагогічний журнал «Народня Просвіта» зосередився на культурно-просвітній і науково-популяризаторській праці Михайла Сергійовича переважно львівської доби³². На полі вищого шкільництва, стверджувалося в нарисі, вчений сконцентрував свою увагу на двох головних справах. Перша полягала у вихованні цілої плеяди українських істориків із числа студентів Львівського університету, котрі утворили його відпоідну школу й спричинилися до бурхливого розвитку вітчизняної науки. Друга стосувалася енергійної роботи, спрямованої на заснування українського університету у Львові; в цій справі, як відзначалося, вчений був «головним промотором». Тут також було згадано про ініціативи М.Грушевського щодо заснування стипендій студентам, збирання за його активної участі коштів на побудову Академічного дому, спробу об'єднати студентство всіх українських земель шляхом проведення літніх наукових курсів у Галичині. Не меншими, стверджував автор, були заслуги вченого в організації середнього та нижчого шкільництва. Врешті, найбільш значущою для суспільства було названо науково-популяризаторську працю ювіляра, спрямовану на донесення історичної правди про свій народ до всіх його представників. Визнанням заслуг останнього на полі української культури й освіти з боку львівської «Просвіти» стало іменування його почесним членом цієї інституції. Значною мірою завдяки самовідданій праці Михайла Сергійовича, підсумовувалося в статті, українці зберегли своє національне «Я».

Серед галицьких часописів найбільш ґрунтовного висвітлення діяльність історика на полі науки знайшла на сторінках «Літературно-наукового вістника». Автором ювілейного нарису виступив один із найбільш талановитих львівських учнів М.Грушевського – М.Кордуба. Поставивши перед собою завдання узагальнити історіографічну творчість учителя, дослідник наголосив на важливості історичних знань для національного самоусвідомлення всіх культурних народів, передусім таких, як українці, позбавлених власної державності. У цьому плані, на його думку, твори Михайла Сергійовича посідають особливе місце в історії вітчизняної культури, виконуючи важливу національно-будительську функцію. «Щойно сам кінець ХІХ-го в., – стверджував М.Кордуба, – дав нам загальнонаціонального історіографа в повнім, можна сміливо сказати, ідеальнім значінню цього слова, дав нам М.С.Грушевського»³³. Головну працю свого вчителя дослідник характеризував як новаторську, яка вперше дає цілісний і всебічний образ минулого рідного народу. Виявляючи провідні риси «Історії України-Руси», М.Кордуба у першу чергу назвав оригінальність, що полягає в самостійності розробки автором більшості творчих проблем на підставі вперше введеного ним у науковий обіг джерельного матеріалу. Загалом творча особа вчителя постає для дослідника як унікальне поєднання талантів вченого – аналітика та синтетика. Іншою відмінною рисою «Історії України-Руси» для М.Кордуби є самотність покладеної в її основу концепції, що запроваджувала у науку цілком нове моделювання східноєвропейського минулого. Безперечно перевагою головної праці ювіляра автор нариса називав її критичність й об'єктивність, теоретичний плюралізм у визначенні рушіїв історичної еволюції. З огляду на це твір Михайла Сергійовича постає водночас класичною і надзвичайно модерною працею, що «стоїть на висоті свого завдання». Не менш піонерськими для української історіографії, на думку дослідника, є праці

М.Грушевського з царини всесвітньої історії. Написані для широкого читача, стверджував автор нариса, вони містять оригінальний погляд на минуле людства, інтегруючи український матеріал до всесвітньо-історичного процесу. Особливістю статті М.Кордуби є його прискіплива увага до літературних праць свого вчителя. Характеризуючи зміст, концепцію та методологічні засади «Історії української літератури», він справедливо зауважив, що до феноменів духовного життя українського народу, втіленого в слові, автор підходить передусім як учений-соціолог. Новаторський характер для української науки, стверджував М.Кордуба, мають і соціологічні студії Михайла Сергійовича. Й хоча у них відсутнє обґрунтування оригінальної теорії, «багатий матеріал та досвід, зібрані з власних історичних студій, і величезна очитаність дають авторові спромогу подавати дуже влучні і цінні вказівки для майбутніх дослідників-спеціалістів». Підсумовуючи свої роздуми, М.Кордуба підкреслив епохальність творчості ювіляра для поступу української науки. Помітно ідеалізуючи образ учителя, він зауважив, «що зі всіх історичних робіт, які в останніх десятиліттях появилися на українській мові, добра половина походить з-під пера лише одного ученого, акад. Михайла Грушевського»³⁴.

Змістовним відголосом ювілей дослідника відбився й на сторінках української емігрантської періодики, давши імпульс для осмислення його життєвого та творчого шляху. Це останнє відбувалося на тлі ідеологічних дискусій у середовищі української еміграції, відбиваючи у висловлених оцінках світоглядні й політичні переконання представників тієї чи іншої течії. Яскравим прикладом тому служить публіцистика їх у Парижі. Так, прорадянські за спрямуванням «Українські вісти», що їх видавав І.Борщак, відгукнулися на свято видатного вченого ювілейною статтею головного редактора. У ній автор коротко змалював основні віхи творчого шляху і суспільно-політичної діяльності ювіляра, підкресливши особливу вагомість для українства досягнень львівської доби життя останнього. Найвагомим творчим здобутком його І.Борщак справедливо визнав створення ним «Історії України-Руси», яка стала солідним підґрунтям всього українознавства перших десятиліть ХХ ст. Не менш важливою автор назвав науково-популярну працю видатного вченого, котра мала надзвичайний виховний вплив на народні маси. Торкнувся редактор також світоглядних засад усієї діяльності ювіляра, процитувавши вислів його з публіцистики еміграційного часу про безумовне визнання «інтересу трудового народу» головним критерієм історичної еволюції. Тим самим автор ніби підвів читача до розуміння природності повернення видатного вченого у радянську Україну, хоча про саму рееміграцію й не було згадано. Епохальність та різнобічність творчості М.Грушевського, наголосив автор, надає його святу всеукраїнського звучання: «Бо діяльність шановного ювілянта це – ціла доба і доба незвичайна в історії національно-культурного відродження України»³⁵. У наступних числах «Українські вісти» продовжували друкувати розвідки, в яких висвітлювалися різноманітні аспекти наукових пошуків М.Грушевського. Надзвичайно цікавою за постановкою проблеми, наприклад, була стаття І.Модзалевського³⁶.

Зовсім інші оцінки діяльності Михайла Сергійовича у контексті його ювілею прозвучали зі сторінок петлюрівського «Тризубу». Певне уявлення про зміст цих публікацій дають уже їхні назви – «Замість привітання на ювілей» та «Рабська психіка». Автори, обминувши мовчанкою здобутки вченого на полі наукового українознавства, зосередилися на критиці суспільно-політичної діяльності М.Грушевського, особливо дошкульно закидаючи йому порозуміння з більшовиками й повернення в УСРР. Київському святкуванню протиставлялося проведення у той час Празького наукового з'їзду, яке було представлено як дійсне торжество української науки. Змалюючи перебіг київського святкування, акцентувалася присутність на ньому радянських функціонерів; карика-

турно зображувалася поведінка ювіляра, котрий ніби був змушений вислуховувати повчання і нарікання з боку представників влади. Долю вченого представляли як типову для всієї соціал-демократичної інтелігенції, котра перебуває у полоні проросійських ілюзій. З огляду на це й оцінки київського свята були відверто негативними: «І ювілей Грушевського трудно назвати святом професора і академіка чи святом укр[аїнської] науки; це найдраматичніша в нашій історії демонстрація психіки української, яка навіть на вершинах наукових досягнень не очистилася від рабського тавра, що глибоко й надовго в'їлося в нашу душу...»³⁷. Надмірну заангажованість цих оцінок критично відзначили на своїх сторінках «Українські вісти», протиставивши їм відгуки на ювілей Михайла Сергійовича в українській та європейській пресі³⁸.

Як про особисту трагедію М.Грушевського щодо святкування його ювілею у загарбаній більшовиками Україні, з котрими сам ювіляр як голова Центральної Ради не так давно вів принципову боротьбу, писала і празька еміграційна періодика. Повернення вченого в УСРР було охарактеризоване як зрада не лише всієї його попередньої громадсько-політичної діяльності, а й праці наукової, у котрій всебічно утверджувалася ідея державної самостійності. Становище останнього в радянській Україні було образно представлено як нелюдські моральні тортури у більшовицькому пеклі, на котрі Михайло Сергійович добровільно себе прирік за примарну можливість наукової праці. Найбільш обурливо було сприйнято виступ на київському святі П.Любченка, в якому радянський функціонер, як зазначалося, набрався нахабства повчати заслуженого діяча українства: «От до чого дожився сивий професор! В день 40 літнього ювілею праці шмаркля повчає його, на яких саме засадах він повинен провадити наукову роботу. Чи воно, хоч в стані перерахувати те, що професор написав?»³⁹.

Відгукнулися на ювілей М.Грушевського і представники західноєвропейського наукового світу. Найбільше про свято видатного українця писали чеські славісти. Для відомого своїми слов'янськими симпатіями щоденника «Prager Presse» розлогу статтю, прикрашену портретом ювіляра, написав відомий дослідник Я.Бідло. У його нарисі охарактеризовано багату наукову, літературну та політичну діяльність ученого з особливим наголосом на здобутки львівської доби. Докладніше автор зупинився на «Історії України-Руси», котра, за його словами, «належить до найбільших та найпомітніших праць історичної літератури цілого світу не лише через свій обсяг і багатство узагальненого матеріалу, але й завдячуючи високому фаховому рівню, своїй концепції, широті погляду та незвичайній науковій чіткості»⁴⁰. Для Я.Бідла головна праця ювіляра є твором, що відповідає практично всім вимогам модерної світової історіографії, оскільки в ньому представлено не банальне змалювання політичної історії, а цілісний образ минулого культури. Найхарактернішими для концепції й методологічних уподобань Михайла Сергійовича дослідник називає п'ятий і шостий томи його великої праці. Саме у них найбільш талановито змалювано синтез соціальних, адміністративно-правових, церковних, економічних та культурних відносин, котрі панували на українських землях від XIV до XVII ст., тобто в часи активного творення нації. «Грушевський, – наголосив чеський дослідник, – що написав свою працю у національно-українському дусі, аби послужити українській окремішності, залишився в цілому надзвичайно об'єктивним істориком. І саме ця його об'єктивність спричиняє те, що фахівець, який хоче, можливо, докладно пізнати історію українського народу, приходить зі студією «Історії» Грушевського до переконання, що нинішнє становище українців як самостійної нації є природним наслідком особливого історичного розвитку земель, котрі вони замешкують»⁴¹. У цьому сенсі Я.Бідло порівнює «Історію» з працею Ф.Палацького про минуле чеського народу: обидва твори написані в патріотичному дусі й разом із тим засновані на суворій об'єктивності

та відповідають усім науковим вимогам. Тому не дивним є для чеського професора, що «Історія» мала колосальний вплив на поступ і розвиток українського національного життя. Коротко змалювавши політичну діяльність Михайла Сергійовича в часи української державності (на оцінку котрої, як вважав Я.Бідло, ще не час), дослідник ставив у заслугу йому факт повернення в УСРР, де видатний історик взявся до організації наукової праці серед дуже тяжких матеріальних обставин. Він стверджував, що надзвичайно імпонуюче у науковому плані виглядає відновлена «Історія», а також дуже вартісна й оригінальна «Історія української літератури». Побажавши ювілярові міцного здоров'я та налагодження умов для наукової праці, Я.Бідло наприкінці відзначив: «Значення і заслуги Грушевського оцінено в Чехословаччині вже давно (1914), коли його іменовано закордонним членом Королівського чеського наукового товариства. У 1919 р. іменовано Грушевського членом Чеської академії наук та мистецтв. Думаю, що його тішило б не менше, якби його популярна, вже не раз друкована «Ілюстрована історія України» з'явилася також по-чеськи. Для обоєпливних взаємин між українцями й чехословаками було б це вельми корисно»⁴².

Розлогою статтею на ювілей Михайла Сергійовича відгукнувся і чеський славистичний журнал «Slovanský Přehled». Автор нарису Ф.Тіхи підмітив, що після смерті Лесі Українки й Івана Франка саме М.Грушевський є духовним лідером свого народу. Коротко змалювавши життєвий та творчий шлях ювіляра, чеський дослідник докладніше зупинився на львівському періоді, коли вчнем було розгорнуто «гідну подиву різнобічну діяльність»⁴³. «Історію України-Руси» Ф.Тіхи характеризував як твір епохальний, що разом із продуктивною науково-організаційною працею дав Михайлу Сергійовичу почесне місце у пантеоні європейської науки. Відзначив дослідник результативну діяльність ювіляра також в інших напрямках: видавничому, педагогічному, громадському тощо. Сума всієї жертвної праці видатного діяча на благо України дозволяє без перебільшення, стверджував чеський учений, назвати його «батьком свого народу». Змалювавши широту наукових зацікавлень М.Грушевського в галузі історії, літератури й соціології, Ф.Тіхи підкреслив внесок ювіляра у вивчення українсько-чеських культурних зв'язків як на сторінках його синтетичних праць, так і в спеціальних студіях. Наприкінці нарису автор приєднався до оцінок, висловлених Я.Бідлом, та від імені чеського наукового світу побажав ученому сили й енергії для нових творчих злетів⁴⁴.

Короткими інформаційними повідомленнями на ювілей Михайла Сергійовича відгукнулися також провідні славистичні часописи. Наприклад, на сторінках французького «Revue des Etudes Slaves»⁴⁵ та італійського «Rivista di letterature slave»⁴⁶ було відзначено епохальність творчого внеску видатного вченого у славистичні студії, передусім, зрозуміло, в україністику. Висловлювалися слова щирої подяки за його невтомну працю на полі європейської культури. У невеликому нарисі про ювіляра італійський славист Е.Л.Гатто підкреслив фундаментальність внеску М.Грушевського до багатьох галузей україністики, а також згадав про його плідну науково-організаційну діяльність, що найбільшого розмаху набула на терені НТШ, перетвореного завдяки діяльній роботі його голови на некороновану Академію наук⁴⁷.

Святкування ювілею Михайла Сергійовича яскраво продемонструвало його високий авторитет у науковому й громадському середовищі не лише УСРР, а й далеко за її межами, ставши дійсним святом українства, що, вочевидь, суперечило планам радянських функціонерів. Все це поряд із гідною поваги поведінкою вченого при підготовці до святкувань та під час самих торжеств, коли не було висловлено жодного очікуваного владою славослів'я на її адресу, мало наслідком поступовий перегляд ставлення до нього з боку партійної верхівки республіки. Ос-

танне оперативно відбилося в постанові засідання Політбюро ЦК КП (б) У у кінці жовтня 1926 р., де було вирішено «в світлі нових фактів» поставити питання про М.Грушевського як президента Академії наук⁴⁸. Однак уже до кінця року значно зросла критичність в оцінках творчої спадщини академіка на сторінках партійних суспільствознавчих часописів. Так, у грудневому номері журналу «Життя й революція» вийшла стаття П.Любченка під характерною для того часу назвою «Старі теорії й нові помилки». В ній він у досить гострому і критичному тоні закинув Михайлу Сергійовичу «дрібнобуржуазність», котра полягала в розумінні селянської верстви як націоутворюючої та головного об'єкта наукових студій; «користування з «теорії» безбуржуазності української нації», намагання реставрувати «політичну течію буржуазної демократії»; назвав ученого у цьому аспекті продовжувачем наукової справи М.Костомарова і В.Антоновича⁴⁹. Безапеляційність критики П.Любченком наукової діяльності М.Грушевського була досить боляче сприйнята останнім, що було відзначено у зведеннях ДПУ⁵⁰.

Отже, ювілейні святкування 1926 р. стали потужним поштовхом для осмислення феномена Михайла Сергійовича в усіх аспектах прояву його багатогранного таланту. Попри традицію ювілейного славослів'я, формат постаті видатного вченого, фундаментальність його внеску в модернізацію багатьох напрямків україністики, врешті, суперечливість самої особистості діяча прикували загальну увагу до його іменинної дати, виявивши надзвичайно широкий спектр оцінок. У них знайшло своє відображення не лише ставлення сучасників до самого М.Грушевського, а й відбилися тогочасні хитросплетіння українського інтелектуального та суспільно-політичного життя, що позначилися на специфіці відповідної рефлексії. Найбільш широкий спектр оцінок був озвучений представниками українського патріотичного табору. Поряд із солідарністю у визнанні епохальності внеску ювіляра до скарбниці національної культури й науки було більш чи менш критично оцінено його суспільно-політичну діяльність. При цьому в західноукраїнській та еміграційній публіцистиці критикувалися проросійські симпатії Михайла Сергійовича, що, як вважалося, призвели до його повернення у більшовицьку Україну. На підрадянських землях національна інтелігенція уникала згадок про попередню політичну діяльність ученого, і лише спроби «примирити» його творчість із марксистом засвідчували намагання інтегрувати минуле дослідника у нові реалії. Найбільш виразно ювілейні святкування продемонстрували ставлення до М.Грушевського з боку комуністичної влади, котра, незважаючи на сам формат урочистостей, не вважала за потрібне маскуватися. Необхідність висловити оцінки наукової й суспільно-політичної діяльності вченого вимагали чіткого окреслення позиції. Остання проявилася в безоглядному засудженні попередньої суспільно-політичної роботи ювіляра, що, правда, із зауваженням можливостей реабілітувати себе кроками назустріч побажаням радянських функціонерів. Цінність же наукової спадщини при загальному визнанні її епохальності та фактичної незамінності також визнавалася лише за умови її переосмислення з позицій догматизованого марксисту. В очах світової інтелектуальної спільноти Михайло Сергійович постав як патріарх славістики, представник останнього покоління європейських енциклопедистів, чие працьовите життя залишило помітний слід у багатьох галузях гуманістики. В сумі зауважені ювілейні рефлексії своєю емоційністю і глибиною продемонстрували, дійсно, першорядне значення постаті видатного історика як в українській, так й у загальноєвропейській культурі. Загалом же всебічне та глибоке обговорення творчої спадщини М.Грушевського, викликане святкуванням його шістдесятилітнього ювілею, стало фактично останнім прижиттєвим сплеском зацікавлення до вченого з боку широких кіл науковців і громадськості.

¹ Див., напр.: *Пиріг Р.Я.* Життя М.С.Грушевського: останнє десятиліття (1924–1934). – К., 1993. – С. 55–72; *Пристайко В., Шаповал Ю.* Михайло Грушевський і ДПУ-НКВД. Трагічне десятиліття: 1924–1934. – К., 1996. – С. 34–50; *Шаповал Ю.* Запурення у темряву: Михайло Грушевський у 1919–1934 рр. // Актуальні проблеми вітчизняної історії ХХ ст. Збірник наукових праць, присвячений пам'яті акад. НАН України Юрія Юрійовича Кондуфора. В 2-х тт. – К., 2004. – Т. I. – С. 340–349.

² Див., напр.: Ювілей акад. М.С.Грушевського // Пролетарська правда. – 1926. – № 210. – С. 6; До ювілею акад. Грушевського // Пролетарська правда. – 1926. – № 218. – С. 4; Ювілей проф. М.С.Грушевського // Діло. – 1926. – № 203. – С. 4; Ювілей акад. М.С.Грушевського // Тризуб. – Париж, 1926. – Число 47. – С. 24–25; До ювілею акад. Грушевського // Тризуб. – Париж, 1926. – Число 48. – С. 27; Ювілей акад. М.С.Грушевського // Українські вісти. – Париж, 1926. – №. 10. – С. 3.

³ З щоденника віце-президента ВУАН С.Єфремова. Червень–вересень 1926 р. // Михайло Грушевський: між історією і політикою (1920–1930-ті роки). Зб. документів і матеріалів. – К., 1997. – С. 68.

⁴ Витяг з протоколу засідання Політбюро ЦК КП (б) У про ювілей Грушевського // Там само. – С. 70–71.

⁵ *Пристайко В., Шаповал Ю.* Вказ. праця. – С. 38–41.

⁶ Ювілей академіка М.С.Грушевського. 1866–1926. I. Ювілейні засідання. II. Привітання. – К., 1927. – С. 7.

⁷ Там само. – С. 8.

⁸ Там само.

⁹ Там само. – С. 18.

¹⁰ Там само. – С. 20–23.

¹¹ Там само. – С. 13.

¹² Там само. – С. 43–142.

¹³ Там само. – С. 38–39.

¹⁴ Див., напр.: Святкування ювілею акад. М.С.Грушевського // Життя й революція. – 1926. – № 10. – С. 115–116; Свято української культури. Величавий ювілей проф. М.Грушевського. (Власна телеграма) // Діло. – 1926. – Ч. 223. – С. 4; Ювілей М.Грушевського // Новий час. – 1926. – Ч. 70. – С. 5; Михайло Грушевський // Новий час. – 1926. – Ч. 72. – С. 1; *Студинський К.* Проф. Вражіння з побуту на Великій Україні // Новий час. – 1926. – Ч. 78. – С. 2; Величавий ювілей проф. М.Грушевського // Рада. – 1926. – Ч. 73 (93). – С. 4; До ювілею акад. М.Грушевського // Рада. – 1926. – Ч. 74 (94). – С. 4; Ювілей М.С.Грушевського // Українські вісти. – Париж, 1926. – № 12. – С. 2; До ювілею академіка Грушевського // Українські вісти. – Париж, 1926. – № 13. – С. 2.

¹⁵ *Багалій Д.* Академік М.Грушевський і його місце в українській історіографії // Червоний шлях. – 1927. – № 1. – С. 165–167.

¹⁶ Там само. – С. 196.

¹⁷ Там само. – С. 205–207.

¹⁸ Там само. – С. 208.

¹⁹ Там само. – С. 217.

²⁰ *Гермайзе О.* Ювілей української історичної науки // Життя і революція. – Харків, 1926. – № 20. – С. 93.

²¹ Там само. – С. 98.

²² Там само. – С. 99.

²³ Витяг з протоколу засідання Політбюро ЦК КП (б) У про ювілей Грушевського. – С. 70.

²⁴ *Лакиза І.* Михайло Сергієвич Грушевський (3 нагоди 60-х роковин народження та 40-х роковин наукової діяльності) // Життя і революція. – 1926. – № 10. – С. 101.

²⁵ Там само. – С. 102.

²⁶ *Кулиниченко П.* Михайло Сергієвич Грушевський (3 нагоди 60-х роковин народження та 40-х роковин наукової діяльності) // Пролетарська правда. – 1924. – № 228. – С. 2.

²⁷ Там само.

²⁸ [*Жук А.*] Ювілей академіка М.Грушевського. Надіслана кореспонденція // Рада. – 1926. – Ч. 77 (97). – С. 1. Авторство статті встановив І.Гирич.

²⁹ *Дорошенко В.* Всеукраїнське свято (Ювілей акад. М.Грушевського) // Діло. – 1926. – Ч. 218. – С. 2.

- ³⁰ А.Б. Михайло Грушевський. З приводу 60-ліття уродин і 40-літнього ювілею наукової і громадської діяльності // Рада. – 1926. – Ч. 71 (91). – С. 1.
- ³¹ Там само. – С. 2.
- ³² Дорошенко Вол. Михайло Грушевський // Народня Просвіта. – Львів, 1926. – Ч.5–8. – С. 121–123.
- ³³ Кордуба М. Академик Михайло Грушевський як історик (з нагоди ювілею) // ЛНВ. – 1926. – Т. 91. – С. 347–348.
- ³⁴ Там само. – С. 356.
- ³⁵ І.Б. (Борщак І.) Михайло Сергієвич Грушевський (1866–1926) // Українські вісти. – Париж, 1926. – №. 11. – С. 1.
- ³⁶ Мозалевський Іван. Ідеолог відродження Української графіки. Академик проф. Мих. Грушевський // Українські вісти. – Париж, 1926. – №. 11. – С. 3.
- ³⁷ Роман В. Рабська психика // Тризуб. – Париж, 1926. – Число 50. – С. 12. Див. також: Чикал-бей. Замість привітання на ювілей (Фельетон) // Тризуб. – Париж, 1926. – Число 48. – С. 8–9.
- ³⁸ Замість відповіді «Тризубові» на його «привітання» М.Грушевському // Українські вісти. – Париж, 1926. – №. 12. – С. 3.
- ³⁹ Н.Г. На сковороді // Нова Україна. – Прага, 1926. – Жовтень. – С. 70–71.
- ⁴⁰ Bidlo J. Michajlo Hruševskij // Prager Presse. – № 267. – S. 5.
- ⁴¹ Ibid.
- ⁴² Ibid.
- ⁴³ Tichý F. Michajlo Hruševskij // Slovanský Přehled. – Praha, 1926. – Ročník XVIII. – S. 643.
- ⁴⁴ Ibid. – S. 645.
- ⁴⁵ Le Secrétaire la Rédaction. Chronique: informations // Revue des Études Slaves. – Paris, 1926. – Tome sixieme. – P. 164.
- ⁴⁶ E. G. L. (Ettore Lo Gatto) Michajlo Hruševskij // Rivista di letteratura slave. – Roma, 1926. – Anno primo. – P. 510.
- ⁴⁷ Ibid.
- ⁴⁸ Витяг з протоколу засідання політбюро ЦК КП (б) У про ювілей М.Грушевського. – С. 86.
- ⁴⁹ Любченко П. Старі теорії й нові помилки // Життя й революція. – 1926. – № 12. – С. 75–88.
- ⁵⁰ Пристайко В., Шаповал Ю. Вказ. праця. – С. 49–50.

The characteristics of Mykhailo Hrushevs'ky's vital and creative way which had resounded in the context of the celebrating of his jubilee in 1926 year have been generalized in the article. The political ideological motivations of the part of the expressed notes have been revealed. The conclusion about the weight of the scientist's authority in the social and cultural life of that time has been made.

В.В.Ткаченко*

ПИТАННЯ МАТЕРІАЛЬНО-ПОБУТОВОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ УКРАЇНСЬКИХ УЧЕНИХ У МІЖВОЄННИЙ ПЕРІОД (1921–1939 рр.)

У статті розглядаються засади, на яких здійснювалося матеріально-побутове забезпечення українських учених у період від встановлення радянської влади в Україні і до початку Другої світової війни. Висвітлюються найбільш показові аспекти, пов'язані з соціально-економічним становищем та рівнем життя науковців.

Загальновідомим є той сумний факт, що матеріально-фінансове забезпечення сучасної української науки (як, власне, і фінансування закладів культури, освіти, охорони здоров'я сфери і т. ін.) здійснюється державою далеко не на

* Ткаченко Володимир Володимирович – канд. іст. наук, професор кафедри управління та євроінтеграції Національного педагогічного університету ім. М.П.Драгоманова (Київ).

належному рівні. Вихор буремних змін, що охопив усі сторони життя незалежної України, поставив українських науковців у досить складне становище. Для певної частини вчених – ініціативних та заповзятливих – з'явилися нові можливості, переважно пов'язані із закордонними контактами, отриманням ґрантів, безперешкодною комунікацією із колегами з будь-яких країн, можливістю вільно обирати будь-яку тему дослідження (у тому числі в галузі суспільно-гуманітарних наук) тощо. Але переважна більшість науковців, праця і соціальне становище яких визначається загальним станом і рівнем розвитку науки, потерпає від перманентного занепаду, що переживає протягом останніх десятиліть вітчизняна наука.

Сучасний стан речей часто порівнюють із радянським періодом, причому не на користь першого. На наш погляд, такі порівняння дуже часто не цілком коректні, часто вони не ґрунтуються на ретельному вивченні фактичного стану справ у СРСР, залишаючи поза увагою докорінно важливі питання про незадовільний стан громадянської і академічної свободи, без чого взагалі не можна вести розмову про повноцінний розвиток науки. Між тим, треба відповісти і на пряме запитання: яким саме чином та за якими принципами забезпечувалася наука і науковці за радянських часів?

До питання матеріально-побутового забезпечення українських учених звертається ще Н.Полонська-Василенко у своїй праці «Українська Академія наук». При цьому її робота є не тільки дослідженням, а й цінним джерелом із вивчення даної проблематики¹.

Історіографія радянських часів пропонує досить чисельні праці з історії радянської та української інтелігенції. Типовими прикладами можуть слугувати «Інтелігенція радянської України в період побудови основ соціалізму» Л.Ткачової та «Інтеллигенция Советской Украины», підготовлена колективом авторів².

Тоді ж видавалися чисельні збірки документів з історії науки та академічних установ. Матеріали, що увійшли до складу цих збірок, відображають у тому числі й державну політику щодо матеріального забезпечення наукових установ і вчених³.

У змістовній праці Г.Касьянова «Українська інтелігенція 1920-х-30-х років: соціальний портрет та історична доля» досліджується державна політика у цій сфері та цілком природньо приділяється велика увага державному підходу щодо оплати праці та задоволенню побутових потреб учених⁴.

Відповідні питання побуту українського студентства розглядаються в статті А.Парфинець «Штрихи к соціальному портрету українського студента 1920-х годов»⁵.

Російські вчені М.Ярошевський та М.Сорокіна багато уваги приділили саме державній політиці та фінансуванню науки, як інструменту такої політики⁶.

За часів незалежності не припинилася публікація нових документів. Наприклад, багатий матеріал зібраний у праці «Історія Національної Академії наук»⁷.

Оскільки питання про загальний стан фінансування науки є занадто широким, ми обмежимося дослідженням найбільш показових аспектів, пов'язаних із соціально-економічним становищем та рівнем життя науковців. Метою запропонованої статті є розгляд засад, на яких здійснювалося матеріально-побутове забезпечення українських науковців у період від встановлення радянської влади в Україні і до початку Другої світової війни.

Джерелами дослідження слугували архівні матеріали, а також документи, надруковані у тематичних збірках.

Перша світова війна, революція та громадянська війна несли за собою, окрім політичних, ще й соціальні та матеріальні потрясіння. Реальністю стало масове зuboжіння населення на тлі руйнації соціальних інститутів та засадничих економічних підвалин життя. Від цих негараздів потерпали усі стани і верстви населення. Науковці тут не були винятком. Ішлося далеко не про добробут

та гідне існування, а скоріше про фізичне виживання і навіть існування наукової еліти як такої.

За таких умов радянське керівництво з перших днів своєї діяльності як правлячої політичної сили повинно було визнати і негайно розпочати вирішення цієї складної проблеми.

23 грудня 1919 р. був прийнятий декрет РНК РСФРР «Про покращення становища наукових спеціалістів». Його метою дуже прагматично визначалося збереження наукових сил, необхідних для соціалістичного будівництва. У відповідності з цим документом науковцям надавалося посилене продуктове постачання, спеціалісти звільнялися від повинностей, що не мали відношення до роду їхньої діяльності. У згаданому декреті також ішлося про створення необхідних для науковців житлових умов. Дія цього декрету, щоправда, поширювалася тільки на видатних учених⁸.

Декретом РНК від 10 листопада 1921 р. була створена Центральна Комісія з покращення побуту вчених. До складу цього органу увійшли видатні представники російської науки та культури, такі, як М.Горький, С.Ольденбург, О.Ферсман та інші. Комісія повинна була займатися практичним утіленням вищезгаданого декрету в життя, виробляти пропозиції щодо нових декретів у науковій сфері, здійснювати експертизу державних рішень у галузі наукового будівництва та користуватися правом безпосередньо звертатися до представників влади. Фінансувався цей орган Комісаріатом народної освіти⁹.

Наступним кроком було створення вже Центральної Комісії з покращення побуту вчених та її місцевих органів (місцевих комісій), які у 1921–1922 рр. функціонували майже в усіх університетських містах СРСР¹⁰.

З остаточним встановленням радянської влади в Україні усі згадані рішення та заходи були розповсюджені і на її територію. Так, 31 серпня 1920 р. РНК УСРР прийняв свій декрет про поліпшення становища вчених, спеціалістів і заслужених працівників науки і мистецтва. За змістом він повністю дублював вищезгадуваний. Протягом 1921–1922 рр. положення декрету були персоналізовані. РНК встановив персональні пайки для Д.І.Багалія, Д.І.Яворницького, П.А.Тутківського, А.Ю.Кримського, В.П.Єрмакова, П.І.Кравцова, Г.К.Суслова, Д.О.Граве, М.І.Кларка. Усі зазначені особи звільнялися від податків, несення трудової повинності, ущільнення житла¹¹.

30 серпня 1921 р. виходить нова постанова РНК України, згідно з якою пайками повинні були забезпечуватися усі вчені, що перебували на обліку головного управління професійної освіти УСРР. Особлива увага приділялася припиненню реквізицій майна та житлових ущільнень, хоча останнє все ж таки дозволялося у разі державної необхідності. Слід зазначити, що місцева влада широко користувалася цією можливістю, чим майже звела нанівець дію постанови¹².

У жовтні 1921 р. було затверджене положення про створення Всеукраїнського комітету сприяння вченим (ВУКСВ), почесним головою якого було обрано відомого письменника-демократа В.Г.Короленка. До комітету увійшли представники Наркомзему, Наркомпроду і Наркомпросу, а також деякі діячі науки. Представництва цієї установи були відкриті у 12 містах республіки. Комітет займався пошуком коштів для забезпечення вченим хоча б мінімального прожиткового рівня¹³. Доречно зазначити, що обсяг середнього академпайка був досить обмеженим, дорівнюючи приблизно третині рівня пайка 1913 р.

У цілому на початку двадцятих років ситуація з матеріальним забезпеченням науковців починає дещо покращуватися. Із 1923 р. ліквідується пайкова форма оплати і вводиться грошова, хоча й досить повільно все ж таки зростає зарплатня.

Незважаючи на це, становище науковців продовжує залишатися доволі складним. Серйозні фінансові та бюрократичні перешкоди показово відбиває

лист академіка А.Ю.Кримського до С.О.Сфремова про своє клопотання щодо збільшення штатів ВУАН у 1924 р.

Так, учений повідомляє, що його зустріли в Харкові «як краще не можна», але раз у раз казали, що грошей немає. Утім, оскільки він (А.Ю.Кримський) приїхав до Харкова та є «єдиною людиною в Академії, з якою можна говорити з повною довірою», то й гроші знайдуться. Але коли справа була вже майже погоджена, до Харкова приїхав О.Ю.Гермайзе з офіційним запитом від імені місцевому з того ж самого питання. Після цього ситуація погіршилася, як пише А.Ю.Кримський, «до найгіршої міри». На офіційний жорсткий запит Наркомпрос зайняв непохитну позицію і відмовився розглядати це питання. Нарешті, А.Ю.Кримський пише, що сподівається вирішити із місцевими «воротилами» принаймні питання поточної зарплатні «якщо якийсь ідіот із приїзжих не полізе самостійно в Наркомпрос і знов не попсує всю музику»¹⁴.

На цей час гостро стояло питання уніфікації заробітної плати, оскільки вона дуже сильно відрізнялася у різних установах, галузях та навіть окремих містах. Для цього всіх наукових працівників розділили на 5 категорій. Усього на 1925 р. – 3362 наукових працівника, із них 3 тисячі – у вищих навчальних закладах і науково дослідних кафедрах ВНЗ, 150 в Академії наук, а решта – в інших дослідних установах. До найвищої п'ятої категорії увійшли вчені зі світовим ім'ям, до четвертої – вчені всесоюзного значення, третя та друга включала професорів та викладачів вищої кваліфікації. Перша складалася з молодих учених-«початківців». Існувала й шоста категорія (нульова), яка складалася з викладачів та аспірантів, які взагалі не мали наукової кваліфікації. Вища норма – 200 руб., середня зарплатня професора – 152 руб., наукових працівників – 95 руб., асистентів – 88 руб.¹⁵

Особливо важким було становище майбутніх науковців – українського студентства. На початку 1923/24 навчального року тільки 23,4% харківських студентів отримували підтримку з боку своїх родин, 50% вели напівголодне існування, 17,6% взагалі буквально голодували. У вогких помешканнях жили 38,7%, нормального житла не мали 68% студентів. Житлові умови були дуже важкими: «По кімнатах, коридорах, вбиральнях, у дворі – антисанітарія. Крім ізолятора, ніяких кімнат немає. Цілий корпус (близько 40 кімнат) зайнятий військовою частиною. ... Центральне опалення не працює. Двір без зелені та виходить на річку Лопань, відому своїм зловонієм. Треба зазначити, що чимало студентів розміщені в нижньому поверсі – у колишніх магазинах – цілковито вологих підвалах»¹⁶.

Ми бачимо, що на початку 20-х років життя українських учених, як і взагалі української інтелігенції, було вкрай важким. Не вистачало буквально всього, ніде було жити. Значна частина більшовиків розглядала інтелігенцію як ворожо налаштований прошарок (що частково відповідало дійсності) та виступала за її переслідування, арешти, експропріацію майна тощо.

За таких умов найвище більшовицьке керівництво країни проявило певне розуміння того, наскільки необхідна сучасній державі наука та науковці. Саме таке розуміння, і, перш за все, в особі В.І.Леніна відобразилося насамперед у загальній тенденції якнайширшого використання на науковому «фронті» досвіду залучення так званих «спеців» до співробітництва у лавах Червоної армії. Водночас засуджувалося «спецеїдство» – необґрунтоване переслідування спеціалістів: «Луначарський та Покровський не вміють ловити своїх спеців і, сердячись на себе, зривають серце на всіх даремно»¹⁷.

Одним із головних чинників залучення вчених до праці став матеріальний. Як ми бачимо, було проведено цілу низку заходів, із метою допомоги науковцям. Частина з них не повністю досягла мети через нерозуміння та відвертий спротив місцевих партійних та владних осередків. Крім того, слід зазначити, що

було зроблено далеко не усе можливе в цьому напрямку. Але навіть за згаданих умов влада все ж таки не кинула науку зовсім напризволяще, у цілому доклавши багато зусиль для забезпечення виживання вчених та їх родин та подальшого залучення їх на свій бік.

Наприкінці 20-х – на початку 30-х років наука почала фінансуватися набагато краще. Зростала й зарплата вчених, але далеко не бажаними темпами. Як пише Н.Полонська-Василенко: «На тлі величезного розростання Академії притягають увагу неспівмірні цьому розростанню матеріальні умови її наукових співробітників усіх рангів. Починаючи від нижчих – лаборантів, асистентів, бібліотечних службовців, – і закінчуючи академіками .... »¹⁸.

У звідомленні ВУАН за 1926 р. ідеться про наступне: «Зарплата академіків зросла за рік зі 147 до 180 руб., але професорам вищих шкіл зарплата була підвищена ще позаторік, а академіки Всесоюзної АН отримують 250 руб. Що ж до інших працівників Академії, то їх становище не покращилось і вони продовжують отримувати 65 руб., у той час, як учителі третього ступеню отримують 110 руб.»¹⁹

Галузева наука також була забезпечена краще, ніж академічна. Так, академік Сімінський наступним чином висловлювався про недоліки оплати праці ВУАН: «Наукові працівники академії отримують близько половини того, що отримують відповідні працівники інших галузевих інститутів. Платня майже повинна. Обслуговування матеріальне, господарське гірше, ніж у інших, а за статутом це повинно бути інакше. Тут може бути таке запитання – чому в таких поганих умовах матеріальних і інших, академія зросла і дістала таких наслідків. Це можна віднести до героїзму самих працівників, але це потрібно використати, бо це може вивітритися. Треба покращити матеріальне становище працівників перш за все платнею, дорівнюючи її до платні, яку мають відповідальні працівники та інші працівники науково-дослідних установ»²⁰. Сам академік за своєю основною роботою одержував 325 руб., а за консультаційну працю в Інституті споруд (на яку він витрачав дві години через день) одержував 500 руб. на місяць²¹.

Для того, щоб якимось згладити таке незадоволення, 27 квітня 1932 р. Г.Петровський запропонував ЦК КП(б)У такі заходи: «..вважаю за потрібне довести зарплату академікам та науковим працівникам у другій половині 1932 р. до рівня Всесоюзної академії наук. Треба також прикріпити академіків до кращих розподільників, які вже у нас є. Прохання надати додаткові асигнування на поширення наукової роботи, на будівництво інститутів тощо – треба також максимально задовольнити, доручивши РНК докладно розглянути вимоги ВУАН, та остаточно постановити розмір асигнувань. Ці, порівняно до тих завдань, що ми ставимо перед академією, невеликі витрати стануть стимулом до більш енергійної роботи наукових сил, які має академія й утворять умови для більш широкої продуктивної їхньої праці на користь соціалістичного господарства»²².

Але ці ж проблеми залишилися і у 1936 р., коли була прийнята наступна постанова ЦК КП(б)У: «Система зарплати, що існує, не стимулює наукову роботу працівників. Оплата проводиться поза залежністю від наукової кваліфікації наукових співробітників, виконання тем і якості виконання. В інституті біохімії молодші наукові співробітники отримують по 250 руб. щомісячно, в інституті електрозварювання по 350 руб. Значна частина наукових працівників поза академією отримує більше, ніж в Академії. Наприклад, старші наукові співробітники інституту біохімії: Ельбаум в Академії отримує 350 крб, поза – 600, Колдаєв в Академії – 400, поза Академією – 600. Повна зрівнялівка існує в оплаті праці авторів видавництва. Поза кваліфікацією всі працівники отримують по 150 руб. за друкований аркуш у журналі і 200 за друкований аркуш книжки»²³.

У 1937 р. А.Асаткін пише доповідну записку Косіору С.В., Постишеву П.П., Попову М.М., Любченку П.П. «Про роботу інституту економіки АН УСРР»: «Серед наукових співробітників інституту до останнього часу існувало сумісництво, що було широко поширеним: одні читали лекції в різних школах-вишах і середніх; інші – співробітничали в редакціях і т. ін. У гонитві за заробітками наукові співробітники і навіть аспіранти дуже мало проявляли інтересу до роботи в Інституті, а деякі навіть зовсім не цікавилися роботою в Інституті, а лише рахувалися у складі його співробітників і отримували ні за що зарплату. Безперечно, ніяких постанов і дозволів на сумісницьку роботу співробітники інституту не мали і не добивалися». Далі він пише: «Слід, однак зазначити, що в числі причин, що штовхають на сумісництво, чимале значення мала і має дуже низька і зрівняльна зарплата наукових співробітників та аспірантів інститутів АН УСРР. Відомо, що щодо наукових співробітників АН СРСР із 1937 р. або з кінця 1936 р. застосовуються нові, удвічі–утричі вищі проти старих, ставки заробітної плати. Щодо наукових співробітників АН УСРР закон про нові ставки ще не приймався і невідомо, коли буде застосовано. Між тим, залишення зарплати наукових співробітників АН УСРР у старій якості і вигляді не може забезпечити нормальних умов існування і побуту наукових співробітників АН УСРР взагалі і даного інституту зокрема»²⁴.

Наукові працівники Науково-дослідного інституту географії і картографії на чолі з академіком Опоковим у листі до секретаря ЦК КП(б)У Косіора С.В. пишуть про таке: «Ще сумніша справа з оплатою співробітників інституту: за розпорядженням НКО старший науковий співробітник отримує зарплату в 250 руб., а молодший науковий співробітник 200 руб., і справа доходить до курйозів. Наприклад, аспірант інституту отримує стипендію в 250 руб., а після закінчення аспірантури, його Наркомпрос зараховує молодшим науковим співробітником і переводить на ставку (затверджена НКО) 200 руб. Звідси повальна втеча з інституту аспірантів, які закінчили аспірантуру, вони йдуть куди завгодно, але тільки не на наукову роботу, яка їм не забезпечує прожиткового мінімуму. У кращому випадку, вони змушені суміщати в інших закладах. У той же час у споріднених науково-дослідних інститутах географії Ленінграду і Москви пересічний науковий співробітник отримує 450 руб.»²⁵

Просили зрівняти зарплатню працівників українських та загальносоюзних наукових установ і у доповідній записці Президії Академії наук про стан Академії за 1936 р.: «Закінчуючи свою доповідь, Президія Академії наук звертається до ЦК КП(б)У з таким проханням: збільшити ставки працівникам академії відповідно до ставок працівників АН СРСР з 1 січня ц. р. Стипендії аспірантів-докторантів АН дорівняти щодо розміру до стипендій аспірантів-докторантів Академії наук Союзу РСР»²⁶.

Протягом усього міжвоєнного періоду особливо важкою була ситуація з житлом для вчених. У доповідному листі до секретаря ЦК КП(б)У «Про науково-дослідні інститути суспільних наук АН УРСР» ішлося про те, що відсутність осель для наукових співробітників і аспірантів робить неможливим запрошення й укомплектування інститутів необхідними кадрами наукових співробітників²⁷.

У 1936 р. Академії наук УРСР у житловому будівництві було взагалі відмовлено, через що на випадок обрання нових академіків їх неможливо було б забезпечити квартирами. У доповідній записці про стан АН констатувалося, що житлові умови більшості працівників Академії погані. Академія просила: «Для забезпечення житловою площею аспірантів відвести в цьому році принаймні 30 кімнат із фондів міськради. Після побудови нового хімічного інституту Академії наук сучасний будинок інституту хімії пристосувати під гуртожиток аспірантів. Забезпечити міськраді упродовж цього року квартирами новообраних академіків за рахунок 15% фонду в нових будинках, разом 10 квартир по 3–4 кімнати. Роз-

почати вже навесні цього року будівництво житлового будинку Академії наук на 40 квартир на призначеному для цього місці по бульвару Шевченка, вартістю 2,5 млн. руб. Протягом 1937–1938 рр. збудувати для академії 60 квартир»²⁸.

У постанові ЦК КП(б)У щодо АН за 1936 р. можна зустріти такі рядки: «Гостро стоїть питання з квартирами для наукових працівників. 88 наукових працівників із родинами живуть у тяжких житлових умовах. Родина старшого наукового співробітника Рождественського (3 особи) проживає в такій тісній кімнатці, що вимушена спати на одному ліжку. Науковий співробітник Крайовий живе в чердачному приміщенні без днівного освітлення. Науковий співробітник Лукашевич живе в темній прохідній кімнаті, а його дружина змушена знімати кут у знайомих»²⁹.

Показовою є ситуація, що склалася із житлом для аспірантів в Українському інституті марксизму–ленінізму, викладена у листі до секретаріату ЦК КП(б)У: «На 1929/30 р. передбачається прийняти до Інституту аспірантів 120 осіб – цю кількість затвердив Агітпроп ЦК. Вільної площі, де можна було б розмістити цих товаришів, Інститут не має. Стан обох будинків, які має Інститут такий: на Пушкінському в'їзді із загальної площі 964 кв.м 69% зайнято аспірантами і 31% – сторонніми мешканцями. Як наслідок того, що після закінчення Інституту більшість аспірантів залишається в Харкові і не звільнює свого помешкання щороку відсоток площі, зайнятої аспірантами цього року, зменшиться до 42% і через два роки в цьому будинку зовсім не буде житла. На вул. Садово-Куліковській із загальною площею 1229 кв.м 74% зайнято аспірантами і 26% сторонніми. Таке становище змушує правління Інституту звернутися до секретаріату ЦК КП(б)У із проханням допомогти Інституту отримати через відповідні установи влітку цього року житлової площі на 120 аспірантів...»³⁰.

Н.Д.Полонська-Василенко наводить просто жахливі рядки спогадів І.Розгона: «15 грудня 1929 р. – Д.Заболотний помер у розквіті творчих сил. До того багато спричинили матеріальні умови, в яких він опинився переїхавши до Києва. Автор цих рядків мав першу аудієнцію з Д.Заболотним у лютому 1929 р. і застав його в таких умовах: велика холодна зала в будинку, де містилася Президія УАН на Володимирській вулиці. У кутку цієї зали на залізному солдатському ліжку лежав хворий Президент УАН. Його одяг висів на єдиному стільці, що стояв біля ліжка, отже ні я, ні професор П.Кучеренко, що мене представляв Д.Заболотному, навіть не мали на чому сісти і мусили стояти... Можна собі уявити, які він мав інші побутові умови, не кажучи про моральний стан, коли в найбільшому українському центрі ...не знайшлося звичайного житлового приміщення для президента УАН і він мусив мешкати в непристосованій залі, поки не закінчиться будівництво інституту, де передбачена для нього квартира»³¹.

Звичайно, спроби подолати житловий голод постійно робились. У 1924 р. було розпочато будівництво двох кооперативних будинків для АН. Один – на Пушкінській вулиці –було закінчено у 1927 р., а будівництво другого – на Лютеранській – затягувалося. Ціни на будівельні матеріали та роботу будівельників постійно зростали, що вимагало додаткових внесків. Але по закінченню будівництва квартири були розподілені переважно серед комуністів. Остаточна справа з будинком закінчилась у 1936 р. із ліквідацією усіх кооперативів – тепер кожен мав право лише на площу, обсяг якої було офіційно зафіксовано. Внески повернули вкладникам, але вони вже значною мірою знецінились³².

У 1932 р. відповідно до Постанови РНК СРСР у Харкові розпочато будівництво будинку на 300 квартир, у Дніпропетровську 2-х, а в Києві та Харкові по 3 будинки на 100 квартир, в Одесі та Сталіно по одному будинку також на 100 квартир. У Горлівці, Луганську та Макіївці по одному будинку на 50 квартир кожний³³.

Утім, слід констатувати, що спроби задовольнити житлову проблему до повного успіху так і не призвели. Не були вирішені й питання гідної оплати праці.

Підвищення зарплатні постійно відставало від потреб. Ось як Н.Полонська-Василенко порівнює матеріально-побутове забезпечення науковців на початку двадцятих та на початку сорокових років: «Порівнюючи із початком 20-х загальний «образ» науковця мало змінився: старий одяг, старе взуття – кидалися в очі «свіжій» людині. Мало кого вражало, що відряджаючи академіка А.Ю.Кримського до Львова у 1940 р. уряд звелів обмундирувати його у «закритих партійних розподільниках». Навпаки, приїжджі зі Львова завжди справляли велике враження своєю елегантністю, свіжістю костюмів. І це різко виділяло їх на загальному похмурому тлі місцевих учених. На початку 1920-х це було природньо. Але неприроднім було бачити у 1939–1941 рр. коли Київ став столицею УРСР і коли на утримання АН видавались десятки мільонів карбованців»³⁴.

Зарплата професорсько-викладацького складу номінально нараховувалася, але її купівельна спроможність в умовах згорання торгівлі продовольчими товарами на ринках у 1930–1933 рр. виявилася символічною. Оклад професора 17 розряду становив у 1923/24 р. – 43 руб., у 1924/25 р. – 66 руб., а академіка п'ятого розряду – 1200–1800 руб.; четвертого – 1000 руб., третього – 700 руб., другого – 425 руб., першого – 300 руб. Наприкінці 20-х рр., враховуючи погодинне навантаження, професор 1-ої категорії мав оклад 200 руб., а викладач – 154 руб. У 30-х рр. ставки виросли, але змінилися і ціни та соціально-економічна ситуація. Так, директор Інституту червоної професури мав оклад 280 руб., завідувач відділу також 280 руб., старший науковий співробітник – 250 руб. У 1937 р. (коли внаслідок кількох хвиль репресій кількість професури і провідних науковців істотно зменшилася) держава встановила нові посадові оклади: професора та завідувача кафедри з науковим ступенем – 1100–1500 руб., професора кафедри 1000–1300 руб., доцента – 800–1000 руб. Держава переглядала ставки, але одночасно стрімко зростали ціни, а отриманих грошей ледь вистачало на основні життєві потреби науковців та членів їхньої родини.

Досить часто матеріальне забезпечення слугувало й безпосередньо для залучення конкретних учених на владний бік та для створення позитивного іміджу влади на міжнародній арені. Це стосується створення особливого режиму для видатних учених зі світовим ім'ям. Так, наприклад, була видана окрема постанова РНК про надання пільг видатному науковцю І.Павлову, не дивлячись на те, що вчений не тільки не підтримував, а й різко засуджував більшовиків: «У перші роки революції багато хто з поважних професорів лицемірно клялися у відданості та вірності новому більшовицькому режимові. Мені було нудно це бачити й чути, бо я не вірив у їхню відвертість. Я тоді написав Леніну: «Я не спеціаліст і не вірю в ваш небезпечний соціальний експеримент». І що ж ви думаєте? Ленін правильно оцінив мою прямоту і тривогу за долю вітчизни і не тільки не зробив нічого поганого мені, але, навпаки, віддав розпорядження покращити умови мого життя і праці, що і було швидко зроблено в ті важкі для всієї країни дні»³⁵.

Окремий режим життя та праці був створений для В.І.Вернадського. Із січня 1937 р. Вернадського включили до складу 12 академіків, які отримували 3000 руб. на місяць. Після переїзду до Москви йому дали нову квартиру на Арбаті, у якій був прямий телефонний канал із Прагою, де жила донька вченого, а згодом і з Америкою, де перебував син. За спробу обмежити доступ ученого до закордонної літератури шеф Главліту Інгупов отримав сувору догану від РНК, а академік особистий лист із вибаченнями від Молотова та копію постанови РНК про догану Інгупову. Ніяк не обмежувалися закордонні поїздки вченого – він регулярно отримував багатомісячні відрядження. Серед емігрантів ходив такий жарт: «він усе життя провів у опозиції до уряду, але завжди на службовій квартирі».

Сам учений так відповів на лист свого старого друга В.В.Водовозова про можливість повернення на батьківщину: «Усе питання у зв'язках. Якщо у тебе є великі зв'язки серед комуністів-більшовиків, можеш їхати – якщо немає, краще сиди на місці»³⁶.

Роблячи загальні висновки, можна виокремити два основних періоди із виразно специфічною політикою радянсько-більшовицького керівництва щодо фінансово-матеріального забезпечення українських науковців у міжвоєнний період.

Перший охоплює проміжок часу від революції і подій громадянської війни до середини 20-х років. На цьому етапі більшовицьке керівництво на чолі з Леніним прагматично розуміло важливість науки як соціального інституту і необхідність залучення на свій бік корпорації вчених. Не дивлячись на негативізм і спротив рядових більшовиків, було зроблено багато для збереження (відновлення) наукових кадрів. Цьому, зокрема, слугувала ціла низка розпоряджень, які створювали особливий режим для науковців та членів їх родин. Звичайно, гідним життя учених у цей час назвати не можна, але з урахуванням тодішньої важкої економічної ситуації слід оцінити політику радянського уряду як відносно ефективну. Було збережено основний склад наукових кадрів і створено певні засади для подальшого залучення на бік нової влади вчених і спеціалістів.

У другій половині 20-х – 30-х рр. акценти відчутно змінюються. Економічна криза відходить у минуле, і наука у цілому починає фінансуватися набагато краще, але при цьому підвищення зарплатні та створення належних умов життя вчених не стають пріоритетним завданням владних структур. Сучасники відзначають, що рівень життя вчених мало змінився, хоча в абсолютних цифрах, безумовно, забезпечувалася більш висока заробітна плата. У реальному житті практично усі підвищення зарплат зводилися нанівець зростанням цін та інфляцією – явною та прихованою.

Досягнутий рівень соціального забезпечення і зарплатні вчених сприймався владою як «задовільний», а загальне скрутне становище науковців використовувалося як засіб маніпулювання академічним співтовариством. Відносно висока зарплатня та створення особливо сприятливих умов для життя та праці протягом всього міжвоєнного періоду слугували радянській владі і більшовицькому керівництву для залучення на свій бік видатних науковців, і не в останню чергу, заради формування відповідного іміджу «країни рад» за кордоном.

¹ Полонська-Василенко Н.Д. Українська академія наук. – К., 1993. – 414 с.

² Інтелігенція Советской України. – К., 1988. – 192 с.; Ткачова Л.І. Інтелігенція Радянської України в період перебудови основ соціалізму. – К., 1985. – 190 с.

³ Організація советской науки в 1926–1932 гг. – Ленинград, 1974. – 407 с.; Організація советской науки в 1917–1925 гг. – Ленинград, 1968. – 414 с.

⁴ Касьянов Г. Українська інтелігенція 1920-х–30-х років: соціальний портрет та історична доля. – К.; Едмонтон, 1992. – 174 с.

⁵ Парфиненко А.Ю. Штрихи к социальному портрету украинского студента 1920-х годов // Наука и просвещение. – 2003. – №1.

⁶ Сорокина М.Ю. Русская научная элита и советский тоталитаризм (очень субъективные заметки) // Личность и власть в истории России XIX–XX вв.: Материалы научной конференции. – Санкт-Петербург, 1997. – С.248–254; Ярошевский М.Г. Сталинизм и судьбы советской науки // Репрессированная наука. – Ленинград, 1991. – С.6–33.

⁷ Історія Національної академії наук України 1934–1937: Документи і матеріали. – К., 2003. – 828 с.; Історія Національної академії наук України 1929–1933: Документи і матеріали. – К., 1998. – 544 с.; Історія Національної академії наук України 1924–1928: Документи і матеріали. – К., 1998. – 761 с.

⁸ Організація советской науки в 1917–1925 гг. – Ленинград, 1968. – С.339–340.

⁹ Там же. – С.340–341; Беляев Е.А., Пышкова Н.С. Формирование и развитие сети научных учреждений СССР. – Москва, 1979. – С.55.

¹⁰ Беляев Е.А., Пышкова Н.С. Формирование и развитие сети научных учреждений СССР. – С.55.

¹¹ Касьянов Г. Українська інтелігенція 1920-х–30-х років: соціальний портрет та історична доля. – С.84.

¹² Там само. – С.85.

- ¹³ Там само.
- ¹⁴ Історія Національної академії наук України 1924–1928: Документи і матеріали. – К., 1998. – С.61–63.
- ¹⁵ Касьянов Г. Указ. праця. – С.90–91.
- ¹⁶ Парфиненко А.Ю. Указ. соч.
- ¹⁷ Ярошевский М.Г. Указ. соч. – С.6–33.
- ¹⁸ Полонська-Василенко Н.Д. Указ. праця. – С.84.
- ¹⁹ Історія Національної академії наук України 1924–1928: Документи і матеріали. – К., 1998. – С.230–232.
- ²⁰ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.20. – Спр.5295. – Арк.37–41.
- ²¹ Там само.
- ²² Там само.
- ²³ Там само. – Спр.6851. – Арк.15–22.
- ²⁴ Там само. – Спр.7092. – Арк.1–5.
- ²⁵ Там само. – Арк.14–19.
- ²⁶ Там само. – Арк.176.
- ²⁷ Там само. – Арк.31–39.
- ²⁸ Там само. – Арк.176.
- ²⁹ Там само. – Спр.6851. – Арк.15–22.
- ³⁰ Там само. – Спр.2922. – Арк.7.
- ³¹ Полонська-Василенко Н.Д. Указ. праця. – С.89.
- ³² Там само. – С.86–87.
- ³³ Организация советской науки в 1926–1932 гг. – Ленинград, 1974. – С.356–357.
- ³⁴ Полонська-Василенко Н.Д. Указ. праця. – С.84.
- ³⁵ Ярошевский М.Г. Указ. соч. – С.6–33.
- ³⁶ Сорокина М.Ю. Русская научная элита и советский тоталитаризм (очень субъективные заметки)... – С.248–254.

The article examines the principles, on which material welfare of Ukrainian scientists during the period from establishment of Soviet authority in Ukraine and till the beginning of the World War II was based. The author shows the most significant aspects related to scientists' socio-economical status and life standard.

С.О.Матвєєв, Г.В.Музиченко*

СОЦІАЛЬНА ПОЛІТИКА ОТТО ФОН БІСМАРКА І СУЧАСНІСТЬ

У статті розглянуто внутріполітичну обстановку в Німеччині 1880-х рр., коли з метою зниження рівня соціальної напруги політичний клас був змушений піти на запровадження соціального страхування. Соціальне законодавство, народжене шляхом пошуку компромісів і згоди між депутатами райхстагу і О. фон Бісмарком згодом стало взірцем відповідного законодавства чи не для всієї Європи. Також ідеться про те, в яких формах уроки історичного минулого актуалізуються у соціально-політичних реаліях сучасної Німеччини.

30 липня 2008 р. виповнилася 110-та річниця від дня смерті князя Отто фон Бісмарка. 10 років тому ювілей канцлера було відзначено численними публікаціями в Німеччині та за її межами¹. Ювілейні врочистості розтягнулися майже на десятиріччя. Може здатися дивним великий контраст між оцінками діяльності засновника ІІ райху сучасниками «залізного канцлера» наприкінці

* Матвєєв Станіслав Олександрович – д-р економ. наук, професор, завідувач кафедри політології Одеського державного економічного університету; Музиченко Ганна Вячеславівна – канд. політ. наук, доцент кафедри політології Одеського державного економічного університету.

його життєвого шляху, з одного боку, та відгуками істориків, політиків і публіцистів початку ХХІ ст., з іншого.

У чому полягає причина такої різниці в думках? Чому після того, як минуло століття, відбулася настільки значна зміна в оцінках Бісмарка та його справи? Дати відповіді на ці питання покликана ця стаття.

Зазначимо, що ці питання виникали не тільки в авторів. Особливої уваги заслуговують праці вчених Е.Цехліна, О.Мейера, В.Пака, В.Моммзена, К.Пріцколейта, П.Пешке, Е.Енгельберга та ін. Стаття ґрунтується на роботах перелічених німецьких авторів, а також на численних архівних документах часів Бісмарка.

Для усвідомлення сучасного сприйняття політики Бісмарка та його внеску у соціально-економічне життя німецького суспільства доцільно спочатку зупинитися на аналізі змісту тих нововведень, які канцлер запропонував німецькому суспільству, а вже потім порівняти їх вагомість для сучасного стану справ у Німеччині та у цілому в Європі.

Радикальному переоцінюванню піддалася, головним чином, соціально-політична діяльність канцлера, результатом якої стало запровадження за його ініціативою соціального («робітничого») законодавства. Ці акти, що поклали початок першому у світі (в подальшому – взірцевому) законодавству, були ухвалені протягом десятиліття й викликали невдоволення більшості населення тогочасної Німеччини та гірке розчарування в їх творця – Бісмарка. Великий страйк рурських гірників 1889 р., а також значний успіх соціал-демократичної партії на виборах у лютому 1890 р. слугували безперечним підтвердженням провалу соціальної політики Бісмарка, який того ж року пішов у відставку.

Сучасникам канцлера важко було до кінця усвідомити, в якій винятково складній соціально-економічній, політичній та духовно-моральній обстановці канцлеру та його прибічникам довелося робити перші кроки на шляху соціального реформування. Стан мільйонів людей в умовах запізненої у порівнянні з іншими європейськими державами індустріалізації був важким.

Грюндерська «гарячка» в економіці, що сталася слідом за заснуванням імперії, уже через два роки змінилася депресією, яка затягнулася з перервами до кінця ХІХ ст. За таких обставин будь-які заходи щодо запровадження обов'язкового страхування були досить проблемними. Суспільна думка Німеччини не виявила єдиного підходу щодо необхідності та сутності робітничого законодавства – академічні кола були переважно налаштовані на державницько-соціалістичний лад, а буржуазно-ліберальна інтелігенція будь-яке втручання держави в господарське життя оцінювала вороже. Бісмарку доводилось обходити гострі кути й досягати згоди з різними політичними силами у райхстагу. Проведенням через парламент робітничого законодавства канцлер ще раз продемонстрував, що політика – це мистецтво можливого. Ухвалення перших законодавчих актів, яке започаткувало страхування робітників через хворобу, нещасний випадок на виробництві, старість та інвалідність стало можливим лише ціною поступок, які значно погіршували в порівнянні з попереднім проектом стан застрахованих, і це також ставилося на карб канцлерові. У подальшому (по деяких видах страхування – уже до кінця 1880-х рр.) більшість вад було ліквідовано. Однак реальну користь від соціальних законів змогли відчути в Німеччині переважно наступні покоління.

Отто фон Бісмарк був сином свого часу. Університетська юридична освіта, здобута ще в юнацькі роки, поєднувалася в ньому з консервативно-становими переконаннями, заснованими на принципах патерналізму та «практичного християнства». Протягом восьми років він успішно управляв господарством у маєтку, що дістався йому у спадок після смерті батька (1839–1847 рр.). Із робітниками в нього склалися патріархально-дружні стосунки. Молодий граф

Бісмарк у ці роки неодноразово своїми вчинками доводив, що до християнських заповідей він ставиться поважно не тільки на словах, а й у житті².

Інтерес до соціальної проблематики, що проявився в молоді роки, залишився в нього і на посаді прем'єр-міністра Пруссії, коли 48-річний Бісмарк запросив до співпраці у 1863 р. одного з перших лідерів німецького робітничого руху – Фердинанда Лассаля, який мріяв про створення «добровільної робітничої асоціації під проводом держави»³. Бісмарк доброзичливо поставився до таких намірів, проте рання загибель Ф.Лассаля завадила їх здійсненню.

В об'єднаній Німеччині гострота «робітничого питання» різко зросла. Громадянська війна у Франції весною 1871 р., яка ввійшла в історію під назвою «Паризької комуни», загострила обстановку в Європі, зокрема в Німеччині. Особливу небезпеку для канцлера становила позиція радикального крила соціалістичного руху, яке заявило про себе як про «інтернаціоналістське» і перебувало під впливом К.Маркса та його прибічників. Занепокоєння Бісмарка викликала промова вождя соціалістів-інтернаціоналістів Августа Бебеля на установчому засіданні німецького райхстагу 25 травня 1871 р. «Коли у цей час Комуни придушено, – говорив А.Бebel, – я нагадую вам про те, що боротьба в Парижі – це лише невеличка бійка на підступах до фортеці, а головні події в Європі відбудуться в майбутньому. Не мине і декількох десятиліть, як бойове гасло паризьких пролетарів – «Мир хатам, бій – палацам!» – стане бойовим гаслом усього європейського пролетаріату».

Після об'єднаного з'їзду в Готі (1875 р.), який закінчився злиттям двох напрямків соціалістичного руху в Німеччині – лассальянського та інтернаціоналістського, соціал-демократія продовжувала відстоювати гасло соціальної революції. У такій ситуації заради збереження соціальної злагоди Бісмарк вважав необхідним вивести «робітничий стан» із-під впливу соціал-демократів, застосовуючи щодо цієї партії найсуворіші заходи. Після того, як двічі посягали на життя Вільгельма I (в результаті одного з них імператор був тяжко поранений), Бісмарк домогся від райхстагу ухвалення в 1878 р. «виняткового закону проти соціалістів», хоча непричетність соціал-демократичної партії до терактів була очевидною.

Водночас Бісмарк усвідомлював неефективність суто репресивних заходів при вирішенні соціальних питань. Він і раніше (ще в 1860-х рр.) висловлював занепокоєння із приводу того, що робітник у сучасному суспільстві відчуває себе відчуженим та незахищеним, а тому шукає підтримки в «антидержавно налаштованих» соціал-демократів. Відтак держава повинна була захистити робітника системою соціального страхування. Але цю систему не можна обмежувати законодавчим «примусом до самодопомоги», як того вимагали ліберали. Канцлер наполягав на тому, що страхування «робітничого стану» як складової частини «народного організму» повинно впливати із законних вимог робітника⁴. Страхові сплати, на його думку, «необхідно розглядати не як подачку, а як право на піклування, коли бажання робітника не може бути задоволене у зв'язку з його фізичним станом. Чому той, хто втратив працездатність на війні, або службовець, що дослужився до старості, повинні отримувати пенсію, а солдату праці у цьому відмовлено?»⁵.

На безправний стан робітника вказувала практика застосування ухваленого райхстагом 7 червня 1871 р. закону про відповідальність підприємців за нещасні випадки на виробництві. Він надавав робітникам право звертатися до суду з вимогами компенсації за каліцтво, але реального механізму дії не мав. Правосуддя у 80–90% випадках робітникам у таких компенсаціях відмовляло⁶.

Тисячі багаторічних та, як правило, безрезультатних судових процесів проти підприємців ставали хорошою школою «класового виховання» та досить часто приводили робітників до соціал-демократичних організацій. Саме тому представники великого капіталу швидко усвідомили політичну непривабливість для

них закону 1871 р. Восени 1878 р. розпочалося поживлене обговорення проблеми робітничого страхування.

Промисловці у 1880 р. створили спілку підприємців, яка наполягала на скасуванні закону 1871 р. Основні вимоги промислових кіл до нового закону про страхування від нещасних випадків були сформульовані наближеним до Бісмарка комерц-радником Луїсом Бааре⁷. Проект Л.Бааре, внесений 30 вересня 1880 р., отримав схвалення Центрального союзу німецьких промисловців та в основних рисах знайшов відображення у статтях закону, ухваленого 6 червня 1884 р.

Перший урядовий проект закону про страхування від нещасних випадків на виробництві було представлено райхстагу 15 лютого 1881 р., тобто слідом за оголошенням у ряді міст у відповідності до «виняткового закону проти соціалістів» «малого стану облоги»⁸. Він передбачав у деяких галузях промисловості страхування від нещасних випадків усіх робітників та службовців, якщо їх річний зарібок не перевищував 2000 марок. Через втрату працездатності на строк понад чотири тижня потерпілому призначалася пенсія в розмірі двох третин зарібку. Страхові внески розподілялися наступним чином: 2/3 від підприємця і третина від робітників. Робітники, які мають річний зарібок 750 марок та менше, звільнялися від внесків, а їх частка перекладалася на плечі держави. Передбачалося також створення імперського страхового відомства.

Із різкою критикою законопроекту виступили ліберали. Основний вогонь критики вони спрямували не на вади урядового проекту (малий розмір пенсії, 4-тижневий «очікувальний строк», вузьке коло застрахованих тощо), а на «державницько-соціалістичний принцип», що полягав, на їх думку, в обов'язковості страхування, державному внеску, втручанні держави у взаємини, між робітниками та підприємцями. На протигагу урядовому законопроекту ліберали намагалися внести свій проект розширеного та доповненого закону про відповідальність підприємців 1871 р.

Ставлення католицької Партії центру до урядового законопроекту було суперечливим. Поєднавши у своїх лавах селян та поміщиків Південної, Західної Німеччини та Сілезії, баварських сепаратистів, ліберальних буржуа Райнсько-Вестфальської області, ремісників, дрібних торговців, частину католиків-робітників, Партія центру дбала лише про одне – про зміцнення свого впливу серед католицького населення Німеччини. Поведінка лідерів цієї партії була непослідовною. Вони намагалися створити у виборців видимість, начебто переймаються не тільки питаннями страхування, але й соціальною перебудовою суспільства в дусі «корпоративно-соціалістичних ідей» Ф.Гітце. За ступенем наближення центру та уряду до аграріїв у партії брали гору консервативні елементи (їх представник – Ф.Гітце), тоді, як ліберальні (Віндгорст, фон Гертлінг) поступово переходили в табір консерваторів. Це рельєфно проявилось під час обговорення в комісії урядового законопроекту.

Комісія, обрана райхстагом для обговорення першого проекту закону про страхування від нещасних випадків, приступила до роботи 28 квітня 1881 р.⁹ До її складу входили 8 консерваторів, 7 націонал-лібералів, 3 прогресиста, двоє членів інших ліберальних об'єднань. Соціал-демократи представлені не були. Референтом у комісії був один із лідерів Партії центру – фон Гертлінг. Він відверто захищав інтереси акціонерних страхових товариств, вимагаючи, щоб закон гарантував їм право на існування. Його активно підтримували прогресисти, які, однак, вимагали тепер поширення закону про відповідальність підприємців на сільське господарство. Націонал-ліберали, добре усвідомлюючи непопулярність страхових акціонерних товариств, не ризикнули виступити на їх захист, але домагалися збереження приватних страхових контор.

Великі розбіжності в комісії виникли у питанні створення імперського страхового відомства. Консерватори та ліберали погоджувалися на заснування цього відомства, представники центру заперечували.

Партія Центру у комісії постала перед вибором – об'єднатися з лібералами на основі визнання імперського страхового відомства та тим самим зберегти у проекті приватні страхові установи або пожертвувати цими установами, поєднатися з консерваторами, попередньо виторгувавши у них згоду на заміну імперського відомства земельним. Католицька партія обрала другий шлях. Лідери центру шукали згоди з урядом, хоча в очах виборця центр незмінно бажав удавати партію, яка перебуває в опозиції до уряду.

Вибір центру на користь консерваторів був визначений не стільки бажанням ліквідувати імперське відомство як символ «державного всесилля», скільки намаганням вступити в більш тісний контакт із консерваторами та продовжити співробітництво, розпочате під час дебатів із питань про митні збори. Із цією метою вони не зупинилися навіть перед тим, щоб полишити на власну долю католицькі страхові товариства, створені серед селян Західної Німеччини. Консерватори погоджувалися на заміну імперського відомства земельним. Вони також готові були надати окремим підприємцям право відкривати власні страхові установи. Нарешті, ідучи назустріч вугільним королям Райнсько-Вестфальської області, Партія центру домоглася того, щоби новий порядок страхування залишив у недоторканності давні гірничі каси, що перебували під безпосереднім контролем підприємців.

Комісія не ухвалила жодної з поправок до урядового проекту, спрямованих на його вдосконалення. Консерваторам та депутатам центру довелось погодитися із пропозицією ессенського робітника-металіста Штецеля (який увійшов до складу комісії від Партії центру) про зменшення періоду очікування при отриманні пенсії потерпілим з 4 до 2 тижнів, але й це серйозного значення не мало, оскільки ніхто з членів комісії не вірив в те, що проект стане законом.

Зробивши новий крок у бік зближення з консерваторами та урядом, лідери центру без вагань почали переконувати громадськість у тому, що католицька фракція у райхстагу залишається непримиренною супротивницею влади.

Головний друкований орган партії – газета «Germania» – мотивуючи заміну у проекті імперського відомства земельними страховими відомствами, відверто підкреслювала партикуляристські моменти, які були причиною такого стану. Лідерам центру політично вигідно було представляти в очах виборців католицьку партію в ролі опозиційної, переконати пересічного громадянина в тому, що «культуркамф» усе ще триває¹⁰.

З особливою жорстокістю преса центру нападла на участь держави у страховому фонді. Бісмарк у своїх виступах ставив у безпосередній зв'язок високі митні збори та непрямі податки з витратами на соціальне забезпечення. Тому католицькій та ліберальній пресі нескладно було переконати громадянина в тому, що державна доплата – передвісник нових непрямих податків та подорожчання товарів народного споживання.

Лідер націонал-лібералів Бамбергер також спростував державний внесок та весь проект у цілому як поступку, зроблену соціал-демократії. Звинувативши Бісмарка у цезаризмі та підкупі робітників за рахунок державної скарбниці, Бамбергер намагався залякати райхстаг загрозою подібних «соціалістичних експериментів»¹¹.

Різко заперечував проти державного внеску лідер прогресистів Є.Ріхтер. Він намагався представити справу таким чином, начебто доплата держави у страховий фонд на користь низькооплачуваних робітників буде покриватися за рахунок селян та ремісників. Підкресливши, що канцлер наполягає на державному внеску, намагаючись знайти уряду моральне виправдання в очах робітників че-

рез різке подорожчання продуктів харчування (наслідок високих митних зборів), Ріхтер вимагав звільнення робітників від страхових внесків, оскільки це – прямий податок на них, тоді, як канцлер урочисто обіцяв звільнити робітників від прямих податків, замінивши їх непрямими. Подальший хід міркувань Ріхтера показує, що під вимогою полегшити стан робітників приховувалося бажання прогресистів зберегти закон про відповідальність 1871 р. в найбільш недосконалих його рисах¹².

Негативну оцінку урядового законопроекту дали депутати соціал-демократичної партії. Під час першого читання урядового законопроекту 4 квітня 1881 р., А.Бебель висміяв намагання канцлера боротися із соціал-демократією за допомогою «позитивних» заходів. «У пояснювальній записці говорилося, – заявив А.Бебель, – що законопроект завдячує своїм походженням тій обставині, що при обговоренні закону проти соціалістів було обіцяно боротися з соціал-демократією також і позитивними заходами, спрямованими на поліпшення добробуту робітників. Звідси ми із задоволенням з'ясували, що власне ми виявляємося винуватцями проекту... Тому, – іронічно підсумував він, – ми намагатимемося надати законопроекту такого вигляду, щоб він дійсно придатний був та корисний для боротьби з соціал-демократією»¹³.

А.Бебель особливу увагу приділив роздумам канцлера із приводу тягара, покладеного законопроектом на підприємців, який робив їх нездатними конкурувати із закордоном, і рекомендував канцлеру в інтересах «потерпілих» (так Бісмарк називав промислових магнатів) скликати міжнародну конференцію індустріальних держав та запропонувати їм видати аналогічний закон. У такому випадку канцлер міг бути впевнений, що робітники тих держав підтримають німецький уряд та примусять своїх правителів наслідувати приклад німців.

Під час виступу 1 червня 1881 р. А.Бебель, перш за все, піддав критиці включення у закон двотижневого періоду очікування, що означало не тільки ущемлення прав робітників (у 80% всіх нещасних випадків потерпілі не отримували допомоги), але й порушення елементарного права – якщо страхування по хворобі прийнято вважати справою самих робітників, то страхування від нещасних випадків на капіталістичному підприємстві – справа суто підприємців, і робітники не зобов'язані сплачувати внески у страховий фонд. А.Бебель вимагав удосконалити урядовий законопроект і висунув конкретні пропозиції, засновані на переконливих економічних розрахунках¹⁴.

Депутати відмовилися підтримати навіть найменші вимоги, спрямовані на вдосконалення законопроекту. Тільки представник німецьких консерваторів Клейст-Ретцов, який переймався тим, що ліквідація пенсійного забезпечення сільськогосподарських робітників сприятиме посиленню міграції трудового населення зі Східної Пруссії на захід та в міста, підтримав вимогу соціал-демократів та прогресистів про включення до лав застрахованих сільськогосподарського пролетаріату. Це зустріло заперечення депутатів центру і було відхилене райхстагом¹⁵.

Проект закону про страхування від нещасних випадків разом із поправками комісії райхстаг ухвалив у третьому читанні. Єдиною суттєвою поправкою комісії виявилася ліквідація державної доплати у фонд страхування робітників із річним заробітком менше 750 марок. Ліквідація параграфу про державний внесок викликала роздратування канцлера, який розраховував використати це питання у передвиборчій агітації. Ще під час другого читання законопроекту в райхстагу 23 травня 1881 р. канцлер заявив на прийомі на честь депутатів: «Я не поставлю свого підпису під жодним законом, який обернувся б тягарем для бідного робітника»¹⁶. Через три дні на спеціально скликаному прийомі канцлер енергійно переконував депутатів від імперської партії погодитися на включення до проекту державного внеску і різко засуджував «короля Штумма» (так Бісмарк відтоді називав відомого сталевого магната) за його відверту відмову

приєднатися до планів канцлера про створення державної системи страхування¹⁷. Однак імперські консерватори виявили бажання радше віднести витрати по страхуванню від нещасних випадків на користь підприємців, ніж допустити педантичних державних службовців до контролю над страховими відомствами.

Проте Бісмарк твердо вирішив наполягати на державному внеску. На його вимогу бундесрат відхилив ухвалений райхстагом законопроект¹⁸. У середині серпня 1881 р. радник канцлера професор А.Вагнер заявив, що 150 млн марок, які повинні надійти в касу від запланованої урядом тютюнової монополії, будуть спрямовані на створення фонду страхування робітників по старості та інвалідності («спадщина знедолених»), а проурядова преса розцінила нові вибори в райхстаг як усенародний плебісцит із приводу «соціальних» планів канцлера¹⁹.

Передвиборча кампанія 1881 р. проходила в обстановці посилення поліцейських заходів. Понад 600 активістів соціал-демократичної партії були заарештовані. Канцлер неодноразово повторював, що не зупиниться перед достроковим розпуском райхстагу і готовий це робити доти, поки не отримає необхідної більшості для схвалення своїх соціальних планів.

За таких обставин населення негативно сприйняло соціальні обіцянки урядового блоку. До того ж підвищення митних зборів на продукти харчування спричинило зростання цін. У 1881 р. непрямі податки на предмети народного споживання обійшлися населенню у 130 млн марок²⁰.

Зниження життєвого рівня населення і посилення репресій прямо відбилося на результатах виборів, які обернулися повною поразкою консерваторів. Значних збитків зазнали й націонал-ліберали – їх чисельність у райхстагу зменшилася удвічі. Кампанія проти митної та податкової політики уряду, яку вели прогресисти, увінчалася успіхом. Соціал-демократична партія провела до райхстагу 12 депутатів.

Бісмарк не приховував розчарування від результатів виборів. Спектакль, розіграний ним у зв'язку з нещирим бажанням піти у відставку, мав призначення залякати лідерів буржуазних та юнкерських партій, зробити їх більш прихильними до внутрішньополітичних акцій уряду. Водночас Бісмарк говорив про готовність уряду вступити у тісну співпрацю або із центром, або з лібералами. Такого роду приманка була розрахована перш за все на католицьку партію, на підтримку якої канцлер розраховував. На початок листопада 1881 р. за допомогою консерватора барона фон Гаммерштайна Бісмарк встановив тісний зв'язок із Партією центру, хоча католицькі лідери на шпальтах преси продовжували створювати видимість опозиції до канцлера.

Упевнений у лояльному ставленні до урядової програми не тільки консерваторів, а також і центру та націонал-лібералів, Бісмарк оголосив у райхстагу 17 листопада 1881 р. «височайше послання кайзера», в якому у загальному вигляді були сформульовані соціально-політичні плани на найближче десятиліття. Послання обіцяло робітникам запровадження страхування від хвороб, нещасних випадків, допомоги по старості та інвалідності. Здійснюючи тиск на депутатів, які не погодились ухвалити на минулій сесії законопроект канцлера, Бісмарк зробив демонстративну поступку центру. Уряд готовий до участі Партії центру у зціленні соціальних хвороб за допомогою «корпоративних товариств». Саме про такі «товариства» йшлося у виданій у 1881 р. книзі Ф.Гітце «Капітал і праця», де теоретик католицького корпоративного соціалізму прихильно ставився до першого урядового законопроекту щодо страхування робітників.

Зимова сесія 1881–1882 рр. завершила роботу 30 січня, так і не почавши розглядати новий законопроект про соціальне страхування, який уряд не поспішав виносити на обговорення. Ідучи назустріч колам, які намагалися перекласти тягар страхування від нещасних випадків на плечі самих робітників, уряд вирішив реалізувати бажання промислових магнатів у проекті лікарняно-

го страхування. Крім того, цей проект переслідував іншу мету – обмежити у правах вільні каси.

Проект лікарняного страхування робітників було представлено на розгляд нової сесії райхстагу 29 квітня 1882 р., а 8 травня того ж року почалося обговорення нового проекту закону про страхування робітників від нещасних випадків²¹.

Проект лікарняного страхування охоплював більш широке коло трудящих, ніж законопроект про страхування від нещасних випадків. Водночас передбачалося, що постраждалі від виробничого травматизму повинні були протягом 13 перших тижнів передаватися на догляд лікарняних кас²². Лікарняне страхування, таким чином, певною мірою підміняло страхування від нещасних випадків, оскільки відшкодування збитків у 95–98% загальної кількості нещасних випадків великим тягарем лягало на лікарняні каси.

Однак цим не вичерпувалися поступки, зроблені урядом на користь підприємців. Новий проект закону про страхування від нещасних випадків, внесений на розгляд райхстагу слідом за проектом лікарняного страхування, більш відповідав інтересам великої буржуазії, ніж перший. При збереженні основних рис першого законопроекту (щодо розміру виплат, кола осіб, які підлягають страхуванню), новий проект урізав із намірами Бісмарка вже не передбачав створення імперського страхового відомства, а всю повноту влади передавав об'єднанням підприємців.

Увагу депутатів було переважно зосереджено на проекті лікарняного страхування, тісно пов'язаного із законом про страхування від нещасних випадків. Депутати націонал-ліберальної партії у цілому позитивно зустріли урядовий проект. Вочевидь, переговори канцлера з лідерами націонал-лібералів не залишилися безрезультатними. «Думка про те, що виплати у випадку нетривалої непрацездатності відшкодовуються з фондів лікарняних кас, – заявив Ласкер у райхстагу 15 травня 1882 р., – мені симпатична, а це заслуга ліберальної партії». Розуміючи, однак, що такі «заслуги» націонал-лібералів позбавили цю партію на нещодавніх виборах половини депутатських мандатів, Ласкер останню частину промови присвятив критиці обох законопроектів, не пропонуючи при цьому ніяких конкретних пропозицій щодо їх удосконалення. Ласкер різко засудив злидений розмір лікарняних виплат (приблизно 1 марка на день, а у випадку перебування робітника в лікарні – 33 пфеніга), справедливо вказуючи, що цієї суми недостатньо для існування родини з 3–4 осіб²³.

Однак справжня причина відмови націонал-лібералів від державного внеску на користь страхування робітників від нещасних випадків залишалася попередньою – небажання допустити державних службовців до контролю за фондом страхування від нещасних випадків, який за новим проектом повинен був цілком перебувати в руках підприємців.

Центр зустрів обидва проекти мовчазним схваленням. Ніхто з представників католицької партії під час першого читання законопроекту про лікарняне страхування не виступав. Газета «Germania» знаходила нові проекти страхування більш вдалимими, ніж раніше²⁴. Щоправда, видання змушене було визнати 20 травня, що корпорації підприємців, передбачені в новому проекті, були досить далекими від обіцяних Партією центру корпорацій (у дусі Ф.Гітце), які покликані суміщати функції страхових, кредитних установ, споживчих та збутових кооперацій і у кінцевому рахунку призвести до перебудови суспільства²⁵. Однак католицька преса продовжувала завіряти читачів у тому, що лідери центру у райхстагу продовжують домагатися від уряду створення подібних корпорацій.

Між тим, обидва урядових законопроекти про страхування робітників 1 червня 1882 р. були передані на розгляд комісії, що складалася з депутатів консервативної, ліберальної та католицької партій. Остання займала проміжне місце між консерваторами та лібералами і мала вплив при вирішенні основних питань²⁶.

Комісія зволікала з роботою над проектом до весни 1883 р. Бісмарк знов у категоричній формі вимагав від депутатів якомога скоріше затвердити державний бюджет на 1884–1885 рр. та ухвалити закони про соціальне страхування. Погрози канцлера справили вплив. 19 квітня 1883 р. райхстаг приступив до другого читання проекту лікарняного страхування робітників.

Під час обговорення законопроекту, що затягнулося до літа 1883 р., прогресисти та націонал-ліберали наполягали на включенні до системи страхування сільськогосподарських робітників. Вони розраховували, що центр та частина консерваторів, які не бажали включення цього, провалять при голосуванні весь законопроект. Однак більша частина консерваторів, яка намагалася звільнити юнкерів від витрат на благодичність, висловлювалися за поширення лікарняного страхування на сільськогосподарських робітників. Тоді Віндгорст виступив із погрозою, якщо райхстаг схвалить включення до системи страхування сільських робітників, то центр проголосує проти законопроекту у цілому²⁷.

Пропозиція депутатів центру про ліквідацію у проекті пункту 1-а (за яким лікарняне страхування поширювалося на сільських батраків) було ухвалене більшістю в 2 голоси («за» 136, «проти» 134). Законопроект було ухвалено в райхстагу 216 голосами проти 99. За схвалення проекту голосували консерватори, центр, більша частина націонал-лібералів, поляки (12 деп.). Проти подали голоси прогресисти, частина сецесіоністів, ельзасці. Соціал-демократи також проголосували проти²⁸.

Закон про лікарняне страхування робітників, попри численні вади, був великим досягненням у галузі соціальної політики. Перш за все, в основу закону було покладено принцип обов'язковості страхування. Новий закон розширив коло осіб, які підлягали страхуванню²⁹.

Після ухвалення закону райхстаг зайнявся новим проектом страхування робітників від нещасних випадків. Ліберали та прогресисти, не вносячи позитивних пропозицій, наполягали на безумовному відхиленні нового урядового законопроекту. Депутати від центру, підтримуючи законопроект, вимагали ліквідації державної доплати у фонд страхування від нещасних випадків. Замість цього вони запропонували перекласти на робітників частину видатків, мотивуючи це намаганням досягти більшої участі представників пролетаріату в організації та управлінні страховими товариствами³⁰.

Після ухвалення закону про лікарняне страхування, згідно з яким компенсація 97% всіх нещасних випадків стала обов'язком лікарняних кас, ніхто з депутатів не наважився вимагати участі робітників у витратах на страхування решти 3% виробничих травм. Водночас представник центру Гертлінг запропонував знизити період очікування з 13 до 4 тижнів і тим самим полегшити тягар лікарняних кас. Однак при голосуванні в комісії за резолюцію, яка містила рекомендацію авторам майбутнього, третього, урядового законопроекту, депутати центру не наполягали на зменшенні періоду очікування. Резолюція, прийнята в комісії 12 червня 1883 р., повністю спростувала другий урядовий законопроект. Вона рекомендувала 13-тижневий період очікування для отримання виплат по страхуванню від нещасних випадків.

Райхстаг не встиг розглянути резолюцію комісії, оскільки в липні був розпущений на канікули. Тому обговорення третього законопроекту про страхування від нещасних випадків почалося тільки в березні 1884 р. При розробці цього законопроекту Бісмарк вирішив повністю відмовитися від державної доплати у страховий фонд.

Третій проект страхування робітників від нещасних випадків відрізнявся від попередніх перш за все тим, що сильно звужував коло осіб, які підлягали страхуванню. Бісмарк виправдовував цю обставину тим, що звуження кола застрахованих допоможе йому заручитися згодою депутатів райхстагу. Водночас

він обіцяв у найближчому майбутньому поширити закон на нові галузі промисловості та сільське господарство³¹.

Розмір пенсій та виплат постраждалим від нещасних випадків та членам їх родин проект залишив без змін. Як організації, покликані здійснювати страхування, проект передбачав професійні товариства (корпорації) підприємців. Статут об'єднань повинні були визначати самі підприємці, у проекті містилися лише деякі орієнтовні норми. Товариства підприємців створювалися по всій країні, поділялися на об'єднання за класами небезпеки виробництва для визначення фінансових відрахувань від кожного підприємця. Крім того, передбачався поділ на секції за географічною ознакою. Внески з окремих капіталістів повинні були стягуватися в кінці року за тарифом, визначеним імперським об'єднанням за класом небезпеки виробництва³².

Проект передбачав участь робітників у діяльності корпорацій підприємців, але вона була ілюзорною. Робітники повинні були брати участь у роботі третейських судів та в робітничих комітетах. Цим установам відводилася роль контролерів за дотриманням техніки безпеки на виробництві, вони могли брати участь у розслідуванні причин нещасних випадків на заводах та фабриках. Робітничі представники обиралися з числа членів правління місцевих або фабричних (обов'язкових) лікарняних кас, які перебували під контролем підприємців.

Уже перші виступи депутатів націонал-ліберальної партії та партії вільнодумців (таку назву отримало об'єднання, куди в березні 1884 р. ввійшли прогресисти та сецесіоністи) показали, що ліберальна опозиція не має принципових заперечень проти проекту у цілому. Гайдельберзька програма націонал-ліберальної партії, ухвалена 1884 р., остаточно спростувала фритредерські ідеї, повністю підтримала внутрішню та зовнішню політику канцлера.

Депутати від партії вільнодумців (Freisinnigen) були занепокоєні долею приватних страхових контор та акціонерних товариств. Представляючи в райхстагу інтереси дрібних власників акцій, вільнодумці намагалися добитися збереження приватного страхування. Коли їх пропозиції в комісії не знайшли підтримки серед клерикально-консервативної більшості, вільнодумці під час другого та третього читань піддали значній критиці проект. Під час виступу 15 березня 1884 р. Гірш основну частину своєї промови присвятив захисту вільних кас та приватних страхових установ. Він нападав на проект у цілому, заявляючи, що неприпустимо перекладати основну масу витрат на лікарняне страхування. Заперечуючи націонал-лібералу Ехельгойзеру, який стверджував, що робітник у змозі самотужки покрити витрати на страхування, Гірш навів дані про те, що заробітки робітників протягом років залишаються без змін, а тому закон про лікарняне страхування, який перебуває у безпосередньому зв'язку з новим законопроектом про страхування від нещасних випадків, уже погіршив матеріальний стан робітників.

Гірш звернув увагу депутатів на те, що дрібні підприємці, які не беруть участі у системі страхування за новим проектом, змушені у випадку виробничої травми виплачувати робітникові, згідно з п.120 Промислового статуту, 100% його заробітку³³. Вимагаючи, з одного боку, поширення страхування на всі підприємства незалежно від їх розміру та на сільське господарство, він, з іншого боку, робив націонал-лібералам абсолютно безнадійні пропозиції добитися заміни урядового проекту законом про відповідальність підприємців.

Урядовий законопроект енергійно підтримували консерватори та Партія центру. Лідер католицької партії барон Ґертлінґ виступив проти включення сільсько-господарських робітників. Він завіряв депутатів райхстагу, що у сільському господарстві виробничі травми та випадки смерті від них бувають частіше всього від того, що робітники самі калічать себе, перебуваючи в нетверезому стані³⁴.

Депутати соціал-демократичної фракції засудили зведення у проєкті кола осіб до тих категорій робітників, які були охоплені законом про відповідальність 1871 р. Це призвело до того, що навіть робітники, зайняті на будівництві, яке за класифікацією небезпечності виробництва посідало друге місце (після виготовлення пороху та динаміту), узагалі були виключені з системи страхування від нещасних випадків. Виступаючи від соціал-демократичної фракції, Фольмар вимагав включити у проєкт страхування робітників усіх категорій, включно із сільськогосподарськими.

Третій урядовий законопроект зі змінами, продиктованими здебільшого католицькою партією, був ухвалений райхстагом і 6 липня 1884 р. став законом про страхування робітників від нещасних випадків. У подальшому він був поширений на транспортних робітників (28 травня 1885 р.), на зайнятих у сільському, лісовому господарствах (5 травня 1886 р.), будівництві (11 липня 1887 р.) та морському пароплаванні (13 липня 1887 р.).

Соціальні закони 1883, 1884 та 1889 рр. не могли, звичайно, зняти внутрішньополітичну напругу. Суперечності між великими обіцянками, які Бісмарк давав від імені кайзера, та реальними перевагами, отриманими населенням у ці роки від законів про робітниче страхування, посилили невдоволення всередині пролетаріату.

Численні серйозні вади соціального законодавства 1880-х рр. були зумовлені не тільки об'єктивними обставинами, що впливали з тогочасних реалій. Бісмарк поставив перед собою мету – у найкоротший строк приступити до створення системи робітничого страхування. Щоб домогтися від райхстагу ухвалення необхідних законів йому доводилося демонструвати дива спритності та кмітливості. Схиляючи на свій бік депутатів, які представляли інтереси великої індустрії, Бісмарк обіцяв їм високі митні збори на імпорту заліза та сталі, депутатам-аграріям – бар'єри при ввезенні продовольчих товарів. Виконання обіцянок, а також постійні поступки депутатам, які погіршували урядові законопроекти, викликали невдоволення серед населення та серйозно підривали авторитет самого канцлера. Бісмарк усе це усвідомлював, але від реалізації власної мети не відступав. Адже соціальне законодавство він розглядав не тільки як «позитивний захід» протидії «небезпечним спрямуванням» соціал-демократії, але і як надійний захист від партикуляризму, у чому він підозрював (і небезпідставно) не тільки депутатів центру, а й значну частину своїх союзників – консерваторів.

Соціальне законодавство Бісмарк розглядав як важливий крок на шляху до реалізації ще одного важливого задуму – закріплення територіальної єдності держави. Тож соціальне примирення повинно було стати надійною запорукою цього. Формально гарантом такої єдності, згідно з конституцією держави (ст.4), були імперські (загальнонімецькі, а не окремих земель) відомства, які контролювали на місцях різноманітні інституції, створені для проведення господарської, культурної та соціальної політики.

Тут, однак, канцлера спіткала невдача. Німецька демократія ще раз проявила свою незрілість. Райхстаг відмовив Бісмарку в його вимогах поповнювати страхові фонди з імперського бюджету, переклавши цей тягар на окремі землі. Це рішення також відіграло негативну роль в установленні розміру пенсійних виплат. Відтак ідея федералізму знов узяла гору над ідеєю єдності. Необхідні були довгі десятиліття на виправлення вад робітничого законодавства.

Бісмарк, безперечно, був державним діячем великого масштабу, він усвідомлював, що продукує соціальне законодавство «на зростання», здатне відігравати консолідуючу роль у суспільстві. Йому вдалося не тільки переконати більшість депутатів райхстагу, але й здійснити, за його ж виразом, прорив у майбутнє, що започаткував перебудову самого принципу взаємовідносин між соціальними класами – у результаті змінився громадсько-правовий статус робітника. Саме обго-

ворення та ухвалення цих законів сприяло консолідації німецького політикума у 1880-х рр. По-перше, ухвалення райхстагом такого законодавства продемонструвало, що політичні партії, попри суттєві розходження в поглядах, здатні дійти згоди. По-друге, саме у цьому десятилітті у проводі соціал-демократичної партії склалося реформістське крило, представники якого брали активну участь в обговоренні соціальних законів та вносили конструктивні пропозиції щодо їх поліпшення. Негативне голосування соціал-демократичної фракції при ухваленні робітничого законодавства не означало такого ж ставлення до державної соціальної політики взагалі. Август Бебель, як самостійний, незалежний політик, вдало зберігав єдність партії та толерантно ставився до членів проводу, які висловлювалися за ідеї «державницького соціалізму».

Процес вдосконалення соціальних законів почав набирати обертів у наступні десятиліття. Поширювалося коло застрахованих, збільшувалися розміри виплат, зростали витрати держави на соціальні програми. У середині 1890-х рр. вони становили майже 2 млрд марок – сума на ті часи досить велика. Понад 100 років тому німецьке суспільство ще не було готове піти на такі витрати. Парадокс, однак, у тому, що ухвалені за ініціативою Бісмарка соціальні закони, обернувшись для сучасників додатковим фінансовим тягарем, полегшили життя майбутнім поколінням.

Позитивні результати соціальної політики першими відчували на собі висококваліфіковані робітники – головна опора соціал-демократів. Одна з основних задумок канцлера – примирення «робітничого стану» з державою, реалізовувалася через посилення реформістського крила у соціал-демократії, якому в подальшому вдалося перехопити у консерваторів ініціативу у вирішенні соціальних проблем. Період 1890-х рр. німецькі історики вважають часом зародження сучасної соціальної політики³⁵.

Однак рис зразкового соціального законодавства Німеччини набуло вже після Другої світової війни. Принцип «загальнолюдської солідарності» у страхуванні, проголошений Бісмарком, здобув підтримку з боку канцлера ФРН Людвіга Ергарда. У межах створеної ним «правової та соціальної держави» системою страхування за рахунок бюджету були охоплені всі прошарки населення. Ухвалений 10 травня 1967 р. закон про стимулювання стабільності та економічного зростання створював механізм розв'язання важкої проблеми «квадратури кола» – поєднання високих темпів економічного зростання, низького рівня інфляції з величезними фінансовими витратами на потреби «всеохоплюючої» системи соціального страхування.

Наступний крок на шляху до «держави добробуту» було зроблено у 1970 р. Створення за участю соціал-демократів соціал-ліберальної урядової коаліції відкрило шляхи фінансовим потокам, які не тільки дозволили залучити до системи страхування практично всі прошарки населення, але й надали можливість державі взяти на себе відповідальність «за всі ризики її громадян». У «державного Левіафана», за визначенням німецького історика Кристофа Заксе, проявилася тенденція «з перетворення на генерального агента з благоустрою життя» кожного громадянина³⁶. Кульмінації ця тенденція набула у 1980-х рр., коли держава у своїй регуляторній діяльності намагалася охопити кожен з мікроструктур суспільства. Економічним результатом такого (за виразом А.Лабіша) «вульгарного кейнсіанства» стало створення великого внутрішнього боргу, який, зокрема, у 2005 р. сягнув суми в 1 трлн 400 млн євро, тобто приблизно 36 тис. євро на кожного жителя ФРН. На потреби соціального страхування в найближчі роки необхідно буде 7000 млрд євро, або 28 річних бюджетів держави³⁷.

Але не тільки ці астрономічні витрати почали викликати занепокоєння серед німецької громадськості. Доба глобалізації перед кожною державою і кожним її мешканцем порушує нові завдання, для розв'язання яких необхідне

зовсім інше уявлення про світ. У такому ракурсі сучасний суспільний устрій, до якого входить система найбільш зразкового соціального страхування, перестає бути форою, яка надає йому домінування в міжнародному економічному суперництві перед іншими країнами. Досить швидко формується інформаційне суспільство, яке також виставляє до кожної людини нові вимоги. Зростаюча вертикальна та горизонтальна соціальна мобільність вимагають від людини підвищеної функціональної (а не просто зовнішньо заданої) дисципліни. Не конвеєр тепер привчає людину до дисципліни праці (це справа автоматів та роботів), а управлінська діяльність, яка вимагає ініціативи та самодисципліни. Соціальна дисципліна виражається в потребі у самоосвіті, у підвищенні рівня власної професійної кваліфікації, у набутті здатності включення своєї праці у глобальну інформаційну мережу.

У такій ситуації переваги німецької системи соціального страхування обертаються тіньовим боком. У значній частині суспільства починають відмирати стимули до плекання самодисципліни. На це ще у 1997 р. звернув увагу проф. А. Барінг: «Держава добробуту поширила свою благодійність настільки, що сьогодні і широкі верстви населення з середніми доходами стали об'єктами уваги з боку соціального страхування. Соціальна держава більше не орієнтована на надання допомоги лише групам маргіналів і тим, хто потребує допомоги»³⁸.

Зростання утриманських настроїв в умовах погіршення демографічної ситуації стало предметом жвавих дискусій. Одна з них була присвячена проведеній у Дюссельдорфі зустрічі архієпископа Йоахима з викладачами вищих навчальних закладів, в якій взяли участь представники різних громадсько-політичних і релігійних кіл. Зустріч була присвячена проблемі реформування соціальних відносин у Німеччині. Девізом її став заголовок меморандуму конференції німецьких єпископів «Розмірковувати соціально по-новому» (12 грудня 2005 р.). У меморандумі йшлося про нездатність політиків дивитися в майбутнє, зростання песимістичних очікувань у суспільстві, міграцію молоді за кордон, відтік капіталу з країни тощо. Організатори зустрічі схилили учасників до відвертого та всебічного обговорення соціальних проблем.

Першим державним діячем, який довів свою здатність «розмірковувати соціально по-новому», учасники зустрічі визнали Бісмарка. Уявляючи суспільство (націю) як єдиний живий організм, він відстоював для кожної частини цього організму необхідність турбуватися про добробут всіх інших його частин. Саме тому соціальне законодавство – це не благодійність, а моральний обов'язок, який повинен стати законом. А.Лабіш нагадав, що співавтором законопроектів «залізного канцлера» був його підлеглий (та опонент) Теодор Ломан, який намагався впровадити в життя ідею самоорганізації на основі особистої відповідальності всіх застрахованих перед суспільством. Ця ідея була запозичена Т.Ломаном із практик євангелістських громад Ганновера. Однак у подальшому, у процесі створення сучасної соціальної держави, ідея не отримала розвитку. Звідси послаблення почуття солідарності та особистої відповідальності за стан справ у державі. У сучасній моделі соціальної держави відсутня, на думку А.Лабіша, важлива ланка – зв'язок між розміром соціальних виплат (соціальною акцією) та особистим внеском отримувача (соціальним паєм) у страховий фонд. Тому вже більше півстоліття (після пенсійної реформи 1957 р.) зростання пенсійних виплат випереджає зростання трудових доходів населення. Соціальна держава все більше поринає у кризу. Зникають, на думку деяких учасників дискусії, «соціальні основи соціальної держави», погіршується демографічна структура, посилюється потреба у залученні до країни іммігрантів.

Відтак з'являється спокуса активізувати регуляторну діяльність, посилити державний інтервенціоналізм. Прикладом можуть слугувати реформи у системі охорони здоров'я – з 1977 р. їх було приблизно 240, з них деякі отримали най-

менування «реформ сторіччя». Результатом стало зростання бюрократизму, а замість обслуговування пацієнтів лікарі заповнюють формуляри³⁹. Забюрократизований і ринок праці – багато бажаючих працювати не можуть отримати роботу в малому бізнесі, тому що малі підприємства скуті довідками, які перетворюють легальне винаймання на роботу неприбутковим. Мільйони безробітних безкоштовно здобувають освіту та отримують непопулярні спеціальності, які не дозволяють людині знайти роботу.

Суспільство не змінюється через те, що досить багато людей, на думку учасників дискусії, не зацікавлені у змінах. Серед них не тільки маргінали – незмінна клієнтела системи соціального страхування. Профспілки, як і раніше, вимагають підвищення оплати праці, підприємці зростання заробітків переносять на виробничі витрати, у результаті незмінно відтворюється спіраль: зарплата – ціни – інфляція – зарплата. Задоволені таким станом лише численні службовці органів контролю та нагляду – їх лави зростають, без роботи вони не залишаться. За таких обставин яке місце буде гарантоване Німеччині у глобальному розподілі праці? Як вона збереже своє провідне місце, якщо її населення буде поповнюватися зростаючою армією безвідповідальних утриманців? Як домогтися того, щоб «солідарність» перестала бути поганим словом? Якщо не змінити ситуацію, то виникає сумнів, чи здатна сучасна держава взагалі залишатися соціально-інтеграційним елементом німецького суспільства?

Учасники дискусії дійшли висновку, що зміни на краще будуть лише після того, як суспільство почне «соціально розмірковувати по-новому» та у своїх вчинках керуватиметься новим світоглядом. Внутрішній світ людини зараз, у певних аспектах, перебуває у стані змін – у світогляді ми вже у глобальному світі. В інформаційному суспільстві, у суспільстві знань свобода та особиста відповідальність стають елементарними засадами життєдіяльності кожного.

«Нове соціальне мислення» означає інше розуміння свободи – не «від», а «для» свободи. В інформаційному, глобалізованому суспільстві людині недостатньо бути вільною від гріючих душу пропозицій допомоги (тобто, подачок) з боку держави – вона повинна здобути свободу, яка забезпечить здатність стати повноправним членом нового суспільства. Криза «старої» соціальної держави буде подолана лише тоді, коли вдасться свободу поєднати з особистою відповідальністю та перетворити це у нагальну потребу як у суспільному, так і у приватному житті кожного. Але для досягнення цієї мети втручання зовнішніх факторів – зусиль держави, політичних партій, громадських організацій, засобів масової інформації – зовсім недостатньо. Внесок у таку важливу справу здатна зробити церква.

Учасники дискусії прийняли конкретні рекомендації, які відображають, на їх думку, сучасне бачення «соціального». Об'єктом соціального страхування повинна залишатися кожна людина, а не тільки галузь трудових відносин. Людина повинна мати реальні права забезпечити своє існування власною працею, а держава зобов'язана забезпечити їй реалізацію такого права. Праця повинна бути звільнена від соціально-політичних обмежень, трудове законодавство доцільно принципово спростити. Кожному громадянину необхідно надати можливість здобувати професійну підготовку, загальну освіту та підвищення кваліфікації протягом усього життя. Центрами соціального життя повинні стати ланки, де зароджується та відтворюється соціальний організм – родина, громада, найближче оточення. Діти та підлітки повинні стати об'єктом особливої уваги, молоде покоління доцільно виховувати в дусі співробітництва та солідарності – від дитячого садка до університету. Саме нове покоління здатне обійняти та керуватися у житті «новим соціальним мисленням».

Такі рекомендації багато у чому повторюють те, що неодноразово було предметом обговорення на різних форумах, в урядових та політичних колах. Новими можна було назвати заклики передати рішення соціальних проблем і, у першу чергу, соціального страхування з вищих шаблів влади – державного та рівня ЄС – на рівень регіонів, міст і громад. Це аж ніяк не призведе до відродження партикуляризму, а, навпаки, зміцнить соціальну та територіальну єдність держави.

Нагадаємо, що саме зміцнення такої єдності було головною турботою «залізного канцлера». Сучасні німці через сторіччя від дня смерті Бісмарка вважають необхідним дійти згоди про те, що «соціальне» – це загальнонаціональна солідарність, коли турбота про добробут людини залежить від самодисципліни та особистої відповідальності кожного. Складність полягає, проте, у тому, що цією ідеєю внутрішньо, без зовнішнього примусу повинні перейнятися всі члени суспільства.

¹ Найбільшу цінність мають наступні публікації: *Quellensammlung zur Geschichte der Deutschen Sozialpolitik 1867 bis 1914, section I, Von der Reichsgrundungszeit bis zur Kaiserlichen Sozialbotschaft (1867–1881), vol. 4, Arbeiterrecht.* Edited by Wolfgang Ayab, Karl-Heinz Nickel and Heidi Winter. Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 1997. – 729 s.; *Quellensammlung zur Geschichte der Deutschen Sozialpolitik 1867 bis 1914, section I, vol. 5, Gewerbliche Unterstutzungskassen.* Edited by Florian Tennstedt and Heidi Winter with Elmar Roeder and Christian Schmitz. Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 1999. – 798 s.; *Quellensammlung zur Geschichte der Deutschen Sozialpolitik 1867 bis 1914, section I, vol. 6, Altersversorgungs- und Invalidenkassen.* Edited by Florian Tennstedt and Heidi Winter with Elmar Roeder, Christian Schmitz and Uwe Seig. Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 2002. – 638 s.; *Quellensammlung zur Geschichte der Deutschen Sozialpolitik 1867 bis 1914, section I, vol. 7, parts 1 and 2, Armengesetzgebung und Freizugigkeit.* Edited by Christoooph Sachse, Florian Tennstedt and Elmar Roeder with Margit Peterle. Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 2000. – 986 s.; *Quellensammlung zur Geschichte der Deutschen Sozialpolitik 1867 bis 1914, section II, Von der Kaiserlichen Sozialbotschaft bis zu den Februarerlassen Wilhelms II (1881–1890). vol. 2, part 2, Die Ausdehnungsgesetzgebung und die Praxis der Unfallversicherung.* Edited by Wolfgang Ayab. Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 2001. – 684 s.; *Quellensammlung zur Geschichte der Deutschen Sozialpolitik 1867 bis 1914, section II, vol.3, Arbeiterschutz.* Edited by Wolfgang Ayab. Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 1998. – 622 s.; *Die Anfänge der gesetzlichen Rentenversicherung in Deutschland. Die Invaliditäts- und Altersversorgung von 1889 im Spannungsfeld von Reichsverwaltung, Bundesrat und Parlament.* By Wrike Haerendel. Speyer: Forschungsinstitut für öffentliche Verwaltung, 2001. – 678 s.

² *Furst Bismarck nach dem Kriege.* Rengenerische Buchhandlung, 1888. – S.9.

³ Цит. за: *Deutsche Geschichte.* Hrsg. Dr Gert Sudholt. Herft Bismarck, 1986. – S.54.

⁴ <http://www.konservativ.de/psg/bismarck.htm>

⁵ *Ibid.*

⁶ *Schmollers Jahrbuch.* – 1881. – H.1. – S.298.

⁷ *Hunkel E.* *Furst Bismarck und Arbeiterversicherung.* – Erlangen, 1909. – S.96.

⁸ *Stenographische Berichte über die Verhandlungen des deutschen Reichstages* (далі – *Stenographische Berichte*). – IV. Legislaturperiode, IV. Session 1881. – Bd.III. – Anlage №41.

⁹ *Stenographische Berichte, IV. Session, 1881.* – Bd.IV, Drucksache № 159.

¹⁰ *Germania.* – 11.VI.1881.

- ¹¹ Stenographische Berichte, IV, Leg., IV. Sess., 1881. – Bd.II. – S.1544.
- ¹² Ibid. – S.1534.
- ¹³ *Бибель А.* Из моей жизни. – Москва, 1963. – С.730.
- ¹⁴ Stenographische Berichte, IV, Leg., IV. Sess., 1881. – Bd.II. – S.1510.
- ¹⁵ Ibid. – S.1462–1463.
- ¹⁶ Poschinger H. von. Furst Bismark und Parlamentarier. – Bd.I. – Berlin; Breslau, 1894. – S.187.
- ¹⁷ Ibid. – S.191–192.
- ¹⁸ *Heidemann K.* Bismarcks Sozialpolitik und die Zentrumpartei 1881–1884. – Herford, 1930. – S.39.
- ¹⁹ *Peschke P.* Geschichte der deutschen Sozialversicherung. – Berlin, 1962. – S.292.
- ²⁰ Ibid.
- ²¹ Stenographische Berichte, V, Leg., II. Sess., 1882–1883. – Bd.V, Drucksache №14, 19.
- ²² Ibid. – §1.
- ²³ Ibid. – S.236–237.
- ²⁴ *Germania.* – 16.V.1882.
- ²⁵ Ibid. – 20.V.1882.
- ²⁶ *Heidemann K.* Op. cit. – S.82–85.
- ²⁷ Stenographische Berichte. – V, Leg., II. Sess., 1882–1883. – Bd.III. – S.1999.
- ²⁸ Ibid. – S.2691.
- ²⁹ *Richter E.* Politisches ABC-Buch, 1892. – S.219.
- ³⁰ *Heidemann K.* Op. cit. – S.89.
- ³¹ Stenographische Berichte, V, Leg., IV. Sess., 1884. – Bd.I. – S.53–58.
- ³² Ibid. – S.94–97.
- ³³ Ibid. – S.737.
- ³⁴ Ibid. – S.774.
- ³⁵ Handlexikon zur Politikwissenschaft Schriftenreihe der Bundeszentrale für politische Bildung / Mickel W. (Hrsg.). – Bd. 237. – Bonn, 1986. – S.472.
- ³⁶ *Sachsse Ch.* Der Volksfahrtstaat in historischer und vergleichender Perspektive // Geschichte und Gesellschaft. – 16, 1990. – S.481.
- ³⁷ <http://www.unidusseldorf.de/home/Zentraleinrichtungen/organe/rector/Dokumente/20050718-AZ-VORTRAY-05-06-07pdf>
- ³⁸ *Baring A.* Scheitert Deutschland? Abschied von unseren Wunschwelten. Stuttgart. Deutsche Verlags. – Anstalt, 1997. – S.87.
- ³⁹ *Weinhold E.-E.* Reform oder Etikettenschwindel? Die neue Gesundheitspolitik zu Bismarcks Zeiten und deren Weiterentwicklung // <http://www.haeverlag.de/photo/archiven/htm180607>

The article examines internal political state of things in Germany of 1880s when political class was forced to introduce social insurance in order to reduce social tension. Social legislation branch, created by compromise and agreement between Reichstag deputies and Otto von Bismarck, in time became an example for probably whole Europe. The question is also in which forms the lessons of historical past become relevant in socio-political reality of modern Germany.

МЕТОДОЛОГІЯ. ІСТОРІОГРАФІЯ. ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

В.М.Матях*

СУЧАСНА УКРАЇНЬСЬКА НОВІСТИКА ТА ПЕРСПЕКТИВИ НАУКОВИХ ПОШУКІВ

У статті порушено низку питань, пов'язаних із перспективами розвитку ранньоновістичних студій в Україні. Зокрема, увагу акцентовано на тому значенні, яке має ранньоновістична доба в історичному поступі України, проблемі визначення її хронологічних меж; окреслено основне тематичне поле, в якому варто розвивати подальші наукові пошуки.

Процеси, якими обумовлювався поступ української історичної науки на зламі ХХ–ХХІ століть (саме починаючи з цього часу, ми можемо вести мову про сучасну (новітню) українську історіографію), навряд чи можна оцінювати однозначно. У цілому історіографічна ситуація цього часу (принаймні, за зовнішніми ознаками) виявилася вельми подібною до тієї, яка спостерігалася на етапі кінця ХІХ – перших десятиліть ХХ ст. Інтенсивне накопичення конкретно-історичних знань так само супроводжувалося методологічною розгубленістю вчених; розширення проблемного поля наукових студіювань відбувалося паралельно зі знищенням усталених на попередніх історіографічних відрізках наукових напрямів; започаткування сучасних наукових шкіл своєю зворотною стороною мало посилення аматорських тенденцій; часове збільшення викладання історії в навчальних закладах водночас не гарантувало якості отримуваних молоддю знань. Подібні тенденції змусили науковців все частіше говорити про чергову кризу історичної науки.

Не поділяючи позицій колег у цьому питанні, наголосимо, що, починаючи з середини 80-х рр., під дією цілої низки суб'єктивних і об'єктивних факторів, українська історична наука, переживши складний кризовий стан кількадесятилітнього існування в жорстких світоглядних та ідеологічних координатах, якими детермінувалися, всупереч об'єктивності внутрішньої логіки, не лише цілі напрями можливих наукових пошуків, а й наперед визначалися їх можливі результати, нарешті отримала можливість вступити на шлях розвитку як повноцінна складова європейського історіографічного процесу, підпорядкованого насамперед власним закономірностям.

Безперечно, що такий перехід не міг відбуватися безболісно. Рух уперед ставав неможливим без засвоєння накопиченого за цей час в європейській історичній думці досвіду, без впровадження в український історіографічний простір нових світоглядних парадигм, без випрацювання нових методик, збагачення дослідницького інструментарію. Усе це доводилося робити екстенсивними методами. Без сумніву, не всі українські науковці, не всі галузі української історичної науки виявилися однаковою мірою готовими до подібного масштабного експерименту. Однак майже двадцять років, що збігли від його початку, дозволяють підбити певні підсумки, виявити певні закономірності, з'ясувати співвідношення між національними та загальносвітовими тенденціями, якими визначається не лише сучасний стан української історичної науки, а й накреслюються найближчі перспективи в її поступі. Спробуємо зробити подібні узагальнення на прикладі осягнення сучасною національною історичною думкою українського раннього нового часу.

---

* Матях Валентина Миколаївна – канд. іст. наук, ст. наук. співроб. Інституту історії України НАНУ.

Очевидно, що лавиноподібний прорив, який має місце в останні десятиліття XX – на початку XXI ст. саме в галузі української новістики, не повинен дивувати історіографів. Адже на цьому етапі суспільство в черговий раз висунуло перед історичною наукою важливий соціальний запит – довести самобутність української нації, її «відмінну історичну долю, право на національну державу...»¹. Його поява, продиктована новими суспільно-політичними реаліями перебудованої доби та становлення незалежної Української держави, на цей раз виявилася співзвучною із внутрішніми потребами власне української історичної думки. Адже вперше за багато десятиліть радянського режиму українські вчені отримували реальні можливості відновити втрачені історіографічні традиції, вільно працювати над науковими проблемами минулого, переосмислити й відтворити у всій його складності й багатогранності національний історичний процес, в якому саме український ранній новий час, з огляду на доленосні для утвердження української нації події та процеси, що відбувалися в цю добу, виявився найбільш заміфологізованим у наступній історіографічній практиці.

Отже, потреба в розміфологізації національної історії, створенні правдивої картини минулого, вписанні українського історичного процесу в загальноєвропейський і стала тим внутрішнім підґрунтям, на якому, починаючи із середини 80-х років минулого століття, і розвивалися українські медієвістика і новістика.

Інтеграція української історичної науки в історико-історіографічний простір Європи надзвичайно актуалізувала проблему її взаємопов'язаності (як у цілому, так і за окремими галузями) із поступом європейської історіографії на важливих, з еволюційного погляду, хронологічних періодах. Зокрема, питання щодо необхідності комплексного підходу до відтворення європейського і всесвітньо-історичного контексту розвитку української історичної науки у XIX–XX ст., було порушене 2000 р. В.А.Потульніцьким². Акцентуючись на основних аспектах проблеми, учений в якості важливих показників у числі інших визначив головні історіографічні концепції, етапи та періодизацію історичного процесу³. На пріоритетному значенні методу періодизації в методології історичного дослідження науковці наголошували неодноразово. Зокрема, це засвідчують як спеціальні наукові розробки, так і напружені дискусії, які періодично виникають у наукових колах щодо поділу на окремі, схарактеризовані якісними відмінностями від попередніх, періоди як національного, так і загальноосвітнього цивілізаційного поступу⁴. «Будь-яка періодизація, – зазначають, зокрема, сучасні російські дослідники, – являє історичний час у вигляді відрізків, які концептуалізуються як періоди сталого чи відносно незмінного стану суспільства в широкому розумінні, в усякому разі за якимись базовими характеристиками...»⁵. При цьому основним структурним елементом виступає історична категорія епохи «як цілісності культурної системи, соціальної системи і системи особистості»⁶.

Загальноприйнятим в історичній науці є поділ історичного поступу людства на чотири визначальних хронологічних відрізки історичного часу – епохи античності – середніх віків – нового часу – новітньої доби, з якими співвідносяться всі періодизації континентальних, національних, регіональних і локальних історій.

У контексті задекларованої нами проблеми зупинимося на тому значенні, яке мав новий час в історії Європи, та стисло окреслимо специфіку на цьому етапі українського історичного процесу, насамперед умовно визначивши його межі.

Відокремлення епохи нового часу від доби середньовіччя відбулося фактично в умовах Гуманізму та Реформації. В уявленні італійських гуманістів своєрідним «водорозподілом» двох великих історичних періодів (зокрема, доба нового часу в європейській історії тривала майже п'ять століть) стало XV ст. Однак хронологічні межі нової історичної епохи не є усталеними і до сьогоднішнього дня. Амплітуда їх коливань, як, до речі, і тлумачення самих термінів «новий

час», «нова історія», зазнавали на різних історіографічних етапах і в різних історіографічних школах досить суттєвих видозмін. Зокрема, на пострадянському просторі інтерес до цієї проблеми значно активізувався після відмови від марксистської наукової парадигми. Так, під час роботи «круглого столу», присвяченого проблемам періодизації нової та новітньої історії, який відбувся у Москві 1995 р. і фактично продовжив розпочату значно раніше дискусію, зазначалося, що підняте питання визріло давно «і стало особливо актуальним..., коли інформаційний підхід втрачає свою монополію і все більшу увагу привертає цивілізаційний підхід»⁷. Однак на цьому етапі російським ученим так і не вдалося дійти консенсусу щодо хронологічного визначення європейського нового часу. І якщо в західній історіографії нижньою межею цієї епохи прийнято вважати рубіж XV–XVI ст. (що, втім не виключає й наявності альтернативних поглядів), росіянами були запропоновані децю інші варіанти періодизації, зокрема: 1640–1815 рр.; 1492–1814 рр.; 1566 – до періоду індустріального та постіндустріального суспільств тощо, із відповідними поділами на етапи⁸, початок кожного з яких пов'язувався з «важливими політичними подіями, які мали великий вплив на хід історії»⁹.

Слід зауважити, що, на відміну від російської, у новітній українській історіографії проблема хронологічних меж нового часу фактично не акцентувала на собі уваги науковців. Як, утім, і проблема вичленення в самостійну спеціалізовану галузь вітчизняної історичної науки новістики, предметом дослідження якої повинен бути український історичний процес на етапі раннього нового часу (по суті, ця достатньо поширена в понятійному апараті зарубіжної історичної науки дефініція донині так і не введена до вжитку у вітчизняному історіографічному просторі, а проблематика української нової історії за інерцією продовжує залишатися в предметному полі медієвістики).

Зрозуміло, що будь-яка періодизація в історичній науці є справою умовною, і в основу її на різних етапах розвитку історичної науки закладалися далеко не однакові критерії. Ми цілком погоджуємося з визначенням, що «будь-яка модель або схема епох є не аналогом минулого, а лише способом структурувати знання про минуле. Її вибір визначається як смаками і світоглядом дослідника, так і завданнями його праці»¹⁰. Водночас у результаті своєї еволюції поняття нового часу вже на середину XIX ст. помітно концептуалізувалося і набуло означення продиктованого Європою «часу всього світу, всього людства... незалежно від типу і ступеню розвитку того чи іншого суспільства»¹¹. Визначаючи його характеристичні риси, німецький дослідник Е.Трельч на початку XX ст. підкреслював: «Справжній Новий час народився від розриву з абсолютизмом і конфесіоналізмом... Громадянське суспільство, автономія і здатність до організації усвідомленої науки – його ознаки. Таким чином, варто розрізняти Новий час у широкому і вузькому значеннях. У першому значенні він починається з XV ст., із нової військової та бюрократичної держави, із суверенітету по відношенню до церкви та імперії, у другому – з Англійської революції і Просвітництва»¹². Відповідно для означення історичного процесу, який мав місце у цей час, у національних історіографіях вирізняються як синонімічні дефініції «історія нового часу», «нова історія», паралельно з якими в ужитку перебуває і термін «модерний період» («modern period»), який застосовується для характеристики інноваційних якостей у розвитку певного суспільства. Останнім часом все частіше із загального періоду починає виокремлюватися ранній новий час (early modern period). Надалі саме він і перебуватиме в епіцентрі нашої уваги.

Отже, де проходить межа між середньовічною добою і ранньомодерною епохою в історії України? Л.Войтович пропонує означити її (згідно з найбільш поширеним європейським аналогом) зламом XV–XVI ст., умовно вважаючи граничним 1492 р. – рік відкриття Колумбом Америки для Європи, а для Ук-

раїни – рік видачі Віленського привілею, яким удільні князі позбавлялися права зносин з іншими державами та інвестирури, що означало формальне завершення на українських теренах так званої «княжої доби» (щоправда, він тут же додає, що фактично цей процес затягнувся майже до середини наступного, XVI ст.)¹³.

Тим самим, вважає вчений, датування середніх віків у національному історичному процесі цілковито відповідало б найбільш поширеній у європейській медієвістиці схемі¹⁴. Таку пропозицію можна було б цілком прийняти, якби не одне «але». Воно полягає в наступному: як бути з тими якісними показниками в суспільному розвитку, які для Європи саме й виступають характеристичними ознаками початку нової епохи, – виникненням сучасних національних держав, капіталізацією виробничої сфери і соціальних відносин, приматом науки, фактором революцій, процесами глобалізації тощо. Як відомо, у вітчизняній історії на рубежі XV–XVI ст. ми їх не знаходимо. Вони започатковуються дещо пізніше – із перетворенням козацької спільноти у новий суспільний стан, формуванням елементів його політичної культури, утворенням за Дніпровими порогамі національного військово-державного організму – Запорозької Січі, установленням у козацькому середовищі автономістичних настроїв щодо Речі Посполитої з поступовим перенесенням їх у ментальну сферу українців, започаткуванням елементів нового господарювання в економічній сфері, культурно-просвітницькою діяльністю братств тощо.

Отже, цілком логічно припустити, що між українським середньовіччям і раннім новим часом, завдяки об'єктивним обставинам історичного розвитку українського етносу, існував так званий перехідний період, у надрах якого поступово і визрівали ті інновації, які повною мірою виявили себе вже на новому історичному етапі, заторгнувши всі сфери життєдіяльності соціуму.

Таким чином, сприймаючи запропоноване датування в широкому сенсі, усе ж таки в межах нашої праці ми сконцентруємося переважно на українських реаліях другої половини XVI–XVIII ст., доби цілком цільної в національному ранньомодерні, суспільні трансформації і модифікації протягом якої зумовлювалися як внутрішніми, так і загальноєвропейськими чинниками.

Насамперед підкреслимо, що інтеграція української історичної науки в єдиний історіографічний простір нині не є питанням більш-менш віддаленої перспективи, а виступає реалією сьогодення. Звідси завдання, які стоять перед вітчизняними істориками, полягають не лише у подоланні негативних наслідків більш ніж півстолітнього розриву в національній історіографічній традиції (зазначимо: за останнє десятиліття ситуація з цим фактично вирівнялася, і не помічати позитивних змін здатен лише той, хто цього не хоче), а й у тому, щоб представити кілька тисячоліть української історії невід'ємною складовою спільної історії європейського континенту, на порозі створення якої сьогодні стоїть європейська наукова співдружність¹⁵.

Що це означає на практиці? По-перше, ідеться про необхідність детального прописання власного історичного минулого (більшістю європейських національних історіографій цей шлях уже благополучно пройдений, як, до речі, і шлях тотального опрацювання наявної джерельної бази) в усій його багатогранності й причинно-наслідковій взаємопов'язаності процесів політичних, культурно-духовних, господарських, соціальних, з усіма їх локальними особливостями та закономірностями загальноєвропейського характеру. По-друге, сучасному українському досліднику при препаруванні власного конкретно-історичного матеріалу слід виходити не лише зі здобутків і традицій вітчизняної наукової практики, а й взяти на озброєння весь теоретичний та методологічний арсенал і дослідницький інструментарій, напрацьований за останній час міжнародним науковим інтелектом. Отже, ідеться про назрілу очевидність «кардинальних змін у самому стилі мислення історика, засобах систематизації та інтерпретації

історіографічного матеріалу, у системі категорій і понять, якими оперує історична наука»¹⁶.

Безумовно, відчуваючи на собі певною мірою вплив тенденцій, якими характеризувалася на початку 90-х років історіографічна ситуація на пострадянському просторі, а також у країнах так званого соціалістичного табору центрально-східного регіону Європи, українська новістика, однак, скоріше тяжіє до випрацьованої дещо раніше німецької моделі розвитку. Це виявляється не лише у необхідності подолання штучного розриву в високорозвиненій на кінець XIX ст. національній традиції історіописання, а й у потребі повної деміфологізації національного історичного процесу, що мало місце в умовах тоталітарних режимів, «повернення до універсально-історичного європейського історичного бачення»¹⁷. Спільним для обох історіографічних моделей є також посилені увага до традицій національної державотворчості, а отже, виведення на пріоритетні позиції політичної історії, а також проблем історичної ідентичності.

Водночас за формами своєї організації вона є найбільш наближеною до італійської, виведеної за університетські межі (інститути середніх віків та нової і новітньої історії) структуризації наукових інституцій.

Важливою реалією сьогодення, з якою не можна не рахуватися, є наявність до певної міри руйнівного впливу на історіографічну сферу такого фактора, як присутність у ній так званої постмодерністської течії¹⁸, з її викликом традиційній історичній школі, із надмірною гіперболізацією в новітній українській історичній науці кризових тенденцій, підкресленням її меншовартісності, провінційності, підміни національної парадигми науковим космополітизмом, намаганням увести дослідників із площини побудованих на емпіричному досвіді теоретичних схем і концепцій та практичних реконструкцій у царину розумової абстракції (ситуація, якої, на відміну від літературно-мистецької сфери, українській історичній думці щасливо вдалося уникнути на початку XX ст.), підміною конструктивної наукової критики та толерантного наукового дискурсу войовничим утвердженням власної непогрішності тощо.

Як не дивно (а, можливо, саме через те, що ця проблематика нині найбільш інтенсивно розробляється), увага постмодерністів переважно концентрується на критиці досягнень традиційної історіографії саме у царині дослідження національного історичного процесу ранньомодерної доби. Насамперед це стосується таких фундаментальних проблем, як українське державотворення раннього нового часу, існування та сутнісна характеристика Української козацької держави, Українська національна революція XVII ст., національно-визвольні змагання українців кінця XVI–XVIII ст. та роль у цих процесах козацтва тощо. Сумніву піддаються як достовірність джерельної бази, так і сама можливість історика досягнути суті досліджуваних явищ.

Зазначимо ще раз, що у своїй основі постмодернізм далеко не є винаходом сьогодення (згадаємо хоча б теоретичні виклади Ф.Ніцше, В.Герье, Ч.Бірда, К.Беккера та ін. учених кінця XIX – першої половини XX ст.), тож перебільшувати вплив деструктиву означеної течії на поступ сучасної історіографії навряд чи варто, однак не варто його й ігнорувати. Принаймні, присутність постмодернізму в новітньому українському історіографічному просторі не дозволить представникам академічного напрямку заспокоюватися на досягнутому, а змусить перебувати у постійному пошуку нових проблемних варіацій та побудови нових інтерпретаційних моделей. Можливості ж на цьому шляху сьогодні необмежені.

Скларося так, що впродовж кількох десятиліть українська історична наука перебувала в ізоляції від тих інноваційних змін та методологічних модифікацій, якими з кінця XIX і фактично впродовж майже всього наступного століття живився світовий історіографічний простір. Але в цьому можна віднайти і певний позитив. Адже сьогодні українські науковці, опанувавши здобутий світовою

історичною наукою досвід, мають можливість спокійно і виважено, цілком обдуманно, уникаючи крайнощів і сліпого копіювання, екстраполювати його позитивні надбання на український ґрунт, при цьому запобігши тих болісних супровідних процесів укорінення нового, які є неодмінним супутником періодів наукових переломів.

Які ж можливості при цьому відкриваються на найближчу перспективу в дослідженні українського ранньомодерну?

«Наукове прочитання історії України, – стверджують сучасні історики, – ...полягає насамперед у переоцінці історіографічних здобутків, запереченні тих, які не витримали перевірки часом або ж були мертвонародженими, та водночас підтвердженні та реабілітації тих, які довели своє право на існування»¹⁹. Останнє інтелектуальне зрушення, яке датується в історіографії 1989–1992 рр. і полягає у відмові (насамперед на пострадянському просторі) від марксистської концепції світового історичного процесу, безпосередньо торкнулося й українського історичного середовища. Чи були готові до цього українські історики?

На цьому тлі полярності думок, яку на зламі 80–90-х рр. засвідчили численні дискусії та публікації на сторінках фахової періодики²⁰, у Києві, на типографічній базі Інституту історії України НАНУ, побачила світ невелика брошура двох провідних фахівців у галузі української політичної історії раннього нового часу В.А.Смоля та В.С.Степанкова²¹. Прикметно, що її поява фактично збіглася за часом із поверненням (після тимчасового відходу у тінь інших наукових напрямів) політичної історії на свої пріоритетні позиції у європейській історіографії. «Під політичною історією, – зазначає Д.Тош, – звичайно розуміється вивчення всіх аспектів минулого, пов'язаних із структурою влади в суспільстві – з тим, що в більшості відомих нам форм організації людської спільноти визнається поняттям «держави». Сюди входять інституалістська організація держави, суперництво фракцій і партій за владу, міждержавна політика»²².

Ми не випадково зробили цю ремарку. Адже запропонована нова концепція історії Національно-визвольної війни українського народу не лише рішуче витіснила з української історіографії нав'язаний їй у 50–80-х рр. минулого століття стереотип щодо оцінки сутності та основного змісту політичних подій в Україні XVII ст., а й надала своєрідної спрямованості пошукам представників академічного напрямку в царині української історії раннього нового часу. Адже нова концепція недвозначно доводила: національно-визвольна епопея, що точилася на українських теренах з кінця 40-х до середини 70-х рр. XVII ст., «започаткувала нову епоху в боротьбі народу за незалежність і створення самостійної держави»²³. І хоча геополітичні реалії тогочасся істотно обмежили час її існування як повноцінного суверенного утворення, вона «у формі Лівобережного гетьманства на правах автономії проіснувала у складі Росії» до початку 80-х рр. XVIII ст., а сформульована у ході революційних подій національна державна ідея «стала для наступних поколінь українців неписаним заповітом у боротьбі за незалежність»²⁴, «потужним імпульсом для розвитку zdeформованої і придушеної національної самосвідомості українського суспільства, позбавленого своєї держави»²⁵.

Переглянувши сутність, типологію, хронологічні межі, періодизацію, роль і місце Національно-визвольної війни в українській та європейській історії, класифікувавши її як Українську революцію XVII ст., науковці запропонували і свою схему розвитку у другій половині XVII–XVIII ст. українсько-російських відносин, згідно з якою акценти зі штампу спільності історичного минулого українського і «єдинокровного» російського народів, якою обумовлювався основний сенс національно-визвольних змагань українців у середині XVII ст. як боротьби за об'єднання двох «братніх» слов'янських народів, переміщувалися у площину національної державотворчості, реалізації на практиці основоположних засад ук-

раїнської державної ідеї та програми унезалежнення власної держави. Зрозуміло, що цим самим докорінно змінювалися акценти у трактуванні цілого комплексу суспільно-політичного процесу не лише нового, а й новітнього часу.

Безперечно, поява на початку 90-х рр. минулого століття нової концепції Національно-визвольної війни, яка згодом трансформувалася авторами в концепцію Української національної революції XVII ст., стала можливою завдяки радикальній зміні історіографічної ситуації в Україні, зокрема, становленню в ній на кінець 80-х рр. нової державницької школи, ґрунтованої на традиціях і досягненнях попередників, а також розширенню інформаційного поля шляхом відкриття перед українськими вченими більш вільного доступу до надбань світової історичної думки та таємниць закордонних архівосховищ (щоправда, незабаром на цьому шляху перед ними постали труднощі вже дещо іншого – матеріального характеру). Попри скепсис українських постмодерністів щодо відтворення історичної ретроспекції національної державотворчості та їх спроб (на підставі реанімації віджилих річпосполитських концепцій української історії) відтіснити національний історичний процес раннього нового часу на периферію тогочасної європейської цивілізації, науковцями академічного напрямку протягом порівняно короткого періоду опрацьовано і введено до наукового обігу значний пласт нового документального матеріалу, користування яким із ряду обставин було неможливим на попередніх етапах, піднято й досліджено ряд важливих проблем з історії українського державотворення²⁶.

Зокрема, з'явилася низка наукових праць, в яких автори спробували переглянути деякі, здавалося б, уже добре вивчені епізоди та події в політичній історії України другої половини XVII–XVIII ст. та віднайти у ній чимало незаповнених лакун²⁷. Головним напрацюванням істориків у цій царині стало утвердження, як історіографічно визнаного, факту існування на етнічноукраїнських теренах за козацької доби української історії національного державного організму в його певних політико-юридичних модифікаціях і – як слідство з цього – з'ясування ролі російського (поряд із польським, кримсько-турецьким, шведським тощо) фактора в українському державотворчому процесі раннього нового часу²⁸, переглянуто цілий комплекс питань, пов'язаних з українсько-російськими переговорами взимку–навесні 1654 р.²⁹

У цілому вся тематика з проблеми української державотворчості XVII–XVIII ст. фокусується у двох площинах. По-перше, це політико-адміністративний устрій Української держави та становлення і розвиток її державно-правних інституцій. Іншим важливим аспектом, який, як і на попередніх етапах, продовжує домінувати в дослідницьких інтересах, є вивчення проявів державного будівництва в Україні-Гетьманщині в контексті її тогочасної політичної історії та геополітичної ситуації.

Незважаючи на появу ґрунтовних, належно аргументованих досліджень, багато проблем з історії українського державотворення раннього нового часу продовжують залишатися дискусійними (ідеться про республіканську чи монархічну концепції державного устрою Гетьманщини; наявність державотворчих планів у Б.Хмельницького на початку Національно-визвольної війни; хронологічні межі визначення Української держави як повноправного суб'єкта міжнародного права; місце і сутність українсько-московського договору 1654 р. у державотворчому процесі; ряд питань адміністративно-територіального устрою, наявність власної української монети за часів Б.Хмельницького та П.Дорошенка тощо). Не існує не тільки комплексного дослідження з історії українського державотворення, але й потребують спеціальних монографічних розробок такі питання, як політико-суспільний устрій Української держави у його генезі; формування державницьких теорій в українській суспільно-політичній думці; взаємозв'язок державного ладу та соціальної й економічної політики уря-

ду; державна політика в галузі культурного будівництва; з'ясування політичної структури українського суспільства; погляд на Українську державу крізь призму геополітичних інтересів країн Центральної і Східної Європи, могутніх держав Заходу; врахування азіатського геополітичного вектора тощо.

Варто також з'ясувати роль людського фактора в державотворчому процесі; прослідкувати, наскільки чіткими були державотворчі концепції українських гетьманів як носіїв найвищої державної влади у країні; дослідити процес формування стереотипу влади та держави в масовій свідомості; трансформацію останньої у свідомість політичну тощо. Необхідно також дослідити державно-територіальний устрій України-Гетьманщини та етнічну структуру її народонаселення. Визріла необхідність комплексного вивчення українських державних інституцій у їхній самобутності, еволюції та взаємовпливах, а також виявити їхні тождності чи відмінності з державними установами та структурами інших європейських країн; розглянути фактори, що сприяли інтенсивності державного будівництва в середині XVII ст. і призвели до його повного затухання лише протягом кількох наступних десятиліть, нарешті, виявити місце та з'ясувати роль українського державотворення й українського державного організму в цивілізаційній системі та суспільно-політичних структурах Європейського континенту, що можливе через порівняльний аналіз національного і загальноєвропейського досвіду державного будівництва та державотворчих теорій. На черзі також підведення під проблему належного фундаменту шляхом створення синтезного історіографічного курсу з проблем дослідження історії українського державотворення раннього нового часу.

Важливою науковою проблемою, найтіснішим чином пов'язаною з українським державотворенням другої половини XVII–XVIII ст., на новітньому історіографічному відрізку (як і за попередніх періодів) залишається проблема українсько-російських відносин, коріння перманентної актуалізації якої знаходиться як у площині суто академічного інтересу, так і прикладного застосування в поточній міждержавній практиці³⁰. Прикметно, що у своїх студіях представники новітньої української історіографії намагаються не лише простежити магістральну лінію розвитку стосунків між Україною і Росією у другій половині XVII–XVIII ст., а й досягнути їх суті, визначити основні тенденції та характерні вияви на окремих етапах. Так, з'ясовуючи місце московського напрямку у політичних планах Б.Хмельницького, науковці наголошують на тому, що орієнтація гетьмана на Російську державу обумовлювалася насамперед намаганням зберегти завойовану незалежність Української держави та забезпечити можливість її соборності в тій конкретній геополітичній ситуації, яка склалася навколо України на момент укладення українсько-російського договору, і лише як другорядні при цьому враховувалися такі фактори, як історична традиція, етнічна близькість двох слов'янських народів, православне віросповідання тощо.

Наявний на сьогодні в новітній українській історіографії доробок у царині дослідження українсько-російських міждержавних відносин в їхній хронологічній протяжності дозволяє стверджувати, що пріоритет тут, як і на попередніх етапах, упевнено перебрали на себе стосунки політичні. Водночас, важливим фактором, що суттєво впливає на характер співіснування будь-яких сусідніх народів, є взаємодія етнокультурна, взаємодія духовна. Саме тому, очевидно, цей фактор визнається сучасними вченими за головний у процесі де-націоналізації української еліти на зламі середньовіччя та нового часу та поступової втрати нею державотворчої потенції³¹. Саме тому, очевидно, не випадковим, а цілком закономірним виглядає той факт, що в міфотворчості спочатку імперських, а згодом радянських ідеологів поряд із міфом про Переяслав 1654 р. із незначним розривом у часі утверджується ще один міф – про зверхність «передової» російської культури над культурою українською, яка

відповідно вдягається у шата провінційності, хutorянськості. Тим часом, історичні реалії промовляють дещо про інше.

Високий культурно-духовний потенціал української ранньомодерної нації засвідчило нове фундаментальне видання з історії української культури другої половини XVII–XVIII ст.³², в якому на широкому історичному тлі розкриваються внутрішні зв'язки і закономірності українського культурного процесу, його місце і роль у всесвітній культурно-історичній цивілізації. Перед науковцем же цей узагальнюючий том розкриває нові перспективи в дослідженні інтелектуального життя не лише Української козацької держави, а й самобутності культурно-духовного розвою українських етнічних теренів, які в другій половині XVII–XVIII ст. продовжували залишатися поза її територіальним ареалом. На сьогодні ж цілком однозначно можна стверджувати, що вже на середину XVII ст., тобто добу Української національної революції, Україна, на відміну від свого політичного сусіда, жила повнокровним, досить розвиненим інтелектуальним життям. Життям самобутнім, проте чітко зорієнтованим на європейський культурно-духовний простір. Це спостерігається в усіх без винятку галузях – науково-освітній, архітектурно-мистецькій, музично-театральній, літературній, сфері матеріальної, нарешті – політичної культури. Причому, у розвитку всіх без винятку культурно-духовних формовиявів, які з середини XVII ст. спрямовувалися на утвердження національної самобутності та національної самоідентичності, вирішальну роль відігравав саме український елемент. Натомість (особливо з початку XVIII ст.) на російських кресах у культурно-духовній сфері спостерігаються дещо інші процеси, а саме формується, а на середину XVIII ст. набуває свого утвердження культура імперська, ґрунтована не на російському, а на іноземному інтелекті. Наскільки позначилися ці явища на асиміляції української культури в загальноімперську, наскільки значним був вплив українського інтелекту на культурний розвой Російської імперії, наскільки українська інтелектуальна діаспора в Москві та Петербурзі впливала на урядову політику в культурній сфері – питання, які слід розв'язувати.

Без перебільшення можна стверджувати: на сьогодні в українській історичній науці фактично втрачено цілу історіографічну традицію дослідження соціально-економічних процесів, започатковану зі становленням історіографії як науки і розвинену (щоправда, зі значними деформаціями – слідством усе тієї ж ідеологічної міфотворчості) за радянських часів. Однак уже в кінці XIX – на початку XX ст. українськими науковцями було зроблено ряд цікавих спостережень стосовно специфіки і самобутності розвитку економіки Української козацької держави та тих негативних явищ, які породила у цій сфері економічна політика російського царату, спрямована, особливо від початків реформаторської діяльності Петра I, на підрив і поступове нівелювання національної української соціально-економічної моделі, витвореної у роки революції й зорієнтованої на західноєвропейські господарсько-економічні системи нового часу. Звернення уваги на студіювання в царині українсько-російських соціально-економічних стосунків постпереляславської доби з позиції сучасного історіописання може дати цікаві і надзвичайно повчальні результати. З іншого боку, з'ясування місця і ролі ранньомодерної України в господарсько-економічній системі Центрально-Східного регіону Європи навряд чи можливе без поглибленого дослідження специфіки соціально-економічного розвитку українського Правобережжя та західноукраїнських теренів, який відбувався під впливом факторів, дещо відмінних від тих, які діяли в кордонах України-Гетьманщини.

Значною популярністю у науковців різних поколінь користувалася і продовжує користуватися проблематика, пов'язана із дослідженням національно-визвольних змагань українців раннього нового часу. Однак досить питомий у кількісному відношенні доробок у цій сфері, на жаль, не завжди засвідчує до-

статній ступінь глибини її наукової розробки. Зокрема, це стосується й такої центральної події української історії XVII–XVIII ст., як Національно-визвольна війна українського народу, у сучасній інтерпретації – Українська національна революція XVII ст., в якій тією чи іншою мірою сфокусувалися як причини, так і наслідки всіх без винятку суспільно-політичних процесів та акцій найближчих десятиліть і століть.

Очевидно, багатоаспектність і багатовекторність цієї важливої наукової проблеми обумовлює той факт, що ставлення науковців до неї і сьогодні продовжує залишатися досить неоднозначним і далеко не завжди адекватним тогочасним реаліям. Чималу роль у цьому відіграють ті концептуальні засади, з яких той чи інший дослідник підходить до загальної оцінки доби XVII–XVIII ст. та місця і значення у ній подій 1648–1676 рр. Таке розмаїття оціночних критеріїв засвідчує, що в царині дослідження центральної (не лише в національному, а й у масштабі загальноєвропейському) проблеми на найближчу перспективу можливості для наукового студювання практично не обмежені. Адже свого нагального розв'язання потребують такі питання, як національно-соціальний склад учасників національно-визвольних рухів на різних етапах революції; співвідношення між соціальними і національно-визвольними вимогами у програмах її лідерів; конфесійний фактор у його співвідношенні з іншими рушіями факторами визвольної епопеї XVII ст., рівень тогочасної національної самосвідомості та політичної культури українського соціуму; вплив Національної революції на економічну і культурну сфери; негативи, викликані революційними подіями середини XVII ст. у господарській та демографічній сферах; нарешті – місце Української національної революції в загальноєвропейській революційній ситуації XVII–XVIII ст. тощо.

Не менше запитань залишають для науковців і національно-визвольні змагання українців постреволюційної доби, зокрема, могутнього гайдамацького руху XVIII ст., в якому, особливо у виступі 1768–1769 рр., чітко простежуються традиції, започатковані Національно-визвольною війною середини XVII ст. На потреби переосмислення багатьох головних аспектів проблеми неодноразово наголошує у своїх працях В.А.Смолій. Зокрема, на його думку, свого перегляду потребують усталені погляди на причини гайдамаччини, суспільно-політичні передумови вибуху Коліївщини, питання про характер та типологізацію подій 1768–1769 рр. у Правобережній Україні, ставлення до них Росії, «так званий «возз'єднавчий рух», який тривав на Правобережжі протягом XVIII ст.», та ряд інших аспектів проблеми³³. Постає й потреба перегляду поширеної в історіографії версії про досить примітивне озброєння повстанців. Безперечно, цікавим уявляється з'ясування не тільки соціального та кількісного складу загонів повстанців, а й рівня їхньої соціальної свідомості. Істотні розбіжності існують і в оцінках ролі православного фактора у розвитку гайдамацького руху. Натомість наявність в історіографії попереднього часу полярних поглядів та відсутність новітніх наукових розробок наводить на думку про доцільність детальнішого вивчення цих питань.

Важливою ланкою дослідження історії Коліївщини виступає розгляд того резонансу, який викликав цей рух в урядових колах Росії. Не менш цікавим аспектом є сприйняття дослідниками значення гайдамацьких виступів як для національного, так і для загальноєвропейського процесів. Поза увагою науковців залишилися такі питання, як вплив подій 1768–1769 рр. на російсько-турецькі відносини кінця XVIII ст., стратегічне місце Умані у планах повстанців, реакція урядових кіл європейських країн на внутрішньоукраїнську ситуацію в період розмаху Коліївщини тощо. Отже, сьогодні немає жодних підстав підводити ризик під вивченням цієї важливої наукової проблеми.

Останнім часом у фокусі дослідницьких інтересів усе частіше опиняється проблематика, пов'язана із вивченням історичного зрізу ментальності та процесів формування національної свідомості українського соціуму, зокрема, на етапі існування Української козацької держави. Водночас специфіка подібних досліджень полягає насамперед у тому, що у цьому випадку історик має справу не з матеріальними свідченнями розвитку суспільства, а з абстрактними константами його духовності. Приступаючи до подібних досліджень, він повинен перш за все узагальнити накопичений у світовій історіографії досвід вивчення суспільної свідомості і духовної культури етносів та націй; ув'язати установки, ідеї, переконання, моральні та етичні норми поведінки індивіда із загальною канвою його історичного буття, враховуючи при цьому всю сукупність економічних, політичних, ідеологічних, культурних, релігійних чинників, якими зумовлюється психологічний клімат епохи.

При цьому не слід забувати, що особливістю буття українського етносу є його відносно коротке хронологічно існування в умовах наявності власного незалежного державного організму. Переважно ж українські землі на більш-менш короткий проміжок часу підпадали під економічну й політичну залежність від іноземних держав – Великого князівства Литовського, Речі Посполитої, Росії чи Габсбурзької монархії, що не могло не залишити відповідного карбу і на ментально-свідомісній сфері та національному характері українців. Цікаво простежити і більш опосередковані впливи на українську ментальність здобутків західноєвропейської духовної цивілізації, зокрема, трансформації на українському національному ґрунті ідей Реформації та Просвітництва, Протестантизму та інших течій духовного життя Європи на зламі середньовіччя і нового часу.

Надзвичайної актуальності набуває з'ясування рівнів інтелектуального та духовного розвитку окремих станів, верств і соціальних прошарків українського суспільства, впливу на їх свідомість інтеграційних процесів. При цьому слід пам'ятати про ту роль, яку відіграють у формуванні соціальної психології «елітарні прошарки суспільства як носії повної інформації про соціокультурну спадщину нації»³⁴. В українському суспільстві другої половини XVII–XVIII ст. цю функцію надійно перебрав на себе представники заможних кіл козацтва – так звана козацька старшина та новонароджена шляхта, які «були змушені, добровільно чи примусово, розділити роль політичного представника землі та захисника «малоросійських прав і вольностей» з українським гетьманом»³⁵.

Слід зауважити, що в новітній історичній літературі висловлено різні погляди щодо рівня національної свідомості українців на завершення першої половини XVII ст., хоча переважна більшість дослідників сходиться на тому, що революція застала українське суспільство на стадії досить високого духовного розвитку, який оцінюється як період національного піднесення³⁶. Поява абсолютно нової якості в сучасній свідомості українців припадає на 1648–1676 рр. – добу Української національної революції. Отже, при дослідженні стрімких зрушень у тогочасному світосприйнятті українців завдання полягає насамперед в окресленні кола тих свідомісних рівнів і форм, зміни в яких ставали загальнонародним надбанням. При цьому перш за все необхідно акцентувати увагу на модифікаціях у політичному і соціальному свідомісних зрізах. По-друге, варто чітко означити сукупність тих чинників, які протягом лише кількох років обумовили якісні зрушення у світогляді українського суспільства.

Зауважимо, що досліджуючи суспільну свідомість українського соціуму XVII–XVIII ст., не можна не враховувати кількох важливих моментів. Ідеться насамперед про ступінь збереженості або ж нівелювання в ній таких громадянських цінностей, як козацький демократизм, особиста свобода, політична рівність, можливість утримання політичної влади, поняття національного, патріотизм, служіння вітчизні, лицарська гідність, козацькі та шляхетські

вольності тощо. По-друге, уже сьогодні цілком можливо поставити питання про міру впливу на суспільну свідомість тогочасних політичних та геополітичних факторів, з'ясувати, яким саме чином під їх дією відбувалася трансформація установлених на попередньому етапі стереотипів поведінки та ідейних переконань як представників різних соціальних прошарків, так і суспільства в цілому.

Ми свідомо фокусувалися на проблемах загальнонаціонального значення, кризь які так чи інакше переломлюється більш вузька, конкретизована на менш масштабніших явищах, окремих подіях, персоналіях проблематика.

Сьогодні новістична проблематика в Україні розробляється досить незначною кількістю фахівців, згуртованих навколо своєрідного координаційного осередку – відділу історії України середніх віків і раннього нового часу Інституту історії України НАНУ. Саме він і став базовим для виникнення в кінці 80-х – на початку 90-х рр. минулого століття сучасної медієвістичної і новістичної школи. На сьогоднішній день ця школа впевнено завойовує визнання наукового загалу. Її представниками вже сьогодні здійснено справжній прорив у дослідженні багатьох важливих аспектів української ранньомодерної історії, накопичено помітний досвід щодо створення узагальнюючих наукових праць. Думається, настав час застосувати цей досвід на новому дослідницькому рівні. Так, вочевидь, новітній українській новістичній школі (як, утім, і фахівцям з інших періодів) варто було б відшукати можливості приєднатися до зініційованого Берлінським університетом масштабного міжнародного науково-дослідного проекту «Європейська історія», який без присутності в ньому української складової виглядатиме далеко не завершеним.

Багатоаспектність й багатоситуативність українського історичного процесу неодмінно породжує й багатоваріативність його інтерпретаційного прочитання. Сьогодні ніхто не вправі нав'язувати історичній науці якусь одну методологію, один кут бачення. Історик сьогодні може і повинен застосовувати найрізноманітніші методи і принципи історичного дослідження, незалежно від того, пропонуються вони позитивістською історіографічною традицією, виходять із табору прибічників постмодернізму, становлять підвалини політичної антропології, гендерної чи інтелектуальної історії або випрацювані у сфері новітньої соціальної історії. Сьогодні історик повинен оволодіти майстерністю використання цивілізаційних і культурно-історичних підходів, вільного варіювання методикою широкого спектра дисциплін соціогуманітарної сфери, працювати як на рівні теоретичних узагальнень, відтворюючи історичний процес у комплексі взаємопов'язаних складових, так і заглиблюватися у розробку мікросюжетів, світ нетипового, унікального. Лише за умови такої багатоваріативності дослідницьких пошуків відкриваються реальні можливості реконструкції минулого в усій його багатогранності та багатимірності.

Безперечно, будь-яке історичне дослідження не може бути стовідсотково об'єктивним, як би щиросердно вчений до цього не прагнув. Більшою або меншою мірою, але на ньому неодмінно позначиться світогляд, професіоналізм, інтелект, ціннісні орієнтації, громадянська позиція дослідника, сучасні йому суспільні запити. У зв'язку з цим хотілося б нагадати сентенцію, сформульовану кілька десятиліть тому британським істориком і філософом Р.Дж.Коллінгвудом: «Історик має право і зобов'язаний, користуючись методами, які притаманні його науці, скласти власне судження про те, яким є правильне рішення будь-якої проблеми, яка постає перед ним у процесі його праці»³⁷. Дійсно – історіописання є творчість індивіда. Сукупність же індивідуальних бачень дозволяє наблизитися до реалістичної реконструкції минулого.

Сьогодні європейський історіографічний простір доценту заповнений найрізноманітнішими науковими доктринами і концепціями, плюралістичними

думками і поглядами, які то мирно уживаються, то починають конкурувати між собою. Час доводить життєздатність одних і позбувається інших. Сьогодні напрацьовані унікальні методиками як у традиційних наукових напрямках (як-то політична, соціальна, економічна історія), так і в дослідженнях ментальної та інтелектуальної сфер, історії повсякдення, історії довкілля, усної історії, локальних, регіональних, тендерних студіях. У кожній із них створені справжні шедеври (переважно на матеріалі європейського раннього нового часу), які дають невичерпний матеріал для наслідувань. Сьогодні накопичений значний досвід у дослідженні процесів націо- і державотворення за доби раннього нового часу, європейських ранньомодерних революцій, економічних і соціальних змін в європейських ранньонових суспільствах, випрацьовано нові підходи до подієвої історії, новий європейський нарратив. Творчо засвоювати цей досвід і адаптувати до умов національної історичної традиції, вдосконалювати його й віднаходити нові варіативні можливості в дослідженні українського раннього нового часу, працювати як у ракурсі історичної практики, так і на рівні теоретичного синтезу – єдино плідний шлях для сучасної української новістики. Тільки таким шляхом можливе створення найбільш наближеної до реалій наукової моделі національної історії, її дійсно повноцінне вписання в цивілізаційний поступ людства.

¹ Масненко В.В. Історична пам'ять як основа формування національної свідомості // Укр. іст. журн. – 2002. – №5. – С.54–55.

² Потульніцький В.А. Українська та світова історична наука: Рефлексії на межі століть // Укр. іст. журн. – 2000. – №1, 2, 3, 4.

³ Там само. – №1. – С.3.

⁴ Див., напр.: Ранке Л. Об эпохах новой истории. Лекции, читанные баварскому королю Максимилиану II / Пер. с нем. – Москва, 1898; Козенко В.Д., Садовая Г.М. О периодизации новой и новейшей истории в свете современных трактовок // Новая и новейшая история. – 1993. – №4. – С.87–96; «Круглый стол». Проблемы периодизации новой и новейшей истории // Там же. – 1995. – №1. – С.77–84; та ін.

⁵ Савельева И.М., Полетаев А.В. Знание о прошлом: Теория и история: В 2 т. – Санкт-Петербург, 2003. – С.556.

⁶ Там же.

⁷ «Круглый стол». Проблемы периодизации новой и новейшей истории // Новая и новейшая история. – 1995. – №1. – С.77.

⁸ Козенко В.Д., Садовая Г.М. О периодизации новой и новейшей истории в свете современных трактовок. – С.91; «Круглый стол». Проблемы периодизации новой и новейшей истории // Новая и новейшая история. – 1995. – №1. – С.78–82.

⁹ «Круглый стол». Проблемы периодизации новой и новейшей истории... – С.79.

¹⁰ Савельева И.М., Полетаев А.В. Знание о прошлом... – С.589.

¹¹ Там же. – С.577.

¹² Трельч Э. Историзм и его проблемы. Логическая проблема философии истории / Пер. с нем. – Москва, 1994. – С.648.

¹³ Войтович Л. Середні віки в Україні: хронологія, проблеми періодизації // Укр. іст. журн. – 2003. – №4. – С.138.

¹⁴ Там само.

¹⁵ Докладно про це див.: Коска J. Das östliche Mitteleuropa als Herausforderung für eine vergleichende Geschichte Europas // Zeitschrift für Ostmitteleuropa Forschung. – 2000. – Bd.49. – №2; Le Goff I. Europa bauen // Schulze H. Stadt und Nation in der europäischen Geschichte. – München, 1999; Исламов Т.М. Европейские историки о европейской истории // Новая и новейшая история. – 2003. – №5; та ін.

¹⁶ Верменич Я. Історична регіоналістика в Україні: спроба концептуального аналізу. – К., 2001. – С.177.

¹⁷ Зашкільняк Л. Сучасна світова історіографія. – Львів, 2007. – С.126.

¹⁸ Див.: Анкерсмит Ф. Історіографія і постмодернізм // Современные методы преподавания новой и новейшей истории. II семинар «Методология и средства современно-

го исторического исследования». – Москва, 1996; Ankersmith F. The Origins of Postmodernist Historiography // *Historiography between Modernism and Postmodernist (Contributions to the Methodology of Historical Research)*. – Amsterdam; Atlanta, 1994; «Постмодернистский вызов» и перспективы новой культурной и интеллектуальной истории // *Репина Л.П.* Новая историческая наука и социальная история. – Москва, 1998.

¹⁹ *Горобець В.М.* Переяславсько-московський договір 1654 р.: причини і наслідки. Історіографічні традиції та історичні реалії // Українсько-російський договір 1654 р.: Нові підходи до історії міждержавних стосунків (Матеріали науково-теоретичного семінару). – К., 1995. – С.15.

²⁰ *Білокінь С.* Становище історичної науки в Україні // *Український історик*. – 1990. – №1–4. – С.138–144; *Його ж.* Чи маємо ми історичну науку // *Літературна Україна*. – 1991. – 5 січня; *Дашкевич Я.* Стан української історичної науки та завдання Наукового товариства ім. Т.Шевченка // *Дашкевич Я.* Україна вчора і нині. – К., 1993. – С.10–18; *Єльченко Ю.Н.* Важливі завдання вивчення історичної спадщини // *Укр. іст. журн.* – 1988. – №8. – С.6–10; *Забужко О.* Деміфілогізація історії // *Слово і час*. – 1990. – №3. – С.36–40; *Коваль М.В.* Завдання «Українського історичного журналу» в процесі перебудови історичної науки // *Укр. іст. журн.* – 1988. – №8. – С.21–28; *Лукін І.* Основні напрями перебудови // *Укр. іст. журн.* – 1988. – №8. – С.10–19; Про хід перебудови в інститутах Секції суспільних наук Академії наук УРСР // *Укр. іст. журн.* – 1987. – №5. – С.5–6; Республіканська програма розвитку історичних досліджень, поліпшення вивчення і пропаганди історії Української РСР // *Укр. іст. журн.* – 1990. – №11. – С.3–9; *Санцевич А.* Нові вимоги до методики історіографічних досліджень // *Укр. іст. журн.* – 1988. – №8. – С.38–41; *Сарбей В.* Проти войовничого нігілізму в історичній науці часів перебудови // Українська історична наука на порозі ХХІ століття. Харківський історіографічний збірник. – Вип.2. – Харків, 1997. – С.55–69; У пошуках історичної правди («круглий стіл») // *Укр. іст. журн.* – 1991. – №10. – С.3–10; 1992. – №2. – С.3–13; та ін.

²¹ *Смолій В., Степанков В.* У пошуках нової концепції історії Визвольної війни українського народу XVII ст. – К., 1992.

²² *Тош Д.* Стремление к истине. Как овладеть мастерством историка. – Москва, 2000. – С.104.

²³ *Смолій В., Степанков В.* У пошуках нової концепції історії Визвольної війни... – С.3.

²⁴ *Смолій В., Степанков В.* Українська національна революція середини XVII ст. – К., 1999. – С.87.

²⁵ *Смолій В., Степанков В.* Українська державна ідея: проблеми формування еволюції, реалізації. – К., 1997. – С.314.

²⁶ Див., наприклад: *Гуржій О.І., Смолій В.А.* Становлення української феодальної державності // *Укр. іст. журн.* – 1990. – №10; *Смолій В.А.* Українська козацька держава // *Укр. іст. журн.* – 1991. – №5; *Смолій В.А., Степанков В.С.* Правобережна Україна у другій половині XVII–XVIII ст.: Проблема державотворення. – К., 1993; *Степанков В.С.* Українська держава у середині XVII ст.: проблеми становлення й боротьби за незалежність (1648–1657 рр.): Автореф. дис. ... д-ра іст. наук. – К., 1993; *Його ж.* Українська козацька республіка в середині XVII ст.: особливості політичного устрою та соціально-економічних відносин. – Хмельницький, 1990; *Його ж.* Богдан Хмельницький і проблеми державності України // *Укр. іст. журн.* – 1991. – №9, 11; *Гуржій О.І.* Українська козацька держава в другій половині XVII–XVIII ст.: кордони, населення, право. – К., 1996; *Чухліб Т.В.* Гетьмани і монархи. Українська держава в міжнародних відносинах 1648–1714 рр. – К., 2003; 2-е доопр. і доп. вид. – К., 2005; Українська козацька держава: Витоки та шляхи історичного розвитку / Матеріали Всеукраїнських історичних читань. – Вип.1–8. – Київ; Черкаси, 1991–2002; та ін.

²⁷ Див., наприклад: Українське суспільство на зламі середньовіччя і нового часу: Нариси з історії ментальності та національної свідомості. – К., 2001; *Горобець В.* Еліта козацької України в пошуках політичної легітимації: Стосунки з Москвою та Варшавою, 1654–1665. – К., 2001; *Струкевич О.* Політико-культурні орієнтації еліти України-Гетьманщини (інтегральний погляд на питання). – К., 2002; *Кресін О.* Політико-правова спадщина української політичної еміграції першої половини XVIII ст. – К., 2002; *Станіславський В.* Запорозька Січ та Річ Посполита. 1689–1699. – К., 2004; та ін.

²⁸ Горобець В.М. Від союзу до інкорпорації: українсько-російські відносини другої половини XVII – першої чверті XVIII ст. – К., 1995; *Його ж.* Присмерк Гетьманщини: Україна в роки реформ Петра I. – К., 1998; *Путро А.И.* Левобережная Украина в составе Российского государства во второй половине XVIII века. – К., 1988; *Гой П.* Дипломатичні стосунки України з Московщиною. 1648–1651. – Львів, 1996; *Струкевич О.К.* Україна-Гетьманщина та Російська імперія протягом 50–80-х рр. XVIII століття (політико-адміністративний аспект проблеми). – К., 1996; *Верстюк В.Ф., Горобець В.М., Толочко О.П.* Українські проекти в Російській імперії // Україна і Росія в історичній ретроспективі: Нариси в 3-х т. – Т.1. – К., 2004; Україна та Росія: проблеми політичних та соціокультурних відносин. Зб. наук. праць. – К., 2003; та ін.

²⁹ Українсько-російський договір 1654 р.: Нові підходи до історії міждержавних стосунків (Матеріали науково-теоретичного семінару). – К., 1995; *Чухліб Т.* Переяслав 1654 року та проблема міжнародного утвердження Українського гетьманату. – К., 2003; Переяславська рада 1654 року (історіографія та дослідження). – К., 2003; Переяславська рада та українсько-російська угода 1654 р.: історія, історіографія, ідеологія. – К., 2005; *Брехуненко В.* Московська експансія і Переяславська рада 1654 року. – К., 2005; та ін.

³⁰ Див.: *Смолій В.А.* Передне слово // Україна та Росія: проблеми політичних і соціокультурних відносин. Зб. наук. праць. – К., 2003. – С.6.

³¹ *Штогрин Д.* Концепція національної еліти в історіографії Дмитра Донцова // Людина і політика. – 2002. – №3. – С.51–52.

³² Історія української культури: У 5 т. – Т.3: Українська культура другої половини XVII–XVIII століть. – К., 2003.

³³ *Смолій В.А.* Деякі дискусійні питання історії Коліївщини 1768 р. // Укр. іст. журн. – 1993. – №10. – С.21–29; *Його ж.* Коліївщина 1769 р.: малодосліджені сторінки історії // Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку. – Вип.3. – С.3–12.

³⁴ *Донченко О.* Концепція соціальної психіки суспільства. Стаття друга: соціальні стани та процеси // Філософська і соціальна думка. – 1994. – №3–4. – С.39.

³⁵ *Когут З.* Російський централізм і українська автономія. Ліквідація Гетьманщини. 1760–1830. – К., 1996. – С.62.

³⁶ Див., наприклад: *Дашкевич Я.* Національна самосвідомість українців на зламі XVI–XVII ст. // Сучасність. – 1992. – №3; та ін.

³⁷ *Коллінгвуд Р.* Ідея історії. Автобіографія. – Москва, 1986. – С.244.

The article touches upon the series of problems connected with perspectives of development of early new history studies in Ukraine. In particular, the author focused attention on the significance that the early new period has in historical onward of Ukraine, on the problem of definition of its chronological bounds, shows the main thematic field in which further scientific searches should be developed.

В.В.Бездрабко*

СУЧАСНЕ ДОКУМЕНТОЗНАВСТВО В УКРАЇНІ: КОНЦЕПЦІЇ, ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ

У статті проаналізовано сучасні концепції розвитку документознавства, репрезентовані працями провідних українських дослідників. Висвітлено особливості, відмінності та подібності тлумачення змісту документознавства, бачення структури дисципліни, об'єктно-предметної сфери, міждисциплінарних зв'язків, а також перспектив розвитку.

Розмірковуючи про історію українського документознавства вчені одноставно дотримуються думки, що стрімкий розвиток науки починається з 1990-х рр. Згідно з міркуваннями, котрі трапляються на сторінках солідних фахових видань і монографічних досліджень, до останнього десятиліття ХХ ст., окрім поодиноких фактів, говорити серйозно про розвиток документознавства в Україні не доводиться¹. Справді, можна відзначити старання архівістів², спеціалізованих кафедр окремих вищих навчальних закладів (наприклад, Київський національний університет ім. Тараса Шевченка)³, редколегій часописів («Український історичний журнал», «Архіви України») і міжвідомчого збірника наукових праць «Історичні джерела та їх використання»⁴, форми колективної співпраці (конференції, наради), спрямовані на актуалізацію документознавчої проблематики⁵, унікальне подвижництво на кшталт постійних семінарів з архівознавства та допоміжних історичних дисциплін центральних державних історичних архівів України у Києві та Львові⁶, утім, напевно можна наполягати на тому, що вітчизняне документознавство відбулося як наука до 1990-х рр.

Важливим організаційним проривом в українському документознавстві стало заснування галузевої наукової інституції – Українського науково-дослідного інституту архівної справи та документознавства (далі – УНДІАСД) (1994 р.), започаткування професійної освіти за напрямом підготовки «Документознавство та інформаційна діяльність» (1995 р.), введення документознавства у навчальні плани спеціальності «Історія, архівознавство» (1995 р.), першого фахового періодичного видання з документознавства – «Студії з архівної справи та документознавства» (1996 р.), затвердження паспорту наукової спеціальності 07.00.10 «Документознавство, архівознавство» (2003 р.) та відкриття при УНДІАСД спеціалізованої вченої ради для захисту дисертацій із відповідної тематики (2003 р.)⁷.

Різномасштабними документознавчими дослідженнями у 1990–2000-х рр. увійшли в історію науки Інститут архівознавства й Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського, Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України, відділ української історіографії та спеціальних історичних дисциплін Інституту історії України НАН України, спеціалізовані кафедри Київського національного університету ім. Тараса Шевченка, Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна, вищі навчальні заклади, що готують фахівців із напрямку «Документознавство та інформаційна діяльність» і т.д.

Зростання кола колективних учасників розбудови української документознавчої науки не нівелювало індивідуальні старання дослідників, а, навпаки,

---

* Бездрабко Валентина Василівна – канд. іст. наук, доцент, докторант кафедри архівознавства та спеціальних галузей історичної науки Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

увиязнили їх. Найвідомішими з них є д.і.н., проф. С.Г.Кулешов, д.пед.н., проф. Н.М.Кушнарєнко, д.і.н., проф. М.С.Слободяник та д.і.н., проф. Г.М.Шведова-Водка, які сміливо репрезентували науковому товариству власне бачення змісту й перспектив розвитку науки. Саме їх докладному висвітленню і присвячено статтю.

Першим оприлюдненим авторським продуктом докладного аналізу змісту документознавства і перспектив його розвитку став підручник Н.М.Кушнарєнко «Документоведение» (1997 р.)⁸, що витримав сім перевидань і, безперечно, є історіографічним фактом.

Вузловим моментом концепції Н.М.Кушнарєнко стало визначення документознавства як науки про документ і документно-комунікаційну діяльність, яка «вивчає закономірності створення і функціонування документів, розробляє принципи побудови документно-комунікаційних систем і методів їх діяльності»⁹. Стверджуючи, що документознавство ретроспективно і прогностично досліджує документ як джерело інформації і засіб комунікації, Н.М.Кушнарєнко відверто заявляє про себе як прихильника вивчення документа у контексті виконання ним головної місії, завдяки якій і розпочинається його «життєвий цикл», при цьому не конкретизуючи вид документа, спеціальне функційне призначення та середовище побутування. Відома дослідниця зайняла позицію, набагато ближчу до загальної документознавчої проблематики, аніж до її часткових випадків. Тому представлення об'єктно-предметної сфери дисципліни відбувається цілком очікувано. Н.М.Кушнарєнко виступає із твердженням, що об'єктом документознавства як науки є комплексне вивчення документа – системного об'єкта, спеціально створеного для зберігання і розповсюдження (передачі) інформації у просторі і часі¹⁰. Цей підхід створює підстави для міркувань, відомих під назвою «документологічні студії», в основі яких і лежить переконання у тому, що доречним є вивчення документа у загальному розумінні, а всі його види виступають не більше, ніж об'єктами інших наук, хоча й таких, що послуговуються загальними історією, теорією документа і методикою його вивчення. У цьому контексті предметом документознавства є «створення наукового знання про документ в єдності його інформаційної і матеріальної складових, ... закономірності створення і функціонування документів у суспільстві»¹¹.

Структурно харківська дослідниця виокремлює «дві підсистеми» документознавства – *загальну й особливу*. При цьому змістом загального документознавства є «загальнотеоретичні, історичні, організаційно-методичні проблеми науки про документ і документно-комунікаційну діяльність, тобто її сутність, об'єкт, предмет і структура, термінологія, концепції, встановлення співвідношення з іншими науками, закономірності і принципи розвитку та функціонування документа в системі документних комунікацій тощо», що виглядає цілком логічно у розрізі зазначених вище тлумачень об'єкта і предмета дисципліни¹². Варто належно поцінувати і погодитися із внутрішньою структурою загального документознавства: теорія документа, історія документа, історія і теорія документно-комунікаційної діяльності. Заперечення викликає відсутність методологічної (у т.ч. і методичної) частини у загальному документознавстві. Подібне можна було б проігнорувати у випадку її наявності у складі теорії документа.

Для успішнішого «прочитання» змісту загального документознавства у розумінні Н.М.Кушнарєнко важливе значення має також з'ясування внутрішнього наповнення його складових. І тут примітним є розходження, наприклад, із С.Г.Кулешовим, В.В.Бездрабко, М.С.Слободяником та іншими дослідниками щодо тлумачення поняття «документологія», для яких воно виступає тотожним за змістом до «загального документознавства». На відміну від колеґ, Н.М.Кушнарєнко ототожнює документологію *лише* (виділення – В.В.) із теорією документа – ядром документознавства, що вивчає «загальнотеоретичну проблематику»

ку, пов'язану із поняттєвим апаратом, функційним аналізом документів, вивченням їх характеристик як матеріальних об'єктів і зафіксованої у них інформації, питань типологізації і класифікації документів, їх параметрів і властивостей як засобів комунікації і елемента документних фондів»¹³. Докладний аналіз такого підходу до окреслення змісту і значення теорії документа увиразнює декілька очевидних, спонукальних до роздумів моментів. По-перше, документ представляється системним матеріальним об'єктом, носієм інформації (засіб комунікації), який для практичної зручності зазнає впорядкування між собою подібними, у вигляді систематизації і класифікації. По-друге, документ вивчається у «безперервному існуванні» – від моменту створення до потрапляння в документаційний (у Н.М.Кушнарєнко – документний) фонд. По-третє, опосередкована заувага про дослідження документа як процес передбачає наявність методичного арсеналу для провадження відповідних операцій, процедур, дій, спрямованих на його студіювання.

Для увиразнення змісту *загального документознавства* варто проаналізувати ще одне, за ознаками формальної логіки рівнозначне, відгалуження документознавства – *особливе*. Під «*особливим документознавством*» Н.М.Кушнарєнко розуміє науку, що вивчає «особливості, характерні для окремих типів і видів документів (книги, патенти, ноти, карти, кінофільми, оптичні диски і т.д.), окремі процеси документно-комунікаційної діяльності (документування, документовидання, документокористування)»¹⁴. Окрім цього, в особливому документознавстві Н.М.Кушнарєнко пропонує розпізнавати *спеціальне і часткове*. Витлумачуючи спеціальне документознавство як дисципліну, що вивчає особливості документів, котрі «є об'єктами бібліотечної, архівної, музейної справи, тобто специфіку документів, що функціонують в інформаційних центрах, бібліотеках, архівах, музеях і інших документно-комунікаційних структурах. ... *предметом спеціального документознавства* (виділення у Н.М.Кушнарєнко – В.Б.) може слугувати вивчення специфіки різних процесів документно-комунікаційної діяльності (документування, діловодство, фондознавство і т.д.)»¹⁵, дослідниця орієнтується на сфери функціонування документів, а не їх спеціальні види. Такий підхід можна пояснити розширеним тлумаченням змісту об'єкта документознавства. Утім, на наш погляд, навряд чи його можна визнати справедливим, оскільки на розмаїття документів, зосереджених у бібліотеках, музеях, архівах нашаровується ще й видова специфіка самих установ, що утруднює визначення об'єктно-предметної сфери спеціального документознавства. На наше глибоке переконання, і тут ми солідарні із С.Г.Кулєшовим і Г.М.Швецовою-Водкою, спеціальне документознавство має всебічно вивчати спеціальні види документів, незалежно від сфери їх побутування. Окрім цього, упадає в око нерівнозначний добір об'єктів процесу документно-комунікаційної діяльності – «документування, діловодство, фондознавство», типів і видів документів – «книги, патенти, ноти, карти, кінофільми, оптичні диски і т.д.»¹⁶, тоді, як їм належало бути поняттями однієї категорії. У першому випадку автор ставить в один ряд окремі види роботи з документами (документування), практичну сферу роботи з ними (діловодство), спеціальну галузь знань (фондознавство), а в іншому – види документів (книги, патенти), їх підвиди (кінофільм як різновид кінодокумента), особливі графічні знаки для фіксації музичної інформації (ноти) тощо. Порушення основоположного принципу логіки виокремлення складових одного ряду ставить під сумнів його логічність зв'язки.

Не зупиняючись на роз'ясненні часткового документознавства, Н.М.Кушнарєнко зауважує лише на його предметі (на нашу думку, правильніше було б це назвати об'єктом науки), котрий складають окремі види і різновиди документів¹⁷. Тримуючи курс на окремі види (різновиди) документів, до розряду часткового документознавства потрапляють книгознавство, патентознавство, картознавство то-

що, що теж викликає у більшості колеґ неоднозначну реакцію – від твердого заперечення (наприклад, С.Г.Кулешов) до умовного прийняття (М.С.Слободяник)¹⁸.

Намагаючись деталізувати сутність особливого документознавства, Н.М.Кушнарєнко вдається до виявлення критеріїв поділу його на окремі види. Підставою для визначення прикладів особливого документознавства стали «тип або вид документно-інформаційної системи (організації)», «вид документно-інформаційної діяльності», «вид, різновид документа»¹⁹. У першому випадку результатом поділу виступили бібліотекознавство, бібліографознавство, архівознавство, музеєзнавство, інформацієзнавство, у другому – документне фондознавство, каталогознавство, вчення про зберігання документів, діловодство, а у третьому – книго-, патенто-, карто-, кінознавство, галузеве документознавство. У кожному з них Н.М.Кушнарєнко залишає місце для вільних, інших варіацій «на тему» у вигляді типових для моменту лінгвістичних прийомів – «і т.[ак] д.[алі]», «і т.[ому] п.[одібне]». У цьому разі судити про можливі авторські доповнення непросто, проте варто сказати за переліки наукових дисциплін, запропоновані Н.М.Кушнарєнко, котрі ввійшли до складу особливого документознавства. Не вдаючись до детального аналізу кожної позиції, зауважимо, що список охоплює повноцінні, конституювані наукові дисципліни (архів-, книго-, патентознавство), галузі наукових знань (музеє-, картознавство), їх складові, сфери практичної роботи з документами (діловодство), і ті, галузі, які лише переживають період початкового становлення, або ж ті, що навряд чи можуть коли-небудь стати такими (вчення про зберігання документів).

Окремого коментаря заслуговує набір прикладів особливого документознавства, наприклад, потрапляння до одного переліку книго-, патенто-, карто-, кінознавства і галузевого документознавства, що, на наш погляд, виглядає не зовсім правомірним. На довершення міркувань про структуру документознавства, репрезентованих в аналізованому виданні, фрази «спеціальне і часткове документознавство є специфічним виявом загального» і «у сукупності із загальним особливе документознавство утворює єдине документознавство»²⁰ дещо суперечать заявленим раніше поглядам, або є не зовсім співвідносними чи супідрядними з ними. Так, зазначаючи про загальне й особливе (у складі спеціального й часткового) документознавства як рівнозначні відгалуження «єдиного документознавства», автор твердить про спеціальне й часткове документознавства як специфічний вияв загального, тим самим ускладнюючи розуміння відносин між ними.

Одним із центральних концептів розуміння змісту будь-якої науки є визначення її місця у системі суміжних і споріднених наук, галузей знань, міждисциплінарних зв'язків між ними. Тому привертає увагу бачення складу дисциплін, котрі, на думку дослідниці, визначають зміст і трансформують структуру документознавства. Точкою опертя суджень про зв'язки документознавства з іншими науками виступає положення про його «становлення ... як метанауки для всіх наук документно-комунікативного циклу» (виділення Н.М.Кушнарєнко – В.В.)²¹. До першого ряду наук, що найбільше впливають і визначають інтеграційний зміст документознавства, автор зараховує діловодство, книго-, бібліотеко-, бібліографо-, архівознавство, інформатику та ін. (тут збережено авторську послідовність).

При розширенні значенневих меж документознавства до нього, згідно з міркуваннями професора Н.М.Кушнарєнко, входять історичне джерелознавство, музеєзнавство, семіотика, текстологія, кодикологія та інші дисципліни²². У поясненнях зв'язків між науками дослідниця так само виявляє прихильність ідеї узагальнюючої науки про документ, яка «вивчає документ у цілому, його властивості, структуру, форму, мову документування, способи сприйняття і обробки інформації, зафіксованої на матеріальному носії»²³ і, таким чином, узагальнює здобутки кожної з дисциплін, котрі оперують документами як «об'єктами, ство-

реними спеціально для зберігання і передачі інформації»²⁴. Призначення документознавства як метанауки полягає у «збагаченні спеціальних і часткових дисциплін розробками кардинальних теоретико-методологічних проблем, ... методології», а ті, своєю чергою, продукують розмаїття часткових випадків підтвердження загальних схем, існуючих і народжуваних парадигм знань.

Упродовж 1997–2007 рр. Н.М.Кушнарєнко неодноразово зверталася до теми структури і змісту документознавства, конкретизуючи й увиразнюючи окремі його положення або ж власне їх бачення і розуміння²⁵. Очевидним є прагнення автора вибудувати структуру документознавства довкола єднання теорії документа й практики роботи з ним, ієрархізації їх частин, науки й освітньої діяльності²⁶, справжнім призначенням котрої є підготовка «нової генерації фахівців, які володіють інтегрованими і диференційованими знаннями в галузі документознавства та інформаційної діяльності»²⁷. Загалом Н.М.Кушнарєнко належать серйозні розвідки про структуру і зміст документознавства, сферу досліджень, їх головні напрями та завдання, функційну природу документів як явища культури, засобу комунікації і джерела інформації, загальну характеристику окремих видів документів.

Близькою за змістом до концепції документознавства Н.М.Кушнарєнко є концепція Г.М.Швецової-Водки, яку можна відстежити за багатьма працями 1990-х – початку 2000-х рр.²⁸ Г.М.Швецовій-Водці належить першість серед українських науковців у зверненні до документологічної проблематики²⁹. Утім, вона обрала доволі своєрідну позицію стосовно документології, відверто не оголошуючи себе ані її прихильником, ані противником. Як досліднику їй імпонують ідеї і відповідні документологічні засади теорії П.Отле³⁰, а у плані методології – міждисциплінарні пошуки відповіді на питання: «Що є документ?» – центральний об'єкт дослідження документознавства.

Робочу дефініцію документознавства Г.М.Швецова-Водка подає просто й лаконічно – «наука про документ (виділення Г.М.Швецової-Водки – В.В.), яка досліджує процеси створення і функціонування документів»³¹. Узагальнений образ історії документознавства складається із хронологічно послідовних етапів його представлення – від накопичення емпіричних знань про документ, їх диференціації й оформлення перших галузей наукових знань (дипломатика, палеографія, сфрагістика, археографія) до виникнення окремих наукових дисциплін. Такою справедливо називається документаційна наука чи документація П.Отле. Виклад розуміння, оцінювання бельгійським ученим значення ідей документації для наукових дисциплін, що мають справу з документами різного походження (бібліотечного, архівного, музейного), Г.М.Швецова-Водка продовжує історією інформаційної науки, інформатики, документалістики, які вважає генетично спорідненими. Історію документознавства, його загального і спеціального відгалужень дослідниця представляє у контексті світового розвитку наук про інформацію та специфіки середовища їх виникнення й еволюції у вітчизняному науковому просторі. Подібний підхід уможливив, уникаючи лінеарності, виважено представити історичні передумови становлення й основні етапи розвитку науки про документ, а з погляду методології сциєнтично підійти до з'ясування сенсу трансформаційних процесів її форми і змін у змісті. Автор неоднозначно оцінює існуючі версії документознавства (Н.Б.Зинов'єва, С.Г.Кулєшов, Н.М.Кушнарєнко, М.С.Слободяник та ін.)³², дискусії довкола документознавства та документології, яке різниться від концепцій інших учених. Примітною рисою суджень Г.М.Швецової-Водки про розвиток документознавства у другій половині ХХ ст. є очевидне прагнення узалежнити його від розвитку інших наук. Це відповідає загальновідомій аксіомі про міждисциплінарну природу сучасної науки. Відтак, на думку Г.М.Швецової-Водки, складно ігнорувати вплив

книго-, бібліотеко-, бібліографознавства на розвиток передусім загального документознавства.

Сприймаючи різні погляди стосовно оцінки нинішніх течій і шкіл в українському документознавстві, науковець переконаний в існуванні двох головних концепцій. Перша з них представлена *документологією*, що вивчає загальні проблеми визначення та функціонування документа у всіх сферах суспільної діяльності, а друга – *управлінським документознавством*, котре досліджує документи, які створюються у сфері управління, «якими опікується діловодство і які після виконання своєї основної функції надходять для зберігання в архів»³³. І хоча така репрезентація основних напрямів розвитку модерного документознавства дещо спрощена, утім, достовірна.

Залежно від розуміння змісту документознавства Г.М.Швецова-Водка розкриває його об'єкт, предмет вивчення і структуру³⁴. Провадячи розгорнутий аналіз визначень об'єктно-предметної сфери наукової дисципліни сучасними зарубіжними (Н.Б.Зинов'єва) і вітчизняними (С.Г.Кулешов, Н.М.Кушнарєнко, М.С.Слободяник) науковцями³⁵, та відзначаючи сильні і слабкі аспекти тверджень колег³⁶, Г.М.Швецова-Водка пропонує наступне бачення об'єкта документознавства – «документ як явище інформаційно-комунікаційної сфери діяльності суспільства» і його предмета – «визначення видів, структури і властивостей документа, а також закономірностей його створення та функціонування у суспільстві»³⁷. Додаткове пояснення об'єкта дисципліни дозволяє установити, що у розумінні Г.М.Швецової-Водки документознавство має вивчати не тільки сам документ як єдність інформаційної, матеріальної та знакової його складових, але й усі (виділення – В.В.) складові документальної інформаційної комунікації, що доводить близькість поглядів із концепцією документознавства Н.М.Кушнарєнко³⁸.

Структуру документознавства Г.М.Швецова-Водка узалежнює від «пересічення двох напрямів її диференціації» – аспектного й об'єктного. Історія документа, теорія документа, організація документаційної діяльності (створення та використання документа), методика або технологія її проведення, на думку дослідниці, є тими аспектами науки, які суттєво впливають на викристалізування її будови. Об'єктний напрям диференціації структури документознавства конкретизує її на рівні таких внутрішніх утворень: документ загалом як явище інформаційно-комунікаційної сфери діяльності суспільства (загальне документознавство) та окремі види документа, системи документації; окремі процеси й операції документаційної діяльності (спеціальне документознавство). Таке бачення структури цілком відповідає її об'єктно-предметному визначенню³⁹.

У межах самого документознавства Г.М.Швецова-Водка виокремлює загальну та спеціальну складові, які містять часткові дисципліни: теорія документа, теорія документних ресурсів, документна лінгвістика, документальні автоматизовані інформаційно-пошукові системи (АІПС), технологія збереження документів; і теорія документних потоків, управлінське документознавство, кінофотофонодокументознавство, електронне документознавство, картознавство, вчення про науково-технічну документацію, спеціальні види документів відповідно⁴⁰, чим продовжує обстоювати і розвивати висловлені раніше думки.

Порушуючи питання місця документознавства у системі наук⁴¹, науковець відштовхується від одночасної належності дисципліни до різних циклів наук⁴², що гарантує йому багатогранні міждисциплінарні зв'язки. Такими конгломератами у концепції документознавства Г.М.Швецової-Водки виступають: дисципліни, які вивчають сферу інформаційної комунікаційної діяльності суспільства; науки, що досліджують окремі види чи типи документів, їх функціонування у суспільстві (історичні, книгознавчі та ін.); дисципліни, котрі студіюють знакові системи і мову окремо (документна лінгвістика, теорія реда-

гування)⁴³. У кожній конкретній міждисциплінарній взаємодії документознавство займає іншу позицію і матиме відмінне значення для розвитку зв'язків.

Для унаочнення міркувань промовисто покажемо є перелік дисциплін, які, на думку Г.М.Швєцової-Водки, тісно пов'язані із документознавством. Примітно, що першими у цьому переліку називаються соціальна інформатика, книго-, бібліотеко- та бібліографознавство, і лише потім – історичне джерелознавство, архівознавство, теорія справочництва (діловодства). Це ще раз підкреслює тяжіння концепції шановної дослідниці до відомих зразків теорій, вибудованих на книгознавчо-бібліографічно-бібліотечнознавчому ґрунті. В унісон з нашим припущенням звучить авторська репліка про те, що основні проблеми загального документознавства (або документології) досліджуються переважно бібліотеко- та бібліографознавцями⁴⁴. Подібне міркування вмотивувало резонне зауваження, що загальні питання бібліографознавства чи книгознавства, які так активно досліджуються представниками цих наук, необов'язково є загальнодокументознавчими, інакше кажучи, загальні бібліографознавчі (чи книгознавчі) студії не завжди можуть виступати тотожними за визначенням і змістом із загальними документознавчими. Разом із тим неоднозначно вивіреном виглядає визначення супідрядності між окремими дисциплінами, з якими контактує документознавство. Пояснення цьому перебувають на поверхні суджень дослідниці – невизначеність змісту, статусу окремих дисциплін і їх структур через початок формування наук або ж часи революційних для них змін, як-от у випадку із книгознавством⁴⁵.

Пріоритетним у цій частині для Г.М.Швєцової-Водки є з'ясування змісту документології, інакше кажучи, пошук відповіді на затребувані часом питання: чи можна її ототожнювати із загальним документознавством; теорією документа; комплексом наук, що вивчають документ у всіх його зв'язках? Тут проступає виразне вподобання Г.М.Швєцовою-Водкою інформаційного підходу у визначенні природи, походження документології, її змісту, значення, статусу. Весь комплекс дисциплін, що досліджують інформацію, Г.М.Швєцова-Водка пропонує об'єднати назвою «інформологія» (наука про інформацію), а також поділити цей комплекс дисциплін на такі частини, як теорія інформації, інформатика соціальна й інформатика прикладна (комп'ютерна наука). Соціальну інформатику науковець прирівнює до теорії соціальних комунікацій і називає *ноокомунікологією*. У межах останньої Г.М.Швєцова-Водка виокремлює теорію соціальної інформації і документологію як комплекс наук про документ, який розглядається як засіб комунікації. Таким чином, концепція документології дослідниці демонструє тяжіння до інформаційних наук як засновкових для її розвитку, відкритість для новітніх інтерпретацій у рамках інтегральності гуманітаристики, парадоксально плідної співпраці цілковито протилежних тенденцій (диференційних і інтеграційних) розвитку наук про документ.

Відомим дослідником «нової версії» документознавства є М.С.Слободяник, який під «документознавством» розуміє «комплекс наукових дисциплін, орієнтованих на всебічне вивчення документа у широкому контексті; а також різноманітних утворень документів, що формують документну інфраструктуру суспільства» (виділено М.С.Слободяником – В.Б.)⁴⁶. Погодьмося із С.Г.Кулешовим, що таке визначення створює простір для умовиводів про «контекст» (імовірно, існування) документа, його «різноманітні утворення», котрі інституціоналізують документну інфраструктуру суспільства⁴⁷.

Родовий термін «комплекс» походить від латинського слова *complexus*, що первісно означало «поєднання, зв'язок». Із часом приходиться інше розуміння *комплексу* як сукупності предметів, дій, якостей чи явищ, що становлять *єдине ціле*⁴⁸. Тлумачення комплексу наук як єдиного цілого, логічно визначеного і

пов'язаного об'єднання закріпилося в наукознавстві. Інакше кажучи, твердження про документознавство як комплекс наукових дисциплін можна дешифрувати через думку про нього як про єдине, цілісне об'єднання наук, до того ж, не механічно сполучене і яке співіснує незалежно, а інтегроване за логікою комплексності. Таким чином, раціональним висновком із міркувань М.С.Слободяника є мимовільне визнання документознавства вже інтегрованою наукою і, звісно, про документ.

Оцінюючи тенденції розвитку вітчизняного документознавства у світовому процесі (із посиланням на П.Отле і теорію документації)⁴⁹, існування різних поглядів стосовно його структури, зокрема Н.М.Кушнаренко та С.Г.Кулешова⁵⁰, М.С.Слободяник окреслює власне бачення об'єктної сфери документознавства. Основоположним моментом при цьому виступає твердження про документ як центральний об'єкт науки⁵¹. Коментуючи зміст документа, дослідник окреслює суттєві моменти для розуміння дисципліни, що його вивчає. Передусім ідеться про чітке заперечення ототожнень документа й інформації, а також – документної, соціальної інформації. Дослідник аргументовано розвиває думку про те, що будь-яка документна інформація є соціальною, утім, не всяка соціальна інформація є документною⁵². Він твердить, що соціальна інформація стає документною лише у результаті специфічного виду людської діяльності – документування (фіксації інформації)⁵³, що підтверджує класичні постулати соціальної інформатики.

Прагнучи описати структуру документа як системи, М.С.Слободяник викремлює такі складові: матеріальний об'єкт, інформаційне наповнення і комунікаційна орієнтованість⁵⁴. Ця умова відбилася на авторському положенні стосовно того, що документознавство всебічно вивчає документ і сферу його функціонування, які взаємовитворюють зміст *один одного*. Тоді актуальним є питання про те, чи всі документи, згідно з концепцією М.С.Слободяника, є об'єктами вивчення документознавства? Пошуки відповіді на нього значно полегшує безпосередній коментар професора про те, що «документознавство вивчає максимально широке коло документів на різних носіях і потреби суспільства в інформації, що передається з допомогою цих документів у просторі і часі»⁵⁵. Відтак, фраза «максимально широке коло документів», відповідно до засад формальної логіки, означає, що багато, та далеко не всі документи є об'єктом вивчення документознавства. І лише перелік дисциплін, що складають, на думку професора, спеціальне відгалуження у документознавстві, дозволяє нам уточнити, які саме документи вивчає наука. З огляду на заявлений професором список маємо лише управлінський та електронний документи, що значно вужче, ніж у робочій програмі для студентів спеціальності «Документознавство та інформаційна діяльність» (2003 р.)⁵⁶. За таких умов дещо під великий сумнів підпадає статус документології як інтегральної (інтегруючої) дисципліни, котра мала б узагальнювати історичні, теоретичні, науково-методичні, технологічні надбання спеціальних видів документознавства. Щоправда, поза галузями знань, присвячених окремим видам документації, спеціальна частина містить ще й ті наукові дисципліни, зміст яких, швидше за все, пов'язаний із комунікативною функцією документів чи особливим статусом їх побутування. Це теорія документальних комунікацій, теорія документних потоків, документне фондознавство, що підтверджує висновок ученого про об'єктно-предметну сферу документознавства, основні завдання і напрями дослідження, сфокусовані на документі та документально-комунікаційній сфері суспільної діяльності. Наявність із-поміж складових документознавства документного фондознавства породжує думку про вплив бібліотекознавства на його структурування.

Власне, М.С.Слободяник не заперечує цього факту, пропонуючи «використовувати для розв'язання документознавчого завдання здобутки у царині визна-

чення структури книгознавства»⁵⁷. Очевидно, пропозиція варта уваги у наукознавчому аспекті, утім, справедливо буде, якщо не калькувати механічно досвід іншої науки, котра, за визначенням дослідника, має інший дисциплінарний обсяг. Таку невідповідність добре ілюструє випадок із тим самим документним фондознавством. Як зазначає С.Г.Кулешов, документаційні фонди, як факт, властиві бібліотекам, архівам, службам діловодства, а також службам науково-технічної інформації, музейним установам⁵⁸. У кожному конкретному випадку, залежно від сфери функціонування, очевидно є відмінність їх наукових засад комплектування, розміщення, обліку, користування тощо, а тому поєднання відповідних розділів бібліотеко-, архівознавства, теорії діловодства може бути тільки штучним⁵⁹.

Інформаційний підхід до тлумачення змісту основного об'єкта дослідження оприсутнив сутнісне розрізнення М.С.Слободяником документології й інформацієлогії⁶⁰. Намагання побудувати модель співвідношення призвело до твердження про фундаментальність інформацієлогії як науки для документознавства⁶¹. Приєднуємося до зауваження С.Г.Кулешова щодо сумнівності вторинності чи похідності, підпорядкованості документознавства почасти лише декларованій науці, теоретичні основи якої мають бути ще обговорені⁶². Ще складніше розібратися у цьому контексті стосовно характеру зв'язків між інформацієлогією, документологією і спеціальним документознавством і, знову ж таки, через нез'ясованість змісту і статусу кожного з них.

М.С.Слободяник також спробував з'ясувати предмет і проблематику досліджень спеціальних документознавчих дисциплін, місце і роль конкретних напрямів практичної діяльності для документально-комунікаційної сфери. Науковець встановив концепційну паралель між складовими спеціального відгалуження документознавства, зокрема теорією документальних комунікацій, документним фондознавством, теорією документних потоків, електронним і управлінським документознавством, теорією й історією діловодства у руслі спеціального документознавства⁶³. У наявному способі їх репрезентації зустрічаємо багато цікавих, оригінальних ідей, вартих продуктивного осмислення, прийняття і пропагування. Утім, констатуємо недостатність аргументів на користь безперечного схвалення пропонованої структури спеціального документознавства. Приєднуючись до міркувань колег, справедливо вкажемо на такі неоднозначні пояснення, наприклад, усталеності теорії документальних комунікацій і теорії документних потоків як наукових дисциплін, правомірності зарахування теорії й історії діловодства до спеціальних історичних дисциплін, узалежнення розвитку електронного документознавства лише від інформатики, бібліотекознавства, архівознавства, а управлінського – винятково від теорії менеджменту та інформацієлогії тощо. Прагнення «легітимізувати» авторську концепцію структури документознавства одночасно не ігнорує недостатню розробленість питання, а тому прикінцева фраза М.С.Слободяника про відкритість змінності пропонованого варіанта дисциплінарної форми існування документознавства фактично підтверджує сподівання науковця на увагу до власних міркувань і розгортання діалогу, конструктивну критику.

Представляється цікавим ще один напрямок творчого доробку М.С.Слободяника – його дослідження з документології, спрямовані на найбільші універсальні узагальнення, щоправда, неприйнятні для епохи постмодерну за визначенням⁶⁴. Проте позачасово актуальні питання стимулюють тяглість інтересу до універсальності⁶⁵.

Помітною статтю сучасного документознавства в Україні є С.Г.Кулешов. Ідеї цього теоретика, знаного дослідника у розв'язанні проблем практичної сфери роботи з документами, справляють значний вплив на розвиток документознавства. Із-поміж інших багатьох праць фахівця⁶⁶ на особливе поцінування за-

слуговує фундаментальна монографія з історії та теоретичних засад документознавства, що побачила світ у 2000 р. – «Документознавство: Історія. Теоретичні основи»⁶⁷. Незважаючи на те, що минуло майже десять років після її виходу, вона залишається базовою для апелювань багатьох вітчизняних і зарубіжних дослідників історії, теорії загального та спеціального документознавства, наділяючи їх праці впевненістю у власних міркуваннях, символічним рефреном діалогу, погоджень і заперечень. Пізніше з'являться інші наукові публікації, що розвинуть, деталізують і водночас узагальнять висловлені на сторінках монографії положення. Проте, їх об'єднує наскрізно оприсутнене авторське розуміння змісту документознавства, а «вірність» концепції постійно підтверджується новітніми розвідками. Завдяки їй С.Г.Кулешов спробував розв'язати дилему двоїстості цілісного і конкретного: документознавства як науки із двома відгалуженнями, що має два полярні джерела формування і розвитку – за рахунок спеціальних і узагальнюючих знань.

Переконання С.Г.Кулешова у тому, що поняття *загального** й *спеціального* документознавства повинно виходити з аналізу структури документознавства⁶⁸, робить вартим аналіз поглядів дослідника щодо внутрішньої організації змісту науки. Тому пізнання концепції документознавства С.Г.Кулешова має розпочинатися з аналізу бачення ним його внутрішньої будови, взаємозв'язку складових. Розмірковуючи стосовно структури, дослідник пропонує класичну схему аналізу науки у цьому випадку, вказуючи на загальну і спеціальну частини. Це стало підставою незгоди відомого вченого з Н.М.Кушнаренко, яка розрізняє загальне й особливе (спеціальне й часткове) документознавства⁶⁹. І суть заперечень криється зовсім не у виборі лексем, а у тому авторському змісті, що вони мають. Цілком погоджуємося із С.Г.Кулешовим, що документознавство у всіх своїх відгалуженнях повинно мати спільний зміст об'єкта і предмета, які розрізняються лише спеціалізацією об'єкта та предмета загального документознавства⁷⁰.

Репрезентацію змісту загального документознавства дослідник розвинув до конкретизації переліку тем, котрі покликана вивчати дисципліна – теорія документа, закономірності його генезису, еволюції, «загальні для всіх наук проблеми функціонування документів, практики їх створення і роботи з ними»⁷¹. Таке тлумачення загального документознавства зблизило позицію С.Г.Кулешова і Н.М.Кушнаренко у визначенні предмета студіювань. Відтак «**формування наукового знання про документ в єдності його інформаційної та матеріальної складових, закономірностей створення та функціонування документів у суспільстві**» (виділення – В.Б.)⁷² проголошується пріоритетним аспектом пізнавального процесу, тобто предметом документознавства (у розумінні загальної його частини чи документології).

Цікавими і раціонально виваженими є міркування С.Г.Кулешова про об'єкт документознавства. Ставлячись до об'єкта науки як складного утворення, дослідник вказує на існування головної або центральної його частини, а також на наявність другорядних компонентів. Головним об'єктом загального документознавства С.Г.Кулешов називає документ, а другорядними – сфери його створення та функціонування, користувача⁷³. Спеціальне документознавство, маючи вихідними об'єкт, предмет загального, у вивченні окремих видів документів, типів документації виявляє власний статус⁷⁴. До критеріїв спеціалізації досліджень документа С.Г.Кулешов зараховує зміст, зовнішню форму, номінали, жанри тощо. Спрямувавши зусилля на те, щоб виокремити види спеціального документознавства, дослідник пропонує за *ознакою змісту* – тематика чи

* С.Г.Кулешов ототожнює поняття «загальне документознавство» і «документологія». Цього ж погляду дотримується й автор статті.

галузь знань – назвати науково-технічне, управлінське, юридичне, медичне; *знаковою характеристикою інформації* – картографічне, нотне; *характеристиками зовнішньої форми, матеріального носія інформації* – кодикологію, папірологію, берестологію, електронне й кінофотофонодокументознавство, *жанровою ознакою* – епістолологію, літописознавство, дипломатику тощо⁷⁵. З огляду на це, С.Г.Кулешов ставить під сумнів можливість об'єднання згаданих дисциплін у межах однієї науки, проте декларує загальне документознавство як певну сукупність спільних для них знань про зовнішню форму, зміст, функції документа, класифікації та типології, закономірності еволюції, функціонування, універсальні технології роботи з документами⁷⁶. За С.Г.Кулешовим, загальне документознавство є «метанауковою надбудовою», «метанаукою» «для всіх наук документально-комунікаційного циклу»⁷⁷. Уведення до обігу подібного тлумачення загального документознавства вимагає конкретизації термінів-словосполучень – «метанаукова надбудова» і «науки документально-комунікаційного циклу». З'ясування їх змісту потребує додаткових досліджень, оскільки зближення позицій науковців щодо сприйняття, розуміння й оперування ними не відбулося.

Якщо прийняти статус документології як метанаукової надбудови для усіх наук документально-комунікаційного циклу, то яким чином варто тлумачити зміст документознавства, складовою якого виступає загальне документознавство, і чи є воно надбудовою, а чи базисом для документознавчої науки? Відкритість цих і інших питань вказує на непростий період в еволюції модерного документознавства, коли накопичення знань потребує наукової систематизації, що опосередковано позначається на виборі напрямів майбутнього розвитку науки, ідеалах і нормах наукового пошуку. Важливо зауважити, що автор терміна «*документоведение*» (україномовний варіант – «документознавство») К.Г.Мітяєв спочатку ототожнював його із загальним або управлінським документознавством⁷⁸. Пізніше К.Г.Мітяєв відзначить перспективність метанаукового змісту документознавства, покликаною «розробляти загальні питання теорії документакопичення і практику документування у всіх сферах діяльності людини, узагальнювати результати досліджень документів в усіх сферах гуманітарних і технічних наук»⁷⁹, створивши прецедент обговорення перспектив метанауки про документ. У цьому контексті слушною видається думка, що розширення об'єкта і зміна ракурсу предмета вивчення документознавства у 1970–1980-х рр. відбувається через зміщення значеннєвих акцентів у розумінні документа, розпорошеність і хаотичність ідей наукової інформатики, інших дисциплін і галузей знань, які переживали становлення у зазначений час, взаємно впливаючи і породжуючи один одного, творячи те, що знаходилося «*перед усім*», інакше кажучи, передувало тому, чим стало документознавство у 1990–2000-х рр. І суть проблеми не в апіорності тих чи інших ідей, які детермінували розвиток дисципліни у майбутньому, а у внутрішній природі, що завдяки міждисциплінарним інвазіям, глибшій динаміці галузевих запозичень, адаптації досягнень зарубіжного досвіду й модулює мультисемантичність змісту документознавства.

У 2000-х рр. за авторством С.Г.Кулешова з'явилися контраверсійні для вітчизняної науки студії із загального документознавства, котрі продовжують інтерпретувати його як сукупність наукових знань про документ. Окреслення значеннєвих меж документології, визначення її змісту, співвідношення зі спеціальними документознавчими галузями знань – такими є основні теми міркувань дослідника. Незважаючи на нетривале перебування розвідок у науковому обігові, вони вже встигли помітно «розсіятися» у засобах формальної наукової комунікації, стати хрестоматійним джерелом посилань і цитувань для фахівців⁸⁰. Розвиваючи діалог з архівістами, документо-, бібліографо- і бібліоте-

кознавцями, дослідник невідступно наслідуює проголошені раніше постулати, вивіряючи їх з ідеями, документологічними концепціями Б.І.Ілізарова, Н.М.Кушнарєнко, М.С.Слободяника, А.М.Сокової, Ю.М.Столярова, Г.М.Швецової-Водки та ін. В останній за часом появи праці С.Г.Кулєшова моделюються два основних шляхи організації дискурсу – «документологія як узагальнена історія і теорія документа має право на життя» і «саме ... високий рівень узагальнення і неоднаковий характер низки закономірностей у функціонуванні різних «форм» документа не гарантує їй право бути окремою науковою дисципліною»⁸¹. На цій підставі триває ствердження можливості існування документології як сукупності наукових знань з історії та теорії документа, «розділ загального документознавства у межах самого документознавства», «теоретико-методологічна частина документознавства», а у стосунку навчального курсу «загальне документознавство (документологія) є пропедевтичною дисципліною», опанування якою покликане передувати спеціальним чи галузевим напрямом документознавства⁸². Чи не вперше у вітчизняній науці було висловлено думку про відносність спеціального документознавства. Ідеться про те, що кожен вид документознавства може виступати загальним для тих, що зростуть на його ґрунті⁸³. Наприклад, управлінське документознавство ідентифікують як спеціальне, проте для кадрового, банківського чи іншого документознавства воно буде загальним.

Відгукуючись про окремі модерні бажання колеґ утвердити документологію як наукову і навчальну дисципліну, а також наукову спеціальність, відшукати практичну сферу апробації її ідей чи терени їх продукування, С.Г.Кулєшов виступив рішуче проти того, щоб вважати такими, наприклад, «Документографію» чи «Загальне фондознавство», зміст яких зводиться до описування документів (бібліографічних, археографічних, архівних, музейних) і організації одиниць зберігання в архівах, службах діловодства, бібліотеках, органах інформації, музеях тощо. Аргументація позиції полягає в тому, що кількість відмінних рис у цих процесах значно переважає над об'єднувачими тенденціями, а, відтак, зазначені курси навряд чи можуть ілюструвати практичні засади документології⁸⁴. Підтвердженням справедливості суджень виступив досвід 1920-х рр., коли лише спробували адаптувати способи класифікування й індексування УДК у діловодстві й архівній справі⁸⁵.

Поширення електронних документів і створення загальних електронних інформаційних ресурсів «безвідносно від видів джерел інформації», на думку С.Г.Кулєшова, має суттєво вплинути на дискусію стосовно перспектив документології, яка за цих умов набуває цілком реальних обрисів⁸⁶. Дійсно, існування управлінського, картографічного, музичного чи науково-технічного документа в електронному вигляді порушує питання узагальнень знань про всі види документів, екстраполюючи на новітню форму їх існування. Проте зауважмо на некоректності рівнозначного оперування різними категоріями понять при намаганні продемонструвати перспективність у руслі розвитку електронних документів документології.

Ще один аспект для розуміння концепції документознавства С.Г.Кулєшова має важливе значення – це трактування ним завдань науки і міжгалузевих зв'язків. Із-поміж магістральних дослідницьких завдань документології (загального документознавства) учений називає такі: 1) розроблення поняттєво-категоріального апарату науки; 2) вивчення комплексу характеристик документа (зміст, зовнішня форма, функції, властивості)⁸⁷. Розмаїття теоретичних і практичних, ретроспективних і актуальних, методологічних і технологічних аспектів студіювання документа зумовлює характер, зміст і значення зв'язків документознавства з іншими науками, зокрема семіотикою, інформологією, мовознавством (студіювання характеристик змісту); інформатикою (вивчення характеристики зовнішньої форми документа); філософією, культурологією, загаль-

ною теорією комунікації, соціологією, історичним джерелознавством (дослідження документа як засобу соціальної пам'яті чи свідчення, комунікації) тощо. Така ситуація породжує численні міжгалузеві інтеграційні процеси, які водночас посилюють тенденції дисциплінарної ідентифікації. Зв'язки загального документознавства з іншими галузями знань не тільки відкривають обрії для безмежної кількості варіацій досліджень об'єкта, предмета пізнання, але й проважують наукову спільноту стратегічно підтримувати сталий статус, здійснюючи фундаментальні теоретичні узагальнення результатів міждисциплінарного спілкування.

Розгляду теоретичних основ спеціального документознавства С.Г.Кулешов присвятив окремий розділ монографії з аналогічною назвою, в якому завдяки глибокому історіографічному екскурсу ґрунтовно представлено його об'єкт, предмет і завдання. Монографія дослідника стала чи не першим випадком узагальнення історичного і теоретичного (теоретико-фундаментального і теоретико-прикладного) аспектів спеціального відгалуження документознавчої науки у вітчизняній науці.

Єдиним конституційованим видом спеціального документознавства С.Г.Кулешов називає управлінське документознавство⁸⁸, незмінно при цьому постулюючи три основні напрями його досліджень, що відповідають структурі об'єкта і змісту предмета. Це – теорія документа; історія документа; практична робота з документами⁸⁹. Окреслення змісту кожного компонента відбувається завдяки переліку їх завдань. Для *теорії документа* такими є дослідження сутності, функційності, властивостей управлінського документа, документної інформації, уніфікованих моделей документів та їх систем, а також класифікаційних, типологічних, термінологічних проблем; *історії документа* – вивчення генезису управлінського документа, еволюції характеристик змісту і форми управлінських документів, формування і розвитку їхніх видів і типів, виявлення закономірностей цих процесів, дослідження історичних умов створення та функціонування управлінської документації, а *технологічних* – вироблення раціональних наукових методик створення документів і керування документаційними процесами загалом⁹⁰. Власне, класичний підхід до розуміння змісту науки, який знайшов місце у відомій монографії, чітко відбився у трьох найважливіших складових спеціального документознавства (історія, теорія, методика), а специфіка об'єкта і предмета галузевих досліджень зумовили їх сутнісне наповнення.

До порушеної у монографії проблеми співвідношення загального і спеціального, тлумачення їх змісту С.Г.Кулешов буде повертатися неодноразово, що відіб'ється у відомій дискусії зі М.С.Слободяником стосовно структури документознавства⁹¹, а також резонансних публікаціях у фаховій періодиці, виступах на наукових форумах, котрі конкретизували і деталізували висловлені раніше міркування. Багаторічні творчі пошуки переконали вченого у тому, що кожен із видів традиційного (спеціального) документознавства складається із таких розділів: «Основні етапи розвитку документа», «Функції документа», «Концепції документа», «Типологія документа», «Проблеми створення, функціонування і зберігання документа». Це пояснюється спільністю теоретичних проблем, пов'язаних з осягненням документа як суспільного феномена, документуванням, функціонуванням і організацією роботи зі спеціальними видами документів⁹².

Принагідно зауважимо, вивіряючи поступальний рух роздумів С.Г.Кулешова із формальною логікою, що з усіх можливих варіантів спеціального документознавства існує лише управлінське, а щодо загального документознавства, котре ототожнюється із документологією, то йому так само ще належить утвердитися. Отже, за таких умов побутуюче у вітчизняному науковому просторі документознавство можна назвати управлінським, відмовляючи при цьому іншим «документознавствам» (які, до того ж, перебувають у стадії становлення) у ста-

тусі загального чи спеціального. Тому, з огляду на відсутність: 1) сформованих видів спеціального документознавства і 2) документології, оскільки їй належить не теперішнє, а майбутнє, резонно не відкидати класичне ставлення до структури і змісту науки у традиційному, суто управлінському (чи «адміністративному») розумінні.

Таким чином, особливістю побутування українського документознавства наприкінці ХХ – на початку ХХІ ст. стала дискусія між прихильниками *традиційного й альтернативного/нетрадиційного/загального документознавства*. Аналізуючи її значення для розвитку документознавства С.Г.Кулешов вважає, що якби ситуація довкола цього мала діалогічний характер, то довелося б уникнути однобічної інтерпретації змісту документознавства, а також оперування такими методологічними підходами, що зорієнтовані винятково на аналітико-синтетичне опрацювання документів із позицій бібліотечно-бібліографічної та науково-інформаційної діяльності⁹³. Коментуючи протистояння прихильників класичного документознавства і документології, висловимо сміливе твердження про співучасть одних і інших в їх конституванні і розвитку.

Заручившись підтримкою Г.-Г.Гадамера, дозволимо припустити, що роздуми будь-якого критика ніколи не є «вільними» від думки його опонентів. Відтак, незгода М.С.Слободяника, С.Г.Кулешова, Г.М.Швецової-Водки, Н.М.Кушнарєнко у питаннях змісту документознавства й перспектив його розвитку виступає моментом єднання щонайменше на рівні обговорення спільних проблем. Висловимо ще одне міркування. Якщо представники традиційного документознавства поки що сприймають документологію як академічне явище, то самі провідники його нової версії здебільшого мислять категорією практики роботи з документами, що й засвідчує їх орієнтація на знаходження підтверджень власних ідей серед практичної сфери функціонування інформаційних, бібліотечно-бібліографічних наук, діловодства тощо. Вочевидь, їх дискусія має продукуючий характер і є необхідною умовою всебічного розвитку наук документально-комунікаційного циклу.

Осмыслюючи спостереження над основними тенденціями еволюції науки останніх двох десятиріч, очевидним є прагнення розмежувати значення змісту спеціальних і загальних відгалужень документознавства за рахунок окреслення об'єктно-предметної сфери досліджень, значення змісту, напрямів, завдань і методології побудувати оптимальну модель їх співіснування і взаємозбагачення. Різні вектори розвитку загального і спеціального документознавства продукують відмінну проблематику досліджень. Назагал перспективними залишаються дослідження генези документа, еволюції його форми і змісту, історичних умов створення та побутування документів; вивчення документації як інформаційного ресурсу суспільства, явища культури, елемента соціальної пам'яті, «життєвого циклу документів», природи функційності документа; вирішення термінологічних, класифікаційних питань, співвідношення варіантів розвитку традиційної й електронної документації, вироблення раціональних методик її створення та забезпечення функціонування. Активізація спільних зусиль істориків, документознавців, архівістів, джерело-, книго- і бібліотекознавців, представників інших наук документально-комунікаційного циклу сприятиме успішному їх розв'язанню, забезпечить позитивну перспективу розвитку науки.

¹ Кулешов С.Г. Документознавство: історія. Теоретичні основи. – К., 2000. – С.29.

² Там само.

³ Калакура Я.С., Щербак М.Г. 60 років підготовки архівістів у Київському національному університеті імені Тараса Шевченка // Бібліотекознавство. Документознавство. Інформологія. – 2004. – №1. – С.81–87; Стрельський В. Нове в роботі кафедри архіво-

знавства та допоміжних історичних дисциплін Київського державного університету ім. Т.Г. Шевченка // *Архіви України*. – 1971. – №5. – С.14–17.

⁴ *Кулешов С.Г.* Документознавство: історія. Теоретичні основи ... – С.29.

⁵ *Дмитрієнко М.* До питання про сучасні проблеми джерелознавства // *Архіви України*. – 1971. – №4. – С.3–13.

⁶ Центральний державний історичний архів України у м. Львові. – Ф.Р.1. – Оп.1. – Спр.1184. – Арк.25–26; *Вавричин М.Г.* Семінар з архівознавства та спеціальних історичних дисциплін у ЦДІА УРСР у м. Львові // *Архіви України*. – 1973. – №3. – С.90–95; *Врадій Н.Ф.* Науково-методичний кабінет із спеціальних історичних дисциплін у ЦДІА УРСР у м. Львові // *Архіви України*. – 1986. – №6. – С.36–37; *Її ж.* Центральний державний історичний архів УРСР у м. Львові // Третя республіканська наукова конференція з архівознавства та інших спеціальних історичних дисциплін. Перша секція. Архівознавство. – К., 1968. – С.22–42. *Захарчишина П.* Наукова рада з питань розвитку допоміжних історичних дисциплін // Науково-інформаційний бюлетень АУ при Раді Міністрів УРСР. – 1962. – №2. – С.51–53 та ін.

⁷ *Зворський С.Л.* Перший рік діяльності спеціалізованої вченої ради із захисту дисертацій в УНДІАСД // Студії з архівної справи та документознавства (далі – Студії...). – 2004. – Т.11. – С.273–275; *Його ж.* У спеціалізованій вченій раді УНДІАСД // Студії... – 2004. – Т.12. – С.248–250.

⁸ *Кушнарєнко Н.Н.* Документоведение: учеб., 2-е изд., перераб. и дополн. – К., 2000. – 486 с.

⁹ Там же. – С.148.

¹⁰ Там же. – С.152.

¹¹ Там же. – С.153.

¹² Там же.

¹³ Там же. – С.153–154.

¹⁴ Там же. – С.155.

¹⁵ Там же.

¹⁶ Там же.

¹⁷ Там же.

¹⁸ *Кулешов С.* Новий погляд на структуру документознавства // Вісник Книжкової палати. – 2003. – №10. – С.24–27; *Слободяник М.* Структура сучасного документознавства // Там само. – №4. – С.18–21.

¹⁹ *Кушнарєнко Н.Н.* Документоведение... – С.154.

²⁰ Там же. – С.155.

²¹ Там же.

²² Там же. – С.156.

²³ Там же. – С.157.

²⁴ Там же. – С.156.

²⁵ *Кушнарєнко Н.М.* Концепція документознавства Н.М.Кушнарєнко: зміст і напрями еволюції // Вісник Харк. держ. академії культури. – 2008. – Вип.23. – С.92–93.

²⁶ *Кушнарєнко Н.М.* Внутріпредметна і міжпредметна інтеграція дисциплін документознавчого циклу // Вісн. Харк. держ. академії культури. – Х., 2003. – Вип.11. – С.106–114.

²⁷ Там само. – С.106.

²⁸ *Швецова-Водка Г.М.* Можливі шляхи розвитку терміносистеми документознавства // Термінологія документознавства та суміжних галузей знань: Зб наук. праць / Київський нац. ун-т культури і мистецтв; Інститут державного управління і права. За заг. ред. В.В.Бездрабко. – К., 2008. – Вип.2. – С.96–105; *Її ж.* Методи документознавства // Бібліотекознавство. Документознавство. Інформологія. – 2007. – №3. – С.81–85; *Її ж.* Документознавство: Навч. посіб. – К.: Знання, 2007. – 398 с.; *Її ж.* Визначення документа // Термінологія документознавства та суміжних галузей знань: Зб наук. праць / Київський нац. ун-т культури і мистецтв; Інститут державного управління і права. За заг. ред. В.В.Бездрабко. – К., 2007. – Вип.1. – С.105–116; *Її ж.* Структура документознавства і його місце серед суміжних наукових дисциплін // Студії з архівної справи та документознавства. – 2004. – Т.12. – С.120–125; *Ей же.* Некоторые дискуссионные вопросы типологической классификации документов // Книга: исслед. и материалы. – Москва, 2002. – Сб.80. – С.186–187; *Її ж.* Види інформації // Вісн. Харківської

державної академії культури. – 2001. – Вип.6. – С.233–241; *Її ж.* Інформаційна діяльність бібліотеки: термінологічний підхід // Наук. праці НБУВ. – К., 1998. – Вип.1. – С.242–246; *Ей же.* Документный или документальный? Подход не может быть формальным // Библиография. – 1997. – №5. – С.33–37; *Ей же.* Книга в социокультурном пространстве // Книга: исслед. и материалы. – Москва, 1996. – Сб.72. – С.299–304; *Ей же.* Инфокуант, документ или книга? // Библиография – 1995. – №2. – С.22–33; *Ей же.* Функциональная сущность и свойства книги // Книга: исслед. и материалы. – Москва, 1995. – Сб.71. – С.69–96; *Її ж.* Функційне визначення документа // Духовне відродження культури України: традиції, сучасність: Матеріали і тези міжнар. наук.-практ. конф., 16–18 трав. 1994 р. / РДК та ін. – Рівне, 1994. – С.126–127; *Ей же.* Книга и документ: соотношение понятий // Книга: исслед. и материалы. – Москва, 1994. – Сб.68. – С.19–37; *Ей же.* Функции и свойства документа в системе социальных коммуникаций // Книга: исслед. и материалы. – Москва, 1994. – Сб.69. – С.37–57; *Її ж.* Про визначення поняття «документальна пам'ятка» // Проблеми викладання фольклору, етнології у вузах, ліцеях, школах України: Матеріали та тези наук.-метод конф., 17–19 травня 1993 р. / РДК та ін. – Рівне, 1993. – С.10–11; *Її ж.* Типологія документа: Навч. посіб. для ін-тів культури. – К.: Книжк. палата України, 1998. – 79 с.; *Її ж.* Типологія книги: Навч. посіб. для студ. вищих навч. закладів культури і мистецтв / РДК. – К.: Книжк. палата України, 1999. – 68 с. та ін.

²⁹ *Швецова-Водка Г.Н.* Определение документа в документационно-информационной науке. – Ленинград, 1991. – 44 с.

³⁰ Див.: *Бездрабко В.В.* П.Отле та документаційна наука ХХ ст. // Культурологічний вісник: Науково-теоретичний щорічник Нижньої Наддніпряниці. – Запоріжжя, 2008. – №21. – С.65–73.

³¹ *Швецова-Водка Г.М.* Документознавство: Навч. посіб. – К.: Знання, 2007. – С.181.

³² Там само. – С.184–187.

³³ Там само. – С.185.

³⁴ Там само. – С.187–197.

³⁵ *Зиновьева Н.В.* Документоведение: Учеб.-метод. пособие. – Москва, 2001. – 208 с.; *Кулешов С.Г.* Документознавство: історія. Теоретичні основи / Держкомархів України. УНДІАСД; Держ. академія керівних кадрів культури і мистецтв. – К., 2000. – 161 с.; *Його ж.* Новий погляд на структуру документознавства // Вісн. Книжк. палати. – 2003. – №10. – С.24–27; *Кушнарєнко Н.Н.* Документоведение: Учеб., 2-е изд., перераб. и дополн. – К., 2000. – 460 с.; *Її ж.* Внутріпредметна і міжпредметна інтеграція дисциплін документознавчого циклу // Вісн. Харк. держ. академії культури. – Х., 2003. – Вип.11. – С.106–114; *Слободяник М.С.* Структура сучасного документознавства // Вісн. Книжк. палати. – 2003. – №4. – С.18–21; *Його ж.* Документологія: зміст, перспективи // Бібліотекознавство. Документознавство. Інформологія. – 2004. – №4. – С.4–9 та ін.

³⁶ Зміст основних зауважень стосується невизначеності статусу окремих дисциплін, запропонованих у складі документознавства, а також визначення змісту документології, співвідношення між ними. Наприклад, у випадку розгляду концепції документознавства М.С.Слободяника Г.М.Швецова-Водка зауважує на необхідності точнішого окреслення змісту теорії документальних комунікацій, теорії документних потоків, документного фондознавства (див.: *Швецова-Водка Г.М.* Документознавство... – С.194–195).

³⁷ *Швецова-Водка Г.М.* Документознавство... – С.196.

³⁸ Там само.

³⁹ Там само. – С.197.

⁴⁰ Там само. – С.205.

⁴¹ Там само. – С.197–207.

⁴² Там само. – С.200.

⁴³ Там само. – С.201.

⁴⁴ Там само. – С.199.

⁴⁵ *Виноградова Е.Б.* Зачем книговедению документологическая линейка // Науч. и техн. б-ки. – 2006. – №2. – С.82–86; *Добровольский В.В.* Грустные результаты беспредметной дискуссии (по поводу публикаций Ю.Н.Столярова в сборнике «Научные и технические библиотеки», 2004, №4) // Науч. и техн. б-ки. – 2005. – №4. – С.92–98; *Низо-*

вой Н.А. Борьба за научную истину или за место под солнцем?: Научные и нравственные аспекты дискуссии между книговедами и документоведами // Библиография. – 2006. – №5. – С.39–51; Полтавская Е.И. Стоит ли ломать копьё? (в продолжение дискуссии по сущностным вопросам библиотековедения) // Библиотековедение. – 2004. – №4. – С.42; Столяров Ю.А. Разъяснения даны. Вопросы остались // Науч. и техн. б-ки. – 2005. – №4. – С.99–102; Его же. О дисциплинах общепрофессионального и специального в проекте учебного направления «Библиотечно-информационная деятельность» // Науч. и техн. б-ки. – 2004. – №4. – С.13–19 та ін.

⁴⁶ Слободяник М. Структура сучасного документознавства... – С.19.

⁴⁷ Кулешов С.Г. Новый взгляд на структуру документознавства // Вісн. Книжк. палати. – 2003. – №10. – С.26.

⁴⁸ Словник іншомовних слів / За ред. акад. О.С.Мельничука. – К., 1985. – С.431.

⁴⁹ Слободяник М. Структура сучасного документознавства... – С.18.

⁵⁰ Там само. – С.18–21.

⁵¹ Там само.

⁵² Там само.

⁵³ Там само. – С.18–19.

⁵⁴ Там само. – С.19.

⁵⁵ Там само. – С.18.

⁵⁶ Документознавство: Робоча програма для студентів спеціальності 7.020105 «Документознавство та інформаційна діяльність» / Уклад. М.С.Слободяник. – К., 2003. – С.3.

⁵⁷ Слободяник М. Структура сучасного документознавства... – С.19.

⁵⁸ Кулешов С.Г. Новый взгляд на структуру документознавства... – С.26.

⁵⁹ Там само.

⁶⁰ Нам звичніше вживання терміна «інформологія».

⁶¹ Слободяник М. Структура сучасного документознавства... – С.19.

⁶² Кулешов С.Г. Новый взгляд на структуру документознавства... – С.25.

⁶³ Слободяник М. Структура сучасного документознавства... – С.19–21.

⁶⁴ Бездрабко В.В. Модерна «документологічна дискусія» у документознавстві, або Про роль особи й об'єктивної реальності у науці // Термінологія документознавства та суміжних галузей знань: Зб. наук. праць / Київ. нац. ун-т культури і мистецтв; Інститут державного управління і права. За заг. ред. В.В.Бездрабко. – К., 2008. – Вип.2. – С.21–25.

⁶⁵ Див.: Слободяник М.С. Формування загальної теорії документа: історія, сучасність, перспективи // Документознавство. Бібліотекознавство. Інформаційна діяльність: проблеми науки, освіти, практики: Матеріали ІV міжнар. наук.-практ. конф. Київ, 21–23 травня 2007 р. – К., 2007. – С.3–4; Його ж. Документологія: зміст, перспективи // Бібліотекознавство. Документознавство. Інформологія. – 2004. – №4. – С.4–9; Його ж. Документологія як наукова і навчальна дисципліна // Документознавство. Бібліотекознавство. Інформаційна діяльність: проблеми науки, освіти, практики: Матеріали міжнар. наук.-практ. конф., 25–26 травня 2004 р. – К., 2004. – С.15; Його ж. Документологія // Українська архівна енциклопедія: Д–М: Робочий зошит. – К., 2006. – С.131–133 та ін.

⁶⁶ Кулешов С.Г. О понятии электронный документ // Документация в информационном обществе: электронное делопроизводство и электронный архив: Докл. и сообщения на VI междунар. науч.-практ. конф. – Москва, 2000. – С.54–57; Його ж. Историчне документознавство: зміст та основні завдання наукового напрямку (до постановки проблеми) // Архіви України. – 1998. – №1–6. – С.9–18; Его же. Документ как исторический источник // Докл. и тез. всерос. конф. «Архивоведение и источниковедение отечественной истории. Проблемы взаимодействия на современном этапе». – Москва, 1999. – С.95–99; Його ж. Українське документознавство: сучасний стан та перспективи розвитку // Студії з архівної справи та документознавства. – 1999. – Т.4. – С.201–204; Його ж. Чи входить книгознавство у документознавство (до проблеми структуризації документознавства) // Бібліотечний вісник. – 1999. – №5. – С.95–99; Його ж. Концепції документа як засобу соціальних комунікацій // Вісн. Харк. держ. академії культури. – 1999. – Вип.1. – С.81–88; Його ж. Організація функціонування документальних інформаційно-пошукових систем: Препринт. – К.: УДНДІАСД, 1998. – 26 с.; Його ж. Про базові поняття документознавства // Студії з архівної справи та документознавства. – 1997. –

Т.2. – С.72–75; *Його ж.* Документознавство в системі наук документально-комунікативного циклу // Наук. доп. Всеукр. конф. «Українське архівознавство: історія, сучасний стан та перспективи». – Ч.2. – К., 1997. – С.37–40; *Його ж.* Про значення поняття «документ» // Бібліотечний вісник. – 1995. – №1. – С.1–4 та ін.

⁶⁷ *Кулешов С.Г.* Документознавство: історія. Теоретичні основи. – К., 2000. – 163 с.

⁶⁸ Там само. – С.38.

⁶⁹ *Кушнарєнко Н.Н.* Документоведение... . – С.125–126.

⁷⁰ *Кулешов С.Г.* Документознавство: історія. Теоретичні основи. – С.39.

⁷¹ Там само. – С.46.

⁷² Там само. – С.43.

⁷³ Там само. – С.40.

⁷⁴ Там само. – С.43.

⁷⁵ Там само.

⁷⁶ Там само.

⁷⁷ Там само. – С.43, 45.

⁷⁸ *Бездрабко В.В.* Управлінське документознавство: Навч. посіб. – К., 2006. – С.18.

⁷⁹ *Автократов В.Н., Банасюкевич В.Д., Сокова А.Н.* Основные направления развития документоведения // Теоретические проблемы документоведения: Тез. докл. и сообщ. к теор. семинару (март 1975 г.) / ВНИИДАД. – Москва, 1975. – С.35.

⁸⁰ *Кулешов С.Г.* Проект концепції розвитку документознавства в Україні (матеріал для обговорення) // Архівознавство. Археографія. Джерелознавство: міжвідомч. збірн. наук. праць. – Вип.9. – К., 2007. – С.89; *Його ж.* Документологія як навчальний курс та наукова дисципліна // Студії з архівної справи та документознавства. – 2006. – Т.14. – С.58–61. [Короткий виклад виступу на Міжнародній науково-теоретичній конференції «Актуальні проблеми державного управління та документно-інформаційного забезпечення апарату влади» (25–26 квітня 2006 р., м. Київ)].

⁸¹ *Кулешов С.Г.* Документологія як навчальний курс та наукова дисципліна // Студії з архівної справи та документознавства. – 2006. – Т.14. – С.59.

⁸² Там само. – С.60.

⁸³ Там само.

⁸⁴ Там само.

⁸⁵ Там само.

⁸⁶ Там само.

⁸⁷ *Кулешов С.Г.* Документознавство: історія. Теоретичні основи. – К., 2000. – С.48.

⁸⁸ Адаптований матеріал для однойменного курсу з управлінського документознавства міститься у відповідному навчальному посібникові, в якому вперше в історії вітчизняного документознавства комплексно репрезентовано основи його історії, теорії, зокрема, такі вузлові питання – термінологія, класифікація управлінських документів, уніфікація та стандартизація управлінської документації, керування документаційними процесами за кордоном (див.: *Кулешов С.Г.* Управлінське документознавство: Навч. посіб. – К., 2003. – 57 с.).

⁸⁹ *Кулешов С.Г.* Документознавство: історія. Теоретичні основи. – К., 2000. – С.115.

⁹⁰ Там само.

⁹¹ *Кулешов С.* Новий погляд на структуру документознавства // Вісн. Книжк. палати. – 2003. – №10. – С.24–27; *Слободяник М.* Структура сучасного документознавства // Вісн. Книжк. палати. – 2003. – №4. – С.18–21.

⁹² *Кулешов С.Г.* Проект концепції розвитку документознавства в Україні (матеріал для обговорення) // Архівознавство. Археографія. Джерелознавство: Міжвідомч. збірн. наук. праць. – Вип.9. – К., 2007. – С.82.

⁹³ Там само. – С.90–91.

The modern concepts of documentary studies development represented in the works of Ukrainian prominent researchers have been analyzed in the article. The peculiar, different and common approaches in their interpreting of the content of documentary science, discipline structure understanding, subject-object sphere, interdisciplinary links, and development prospects have been highlighted.

М.Ф.Дмитрієнко, В.В.Томазов*

МАТЕРІАЛИ ДО ГЕНЕАЛОГІЇ ПАТОНІВ

У статті на ґрунтовній джерельній базі відтворюється історія славетного роду Патонів, що відіграв визначну роль в історії, науці й культурі України та Росії. Більшість архівних матеріалів уводяться до наукового обігу вперше.

Зміна соціально-політичного устрою на території колишньої Російської імперії трагічно позначилася на розвитку вітчизняної генеалогії. Її почали вважати дисципліною, що «скомпрометувала» себе вивченням родоводів винятково аристократичних родів, тож вона не мала права на розвиток і взагалі на існування.

Тому з 20-х років ХХ ст. на теренах Росії, відповідно і в Україні, почався її відчутний занепад. Однак вчені, які розуміли значення генеалогії для подальшого поступового розвитку суспільних та природничих наук, продовжували ці дослідження, ідучи на компроміси з установками влади. Так, протягом десятка років – до 1930-го – досить активно велися розробки в галузі евгеніки, що виокремилася в самостійну наукову дисципліну, використовуючи безпосередньо генеалогічні методи у своїх дослідженнях.

Ще 1918 р. з'явилася брошура М.Рибнікова «Биографический институт», де автор закликав збирати матеріали щодо діяльності видатних людей і вивчати історію їх родин для з'ясування та висвітлення проблем наслідування¹. В іншій своїй праці «Биографии и их изучение» автор стверджував необхідність вивчення спадкових здібностей, що наслідуються як з батьківського, так і з материнського боків².

Отже, було підготовлено базу для виникнення евгенічних наукових товариств і часописів. У жовтні 1920 р. у Москві було створено Російське евгенічне товариство під керівництвом видатного біолога М.Кольцова, яке 1922 р. започаткувало видання «Русский евгенический журнал». У лютому 1921 р. у Петрограді засновано Бюро з евгеніки під керівництвом Ю.Філіпченка, яке невдовзі було реформовано в Бюро з генетики (1926), а потім – у Лабораторію з генетики АН СРСР (1930) та Інститут генетики АН СРСР (1935). Із 1922 р. Бюро видавало часопис «Известия Бюро по евгенике» (1926 – «Известия Бюро по генетике», 1930 – «Труды Лаборатории по генетике», 1935 – «Труды Института генетики»)³.

Саме московський журнал був більш насичений генеалогічними розвідками. Автори оприлюднених там досліджень приділяли значну увагу вивченню здібностей пращурів видатних особистостей та намагалися обґрунтувати можливість їх наслідування нащадками в наступних поколіннях. Теза про спадковість обдарованості переконливо доводилася в низці статей, присвячених цілим династіям видатних діячів культури та науки – Пушкіних, Толстих, Муравйових, Самаріних та ін.⁴

Із праць, що з'явилися у той час у Ленінграді, слід виділити найбільш ґрунтовну й інформативно насичену роботу Т. Лепіна, Я. Луса та Ю. Філіпченка «Действительные члены Академии наук за последние 80 лет (1846–1924)». У ній наведено генеалогічні таблиці родів, які уславилися на ниві науки – Струве, Гротів, Соловйових, Бекетових, Ляпунових⁵.

Однак у 30-ті роки і ці дослідження було враз припинено. Євгеніку затаврували як буржуазну науку. Товариства та часописи були закриті, а їх кадри розігнані.

* Дмитрієнко Марія Федорівна – д-р іст. наук, ст. наук. співроб. Інституту історії України НАНУ; Томазов Валерій Вячеславович – канд. іст. наук, ст. наук. співроб. Інституту історії України НАНУ.

Тільки іноді у ті часи у вступних статтях до праць видатних діячів культури наводилися родинні матеріали, але без будь-яких спроб докладного аналізу та висновків⁶.

Не винятком із цих правил був і рід Патонів, без діяльності якого не можна взагалі уявити історію вітчизняної та світової науки.

Євгену Оскаровичу Патону (5.03.1870 – 12.08.1953), видатному вченому, засновнику цілої наукової особистої школи вітчизняних науковців, дійсному члену Академії наук УРСР, віце-президенту АН УРСР, фундатору та директору всесвітньо відомого Інституту електрозварювання АН УРСР, лауреату премій та кавалеру багатьох орденів присвячено величезну кількість статей і книжок, авторами яких були як учені, так і письменники, журналісти. Інтерес до цієї неосяжної постаті не вгасає і зараз. Відшукуються нові й нові документи, що висвітлюють «білі плями» в житті та діяльності геніального вченого, примушують по-новому розглядати деякі події.

Найбільш недослідженою досі залишається генеалогія Патонів, що цілком зрозуміло з огляду на ті політичні обставини, коли писалася більшість праць присвячених їм особисто. Тим часом, скрупульозне вивчення родоводу надає доказовий матеріал про особливе середовище, в якому формувався геніальний учений, розкриває процес накопичення генетичного матеріалу, що, за законами розвитку, повинен був дати чудові результати.

В ювілейному збірнику, присвяченому 80-річчю з дня народження Євгена Оскаровича та 55-річчю його наукової діяльності, було вміщено вступну статтю академіка М.М.Доброхотова, в якій висвітлено життєвий і творчий шлях ученого. Про родину, в якій виховувався ювіляр, сказано дипломатично і трьома рядками: «Он получил воспитание в семье, где прививалась любовь к напряженному систематическому труду и всемерно поощрялись инициатива и самостоятельность»⁷. Не дуже багато, як на нашу думку.

Не на багато більше інформації про рід Патонів містять і інші праці. Тільки у спогадах Євгена Оскаровича, вихід яких у світ 1962 р. припав на так звану «хрущовську відлигу», можна знайти деяку інформацію про родинне оточення вченого. Так, із рядків автобіографії ми дізнаємося, що батько був російським консулом у Ніцці й відставним гвардійським полковником⁸. Але і в цих спогадах, що на довгі часи стали основним джерелом для дослідників біографії Є.О.Патона, мемуарист був дуже обережним. Загалом, у спогадах дитинству присвячено всього шість неповних сторінок, хоча це один з яскравих періодів формування світогляду, сприйняття оточуючого.

Значне місце серед праць про життя та творчість Є.О.Патона належить монографіям А.О.Чеканова⁹. У своїх працях автор дав фундаментальний аналіз творчого внеску ученого у вітчизняну науку. Але історія сім'ї Є.О.Патона вичерпується стислим переказом відомостей, наданих Євгеном Оскаровичем у своїх спогадах¹⁰.

Вагомим внеском до патонознавства стали праці І.Малишевського¹¹ та В.Онопрієнка, Л.Кістерської і П.Севбо¹². Оpubліковані у 1980-ті роки, вони вже майже вільні від ідеологічних штампів попередніх часів.

Так, у книзі І.Малишевського наводяться відомості не тільки про батька Євгена Оскаровича – російського консула у Ніцці та Бреславлі Оскара Петровича, а розповідається й про дідуся вченого – генерала від інфантерії та сенатора Петра Івановича. Для реконструкції біографій предків Є.О.Патона автор використав дуже цінне джерело – Справи про дворянство роду Патонів, що зберігаються в Російському державному історичному архіві у Санкт-Петербурзі. Практично вперше в патонознавчій літературі пролунало відверто: предки радянського академіка Є.О.Патона – дворяни Російської імперії, що обіймали чільні посади як на військовій, так і на цивільній службі¹³.

Ще більш ґрунтовно досліджена генеалогія роду Патонів у монографії В.Онопрієнка, Л.Кістерської і П.Севбо. Ця розвідка тим більш цікава, що зроблена на значній джерельній базі – дослідники опрацювали формулярні списки предків Євгена Оскаровича, що зберігаються в Російському державному історичному архіві, Російському державному архіві Військово-Морського Флоту, Архіві зовнішньої політики Російської імперії. У передмові до своєї праці автори підкреслюють, що ними використані чисельні архівні матеріали, які дозволяють більш детально висвітлити деякі етапи життя та діяльності видатного ученого¹⁴.

На жаль, більшість біографістів Євгена Оскаровича не торкалася дуже цікавого, але і дуже небезпечного в ті часи питання про походження роду Патонів. І.Малишевський пише про це так: «Род Patton обосновался в России на каком-то давнем перекрестке истории. Семейные предания объясняли происхождение и редкостную фамилию тем, будто бы предки – корабельных мастеров – вывез из Голландии Петр I. Существовали, правда, и другие версии – о Франции (концовое ударение вроде бы указывало на это), но не исключалась и Шотландия. Однако сами Патоны иностранцами себя не считали, давным-давно обрусели, смешавшись кровью с другими родами на земле, которая стала их настоящей родиной»¹⁵.

Йому ще більш дипломатично вторять В.Онопрієнко, Л.Кістерська та П.Севбо: «Редкая фамилия и экзотическое место рождения (мається на увазі – Ніцца, де народився Євген Оскарович. – *Авт.*) не раз вызвали догадки о происхождении рода Патонов. Между тем это была хорошая русская семья, для которой любовь к Отчизне, верность долгу, доброе имя отцов и дедов были не пустыми понятиями»¹⁶. Звичайно, що Патони, які самовіддано служили на теренах Російської імперії, цілком законно вважали себе росіянами. Але цікаво знати, де мешкали представники цього роду до того, як потрапили до Росії.

В останні часи поширилося багато догадок про німецьке походження роду. Але аналіз прізвища наводить на думку все ж про шотландське походження Патонів. Paton, Patton, Pattoun – варіанти характерного для Шотландії патронімінального прізвища, яке походить від зменшеної форми імені Патрік. Це прізвище фіксується в шотландських документах, починаючи з XVI ст.¹⁷. Версія про німецьке походження Патонів з'явилася, імовірно, тому, що представники роду належали до лютерансько-євангельської конфесії, були пов'язані родичанням із багатьма лютеранськими родинами, переважно німецького, остзейського, шведського походження та навіть у документах інколи називалися «фон Патонами». Слід зазначити, що представники роду тривалий час залишалися вірними віросповіданню батьків – ще батько Є. О. Патона – Оскар Петрович – був лютеранином. Дружина останнього була першою православною у роді, тому і діти, відповідно до законів Російської імперії, були охрещені у лоні православної церкви.

На російські терени Патони потрапили, вірогідно, у першій половині XVIII ст. Першим представником російської гілки був Георг Паттон, придворний кухмістер та мундкох. Його син – Петр-Георг (Петро Юрійович) – був архітектором, служив під керівництвом Ф.Б.Растреллі. Його сумлінна та бездоганна служба, чин колезького радника та орден св. Володимира дозволили роду закріпитися на високій соціальній сходинці російського суспільства. Його сини – Павло та Іван – зробили непогану кар'єру, дочка Марія стала дружиною генерала від інфантерії *Карла-Густава Врангеля*, що значно сприяло підвищенню статусу роду¹⁸.

Історія роду Патонів на російських теренах є характерною для іноземних родів, які поєднали свою долю з Російською імперією. Це шлях через професіоналізм та сумлінну службу до російського дворянства, чинів і почестей.

Дід Є.О.Патона – Петро Іванович Патон (1796 – 20.9.1871) – рішенням Санкт-Петербурзького дворянського депутатського зібрання від 12 липня

1862 р. разом зі старшими синами – Оскаром та Миколою – був визнаний у російському спадковому дворянстві та внесений до 2-ї частини Дворянської родовідної книги Санкт-Петербурзької губернії. Це рішення було затверджене указом Сенату по Департаменту герольдії від 14 січня 1863 р. за № 292.

Петро Іванович Патон зробив блискучу кар'єру: сенатор 8-го Департаменту Сенату, кавалер багатьох орденів, генерал від інфантерії.

Петро Іванович був достатньо заможним поміщиком. Так, 25 липня 1838 р. йому був пожалуваний майорат у Сувалкській губернії Царства Польського. Крім того, він володів маєтками в Полтавському повіті Полтавської губернії, в Бельському повіті Смоленської губернії та дерев'яним будинком у Москві.

Від шлюбу з *Анною Григорівною Гейман*, дочкою відомого німецького банкіра, П.І.Патон мав трьох синів та дочку Кароліну, яка стала дружиною полковника *Гаврилова*.

Старший син вищеназваного подружжя – Оскар-Іоганн-Яків (Оскар Петрович) (8.11.1823 – 1893) – і був батьком видатного ученого. Він також зробив дуже непогану кар'єру: був консулом Російської імперії у Ніцці (1865 – 1886) та в Бреславлі (1886 – 1893), дійсним статським радником, кавалером орденів св. Станіслава 2-го ступеня (16.04.1872), св. Володимира 4-го ступеня (22.09.1884), св. Анни 2-го (18.04.1880) та (18.08.1866) 3-го ступенів і французького ордену Почесного Легіону (3.03.1892).

Від батька О. П. Патон успадкував сувалкський майорат і купив маєтки у Смоленській та Новгородській губерніях. 20 липня 1859 р. у с. Денисовичі Новозибківського повіту Чернігівської губернії Оскар Петрович одружився з дочкою штабс-ротмістра *Катериною Дмитрівною Шишковою*. 7 травня 1888 р. рішенням Санкт-Петербурзького дворянського депутатського зібрання до роду Патонів були долучені дружина та діти Оскара Петровича. Це рішення було затверджено указом Урядового Сенату від 28 травня 1889 р. за № 1561.

Один із братів Оскара Петровича – Ніколай Петрович (3.01.1827 – 24.05.1909) був майором, командиром батальйону Санкт-Петербурзького гренадерського полку, дійсним статським радником, кавалером орденів св. Анни 3-го ступеня (6.12.1853), св. Станіслава 2-го ступеня (8.09.1859), св. Володимира 3-го ступеня (1.01.1887).

Побрався він з баронесою *Ольгою Андріївною фон Арпсгофен* і мав двох синів: Володимира (17.11.1856 – ?) й Оскара (13.04.1858 – ?) та двох дочок: Анну-Марію (8.09.1854 – ?) й Ольгу (1.08.1859 – ?).

Молодший із братів Патонів – Іван Петрович (19.11/1.12.1837 – 17.04.1911) був прокурором Смоленського окружного суду. Від шлюбу з дочкою генерал-лейтенанта *Софією Михайлівною Фонтон де Веррайон* мав шістьох дітей: Анастасію (21.06.1864 – до 1873), Петра (24.04.1866 – 7.09.1941), Євгена (21.11.1867 – ?), Миколу (27.12.1868 – ?), Олександра (5.04.1870 – ?) та Анну (7.09.1871 – ?). Старшому із синів цього подружжя – Петру Івановичу Патону – 21 березня 1901 р. Височайшим наказом було дозволено приєднати до свого прізвища прізвище свого діда – Фонтон де Веррайон та передавати його старшому в роді¹⁹.

Іван Петрович Патон і його родина були визнані у спадковому дворянстві рішенням Смоленського дворянського депутатського зібрання від 12 жовтня 1873 р. та внесені до другої частини Дворянської родовідної книги Смоленської губернії. Це рішення було затверджено указом Урядового Сенату від 19 листопада 1873 р. за № 4160.

Трагічно склалася доля молодших поколінь роду Патонів. Соціальні потрясіння 1917 р., що знищили величезну та могутню імперію, не оминули і роду Патонів, розкидавши членів родини по різних країнах та політичних таборах. Петро Іванович Патон-Фонтон-де-Веррайон, двоюрідний брат Є. О. Патона,

учасник російсько-японської війни 1904 – 1905 рр., контр-адмірал, кавалер багатьох орденів, після розпаду імперії служив головним комісаром флоту і портів Чорного та Азовського морів за гетьманату Павла Скоропадського, а згодом перейшов до Збройних сил півдня Росії, брав активну участь у білому русі й емігрував.

Його молодший брат – Микола Іванович, також контр-адмірал – спочатку служив у гетьманському флоті, а згодом перейшов до більшовиків, очоливши Училище командного складу флоту. Подальша доля його не відома, хоча, мабуть, нескладно здогадатися. Дружина Миколи Івановича – Ольга Георгіївна Патон – емігрувала. Емігрували також рідні брати і сестри Є.О.Патона.

Але сьогодні, після десятиліть забуття, ми повертаємося до своїх коренів, відтворюємо історичну пам'ять, відшукуємо загублені гілки родовідних дерев. Цей процес тривалий, копіткий. І це дослідження є новим етапом у реконструкції генеалогії славного роду. Вже знайдено багато цікавих документів, до наукового обігу введено нові факти, але ще попереду багато пошуків і феноменальних знахідок.

¹ Рыбников Н. Биографический институт. – Москва, 1918.

² Рыбников Н. Биографии и их изучение. – Москва, 1920.

³ Детальніше див.: Красюков Р.Г. Обзор русской советской литературы по генеалогии за 70 лет (1917 – 1987) // ИРГО. – Санкт-Петербург, 1994. – Вып. 1. – С. 55–80.

⁴ Чулков Н. Род графов Толстых // РЕЖ. – Москва, 1924. – Т. 1. – Вып. 3–4. – С.308–320; *Его же*. Генеалогия декабристов Муравьевых // РЕЖ. – Москва; Ленинград, 1927. – Т. 5. – Вып. 1. – С. 3–20; Золотарев В. Родословные А.С.Пушкина, гр. Л.Н.Толстого, П.Я.Чаадаева, Ю.Ф.Самарина, А.И.Герцена, кн. П.А.Кропоткина, кн. С.Н.Трубецкого // Там же. – Вып. 3–4. – С. 113–132 та ін.

⁵ Лепин Т., Лус Я., Филипченко Ю. Действительные члены Академии наук за последние 80 лет (1846 – 1924) // Известия Бюро по евгенике. – Ленинград, 1925. – №3.

⁶ Толстой С., Цявловский М. Генеалогические таблицы. Примечания к генеалогическим таблицам // Толстой Л.Н. Полн. собр. соч. – Москва; Ленинград, 1934. – Т. 6; Любомиров П. Род Радищева // Радищев А.Н. Материалы и исследования. – Москва; Ленинград, 1936 та ін.

⁷ Доброхотов Н.Н. Евгений Оскарович Патон (краткая характеристика научной и общественной деятельности) // Сборник, посвященный восьмидесятилетию со дня рождения и 55-летию научной деятельности Героя Социалистического Труда, действительного члена АН УССР Евгения Оскаровича Патона. – К., 1951. – С. 9.

⁸ Патон Е.О. Воспоминания. – К., 1962. – С. 5.

⁹ Чеканов А.А. Евгений Оскарович Патон. 1870 – 1953. – Москва, 1963; *Его же*. Евгений Оскарович Патон. – К., 1979.

¹⁰ Чеканов А.А. Евгений Оскарович Патон. – С. 11–14.

¹¹ Малишевский И. Рассказы о Патоне. 1870 – 1953. – К., 1984.

¹² Оноприенко В.И., Кистерская Л.Д., Севбо П.И. Евгений Оскарович Патон. – К., 1988.

¹³ Малишевский И. Указ. соч. – С. 9–10.

¹⁴ Оноприенко В.И., Кистерская Л.Д., Севбо П.И. Указ. соч. – С. 6.

¹⁵ Малишевский И. Указ. соч. – С. 9.

¹⁶ Оноприенко В.И., Кистерская Л.Д., Севбо П.И. Указ. соч. – С. 8.

¹⁷ Томазов В.В., Шумков А.А. Патоны // Дворянский календарь. – Санкт-Петербург, 2003. – Тетрадь 11. – С. 129.

¹⁸ РГИА. – Ф. 470. – Оп. 4 (105/539). – Д. 16.

¹⁹ Там же. – Ф. 1343. – Оп. 50. – Д. 469.

***

ПАТОНИ (ПАТТОНИ) ТА ПАТТОН-ФОНТОН де ВЕРРАЙОН
Поколінний розпис

I

1. Георг Паттон. * ..., + ...
Придворний кухмістер, згодом – мундкох (згадується 1748 – 1751 рр.).
X .....

II

2/1. Петр-Георг (Петро Юрійович) Патон. * Санкт-Петербург, 1733 р., + Санкт-Петербург, 2 грудня 1809 р.

Архітектор. У 1752 – 1769 рр. служив у Конторі будівництва Її Імператорської Величності домів та садів помічником при архітекторі Ф. Б. Растреллі, брав участь у будівництві Зимового палацу у Санкт-Петербурзі. З 1767 р. – переведений до Комерц-коллегії для догляду за казенними будинками. Колезький радник.

Кавалер ордена св. Володимира 4-го ступеня.

X .....

III

3/2. Павло Петрович Патон. * бл. 1751 р., + ...
Полковник, командир Софійського піхотного полку (1795).

4/2. Іван Петрович Патон. * бл. 1755 р., + ...

Надвірний радник.

Власник сільця Репіно Ямбурзького повіту Санкт-Петербурзької губернії.

X .....

5/2. Марія Петрівна Патон. * бл. 1759 р., + ...

X *Карл-Густав (Карл Рейнгольдович) Врангель*, * 1742, + 1824.

Син Рейнгольда Врангеля та ...

Командувач Софійського піхотного полку (1785 – 1788), комендант Выборга (1797 – 1800), генерал від інфантерії (1795).

IV

6/4. Петро Іванович Патон. * 1796 р., + Санкт-Петербург, 2 вересня 1871 р.

Вступив у службу колоновожатим у свиту Її Імператорської Величності по квартирмейстерській частині (згодом – Генеральний штаб) (15 лютого 1812). Командир 33-го егерського полку (1830 – 1838), командував піхотною бригадою (1838 – 1848) і дивізією (1848 – 1850). Оренбурзький комендант (1850 – 1853). Присутній сенатор 8-го департаменту Урядового Сенату (31 січня 1854), генерал від інфантерії (26 листопада 1869).

Учасник Вітчизняної війни 1812 р. та закордонних походів російської армії, російсько-турецької війни 1828–1829 рр., приборкання Кавказу.

Кавалер орденів св. Анни 4-го ступеня (27 жовтень 1812), св. Володимира 4-го ступеня з бантом (11 січня 1829), Георгія 4-го класу (29 листопада 1837, за 25 років бездоганної служби), св. Анни 2-го ступеня (6 грудня 1837), св. Володимира 3-го ступеня (19 листопада 1842), св. Станіслава 1-го ступеня (12 листопада 1843), св. Анни 1-го ступеня (1 січня 1853), св. Анни 1-го ступеня з імператорською короною (1 січня 1858), св. Володимира 2-го ступеня з мечами (18 жовтня 1862). Нагороджений медаллю в пам'ять про здобуття Парижа (20 лютого 1814), срібною медаллю в пам'ять війни 1812 р. (16 листопада 1812 р.), срібною медаллю в пам'ять турецької війни 1828–1829 рр. (15 вересня 1832), відзнакою за XXX років бездоганної служби (22 серпня 1837), відзнакою за XXXV років бездоганної служби (22 серпня 1852), відзнакою за XL років бездоганної служби (22 серпня 1859).

Власник Височайше пожалуваного 21 листопада / 3 грудня 1838 р. майорату Кірсна у Сувалкській губернії (Царство Польське) та родового маєтку у Полтавському повіті і губернії, придбаного маєтку у Бельському повіті Смоленської губернії і дерев'яного будинку в Москві.

Х *Анна Григорівна Гейман (Гейманн)*. * 25 грудня 1800 р., + Москва, 12 червня 1888 р. Дочка банкіра Генріха-Грегора (Григорія Юхимовича) Геймана (1771 – 1843) та Олени, народженої .....

Власниця придбаного (29 вересня 1836) сільця Іванівці Полтавського повіту і губернії.

V

7/5. **Оскар-Іоганн-Яків (Оскар Петрович) Патон**. *Вознесенськ Херсонської губернії, 8 листопада 1823 р., охрещений у Вознесенську 1823 р. + Нова Ушиця Ушицького повіту Подільської губернії, 1893.

Освіту здобув у Головному (Миколаївському) інженерному училищі (1838 – 1843). Військовий інженер, капітан лейб-гвардії Кінно-піонерського дивізіону (17 квітня 1855), звільнений до цивільної служби з чином колезького радника (11 травня 1857), керуючий Новомаїнським відділенням Самарської удільної контори (1857 – 1859), російський консул у Ніцці (Франція, 1865 – 1886) та у Бреславлі (Пруссія, 1886 – 1893), дійсний статський радник (1893). У відставці з 17 вересня 1893 р.

Кавалер орденів св. Анни 3-го ступеня (16 серпня 1866), св. Станіслава 2-го ступеня (16 квітня 1872), св. Анни 2-го ступеня (18 квітня 1880), св. Володимира 4-го ступеня (22 вересня 1884, за 35-річну службу в класних чинах), французького ордена Почесного легіону (3 березня 1892). Нагороджений відзнакою за XL років бездоганної служби (22 серпня 1889).

Власник майорату Кірсна Кальварійського повіту Сувалкської губернії (з 1871 р.) та придбаних маєтків Ступіно і Ларіно із сільцями Бельського повіту Смоленської губернії (з 1858 р.), с. Паново із сільцями Бельського повіту Смоленської губернії (з 1858 р.), з 1859 р. – Тихвінського повіту Новгородської губернії та с. Мошів із хутором Сергіївський Новгород-Сіверського повіту Чернігівської губернії (продане у 1891 р.).

Х с. Денисовичі Новозибківського повіту Чернігівської губернії, 20 липня 1859 р. *Катерина Дмитрівна Шишкова*. * бл. 1834 р., + ...

Дочка штаб-ротмістра .....

Власниця придбаного маєтку Льохове (Будниця теж) з фільварком Любове Городецького повіту Вітебської губернії (з 1862 р.) і с. Хребтево із сільцем Шуркою та частиною слободи Пилипи Ушицького повіту Подільської губернії.

8/5. **Ніколай (Микола Петрович)**. * 3 січня 1827 р., охрещений 24 жовтня 1828 р. у євангелічній церкві св. Катерини м. Санкт-Петербурга. Хрецені батьки: купець 1-ої гільдії Демид Шведов та генеральша фон Врангель. + маєток Тимошкіно Новоторжського повіту Тверської губернії, 24 травня 1909 р.

Освіту здобув у Головному (Миколаївському) інженерному училищі (1841 – 1847). Командир батальйону Санкт-Петербурзького гренадерського полку, майор (15 квітня 1856), помічник керуючого горілчано-акцизними зборами у Тульській (1862 – 1865) та Тверській (1865 – 1880) губерніях, чиновник з особливих доручень Міністерства фінансів Російської імперії, прикомандирований до Новгородської та Тверської губерній (30 травня 1885), дійсний статський радник (21 квітня 1891), у відставці (15 квітня 1896).

Кавалер орденів св. Анни 3-го ступеня (6 грудня 1853), св. Станіслава 2-го ступеня (8 вересня 1859), св. Володимира 3-го ступеня (1 січня 1887).

Власник придбаного маєтку Тимошкіно Новоторжського повіту Тверської губернії.

Х Нарва Ямбурзького повіту Санкт-Петербурзької губернії, 15 листопада 1853 р. баронеса *Ольга Андріївна фон Арпсгофен*. *Нарва Ямбурзького повіту Санкт-Петербурзької губернії, 7 вересня 1829 р., + Твер, 27 листопада 1906 р.

Дочка власника маєтків Германсберг і Вазагоф Везенберзького повіту Естляндської губернії барона Герхарда-Генріха фон Арпсгофена (1795 – 1854) та Ольги Лаврентіївни, народжена Варнек (1807 – 1883).

9/5. **Кароліна Патон**. * ..., + ...

Вихованка Катерининського інституту у Санкт-Петербурзі.

X до 1861 р. .... *Гаврилов*. * ..., + ...

Син ....

Полковник.

10/5. **Іван Петрович Патон**. *Полоцьк (Царство Польське), 19 листопада / 1 грудня 1837 р., охрещений 23 липня 1838 р. в євангельській аугсбургській церкві у Варшаві. Хрещені батьки: генерал-лейтенант Михайло Чаадаєв та Олена Гейман. + Санкт-Петербург, 17 квітня 1911 р.

Освіту здобув в Імператорському Олександрівському ліцеї. Прокурор Смоленського окружного суду (1 червня 1872), дійсний статський радник.

Власник сільця Рогозіно-Долматово (Булгак теж) й пустоці Єникеев Карач Лаїшевського повіту Казанської губернії (придбано з торгів 22 лютого 1888, продано різним особам у 1899).

X 1) *Софія Михайлівна Фонтон-де-Веррайон*. * Санкт-Петербург, 17 вересня 1837 р., + ...

Дочка поміщика маєтку Максимове Рославського повіту Смоленської губернії, генерал-лейтенанта Генерального штабу Російської імперії Михайла Львовича Фонтон-де-Веррайона (бл. 1804 – ?) та Анастасії Григорівни, народженої Філіппеско.

2) Ніцца (департамент Приморські Альпи, Франція) *Єлизавета Сергіївна* ..... * бл. 1866 р., + ...

Дочка ....

Вдова мічмана російського флоту ... Ниценко.

VI

11/7. **Наталія Оскарівна Патон**. * 27 червня 1860 р., охрещена 3 липня 1860 р. у Стасецькій Петро-Павлівській церкві Городокського повіту Вітебської губернії. Хрещені батьки: колезький регістратор Анатолій Олександрович Савельєв та поміщиця Олександра Карлівна Савельєва. + ...

X 1) до 1883 р. *Володимир Петрович Савельєв*. * ..., + ...

Син ....

Колезький асесор (1883).

2) ..... *Добровольський*. * ..., + ...

Син ...

12/7. **Олександра Оскарівна Патон**. * Ніцца (департамент Приморські Альпи, Франція), 18 червня 1862 р., охрещена 20 липня 1862 р. у православної церкві м. Ніцца. + Ніцца (департамент Приморські Альпи, Франція), 16 травня 1943 р., похована на Російському цвинтарі Кокад у Ніцці (департамент Приморські Альпи, Франція).

X ..... *Матковський*. * ..., + до 1943.

Син .....

13/7. **Олександр Оскарович Патон**. * Ніцца (департамент Приморські Альпи, Франція), 11 жовтня 1863 р., + ...

Керуючий Чистопольським відділенням Державного банку (1897 – 1901), надвірний радник.

Власник майорату Кірсна Кальварійського повіту Сувальської губернії.

14/7. **Михайло Оскарович Патон**. * Ніцца (департамент Приморські Альпи, Франція) 5 серпня 1865 р., + ...

Штабс-капітан лейб-гвардії Преображенського полку (1898), полковник у відставці, голова Ушицької земської управи Подільської губернії, Ушицький повітовий комісар Тимчасового Уряду, дійсний статський радник.

Власник (за дарчим записом від матері) с. Хребтево з сільцем Шуркою та частиною слободи Пилипи Ушицького повіту Подільської губернії.

X *Олександра Вікторівна Будде*. * 18 вересня 1879 р., + ...

Дочка начальника 31-ї піхотної дивізії генерал-лейтенанта Віктора Еммануїловича Будде (1836–1901) і Олександри Павлівни, народженої баронеси Местмахер. Рідна сестра Наталії Вікторівни, дружини свого дівера.

15/7. **Володимир Оскарович Патон.** * Ніцца (департамент Приморські Альпи, Франція), 28 серпня 1867 р., + ...

16/7. **Євген Оскарович Патон.** * Ніцца (департамент Приморські Альпи, Франція), 20 лютого / 4 березня 1870 р. (згідно з радянськими документами – 5 березня 1870 р.), охрещений 22 березня 1870 р. у православній церкві м. Ніцца. Хрещені батьки: Його Імператорська Високість великий князь В'ячеслав Костянтинович та Її Імператорська Високість княгиня Олександра Йосифівна, замість якої фрейліна графиня Келлер. + Київ, 12 серпня 1953 р., похований на Байковому кладовищі в Києві.

Освіту здобув у Дрезденському політехнічному інституті (1888–1894) та Санкт-Петербурзькому інституті інженерів шляхів сполучення (1895–1896). Інженер шляхів сполучення, фахівець у галузі мостобудування та електричного зварювання. Співробітник технічного відділу Миколаївської залізниці (1896–1897), начальник технічного відділу служби шляху Московсько–Ярославсько–Архангельської залізниці (1897–1899), викладач Московського училища інженерів шляхів сполучення (1897–1904), професор кафедри мостів (1901–1904). Професор та завідувач кафедри будівельного мистецтва Київського політехнічного інституту (1905–1929), декан інженерного факультету того ж інституту (1904–1929), статський радник. Академік АН УРСР (1929), засновник і директор Науково-дослідного інституту електрозварювання (1934, з 1945 інститут носить його ім'я), віце-президент АН УРСР (1945–1952).

Заслужений діяч науки УРСР (1940), Герой Соціалістичної Праці (1943), лауреат Сталінської премії (1941), кавалер двох орденів Леніна (обидва – 1943) та Трудового Червоного прапора (1940, 1948), Червоної Зірки (1942), Великої Вітчизняної війни I ст. (1944).

Депутат Верховної Ради СРСР 2-го і 3-го скликань.

X 1) Київ, 1893 *Євгенія Миколаївна Киселевська*, народжена .... * бл. 1849 р., + ...

Дочка ....

Із жовтня 1892 р. вдова по першому шлюбу капітана у відставці .... Киселевського.

Після трьохрічної безвісної відсутності дружини розлучений у серпні 1915 р. Київським єпархіальним начальством, це рішення затверджено указом Святішого Синоду від 23 жовтня – 1 листопада 1915 р.

2) Київ, 8 лютого 1916 р. (наказом Святішого Синоду від 25 січня 1916 р. за № 472 отримав дозвіл на другий шлюб) *Наталія Вікторівна Будде*. * 25 жовтня 1884 р., + ...

Дочка начальника 31-ї піхотної дивізії генерал-лейтенанта Віктора Еммануїловича Будде (1836 – 1901) і Олександри Павлівни, народженої баронеси Местмахер. Рідна сестра Олександри Вікторівни, дружини свого дівера.

17/7. **Петро Оскарович Патон.** * Ніцца (департамент Приморські Альпи, Франція), 21 вересня 1872 р., + ...

Голова Речицької повітової земської управи, Речицький повітовий комісар Тимчасового Уряду (1917), за Гетьманату – Поліський губернський староста (1918).

18/7. **Анна-Марія Миколаївна Патон.** * Нарва Ямбурзького повіту Санкт-Петербурзької губернії, 8 вересня 1854 р., охрещена 6 листопада 1854 р. в Євангельсько-лютеранській церкві св. Іоанна в Нарві. Хрещені батьки: генеральша Анна Патон, народжена Гейман та барон Генріх фон Арпсгофен. + ...

X до 1872 р. ....

19/8. **Ніколай (Микола Миколайович) Патон.** * Нарва Ямбурзького повіту Санкт-Петербурзької губернії, 6 вересня 1855 р., + до 1861 р.

20/8. **Володимир (Володимир Миколайович) Патон.** * Москва, 17 листопада 1856 р., охрещений 23 грудня 1856 р. в Євангельсько-лютеранській церкві в Москві. Хрещені батьки: московський цивільний губернатор, генерал-майор та кавалер Микола Синельников; заочно колезький радник Олександр фон Варпен (Варнек?); заочно полковниця Софія Олишева, народжена баронеса фон Арпсгофен, а за неї дівчиця Софія Леонтєва; заочно дружина сенатора Анна Патон, народжена Гейман. + до 1872 р.

21/8. **Оскар (Оскар Миколайович) Патон.** * Нарва Ямбурзького повіту Санкт-Петербурзької губернії, 13 квітня 1858 р., охрещений 15 травня 1858 р. в євангельсько-лютеранській церкві св. Іоанна в Нарві. Хрещені батьки: полковниця Емілія фон Арпсгофен, народжена Рюль та надвірний радник Оскар Патон. + ...

Товариш прокурора Луцького (1890 – 1892) і Київського (1892 – 1906) окружного судів, член Санкт-Петербурзького окружного суду (1906 – 1914) і Санкт-Петербурзької судової палати (3 березня 1914), дійсний статський радник (1 січня 1911).

Кавалер ордена св. Станіслава 2-го ст. (1 січня 1900).

X *Зінаїда Павлівна Прескухіна.* ..., + ...

Дочка ....

Вдова по першому шлюбу полковника ... Гейцига.

22/8. **Ольга (Ольга Миколаївна) Патон.** * Нарва Ямбурзького повіту Санкт-Петербурзької губернії, 1 серпня 1859 р., охрещена 15 вересня 1859 р. в євангельсько-лютеранській церкві св. Іоанна у Нарві. Хрещені батьки: баронеса Ольга фон Арпсгофен, народжена Варнен (Варнек?), полковник Дмитро Олишев та комерції радник Олександр Гейман. + до 1872 р.

23/8. **Софія (Софія Миколаївна) Патон.** * 18 вересня 1862 р., прийняла православ'я 10 / 23 жовтня 1937 р., + Женева (Швейцарія), 27 жовтня 1937 р., похована на кладовищі Пер-Саконне.

Освіту здобула на медичному факультеті Женевського університету. Доктор медицини, з дореволюційних часів мала приватну практику в Женеві.

Незаміжня.

24/8. **Марія (Марія Миколаївна) Патон.** * ... 1867 р., + ... 1954 р., похована на Сент-Женев'єв-де-Буа (департамент Есон, Франція).

25/8. **Олександр (Олександр Миколайович) Патон.** * 8 червня 1872 р., + ...

26/10. **Анастасія Іванівна Патон.** * 21 червня 1864 р., + ...

X 30 січня 1899 *Анатолій Фріде.* * ..., + ...

27/10. **Петро Іванович Патон,** з 21 березня 1901 р. **Патон-Фонтон-де-Веррайон.** * Вітебськ, 24 квітня 1866 р., охрещений 3 червня 1866 р. у Вітебській Ринково-Воскресенській церкві. Хрещені батьки: голова Вітебської карної палати Петро Іванович Немченко та дружина генерал-лейтенанта Михайла Львовича Фонтон де Веррайона Анастасія Григорівна. + Франція, 7 вересня 1941 р.

Випускник Морського корпусу (1883), командир канонерського човна «Гіляк» (1906–1909), начальник 8-го дивізіону міноносців Балтійського моря (1909–1911), командир лінійного корабля «Синоп» (1912 – 1916), начальник Учбового загону Чорноморського флоту (з 1914), начальник суден північно-західної частини Чорного моря (1916–1917), контр-адмірал (6 грудня 1915), з 13 квітня 1917 у запасі флоту. Член правління Російського Дунайського пароплавства. Головний комісар флоту і портів Чорного й Азовського морів Держави України (Гетьманат) (1918), в 1920 р. – офіцер «ВСЮР».

Нагороджений орденами св. Анни 3-го ступеня (1893), св. Станіслава 2-го ступеня (6 грудня 1903), св. Володимира 4-го ступеня з бантом (1908, за 25 років служби), св. Анни 2-го ступеня (6 грудня 1908), св. Володимира 2-го ступеня (1910), Володимира 3-го ступеня (6 грудня 1913), з мечами (25 травня 1915), медалями – в пам'ять царювання імператора Олександра III (1896), Російсько-японської війни 1904–1905 рр. (1906), 100-річчя Вітчизняної війни 1812 р. (1912), 300-річчя царювання дому Романових (1913), 200-річчя Гангутської перемоги (1915), золотою шаблею з написом «За хоробрість» (1906), золотим знаком про закінчення курсу Морського корпусу (1910), італійською та сербською медалями за допомогу, надану постраждалим під час землетрусу 1908 р. у Сицилії та Калабрії (1911).

X 30 січня 1903 р. *Євгенія Матвійвна Шишкова.* *6 січня 1874 р., + 23 січня 1951 р., похована на кладовищі Сент-Женев'єв-де-Буа (департамент Есон, Франція).

Дочка колезького радника ...

У першому шлюбі (розлучення у 1903) з лейтенантом Миколою Дмитровичем Боголюбовим (1867 – ?).

28/10. **Євген Іванович Патон.** *Калуга, 21 листопада 1867 р., охрещений 10 грудня 1867 р. у Калузській Спасо-Слобідській церкві. Хрещені батьки: товариш прокурора Михайло Андрійович Матвеев та дружина голова козельського з'їзду мирових суддів Єлизавета Олексіївна Кашніна. + ...

Вільнонайманий службовець Київської ошадної каси (15 листопада 1915).

X .....

29/10. **Микола Іванович Патон.** * Калуга, 27 грудня 1868 р., охрещений 6 січня 1869 р. у Калузській Спасо-Слобідській церкві. Хрещені батьки: член окружного суду Олександр Миколайович Патон та дружина сенатора генерал-лейтенанта Анна Григорівна Патон. + ...

Закінчив Морське училище (1889). Під час російсько-японської війни у складі Загону транспортів брав участь у поході Другої Тихоокеанської ескадри на театрі військових дій (1904–1905). Командував міноносцями «Страшний», «Боевой» (1909), есмінцем «Стережущий» (1910–1915), командир 6-го дивізіону міноносців Балтійського флоту (1915–1917), начальник 2-ї бригади лінійних кораблів (28 червня 1917), контр-адмірал (28 липня 1917). У 1918 р. під час Гетьманату служив в Українському ВМФ. Перейшов на службу до Червоного флоту. Начальник Училища командного складу флоту (30 березня 1920 – 22 квітня 1922).

Нагороджений орденами св. Анни 2-го ступеня з мечами (6 грудня 1911), св. Володимира 3-го ступеня з мечами (21 липня 1916) та Георгіївською зброєю (30 грудня 1915).

X 31 серпня 1903 *Ольга Георгіївна Яковлева.* * бл. 1866 р., + ...

Дочка титулярного радника .....

У 1-му шлюбі за командиром транспорту «Псезуап» капітаном 2-го рангу Євгеном Миколайовичем Голиковим 2-им (1856–1903).

Із 1920 р. в еміграції.

30/10. **Олександр Іванович Патон.** * Калуга, 5 квітня 1870 р., охрещений 23 квітня 1870 р. у Калузській Мироносицькій церкві. Хрещені батьки: товариш прокурора Валентій Фомич Чаковський та дружина товариша прокурора Олександра Петрівна Кавтарадзе. + ...

Керуючий канцелярією Херсонського цивільного губернатора, колезький асесор, титулярний радник. Уповноважений Російського театрального товариства в Херсоні (1901–1905).

31/10. **Анна Іванівна Патон.** * Смоленськ, 7 вересня 1871 р., охрещена 16 вересня 1871 р. у Смоленській Преображенській церкві. Хрещені батьки: землевласник Смоленського повіту, колезький секретар Володимир Олексійович Трубников та вдова статського радника Фаїна Григорівна Повало-Швейковська. + ...

VII

32/16. **Володимир Євгенович Патон.** * Київ, 5 березня (18 березня) 1917 р., охрещений 22 травня 1917 р. у київській церкві св. Марії-Магдалини. Хрещені батьки: відставний гвардії полковник Михайло Оскарович Патон та дворянка Ольга Павлівна Мацьнева. + Київ, 28 лютого 1987 р.

Закінчив Уральський індустріальний інститут (1941).

Фахівець і винахідник у галузі металургії та зварювання, кандидат технічних наук (1951), начальник відділу і заступник начальника дослідного експериментального конструкторсько-технологічного бюро Науково-дослідного інституту електрозварювання ім. Є. О. Патона АН УРСР (1943 – 1987).

Лауреат Сталінської премії (1946) та Державної премії УРСР в галузі науки і техніки (1971, 1973), Заслужений винахідник УРСР (1982), кавалер орденів Знак Пошани (1976), Трудового Червоного Прапора (1984). Нагороджений Почесною грамотою Президії Верховної Ради УРСР (1987) та вісьмома медалями (1945, 1946, 1965, 1975, 1975, 1982, 1984, 1985).

Х Київ, 1961 р. *Тамара Семенівна Кашкіна*, * 1926 р.
Дочка ....

33/16. **Борис Євгенович Патон**, * Київ, 1 листопада (14 листопада) 1918 р., за радянськими документами – 27 листопада 1918 р., охрещений 16 лютого (1 березня) 1919 р. у київській церкві св. Марії Магдалини. Хрещені батьки: інженер Олексій Іванович Толчин та Олександра Оскарівна Матковська.

Закінчив Київський індустріальний інститут (1941).

Фахівець у галузі металургії та зварювання, заступник директора (1950–1953) і директор (з 1953) Науково-дослідного інституту електрозварювання ім. Є. О. Патона АН УРСР, академік АН УРСР (1959), президент АН УРСР (з 1962).

Заслужений діяч науки і техніки УРСР (1968), Заслужений винахідник СРСР (1983), двічі Герой Соціалістичної Праці (1969, 1879), Герой України (1998), лауреат Сталінської премії (1950), Ленінської премії (1957), Державної премії УРСР (1972, 1973), премії Ради Міністрів СРСР (1983), Державної премії України в галузі науки і техніки (2004), кавалер чотирьох орденів Леніна (1967, 1969, 1975, 1978), Трудового Червоного Прапора (1943), Жовтневої Революції (1984), Дружби народів (1987), ордена «За заслуги» НДР (1968), ордена «Кирила і Мефодія» НРБ (1985), орден «Дружби» ЧРСР (1987), ордена «За заслуги перед Італійською Республікою» (1996), «За заслуги перед Вітчизною» РРФСР (1998), «Ордена князя Ярослава Мудрого» 4-го (2003) та 5-го (1997) ступенів, ордена «Держави» (1998), литовського «Ордена великого литовського князя Гедиміна» 2-го ступеня (1998), грузинського «Ордена Честі», російського «Ордена Пошани» (2004), таджикського ордена «Дости» (2004), казахського ордена «Достик» 2-го ступеня (2006), інших орденів та медалей.

Іноземний член АН НРБ (1969), ЧРСР (1973), Боснії й Герцеговини (1975), НДР (1980), Індії (1994), Вірменії (1994), Казахстану (1995), Білорусі (1995), Грузії (1996), Таджикистану (2001), Шведської королівської академії інженерних наук (1986), почесний член Римського клубу (1989). Депутат Верховної Ради СРСР 6–11 скликань і Верховної Ради УРСР 5–11 скликань, член Президії Верховної Ради УРСР (1963 – 1980), заступник голови Ради Союзу Верховної Ради СРСР (1966 – 1989), кандидат у члени (1961 – 1966) і член ЦК КПРС (1966 – 1991) та ЦК КПУ (1961 – 1991), народний депутат СРСР (1989 – 1991).

Х Київ, 1948 р. *Ольга Борисівна Милованна*, * 1921 р.
Дочка .....

34/21. **Катерина Оскарівна Патон**, * 19 жовтня 1897 р., + ...

35/21. **Олена Оскарівна Патон**, * 1 серпня 1899 р., + ...

36/29. **Миколай Миколайович Патон**, * 16 грудня 1903 р., + ...

VIII

37/32. **Наталія Володимирівна Патон**, * Київ, 1962 р.

38/33. **Євгенія Борисівна Патон**, * Київ, 12 березня 1956 р.

Закінчила біологічний факультет Київського державного університету імені Т.Г. Шевченка (1978).

Мікробіолог, завідувач лабораторії Інституту клітинної біології та генної інженерії НАН України (1991), член-кореспондент НАН України (1997).

Заслужений діяч науки і техніки України (2006).

Х Київ, 1981 р. *Олег Владиславович Глуховський*, * 1955 р., + Київ ....
Син ...

IX

39/38. **Ольга Олегівна Патон**. * Київ, 1984 р.

Закінчила факультет міжнародного права Інституту міжнародних відносин при Київському національному університеті імені Тараса Шевченка.

До родовідного розпису не увійшли такі особи:

Георгій Олександрович Патон. * бл. 1900 р., + ...

Сержант французької армії.

Х Ансі (департамент Верхня Савоя, Франція) 30 липня / 12 серпня 1928 р. *Віра Михайлівна Штанге.* * ....., + ...

Дочка полковника .....

Євгенія Олександрівна Патон. * 17 серпня 1866 р., + 12 січня 1916 р., похована на другому християнському кладовищі в Одесі. З нею в одній огорожі: «Леночка. 14.7.1902 – 2.3.1928».

Умовні позначення:

X – шлюб; * – народження; + – смерть; ..... – інформація відсутня.

Джерела для складання родовідного розпису:

Російський державний історичний архів (Санкт-Петербург).

Ф. 470. – Оп. 4 (105/539). – Спр. 16; Ф. 1343. – Оп. 27. – Спр. 1083,

1084; Ф. 1434. – Оп. 50. – Спр. 469.

Архів зовнішньої політики Російської імперії (Москва).

Ф. 159. – Оп. 464. – Спр. 2579.

Державний архів Російської Федерації (Москва).

Ф. 6. – Оп. 1. – Спр. 499. – Арк. 407; Ф. 102. ОО. 1898. – Спр. 1. – Ч. 1. Літера 5; Ф. 102. З деловодство. 1898. – Спр. 1056; Ф. 102. З деловодство. 1905. – Спр. 1. – Ч. 10. Літера Б.

Центральний державний історичний архів України в Києві.

Ф. 127. – Оп. 1050. – Спр. 498; Оп. 1080. – Спр. 475. – Арк. 43 зв. –44; Спр. 510. – Арк. 318 зв. – 319; Ф. 274. – Оп. 4. – Спр. 504. – Арк. 9–10 зв.

Центральний державний архів вищих органів влади та управління України.

Ф. 1. – Оп. 24. – Спр. 6; Ф. 166. – Оп. 12. – Спр. 5736; Ф. 1064. – Оп. 1. – Спр. 6. Арк. – 178–179 зв.; Ф. 1964. – Оп. 1. – Спр. 6. – Арк. 178–179 зв.; Ф. 1216. – Оп. 1. – Спр. 250. – Арк. 15; Оп. 2. – Спр. 20. – Арк. 17–18, 29.

Центральний державний архів громадських об'єднань України.

Ф. 1. – Оп. 62. – Спр. 837, 4295.

Державний архів міста Києва. –

Ф. Р-871. – Оп. 2. – Спр. 295. – Арк. 1–15, 18.

Basing on solid source basis, the article recreates the history of the famous Paton family, which played a prominent role in history, science and culture of Ukraine and Russia. Most of archival materials are introduced to the historical turnover for the first time.

Р.Кушнеж*

ДОКУМЕНТИ ПОЛЬСЬКОЇ ДИПЛОМАТІЇ ПРО ГОЛОДОМОР**

У статті наведено досі невідомі вітчизняним дослідникам документи, які зберігаються у державних архівах Польщі. Матеріали службового листування співробітників польської дипломатичної та розвідувальної служб надзвичайно красномовно ілюструють ситуацію у радянській Україні у 1932–1933 рр.

Сучасна історіографія голодомору дуже широка. З'явилося багато збірників документів (перш за все, з українських та російських архівів), спогади свідків, книжки й статті. Дуже важливим джерелом для висвітлення повної й правдивої історії Великого Голоду є архівні матеріали країн, які мали свої дипломатичні представництва у СРСР, зокрема в тодішній УСРР. Так, наприкінці 1980-х рр. опубліковано документи зовнішньополітичних відомств Великобританії¹, США², Італії³ та Німеччини⁴. Проте не тільки ці країни мали свої представництва у «більшовицькому раю» – були вони і у Польщі. Матеріали польської дипломатії про голодомор до останнього часу не були відомі дослідникам⁵.

Польські документи перебувають у двох варшавських архівах – Архіві нових актів (Archiwum Akt Nowych – AAN) та Центральному військовому архіві (Centralne Archiwum Wojskowe – CAW). Більшість документів AAN загинули під час Другої світової війни, залишилась тільки незначна їх кількість, що ілюструють ситуацію в українському селі у 1932–1933 рр. Вони зберігаються у фондах (zespół) міністерства закордонних справ (Ministerstwo Spraw Zagranicznych), посольства РП у Москві (Ambasada RP w Moskwie) і військового аташе при посольстві РП у Москві (Attaché Wojskowy przy Ambasadzie RP w Moskwie).

Значно більше матеріалів зберігається у CAW – це фонди 2-го відділу головного штабу польської армії (Oddział II Sztabu Głównego). Є тут і адресовані до «двійки»⁶ консульські та посольські рапорти. Адже слід зауважити, що велика частина польського дипломатичного персоналу були співробітниками 2-го відділу, кожен із них мав псевдонім та очолював філіяльний пункт розвідки (placówka wywiadowcza). Діяльність співробітників «двійки» в Україні координував начальник секції «Схід» 2-го відділу головного штабу поручник Єжи Незжицький (псевдо «Нора Нікельс», «Наль Немирович», «Ольгерд Орловський», «Віктор Правдзіц», «Нарбуд Нерінг»)⁷.

Так, у київському консульстві (осередок «N») на розвідку працювали консул Станіслав Сосницький (псевдо «Норман Нагелъ»), віце-консул Пьотр Курницький (пункт «Ки»/псевдо «Наполеон Налевайко»), співробітники Люціан Гіжицький («L.11»/псевдо «Норберт Неуман»), Марія Полонська («Z.14»/псевдо «Ніна Новицька»). У Харкові (осередок «O») співробітниками «двійки» були консул Тадеуш Павловський («Кр1»), керівник консульства Ян Каршо-Седлевський («Karsz»/псевдо «Мікадо»), керівник консульства, радник посольства Адам Стебловський («Z»/псевдо «Вар'ят», «Зет»), а також Здзіслав Мілошевський

* Роберт Кушнеж – д-р історії, наук. співроб. Краківського відділення Інституту національної пам'яті (Краків, Польща). www.robertkusnierz.pl

** Фрагменти статті були оприлюднені автором на міжнародній конференції «Голодомор 1932–1933 років в Україні: причини, демографічні наслідки, правова оцінка» (Київ, 25–26 вересня 2008 р.). Окрім книги польською мовою (про яку йдеться далі), автор опублікував текст на цю тему англійською (див.: Kuśnierz R. The Question of the Great Famine in Ukraine of 1932–1933 in Polish diplomatic and intelligence reports // Canadian American Slavic Studies Journal. – Fall 2008).

(«М.13»/псевдо «Олег Островський»), Зоф'я Мілошевська («Н.23»/псевдо «Ольга Оберман»), Юзефіна Писарчикувна («Х.22»/псевдо «Оля Осмульська»), Стефан Мрошкевич («О.19»/псевдо «Адам Стефанський», «Антоні Лясоцький»)⁸.

10 червня 1933 р. Є.Незбжицький доручив Владиславу Міткевичу («В.18»/псевдо «Непомучин Невяромський», «Назар Неверний») керівництво осередками «N» та «O». Незабаром його помічником було призначено Віктора Залеського («В.18»/псевдо «Наль Нігер»)⁹.

Для 2-го відділу рапорти писали також і українські діячі – голова Українського еміграційного комітету допомоги голодуючим України Левко Чикаленко та керівник 2-ої секції штабу української армії в Польщі генерал Всеволод Змієнко¹⁰. Л.Чикаленко опрацював реферат про голод в Україні та реакцію і заходи української громадськості за кордонами СРСР у справі організації допомоги голодуючим мешканцям «більшовицького раю», а також протестаційну акцію проти червоного терору¹¹. Вс.Змієнко на підставі офіційних промов керівників радянської України (Г.Петровського, П.Постишева, С.Косіора) опрацював для польської розвідки рапорт під назвою «Цінні визнання», де йшлося про кількість померлих (за оцінкою Вс.Змієнка, голод забрав 1 058 666 життів¹²).

Перша публікація про голодомор із використанням матеріалів польських архівів з'явилась у варшавському публіцистичному журналі «Wprost» у березні 2007 р.¹³ Пізніше автор цієї статті опублікував 17 документів у часопису Інституту історії Польської академії наук «Dzieje Najnowsze»¹⁴, а у травні 2008 р. – 70 документів у книзі «Pomór w «raju bolszewickim». Głód na Ukrainie w latach 1932–1933 w świetle polskich dokumentów dyplomatycznych i dokumentów wywiadu»¹⁵.

Яку ж інформацію містять архіви Польщі про український голодомор? На підставі аналізу відповідних джерел маємо всі підстави стверджувати, що польські консульства у Харкові та Києві, посольство у Москві і 2-й відділ головного штабу були дуже добре ознайомлені із ситуацією в підрадянській Україні. Зрештою, про це свідчать не тільки польські документи, але й опубліковані матеріали з інших країн. Так, німецький консул у Києві Андор Хенке 31 серпня 1933 р., інформуючи своє посольство у Москві про приготування Києва до візиту французького політика Едуарда Еррію, підкреслив, що інформацію взяв від «свого польського колеги»¹⁶. Відомий журналіст «The New York Times» Волтер Дюранті у британському посольстві у Москві розповідав про свою зустріч із польським дипломатом із Харкова, який розповів йому про цілковито вимерлі села на провінції (неофіційно сказав, що число мешканців України внаслідок голоду зменшилось на 4–5 млн)¹⁷.

Польські дипломати черпали інформацію про «ефекти соціалістичної реконструкції села» з різних джерел. Перш за все, із власних спостережень у Харкові чи Києві – у містах свого перебування. Керівник генконсульства Польщі у Харкові Я.Каршо-Седлевський та інші співробітники дипломатичної установи у березні 1933 р. бачили на власні очі, як робітники, які привозили до консульства дрова й вугілля, кидалися на смітники в пошуках чогось їстівного та з'їли навіть їжу, приготовлену для собак¹⁸. Ю.Писарчикувна у червні 1933 р. в одному зі своїх звітів писала, що можна побачити вмираючих або вже померлих людей, які просто лежать на вулицях міста¹⁹.

Оцінити ситуацію в українському селі дипломати мали змогу також під час службових поїздок. У квітні 1932 р. в Україні побував радник польського посольства у Москві Антоні Жмиґродзький²⁰. Я.Каршо-Седлевський мав нагоду порівняти ситуацію в Україні й поза межами УСРР, коли 5–12 травня 1933 р., в апогей трагедії, прямував автомобілем на консульський з'їзд у Москву. Найбільше вразила дипломата, як він писав згодом, різниця між селами і полями України та Центральної чорноземної області Росії й навіть неврожайними

околицями Москви («Українські села перебувають у виразному занепаді, віє від них порожнечою, загустінням і злиднями, хати напіврозвалені, часто з позриваними дахами, ніде не видно нових садиб, діти і старці подібні до скелетів, ніде не видно живого інвентарю. Тільки на 1/5 [частині] посівної площі що-небудь зійшло, більш-менш 2/5 щойно заорано, решта 2/5 лежать перелогом. На полях, незважаючи на пік весняних робіт, видно мало працюючих людей, ще менше тракторів, сівба відбувається найпримітивнішим методом, здебільшого вручну»²¹). Коли ж польський дипломат опинився у ЦЧО Росії, то мав враження, ніби «приїхав із країни советів до Західної Європи» – вигляд сіл, ізб, полів, людей і тварин був набагато кращий, ніж в Україні²².

На різницю між УСРР і ЦЧО Росії звернув увагу також виконавчач обов'язків військового аташе у Москві капітан Владислав Харлянд²³, який у серпні 1933 р. відвідав Харків, Дніпропетровськ, Запоріжжя, Нікополь, Кривий Ріг, Київ, Черкаси, Кам'янку, П'ятихатки. У своєму звіті після повернення з поїздки В.Харлянд писав, що мав нагоду розмовляти з представниками різних верств населення. Найцікавіша розмова відбулася з начальником телеграфу у Кривому Розі, який розповідав йому про весну 1933 р., «коли 5 мільйонів людей померло від голоду». Раптом, під час розмови, як писав В.Харлянд, його співрозмовник злякався своєї щирості і без зайвих слів «утік» від польського офіцера²⁴.

Уже після закінчення головної фази голоду заступник торгівельного радника Ян Лаґода відбув залізницею з Москви до Києва, а далі до Коростеня, Житомира, Бердичева, Козятини й Умані (1–10 квітня 1934 р.). Я.Лаґода подорожував у вагоні, як він підкреслював у звіті, зі «звичайним сірим сільським населенням» і констатував, що населення й далі голодує, а «явища торішнього голоду ще не зітерлися з пам'яті людей». Дипломат наголошував, що у потязі всі розмови оберталися довкола теми голоду, а один чоловік похвалявся, що під час голоду закопував щодня по 50 трупів²⁵.

Іншим джерелом інформації для польських дипломатів про голод були відвідувачі польських дипломатичних представництв – перш за все, поляки, а також українці, німці та ін. Їх кількість збільшувалася разом із наростанням голоду. Часто консульства відвідували поляки, які не репатріювалися до Польщі після Ризького договору 1921 р., а коли розпочався голод хотіли виїхати з «більшовицького раю». Виїхати намагалося дуже багато людей, але не багатьом це вдавалося – влада не бажала випускати кого-небудь за межі «країни робітників і селян». Консульство РП у Києві в 1933 р. видало 3 тис. дозволів на виїзд до Польщі особам, які, згідно з польським законодавством, мали польське громадянство, але більшовицька влада «випустила» тільки 3 (!) осіб²⁶.

Треба пам'ятати, що візит до «буржуазного» дипломатичного представництва був дуже небезпечним. Нерідко результатом цього був арешт і звинувачення у шпигунстві. Так, тільки в ніч із 14 на 15 березня 1933 р. в Києві, Вінниці й Фастові було заарештовано кількасот поляків, які відвідували польські консульства з проханням допомогти виїхати до Польщі. Ця практика набула таких розмірів, що польський посол у Москві Юліуш Лукасевич звернувся із протестом у народний комісаріат закордонних справ СРСР, підкресливши, що через подібні дії влади дипломатичні представництва Польщі не можуть нормально працювати²⁷.

Польські дипломатичні місії отримували також велику кількість листів, в яких мешканці «країни рад» описували трагічні подробиці голоду. Кореспонденція була адресована або дипломатам, або за посередництвом польських консульств – до рідних у Польщі. У другому випадку люди писали до родичів за Збручем через консульства тому, що небезпідставно побоювалися радянської цензури та відповідних наслідків за подання «контрреволюційної інформації», якою були відомості про масовий голод. Наскільки великим був страх свідчить лист

Д.Машина (від 30 квітня 1933 р.) до свого брата Антона, який мешкав у Польщі: «Трудно уявити, що може бути, якби цей лист хтось тут перехопив. Дуже його не афішуй. Боже збав пересилати у газети, бо можуть дізнатися, що це я написав»²⁸.

Багато листів з описом ситуації в голодуючому селі надіслала до польського консульства в Києві особа, яка підписувалася «студент Бучак». Наприклад, 1 квітня 1933 р. Бучак писав: «На Україні продовжується голод. Більшовизм засіває Україну трупами вимираючих з голоду людей. На селах голодні поїли котів, собак і також вживають м'ясо людських трупів. По містах трапляються випадки, що у продаж на базарах попадає людське м'ясо. Комунисти злякалися такого господарювання. Зараз нікого не випускають за межі України. Голодна, пограбована Україна зостається для українців. Сільське господарство України у зв'язку з суцільною колективізацією як засобом не господарювання, а організованого грабунку селянства зруйноване. Посівна кампанія і у цьому році на Україні зірветься, бо немає чим обробляти землю. Кінська сила знищена, трактори поламани. Ремонтувати трактори голодний робітник не хоче»²⁹.

Були також листи, в яких голодні люди просили польських дипломатів захистити їх від комуністичних репресій, наївно вважаючи, що іноземні консульства можуть зарадити в їхній біді³⁰.

У польських архівних документах не бракує описів безгосподарності у колгоспах – ідеться про незацікавленість селян у праці в колгоспах і радгоспах, моторошний стан худоби, особливо коней. Керівник консульства у Харкові А.Стебловський у травні 1932 р. писав, що коні настільки кволі, що на пасовищах їх треба підтримувати дошками, бо самі вони не можуть триматися на ногах³¹. Рокком пізніше Я.Каршо-Седлевський в одному зі звітів стверджував, що на цілому просторі від Харкова до Москви 70–80% коней нездатні до праці³².

Документи містять також багато інформації про катастрофічне становище голодуючих селян. Консул РП у Києві Генрік Янковський у своєму звіті від 11 травня 1932 р. писав, що з кожним днем отримує все більше відомостей про голод на Правобережжі, який особливо гостро відчувався на провінції. «Згідно з останніми повідомленнями, – констатував консул, – у таких містах, як Вінниця, Умань майже щоденно відзначаються випадки збирання з вулиці людей, які падають через ослаблення та виснаження. Ще гіршою має бути ситуація у селі, де, згідно з інформацією з достовірного джерела, розбої та вбивства внаслідок голоду трапляються щоденно»³³.

Свого апогею голод досяг навесні 1933 р. Я.Каршо-Седлевський 12 квітня 1933 р. зазначав: «Ситуація на Україні стає щораз більше напруженою з приводу жахливого голоду, який посилюється з кожним днем як серед сільського, так і міського населення. Усілякі хвороби, перш за все тиф, поширюються по цілій країні, забираючи тисячі жертв, котрих нема чим лікувати, адже навіть у столиці, Харкові, бракує найбільш потрібних дезинфекційних матеріалів та ліків (як хінін, аспірин і т.п.). Розказував мені один лікар, що майже всі операції не вдаються не тільки через те, що бракує [медичних] матеріалів та інструментів, а, перш за все, з огляду на цілковите виснаження організму пацієнтів, рани яких через брак сил не загоюються, або, загоєні, знову відкриваються. Лікарі констатують, що шлунки пацієнтів зменшилися до розмірів шлунку малої дитини. Деякі села, наприклад в околицях Сум, які мали близько 1000 мешканців, зовсім запустілі і налічують тепер по 150–200 осіб. Люди їдять переважно макуху, очистки з картоплі, псів, котів, здохлих коней, щоразу частіше трапляються випадки людодіства»³⁴.

Начальник секції «Схід» 2-го відділу головного штабу поручник Є.Незбицький на підставі звіту свого інформатора так описував ситуацію в Україні (15 травня – 25 червня 1933 р.): «Голод в Україні дуже великий. Головний осередок голоду – Полтавщина. У селах, в яких налічувалось колись 5–6 тис. лю-

дей, мешкає тепер (15 червня) 20–30 сімей. В одному селі, в якому налічувалось перед тим 1000 осіб, у травні померло приблизно 50 молодих людей у віці 16–20 років. В одному колгоспі, в якому налічувалось 350 працівників, у травні – червні щоденно вмирало близько 10 людей у працездатному віці. Значна частина померлих у полі під час роботи не була похована. У селах хати порожні. В останніх тижнях радянська влада повідомляє в містах, що віддасть у власність будинки у селах тим, хто поїде туди постійно працювати.

Із приводу браку людей для закопування трупів – у деяких селах спочатку трупи кидали до льохів спорожнених будинків, а коли забракло людей, тіла довгий час лежали не похованими у хатах. [...] Через це у деяких майже цілком вимерлих селах панує незносний сморід.

Окрім пануючої сьогодні на Україні епідемії тифу, жодної іншої не відзначається. Із лікарні Олександра у Харкові (червень) десятки трупів померлих від тифу вивозили машинами. У спеціальній лікарні для хворих на тиф у Харкові, на Холодній Горі (колишній будинок школи) умираючих людей кидають до бетонованого підвалу, звідки пізніше вивозять. [...] Трупи з цієї лікарні, як і з лікарні Олександра, вивозять уночі машинами.

У середині червня мешканцеві Харкова кидаються в очі вмираючі просто на головних вулицях міста люди, а також люди-тіні, які з блукаючими очима ходять містом без будь-якої мети. 22 червня, під час півторагодинної прогулянки містом на головній вулиці Харкова – Сумській – я бачив один труп і одного вмираючого.

Уже три тижні поспіль у місті дуже інтенсивно збирають трупи. Також збирають бездомних людей, яких миють, а пізніше висилають примусово до радгоспів.

У кінці червня у Харкові ми бачили щодня облави на безпритульних дітей. Від однієї знайомої лікарки ми довідалися, що виснаженим людям роблять отруйну ін'єкцію.

Дуже часто підкидають дітей. 8–9-річна дівчинка, яка у квітні кілька днів лежала перед італійським консульством у Харкові і яку консульство взяло на виховання, тепер, після 3-місячного життя в консульстві, коли їсть, абсолютно ні на що не звертає уваги і нічого не говорить.

Норма денного утримання в одному з колгоспів України: 200 г хліба; суп із рибою і невеличкою кількістю картоплі; горох, соя і т.п.; три рази гаряча вода. Під час збору врожаю торік на полях залишилися буряки, які тепер варять. Під час садіння картоплі непоодинокі випадки, коли її, щойно посаджену, уночі викопують і у сирому вигляді поїдають. [...]

Голод нищить сільське населення. У в'язницях повно людоджерів. У київській в'язниці є кількості осіб, яких, не чекаючи на [судові] вироки, по черзі труять під час годування. На вулицях міста й далі лежать умираючі, переважно молодого віку, яких вечорами забирають до лікарень. Село у жакливого стані. Люди, що прибувають із різних сторін, в один голос кажуть, що врожай кращий, ніж торік, але не уявляють собі, як будуть проведені жнива. У селі Черкаси біля Білої Церкви з 2500 людей залишилось [живими] лише 80 чоловіків і 140 жінок. У селах Жидовчик і Будзенівка Тетіївського району вимерло близько 80% людей. У селі Дібровка того ж району вимерло майже 50% людей. Багато сіл, які провели сівбу, не можуть зібрати відносно доброго врожаю через смерть сотень людей. [...]»³⁵.

В іншому документі 2-го відділу, датованому 6 червня 1933 р., ішлося: «Надзвичайно збільшилась смертність. Щоденні випадки голодної смерті на вулицях і у дворах обраховують уже не в десятках, а у сотнях. Щоночі містом їздять вантажівки й підводи, підбираючи вмерлих на вулицях, ринках, городах і у дворах. Уранці з головного вокзалу у Києві вивезено 4 машини трупів та вмираючих від голоду. Це відбувається щоденно. Про кількість таких смертей

може свідчити факт, що окремі домоуправління інколи чекають по 3–4 дні, доки місцева влада забере з дворів і під'їздів трупи бездомних або селян, які в пошуках решток їжі або ночівлі вмирають з голоду»³⁶.

У польських документах можна знайти відомості про найбільш жахливі вики голоду – акти канібалізму. У це тяжко було повірити навіть самим дипломатам. А.Жмигродзький 7 травня 1932 р. писав, що в Україні ширяться чутки про канібалізм, додаючи від себе, що це «звичайно, дурниці»³⁷. Менш скептичним був консул РП у Києві Г.Янковський. У цитованому звіті до польського посла у Москві від 11 травня 1932 р. він писав, що вбивства внаслідок голоду трапляються чи не щоденно.

Разом із поширенням голоду збільшувалася кількість актів людоїдства, що й фіксували співробітники дипломатичних місій. Я.Каршо-Седлевський 17 березня 1933 р. повідомляв, що 21 лютого 1933 р. за обвинуваченням у людоїдстві був заарештований сторож стації Печанівська біля Бердичева. Його видала власна дружина, яку він змушував готувати їжу з людей, що їх запрошував додому переночувати. М'ясо вбитих нерідко продавав³⁸.

У червні 1933 р. у звіті 2-го відділу головного штабу польської армії йшлося, що в деяких районах (Звенигородський, Уманський, Таращанський, Бердичівський та ін.) людоїдство стало нормальним явищем³⁹.

У польських документах висвітлено й інші аспекти трагедії. Так, співробітники дипломатичних служб повідомляли про переселення селян із Росії й Білорусії в Україну та про нег'ативне ставлення до переселенців місцевих хліборобів⁴⁰.

Також робилися спроби оцінити масштаби голоду. У рапорті В.Харлянда фігурувала цифра 5 млн загиблих⁴¹, у документі за підписом Є.Незбжицького – 10 млн⁴², а Я.Каршо-Седлевський писав, що від голоду вмерло 20% сільського населення України⁴³.

Втрати від голоду на селі були настільки великими, що більшовики побоювалися, що врожай так і залишиться у полі незібраним. Аби не втратити врожай, для допомоги тим хліборобам, яким пощастило пережити голод, на село почали відряджати міських робітників і службовців, котрі здебільшого не мали досвіду сільськогосподарських робіт. Ю.Писарчикувна 31 липня 1933 р. повідомляла, що в магазинах, установах, на фабриках і в лікарнях порожнеча, бо більшість співробітників поїхали на село⁴⁴. Є.Незбжицький інформував, що невеликі підприємства на час жнив узагалі зупинилися, адже робітники були відправлені на село. Є.Незбжицький також навів слова керівника одного з київських заводів, який на мітингу з нагоди від'їзду робітників у село заявив: «Ми знаємо, що у селі голод і канібалізм, однак ви сильні й загартовані робітники, [ви] повинні піднести дух на селі»⁴⁵.

Під час голоду особливим цинізмом відзначалася пропагандистська машина радянської влади, яка не тільки заперечувала сам факт голоду, але й наголошувала на «чудовому житті колгоспників»⁴⁶. Звичайно, це не мало нічого спільного з реальністю. На це звернув увагу віце-консул РП у Києві П.Курницький, який після прочитання в польськомовній радянській газеті «Трубуна Радзиеська» статті про колгоспи «на Мархлевщині», де на трудодні працівникам видавали сотні кілограмів хліба, вирішив знайти ці господарства. Проте дипломатові так і не вдалося віднайти бодай одного колгоспу, про який писала газета⁴⁷.

Окрім «щасливого життя і зростаючого добробуту мешканців СРСР», одним з улюблених мотивів радянської пропаганди було змалювання «трагічної ситуації робітників у капіталістичних країнах». Про що писалося в комуністичній пресі згадував у листі до брата цитований вище Д.Машин. Свій лист він хотів передати через польське консульство у Харкові: «Щоб вивчити польську мову я тут передплачую польську газету, яка видається у Харкові – газета, як і всі ту-

тешні газети, комуністична. Так от, у цій газеті я читав узимку, що нібито в Польщі, на Волині, на базарі, зараз не пам'ятаю, в якому саме місті, мати продавала своїх дітей, бо не мала чим їх годувати – подумай, таку брехню пишуть, тільки дурний або дитина цьому, можливо, повірять, а що тут людодіство, [люди] вмирають, про те в газетах ані слова і не знайдеш – усе добре, усе гаразд, тільки за кордоном люди незадоволені та вмирають від голоду. От які у нас газети, і всі однакові»⁴⁸.

Як видно, польські дипломати у Харкові, Києві й Москві, а також польська розвідка були дуже добре зорієнтовані, як насправді виглядала ситуація в «більшовицькому раю», але ця інформація ніяким чином не вплинула на польсько-радянські взаємини. Зрештою, позиція Польщі щодо СРСР була ідентичною позиції решти європейських країн і США, і полягала у тому, щоб утримувати з більшовиками якнайкращі стосунки, особливо після приходу до влади у Німеччині А.Гітлера.

Я.Каршо-Седлевський радив польському зовнішньополітичному відомству ознайомити із ситуацією в УСРР населення Польщі, і, особливо, мешканців східних воєводств, які не завжди усвідомлювали небезпеку, що виходила від радянського сусіда⁴⁹. Проте ця його ініціатива залишилась без відповіді.

Варто звернути увагу також на інтерв'ю Карла Радека, яке той дав московському кореспондентові видання «Gazeta Polska» Яну Отмару Берсону. К.Радек сказав, що «будь-яка польська активність на Україні» сприйматиметься більшовиками не інакше, як «виконання німецьких планів щодо Сходу»⁵⁰. Під «польською активністю» К.Радек розумів підтримку польською владою українців Польщі в їх протестних акціях проти голодової політики Москви⁵¹. Відтак польський уряд намагався не загострювати стосунків із більшовиками, а надто після того, як член ОУН Микола Лемик застрелив співробітника радянського консульства у Львові (і одночасно агента ГПУ) Алексея Майлова.

Таким чином, голод став «внутрішньою проблемою» СРСР, до якої «цивілізований світ» не збирався втручатися й окрім деяких винятків (кардинал Теодор Інніцер, Конгрес національностей) таки не втручався⁵². Надзвичайно влучно подібну політику описав голова Українського клубу у Женеві у своєму листі до Громадського комітету порятунку України у Львові від 14 квітня 1934 р.: «У Женеві скрайня політична байдужість до долі голодуючих українців. У це не вірять і не хочуть втручатися. Дипломатичні кола займаються великою політикою, в якій перше місце посідає справа вступу Радянського Союзу до Ліги націй. Смерть мільйонів селян цих політиків зовсім не обходить»⁵³.

¹ The Foreign Office and the Famine. British Documents on Ukraine and the Great Famine of 1932–1933 / Ed. by M.Carynnyk, L.Y.Luciuk and B.S.Kordan. – Kingston; New York, 1988.

² Investigation of the Ukrainian Famine 1932–1933. Report to Congress: Commission on the Ukrainian Famine. Adopted by the Commission, April 19, 1988. Submitted to Congress, April 22, 1988. – Washington, 1988. – Appendix. – P.397–506.

³ *Graziosi A.* La Famine en Ukraine et dans le Caucase du Nord à travers les rapports des diplomates italiens. 1932–1934. Letters du Kharkov. Documents // Cahiers du Monde Russe et Soviétique. – 1989. – №1-2. – P.5–106; *Idem.* – Lettere da Kharkov. La carestia in Ucraina e nel Caucaso del Nord nei rapporti dei diplomatici italiani, 1932–33. – Torino, 1991.

⁴ *Der ukrainische Hunger-Holocaust. Stalins Verschwiegener Völkermord 1932/1933 an 7 Millionen ukrainischen Bauern im Spiegel geheimgehaltener Akten des deutschen Auswärtigen Amtes. Eine Dokumentation, herausgegeben und eingeleitet von Dr D.Zlepko.* – Sonnenbühl, 1988.

⁵ Перш за все тому, що у Польщі ця тематика не привертає уваги багатьох істориків. Перша і єдина польська наукова монографія про голодомор з'явилася 2005 р. (див.: *Kuśnierz R.* Ukraina w latach kolektywizacji i Wielkiego Głodu (1929–1933). – Toruń, 2005).

⁶ «Dwójka» – поточна назва 2-го відділу головного штабу польської армії, тобто розвідки.

⁷ Секцію «Схід» 2-го відділу Єжи Незбжицький (1902–1968 рр.) очолював у 1931–1939 рр. Під час Другої світової війни та після неї перебував в еміграції. Відомий радянолог, публіцист. Про його еміграційну діяльність див.: *Wolsza T.* Za żelazną kurtyną. Europa Środkowo-Wschodnia, Związek Sowiecki i Józef Stalin w opiniach polskiej emigracji politycznej w Wielkiej Brytanii 1944/1945–1953. – Warszawa, 2005.

⁸ Див.: *Kuśnierz R.* Pomór w «raju bolszewickim». Głód na Ukrainie w latach 1932–1933 w świetle polskich dokumentów dyplomatycznych i dokumentów wywiadu. – Toruń, 2008. – S.15; *Peplowski A.* Wywiad polski na ZSRR, 1921–1939. – Warszawa, 1996. – S.126–127; *Skóra W.* Służba konsularna Drugiej Rzeczypospolitej. Organizacja, kadry i działalność. – Toruń, 2006. – S.770–771; *Bruski J.J.* Polska wobec Wielkiego Głodu na Ukrainie 1932–1933 // Polska. Ukraina. Osadczuk. Księża Jubileuszowa ofiarowana Profesorowi Bohdanowi Osadczukowi w 85 rocznicę urodzin / Red. B.Berdychowska, O.Hnatiuk. – Lublin, 2007. – S.219.

⁹ *Kuśnierz R.* Pomór w «raju bolszewickim»... – S.15.

¹⁰ 2-а секція відповідала за військову розвідку і контррозвідку. Генерал Вс.Змієнко очолював її у 1928–1936 рр.

¹¹ Centralne Archiwum Wojskowe w Warszawie. – Zespół: Oddział II Sztabu Głównego (далі – CAW. – Oddz. II Szt. Gł.). – Sygn.I.303.4.5559. – K.150, 159–168; *Kuśnierz R.* Pomór w «raju bolszewickim»... – S.153–160.

¹² CAW. – Oddz. II Szt. Gł. – Sygn.I.303.4.5559. – K.18–23; *Kuśnierz R.* Pomór w «raju bolszewickim»... – S.173–176.

¹³ *Kuśnierz R.* Głód potępienia // Wprost. – №10 (11.III.2007). – S.68–71.

¹⁴ *Kuśnierz R.* Głód na Ukrainie w latach 1932–1933 w świetle zbiorów Archiwum Akt Nowych oraz Centralnego Archiwum Wojskowego w Warszawie // Dzieje Najnowsze. – 2007. – №2. – S.129–159.

¹⁵ *Kuśnierz R.* Pomór w «raju bolszewickim». Głód na Ukrainie w latach 1932–1933 w świetle polskich dokumentów dyplomatycznych i dokumentów wywiadu. – Toruń, 2008. – 205 s.

¹⁶ Der ukrainische Hunger-Holocaust... – S.176–177. Про перебування Едуарда Ерріо у Києві див.: *Kuśnierz R.* Propaganda radziecka w okresie Wielkiego Głodu na Ukrainie (1932–1933) // Dzieje Najnowsze. – 2004. – №4. – S.38–39; *Idem.* Ukraina w latach kolektywizacji i Wielkiego Głodu (1929–1933). – Toruń, 2005. – S.184–186.

¹⁷ The Foreign Office and the Famine... – P.312–313.

¹⁸ CAW. – Oddz. II Szt. Gł. – Sygn.I.303.4.2995. – K.161–162; *Kuśnierz R.* Pomór w «raju bolszewickim»... – S.72.

¹⁹ CAW. – Oddz. II Szt. Gł. – Sygn.I.303.4.2094 (без пагінації); *Kuśnierz R.* Pomór w «raju bolszewickim»... – S.93.

²⁰ CAW. – Oddz. II Szt. Gł. – Sygn.I.303.4.3043. – K.127–136; *Kuśnierz R.* Pomór w «raju bolszewickim»... – S.33–36.

²¹ CAW. – Oddz. II Szt. Gł. – Sygn.I.303.4.1867. – K.32–34; *Kuśnierz R.* Pomór w «raju bolszewickim»... – S.85–86.

²² Ibid.

²³ Archiwum Akt Nowych. – Zespół: Attachè Wojskowy przy Ambasadzie RP w Moskwie (далі – AAN, AW). – Sygn.94. – K.124; *Kuśnierz R.* Pomór w «raju bolszewickim»... – S.95.

²⁴ AAN, AW. – Sygn.94. – K.57–62; *Kuśnierz R.* Pomór w «raju bolszewickim»... – S.114–115.

²⁵ AAN. – Zespół: Ministerstwo Spraw Zagranicznych (далі – AAN, MSZ). – Sygn.9513. – K.200, 208–211; *Kuśnierz R.* Pomór w «raju bolszewickim»... – S.161–164.

²⁶ AAN, Ambasada RP w Moskwie. – Sygn.95. – K.103.

²⁷ CAW. – Oddz. II Szt. Gł. – Sygn.I.303.4.1867. – K.104; *Kuśnierz R.* Pomór w «raju bolszewickim»... – S.76–77.

²⁸ CAW. – Oddz. II Szt. Gł. – Sygn.I.303.4.2094 (без пагінації); *Kuśnierz R.* Pomór w «raju bolszewickim»... – S.80.

²⁹ CAW. – Oddz. II Szt. Gł. – Sygn.I.303.4.1993 (без пагінації); *Kuśnierz R.* Pomór w «raju bolszewickim»... – S.79–80, 197.

³⁰ CAW. – Oddz. II Szt. Gł. – Sygn.I.303.4.1867. – K.2–3; *Kuśnierz R.* Pomór w «raju bolszewickim»... – S.61–62.

³¹ CAW. – Oddz. II Szt. Gł. – Sygn.I.303.4.3043. – K.180–184; *Kuśnierz R. Pomór* w «raju bolszewickim»... – S.38–41.

³² CAW. – Oddz. II Szt. Gł. – Sygn.I.303.4.1867. – K.32–34; *Kuśnierz R. Pomór* w «raju bolszewickim»... – S.85–87.

³³ CAW. – Oddz. II Szt. Gł. – Sygn.I.303.4.3043. – K.65–66; *Kuśnierz R. Pomór* w «raju bolszewickim»... – S.37.

³⁴ CAW. – Oddz. II Szt. Gł. – Sygn.I.303.4.2995. – K.145–146; *Kuśnierz R. Pomór* w «raju bolszewickim»... – S.81.

³⁵ CAW. – Oddz. II Szt. Gł. – Sygn.I.303.4.5424. – K.45–49; *Kuśnierz R. Pomór* w «raju bolszewickim»... – S.104–107.

³⁶ CAW. – Oddz. II Szt. Gł. – Sygn.I.303.4.5424. – K.64; *Kuśnierz R. Pomór* w «raju bolszewickim»... – S.90.

³⁷ CAW. – Oddz. II Szt. Gł. – Sygn.I.303.4.3043. – K.129; *Kuśnierz R. Pomór* w «raju bolszewickim»... – S.35.

³⁸ CAW. – Oddz. II Szt. Gł. – Sygn.I.303.4.2995. – K.150; *Kuśnierz R. Pomór* w «raju bolszewickim»... – S.75.

³⁹ CAW. – Oddz. II Szt. Gł. – Sygn.I.303.4.5424. – K.65; *Kuśnierz R. Pomór* w «raju bolszewickim»... – S. 91.

⁴⁰ Див.: AAN, MSZ. – Sygn.9513. – K.211; AAN, MSZ. – Sygn.6710. – K.250–251, 230–232; *Kuśnierz R. Pomór* w «raju bolszewickim»... – S.164, 168–170.

⁴¹ AAN, AW. – Sygn.94. – K.57–62; *Kuśnierz R. Pomór* w «raju bolszewickim»... – S.115.

⁴² CAW. – Oddz. II Szt. Gł. – Sygn.I.303.4.5424. – K.304; *Kuśnierz R. Pomór* w «raju bolszewickim»... – S.97.

⁴³ CAW. – Oddz. II Szt. Gł. – Sygn.I.303.4.5424. – K.55; *Kuśnierz R. Pomór* w «raju bolszewickim»... – S.103.

⁴⁴ CAW. – Oddz. II Szt. Gł. – Sygn.I.303.4.2094 (без пагінації); *Kuśnierz R. Pomór* w «raju bolszewickim»... – S.33.

⁴⁵ CAW. – Oddz. II Szt. Gł. – Sygn.I.303.4.5424. – K.59–60; *Kuśnierz R. Pomór* w «raju bolszewickim»... – S.112.

⁴⁶ Докладніше див.: *Kuśnierz R. Propaganda radziecka w okresie Wielkiego Głodu na Ukrainie (1932–1933)* // *Dzieje Najnowsze*. – 2004. – №4. – S.29–46; *Idem. Ukraina w latach kolektywizacji i Wielkiego Głodu...* – S.174–189.

⁴⁷ CAW. – Oddz. II Szt. Gł. – Sygn.I.303.4.1993 (без пагінації); *Kuśnierz R. Pomór* w «raju bolszewickim»... – S.132.

⁴⁸ CAW. – Oddz. II Szt. Gł. – Sygn.I.303.4.2094 (без пагінації); *Kuśnierz R. Pomór* w «raju bolszewickim»... – S.80.

⁴⁹ CAW. – Oddz. II Szt. Gł. – Sygn.I.303.4.2995. – K.161; *Kuśnierz R. Pomór* w «raju bolszewickim»... – S.73.

⁵⁰ AAN, MSZ. – Sygn.6748 a. – K.57; *Kuśnierz R. Pomór* w «raju bolszewickim»... – S.87–88.

⁵¹ Докладніше див: *Кушнеж Р. Участь української громадськості Польщі в допомогних та протестаційних акціях проти голодомору в Україні* // *Укр. іст. журн.* – 2005. – №2. – С.131–141.

⁵² Про позицію «цивілізованого світу» щодо голоду у СРСР докладніше див.: *Kuśnierz R. Ukraina w latach kolektywizacji i Wielkiego Głodu...* – S.203–236.

⁵³ *Kuśnierz R. Ukraina w latach kolektywizacji i Wielkiego Głodu...* – S.236.

***

1

1932 р., 7 травня, Харків – Уривок зі звіту торговельного радника посольства Польщі у Москві

7 травня [193]2

Міністрові
промисловості й торгівлі,
департамент торгівлі у Варшаві
Таємно

[...] (тут і далі трикрапкою у квадратних дужках позначено пропуск тексту, який не стосується голоду й ситуації на селі – Р.К.) Про надмірне викачування збіжжя з ук-

раїнського села та про виникнення стану голоду внаслідок обмеження споживання свідчить ряд фактів, з якими під час моєї подорожі по Україні (кінець квітня 1932 р. за маршрутом Москва – Харків – Київ – Москва – Р.К.) я мав можливість зіткнутися особисто або [чути] в оповіданнях населення. Я дозволю собі повторити це в даному рапорті, як ілюстрацію до вище поданих висновків. У містах і промислових центрах на Україні можна спостерігати вплив голодних селян. Фабричні робітники розповідають, що селяни масово з'являються в індустріальних районах просячи харчів. На залізницях справді видно велику кількість селян із сумками. Рух там є ненормально великим і нагадує часи першого періоду революції, коли було дуже розвинене так зване «мешочничество», тобто подорожі населення у пошуках продуктів харчування. Потрібно, однак, пам'ятати, що сьогодні рух сільського населення на залізницях має ще своє джерело і в переселенському русі. Зайва кількість людей на селі, яка виникла в результаті колективізації і механізації аграрних господарств, а також і позбавлені господарств верстви у минулому заможних селян мандрують у світ у пошуках роботи й удаються перш за все до міст і нових промислових центрів.

Брак збіжжя на селі підтверджується й іншими фактами. Наприклад, у Харкові мав місце партійний процес щодо одного комсомольця, який був висланий на Правобережну Україну. У визначеному йому окрузі він звернувся до сільрад, де отримав списки господарств, в яких повинен був шукати збіжжя. Коли пішов до вказаних хат, застав там опухлих з голоду людей і переконавшись у безрезультатності в таких умовах своїх пошуків, представив сільраді безглуздість таких дій, вимагаючи водночас вказати інші господарства. Проте, він отримав відповідь, що там, де йому вказано, збіжжя є, а голод є лише симуляцією. Покинув він тоді село і повернувся до Харкова, де був відданий під партійний суд за незгідну з духом більшовизму поведінку.

Вищевказана історія містить у собі 2 елемента: а) підтвердження випадку часткового голоду на селі, та й ще на Україні; б) свавілля влади (в особі сільрад), яка доволно руйнує одні господарства й охороняє інші залежно від тих чи інших локальних комбінацій.

Під час кампанії хлібозаготівель у 1931/32 рр. у міру того, як з'ясовувалося, що загальний план не здійснений повністю, розсилалися додаткові накази, які реалізовувалися через сільради, згідно з установлюваною через них репатріацією. Невиконання наказу спричиняло судову відповідальність як за податки, і часто цілковиту руйну господарства. Рятуючись від цього, селяни за високими цінами намагалися придбати де тільки можна потрібну кількість збіжжя і здати його урядовим органам. Такі факти закупівлі збіжжя відомі нашим консульствам на Україні і свідчать про брак власних зернових запасів у більшості індивідуальних господарств.

Ще один факт. З одного міста на Україні була вислана посівна бригада, складена з міських працівників. Вирішено, що кожен із членів цієї бригади знайде і придбає за власні гроші картоплю і таким чином бригада виконає визначений їй план насадження картоплі. Коли, однак, бригада почала працювати, виявилось, що посаджену вдень картоплю вночі місцеве населення вибирало із землі. Коли ж і у самій бригаді став даватися ознаки голод, там почалося те ж саме.

Наступний факт. До одного з маслозаводів на Україні, що переробляв соняшникове насіння, приходили селяни з проханням [дати їм] макухи. Інформатор мій твердив, що не йшлося про корм [для худоби], але саме про їжу для людей. Видається мені це малоімовірним і коли б не дуже серйозна особа інформатора – я не подав би цього в рапорті.

Слід відзначити, що загалом тут роїться від найдикіших пліток і версій, як, наприклад, про підкидання на базарах дітей, чи навіть про випадки людодійства. Це, звичайно, дурниці, але сам факт їх виникання дає уявлення про напружену й ненормальну атмосферу, в якій такі чутки лише й можуть народитися.

На брак хліба вказують також ціни. На харківському базарі булка продається по 15 руб. (у кооперативі комерційна ціна 3 руб.), в Уманському окрузі 4–5-тифунтова буханка хліба коштує 30 руб., у Києві в кооперативі маленька булочка найнижчого ґатунку коштує 80 коп. Загальним також явищем є зменшення норм хліба промисловим робітникам. Відомі також випадки позбавлення хліба непрацюючих членів сімей робітників, що викликало протести на окремих заводах.

Підсумовуючи все вищесказане, можна зробити висновок, що цьогорічні урядові зернові покупки на Україні спричинили згубний стан з продовольством на селі і дуже серйозно дискредитували колективізаційну політику. Селянин у колгоспі, якому обіцяно кра-

ще існування, але реально який доведений до цілковитого голоду, знеохочений, на нього не можна розраховувати як на робочу силу в нинішній весняній посівній кампанії.

На закінчення цього пункту я дозволю собі додати, що лікарі на Україні твердять про поширення шлункових хвороб у результаті поганого за якістю харчування. Для ілюстрації цього я долучаю до даного рапорту два куски хліба з колгоспу, вигляд яких промовляє сам за себе [...].

торговельний радник
А.Жмигродзький

CAW. – Oddz. II Szt. Gł. – Sygn.I.303.4. 3043. – К.127–136 (оригінал, машинопис).

Опубл.: *Kuśnierz R. Pomór w «raju bolszewickim». Głód na Ukrainie w latach 1932–1933 w świetle polskich dokumentów dyplomatycznych i dokumentów wywiadu.* – Toruń, 2008. – S.33–36; *Idem. Głód na Ukrainie w latach 1932–1933 w świetle zbiorów Archiwum Akt Nowych oraz Centralnego Archiwum Wojskowego w Warszawie // Dzieje Najnowsze.* – 2007. – №2. – S.131–132.

2

1932 р., 11 травня, Київ – Звіт польського консула у Києві про голод на Правобережжі

Таємно
11 травня [1932]
Панові послу у Москві

Інформую, що з кожним днем я отримую все більше відомостей про голод на Правобережжі, який особливо гостро відчувається на провінції. Згідно з останніми повідомленнями, у таких містах, як Вінниця, Умань майже щоденно можна занотувати випадки збирання з вулиці людей, які падають з ніг від виснаження. Ще гіршою має бути ситуація у селі, де, згідно з інформацією з достовірного джерела, розбої та вбивства внаслідок голоду трапляються щоденно.

Дошкульний брак продовольства відзначається не тільки серед так званих «одноосібників», які вже здавна годуються картопляним лушпинням, жолудями і т.п., але навіть у колгоспах. Значно погіршилося продовольче постачання заводів. На цьому тлі дедалі частіше виникають конфлікти між робітниками та адміністрацією. Фабрична адміністрація, яка мусить «штурмовими» темпами виконувати план, вимагає від робітників дуже інтенсивної праці. [Робітники] вимагають хліба, якого немає. Подібні конфлікти є темою на зібраннях «фабзавкомів» (фабричних комітетів).

Зубожіння робітників дійшло вже до того, що їхні родини змушені харчуватися такими неякісними продуктами, як хліб із горохом і лушпиння від картоплі, якої невеликий кошик продають на базарі в Києві за ціною від 80 коп. до 1 рубля.

Ситуація, на думку інформаторів, може змінитися тільки на гірше з огляду на тривожний стан посівів. Озимина, на їх думку, не обіцяє нічого доброго, ярі посіви, найімовірніше, будуть поганими. Головна причина цього – брак зерна.

Одноосібник не мав зерна, бо його в нього під найрізноманітнішими приводами забрали, а колгоспи, які одержали зерно на посів, були забезпечені ним надто пізно та ще й у недостатній кількості, з якої частина була з'їдена, а вагу натомість поповнено піском.

До вказаних вище причин, які свідчать про погані посіви, потрібно ще додати недбалу роботу членів колгоспів, а також апатію серед одноосібників. Останні дуже неохоче приступили до посівної – мовляв, навіщо сіяти, оскільки і так усе заберуть, а вони, як і раніше, голодуватимуть.

Щодо картоплі, то, здебільшого, посаджену, її знову викопують голодуючі. Для охорони полів було виставлено караули, але й вони не можуть нічого зробити, оскільки, нібито, були численні випадки побиття вартових, які тепер воліють ховатися, побачивши волоцюг, що наближаються, залишаючи їм поле [...].

На закінчення не зайвим буде згадати, що серед населення дедалі більше поширюється думка, що Правобережжя призначене для передачі Польщі, і, відтак, продовольчі ресурси цілеспрямовано грабуються радянським урядом.

Г.Янковський
консул РП

CAW. – Oddz. II Szt. Gł. – Sygn.I.303.4. 3043. – К.64–67 (оригінал, машинопис).

Опубл.: *Kuśnierz R. Pomór w «raju bolszewickim»...* – S.36–38.

3

1932 р., 12 серпня, Харків – Звіт керівника філіального пункту розвідки (placówka wywiadowcza) «Н.23»

12.8.[19]32 р.

Шановний пане!

Відповідно до Вашого доручення я почала складати список бажаючих виїхати до Польщі. Маючи ледве кілька осіб у цій пошті я [список] ще не надсилаю. Хочу, однак, зазначити, що сьогодні дуже мало осіб виїжджає. Бажає виїхати дуже багато, однак здебільшого це тутешні громадяни, які або ніколи не були в Польщі, або ті, хто перебуває тут уже багато років і автоматично втратили польське громадянство. Сьогодні, маючи тут дуже важкі, нестерпні умови хочуть врятуватися від голоду і часто від переслідувань, пишучи «благальні» листи, щоби дозволити їм виїхати до Польщі. На такі листи ми відписуємо завжди, що їх виїзд залежить лише від місцевої влади, і хоч кореспонденція з таким прохачем триває досить довго, в основному питання його виїзду є наперед визначеним, оскільки тутешня влада не хоче їх звідси випускати, і то зрозуміло чому. Таких справ маємо найбільше. [...]

Ольга Оберман

CAW. – Oddz. II Szt. Gł. – Sygn.I.303.4.2012. – Dok.9 (без пагінації) (оригінал, рукопис).
Опубл.: *Kuśnierz R. Pomór w «raju bolszewickim»...* – S.42–43.

4

1933 р., 3 лютого, Харків – Уривок зі звіту Яна Каршо-Седлевського для 2-го відділу головного штабу про ситуацію в Україні

Харків, 3.ІІ.[19]33

Шановний і дорогий пане!

[...] Ситуація в Україні погіршується з дня у день, голод у щоразу грубій формі заглядає людям у вічі, множаться випадки крадіжок і вбивств. Клієнтура нашого консульства за останні два місяці щонайменше потроїлася. Надходять відчайдушні листи. Навіть чоловіки плачуть у нашому бюро, розповідаючи про свою долю. Ремісники, які для нас працюють, не хочуть уже навіть більшої зарплати в рублях, а благають борошна, каші і т.д., інакше зовсім працювати не хочуть [...].

Ян Каршо-Седлевський

CAW. – Oddz. II Szt. Gł. – Sygn.I.303.4. 1985. – Dok.4 (без пагінації) (оригінал, рукопис).

Опубл.: *Kuśnierz R. Pomór Pomor w «raju bolszewickim»...* – S.63.

5

1933 р., 3 березня, Харків – Уривок зі звіту керівника генерального консульства РП у Харкові Яна Каршо-Седлевського

Харків, 3 березня [19]33

Таємно

[...] Панує дедалі більша апатія й занепад, збільшуються хаос і безлад у всіх інституціях та установах. Ці явища є результатом морального й фізичного виснаження сільського, як і міського населення, яке окрім нечисленної групи привілейованих комуністів, чекістів і військових, у прямому розумінні помирає від голоду. Голод дедалі більше набуває загрозливих масштабів, не минаючи навіть категорій привілейованих до тепер державних чиновників і фабричних робітників. [Від голоду] вже не схватися навіть у столиці України – у Харкові, де навіть у торгівні за долари не можна купити борошна і де одна картоплина коштує 50–60 коп. [...]

Різні міські робітники, які привозять для генерального консульства у Харкові дрова, вугілля, лід і т.д. просто на наших очах кидаються на картопляні очистки й інші рештки, знайдені на смітнику консульства, а робітники, які вивозять сміття, днями з'їли на подвір'ї консульства їжу, підготовлену для собак. [...]

Варто було б із цим станом речей ознайомити польське суспільство, особливо мешканців наших кресів, які не завжди достатньо орієнтуються у житті нашого східного сусіда і не завжди усвідомлюють небезпеку, яка звідти виходить. [...]

Керівник генерального консульства
/Я.Каршо-Седлевський/
Радник посольства

CAW. – Oddz. II Szt. Gł. – Sygn.I.303.4. 2995. – К.157–158 (оригінал, машинопис).
Опубл.: *Kuśnierz R. Pomór w «raju bolszewickim»...* – S.72–73.

6

1933 р., 1 квітня, Київ – Лист студента Бучака до польського консульства у Києві

На Україні продовжується голод. Більшовизм засіває Україну трупами вмираючих з голоду людей. На селах голодні поїли котів, собак і також вживають м'ясо людських трупів. По містах трапляються випадки, що у продаж на базарах попадає людське м'ясо. Комунисти злякалися такого господарювання. Зараз нікого не випускають за межі України. Голодна, пограбована Україна зостається для українців. Сільське господарство України у зв'язку з суцільною колективізацією як засобом не господарювання, а організованого грабунку селянства зруйноване. Посівна кампанія і у цьому році на Україні зірветься, бо немає чим обробляти землю. Кінська сила знищена, трактори поламані. Ремонтувати трактори голодний робітник не хоче. Не дивлячись на те, що ремонтна кампанія почалася ще з осені, але й досі ремонт не закінчений. У радгоспах почали сіяти насіння з літаків, бо немає чим тягти сівалок. Руками сіяти теж немає змоги. Бо не можна нікому доручати насіння, бо селянин, що вмів сіяти, голодний, а тому він може украти насіння собі на їжу. Комунисти своєю диктатурою насильно нав'язали селянству свою форму господарювання – «колективізацію». Людськість не хоче коритися сваволі більшовизму. Сумлінно працювати на користь панування комунізму нарід не хоче, як у місті, так і на селі. Комунисти існують тільки на брехливості преси та лицемірстві своїх «вождів». Нарід України чекає на своє національне визволення від російського більшовизму, який багато гірший від російського монархізму за часів кріпацького права.

Київ 1 квітня 1933 року Бучак

CAW. – Oddz. II Szt. Gł. – Sygn.I.303.4.1993 (без пагінації) (оригінал, рукопис).

Опубл.: *Kuśnierz R. Pomór w «raju bolszewickim»...* – S.78–79; *Idem. Głód na Ukrainie w latach 1932–1933 w świetle zbiorów...* – S.139.

7

1933 р., 2 червня, Київ – Уривок зі звіту філіального пункту розвідки (placówka wywiadowcza) «В.23» для Єжи Незбжицького

2.VI.[19]33

Дорогий колего!

[...] Цікаві є враження з українського села. Зовсім змінився його вигляд. Від давнього добробуту (особливо села під Києвом) не залишилося сліду. Ряд хат і будівель покинуті. Багато споруд валиться. Хатини, в яких ще теплится життя, обшарпані й брудні. Собак майже зовсім немає. Домашнє птаство і свині – рідкість. Ще можна побачити корів. Сади занедбані. Люди бідні і худі. Найгірше виглядають діти. Смерть від голоду є щоденним явищем. Людоїдство на порядку денному. Про політичні настрої немає чого говорити. Панує один настрій – це жадання хліба. Але навіть примара голодної смерті не спонукає тутешнього селянина до якоїсь активності.

Тисну долоню

[підпис нерозбірливий]

CAW. – Oddz. II Szt. Gł. – Sygn.I.303.4. 1928. – Dok.39 (без пагінації) (оригінал, рукопис).
Опубл.: *Kuśnierz R. Pomór w «raju bolszewickim»...* – S.88–89.

8

1933 р., 6 червня, Варшава – Звіт 2-го відділу головного штабу про ситуацію в Україні

6 червня 1933 р.

ПРОДОВОЛЬЧА СИТУАЦІЯ НА РАДЯНСЬКІЙ УКРАЇНІ

Останні тижні травня і червня відзначилися надзвичайно трагічними проявами пануючого тут голоду. Зі всіх міст Правобережжя України тільки в Києві зорганізовано продаж т.зв. комерційного хліба за ціною 1 руб. за фунт. Одна особа могла придбати максимум 4 фунти хліба, а тепер – тільки 3. Пункти продажу досить густо розкидані по місту, однак біля кожного черги покупців сягають нерідко кілометрової протяжності. Люди стоять по 10 годин. У деяких частинах міста, переважно на передмістях, черги не закінчуються ніколи, оскільки люди стоять цілу добу. Щоби здобути хліб уранці, потрібно стати у чергу ввечері попереднього дня о год. 10. Уранці майже в кожній із таких черг буває близько 2000 людей. Доставка хліба дуже нерегулярна, непоодинокі випадки, коли 2–3 дні окремий пункт зовсім не одержує хліба. На цьому тлі трапляються заворушення, які набувають форми відкритих бунтів, що їх міліція жорстко придушує. При цьому часто, аби розігнати людей, відділи кінної міліції шмагають юрбу нагайками. Крім того, влада час від часу висилає міліцію на вантажних автомобілях, яка хапає по декілька тисяч людей і примусово вивозить для роботи на приміській буряковій плантації або на земляні роботи. Проте всі ці репресії не мають жодного ефекту, оскільки [ціна] на хліб у вільному продажі доходить до 6 рублів за фунт у Києві (в Одесі – до 15 рублів), а картковий хліб видають у маленькій кількості. Різниця між ринковими та комерційними цінами спричиняє надзвичайну спекуляцію хлібом. Власті зовсім безсилі щодо масового напливу селян з околичних сіл, які приїжджають сюди по хліб.

Надзвичайно збільшилась смертність. Щоденні випадки голодної смерті на вулицях і у дворах обраховують уже не в десятках, а у сотнях. Щоночі містом іздять вантажівки й підводи, підбираючи вмерлих на вулицях, ринках, городах і у дворах. Уранці з головного вокзалу у Києві вивезено 4 машини трупів та вмираючих від голоду. Це відбувається щоденно. Про кількість таких смертей може свідчити факт, що окремі домоуправління інколи чекають по 3–4 дні, доки місцева влада забере з дворів і під'їздів трупи бездомних або селян, які в пошуках решток їжі або ночівлі вмирають з голоду. Протягом двох ночей – з 3 на 4 і з 4 на 5 червня – на католицькому кладовищі «Байкова Гора» у 40 ямах закопано близько 2000 трупів. Бачено сам кінцевий етап закопування, оскільки ті могили розташовані біля польського військового кладовища. Розміщено там було 2 великі контейнери з вапном і кожен новий шар трупів присипали вапном і дуже малим шаром землі. Потрібно, однак, зауважити, що тільки частину тіл закопують на кладовищах, та й то таким чином, що існує певна черговість – дві ночі возять на одне кладовище, потім дві – на інше і т.д. (у Києві є п'ять діючих кладовищ). Більшість же [трупів] закопують на приміських полях, у садах і т.п. На жаль, неможливо встановити точне число зібраних щоночі тіл. Із достовірного джерела відомо, що це число вагається в межах 700 щоночі.

Незрівнянно гіршою, ніж у Києві, є ситуація в інших, у т.ч. великих (Одеса, Вінниця, Кам'янець і т.д.) містах Правобережжя, а також на селі. Там немає навіть такого «блага», як продаж комерційного хліба. Від інформаторів з Одеси й інших міст чуємо просто жахливі оповіді. Надійний інформатор із Бердичева розповідає, що вечорами на околицях цього міста відбувається полювання на дітей. Із настанням сутінок жодна мати не пускає дитину на вулицю. Попри це трапляються випадки викрадення дітей із будинків. Відкопують рештки здохлих коней, непоодинокі також випадки з'їдання сім'ями небіжчиків після декількох днів вичікування на домовини і дозвіл поховати.

У селах голод найжахливіший. У деяких районах, таких, як Цвітківський, Звенигородський, Уманський, Букський, Таращанський та частково Бердичівський людодіство стало [нормальним явищем]. Смертність там дійшла до такого ступеня, що трапляються цілком вимерлі села, або села, де з 2000–3000 населення залишилося ледве 300–400 осіб. Продовольче становище колгоспників аж ніяк не краще ніж в одноосібників. Останні мають привілей над першими, що не будучи прив'язаними до колгоспів, мають деяку можливість виїзду з метою пошуку кращих умов. Колгоспники ж позбавлені цієї можливості й змушені щодня з'являтися на роботу, де одержують усього лише трохи капустяного су-

пу без жирів, круп, картоплі і без хліба. Тільки при обробці буряків визначено по 22 фунти хліба за всі роботи, пов'язані з обробкою одного гектара. Однак це теоретична норма, так само, як міфом є цукор на обробці буряків. Преміювання працюючих на буряках хлібом і цукром стало причиною надзвичайно частих зловживань і спекуляцій із боку найрізноманітніших роздавальних організацій.

Через дуже малу кількість живого інвентарю (що в колгоспах, що в одноосібних господарствах) було вирішено копати поля вручну. Встановлено норму – 250 м² на одну особу. Проте ця норма виявилася цілковито нездійсненою внаслідок фізичного виснаження селян. Часті випадки, коли вранці на роботу виходить 80 осіб, а ввечері повертається 70. Решта гине від голоду й виснаження, а закопують їх просто на полях. На дорогах, у полях і лісах лежать десятки непохованих трупів. Села, навіть приміські, дуже часто світять забитими, покинутими хатами. Майже ніде не побачити ані собак, ані котів – усі вони з'їдені. У лісах багато напівздичавілих людей, які годуються грибами, мохом і коренями. На дорогах часто зустрічаються сім'ї селян, які просто втікають без конкретної мети подалі від села на підводах. Зорганізовані нині загони Червоного Хреста розпочали акцію підготовки дітей. Проте вона малорезультативна з огляду на цілковитий брак продуктів харчування.

Наведена вище інформація, попри враження недостовірності, одержана з різних джерел, і у подробицях абсолютно ідентична. Зливові дощі, які йшли майже весь місяць, а також брак відповідного автомобіля завадили перевірити фактичний стан речей. Натомість вісті, що стосуються Києва, цілком автентичні.

Під час виїздів спостережено гарний стан озимини, а також пізніших ярих посівів. Майже всі пізніші зернові, як і бурякові, посіви є незрівнянно гірші. Сіяні нашвидкуруч буряки в багатьох випадках знову пересіяно. Перша прополка буряків уже завершена. Сьогодні відбувається так звана «переривка». Власті округів і районів сконцентрували всі зусилля й енергію на обробці буряків. Слід констатувати, що голодне населення масово йде на роботи при буряках, оскільки одержує там принаймні мінімальне харчування, а також невеликі кількості хліба і час від часу цукру.

[без підпису]

CAW. – Oddz. II Szt. Gł. – Sygn.I.303.4. 3043. – K.63–67 (оригінал, машинопис).

Опубл.: *Kuśnierz R. Pomór w «raju bolszewickim»...* – S.89–93; *Idem. Głód na Ukrainie w latach 1932–1933 w świetle zbiorów Archiwum Akt Nowych oraz Centralnego Archiwum Wojskowego w Warszawie // Dzieje Najnowsze.* – 2007. – №2. – S.142–144.

9

1933 р., 13 червня, Харків – Уривок зі звіту співробітниці польської розвідки
Юзефіни Писарчикувної для Єжи Незбжицького

13.VI.[19]33

Дорогий пане Ольгерде!

Посилаю в окремі пачці часописи, де ви знайдете кусок глини. Є то так званий «пряник», який видали в одній із тутешніх шкіл заслуженій ударниці. Голод охоплює дедалі ширші верстви населення, дедалі частіше можна чути про випадки канібалізму. На вулицях видно вмираючих людей і трупи. Містом їздять автомобілі з міліцією, яка хапає всіх бідняків і підозрілих, яких потім відвозять до бараків, де, як кажуть, найбільш виснаженим від голоду роблять смертельні ін'єкції. [...]

Із поздоровленнями, Оля Осмультська

CAW. – Oddz. II Szt. Gł. – Sygn.I.303.4. 2094. – Dok.20 (без пагінації) (оригінал, машинопис).

Опубл.: *Kuśnierz R. Pomór w «raju bolszewickim»...* – S.93.

10

1933 р., 24 червня, Харків – Уривок зі звіту Яна Каршо-Седлевського
для 2-го відділу головного штабу про ситуацію в Україні

Харків, 24.VI.[19]33

Шановний і дорогий пане!

[...] Ситуація на Україні без змін – у селах щораз більший голод і нужда, за якими йдуть бандитські напади, шалений терор, зрештою епідемії і смертність. Німецькі колоністи, які не втратили ще права на німецьке громадянство, масово втікають з України.

Те саме прагнуть зробити болгари, яким, однак, гірше, оскільки вони не мають над собою офіційного консульського догляду. [...]

Долучаю вирази поваги
та сердечно тисну долоню,
Ян Каршо-Седлевський

SAW. – Oddz. II Szt. Gł. – Sygn.I.303.4. 1985. – Dok.18 (без пагінації) (оригінал, рупкопис).

Опубл.: *Kuśnierz R. Pomór w «raju bolszewickim»...* – S.94.

11

1933 р., 28 червня, Москва – Звіт польського військового аташе капітана
Владислава Харлянда про голод в Україні

28 червня [19]33

Тасмно

Керівникові II відділу головного штабу, Варшава

Згідно з рапортами, що надходять до наших представництв, а також звітами проїжджаючих осіб становище України щодо забезпечення продовольством жахливе.

Ціна на хліб у вільному продажі становить від 6 до 15 руб. за фунт. У деяких містах (у т.ч. у Києві) запроваджено торгівлю так званим «комерційним» хлібом ціною 1 руб. за фунт, однак пунктів продажу такого хліба небагато, а доставка нерегулярна і його однаково не вистачає.

На цьому тлі спалахують бунти незадоволеного населення, які міліція жорстко придушує (лупцювання нагайками). Часто перед такими магазинами люди стоять у кілометрових чергах.

Спостерігається величезне зростання смертності. У Києві від голоду щодня вмирає кількасот людей.

Ситуація в інших містах (особливо на Правобережній Україні), а також у селах ще гірша. У зв'язку з голодом непоодинокі випадки людодства (викрадання з цією метою дітей), уживання в їжу тїл небіжчиків, а також відкопування здохлих коней і худоби.

Становище у колгоспах не краще. Щоденне харчування обмежується водянистим супом із картоплею і мінімальною кількістю хліба. Лише зайняті на обробці буряків краще забезпечені продовольством, проте від них вимагають ударної праці.

Страхітливе запустіння України особливо вражає при порівнянні з Центральною чорноземною та Московською областями. Гірші посіви (тільки озимина виглядає трохи краще), села справляють враження покинутих, на пасовищах лише подекуди невеличкі групи худоби і декілька коней.

в.о. військового аташе
[підпис нерозбірливий]
/ХАРЛЯНД/
дипл. капт.

AAN, AW. – Sygn.94. – K.124 (оригінал, машинопис).

Опубл.: *Kuśnierz R. Pomór w «raju bolszewickim»...* – S.95–96; *Idem. Głód na Ukrainie w latach 1932–1933 w świetle zbiorów...* – S.145.

The article of a famous Polish researcher of Holodomor in Ukraine gives still unknown documents, kept in Polish state archives. Materials of work correspondence of Polish diplomacy and intelligence service representatives extremely eloquently illustrate situation in the soviet Ukraine in 1932–1933.

РЕЦЕНЗІЇ

Солдатенко В.Ф.

Винниченко і Петлюра: політичні портрети революційної доби. – К., Світогляд, 2007. – 621 с. + іл. 16 с.

Нова книга одного з відомих дослідників Української революції 1917–1921 рр. В.Ф.Солдатенка присвячена двом видатним особистостям цієї бурхливої доби, чий життєвий шлях і справи були тісно пов'язані, а нерідко й переплітались у боротьбі за відродження нації, за краще майбуття народу. Ідеться не просто про діяльність непересічних постатей, а про активних і енергійних керівників, які поряд з іншими лідерами справляли неабиякий, часом визначальний, вплив на визвольні процеси в Україні.

Обраний автором жанр визначив, так би мовити, структуру, подачу матеріалу в книзі. Сюди прямо можна віднести застосування методологічної вимоги патріарха історичної науки М.Грушевського, який писав: «Ми не іконописці, а історики. Ставимо не іконостас, а галерею типових представників нашого громадського руху, в плоті і крові, в сильних і слабих формах їх діяльності». Такий підхід обумовлює необхідність показувати історичні події, роль і вчинки тих чи інших їх учасників такими, якими вони були в конкретно-історичних умовах. Зробити це можна перш за все на основі висвітлення і узагальнення того фактологічного матеріалу, який розкриває зміст відповідного процесу.

Достоїнством рецензованої праці є, перш за все, використання значних за обсягом, важливих за значенням документальних історіографічних джерел. У монографії – понад 1800(!) посилань на використані автором документи і публікації. Багатюща джерельна основа дала можливість не тільки детально висвітлити життєвий шлях і діяльність згаданих постатей, але й широко показати історичні явища і події того надскладного часу, розкрити їх зміст, перебіг відповідного історичного процесу, у тому числі погано знані чи ще зовсім невідомі факти, більш повно і об'єктивно характеризувати перемоги і поразки на тернистому шляху визволення народу від національного і соціального гноблення. Прочитавши книгу, читач зможе пізнати чимало нового або раніше невідомого, глибше зрозуміти причини і хід подій, витоки ряду тенденцій через діяльність двох активних їх учасників.

У книзі досить наочно розкрито хід підготовки і прийняття чотирьох універсалів Української Центральної Ради, інших державотворчих, нормативно-правових актів, відтворено багато подій політичного життя тієї пори, силових протистоянь, перебіг і сутність складних, суперечливих, героїчних і трагічних явищ революційної доби. Зокрема, йдеться і про взаємостосунки (союзницькі чи просто мирні або, навпаки, із застосуванням зброї) як різних соціально-політичних сил в Україні, так і з іноземними державами, і про єврейські погроми, і про причини успіхів і невдач державотворення тощо. Привертають увагу і цікаві деталі. Так, розглядаючи обставини, які обумовлювали слабкість і поразки армії УНР, автор поряд із чинниками соціально-політичними і управлінськими справедливо звертає увагу на свідчення сучасників про те, що «вона (армія – В.Ш.) була дуже часто голодна і завше в своїй більшості обірвана та боса» (С.342), що світло на витоки епідемії тифу, який буквально викошував ряди українських вояків, може пролити «експертиза взятих тоді зразків тифозної сироватки, які знаходяться в архіві Бактеріологічного інституту в Парижі» (С.424). Такий підхід виглядає правомірним і у зв'язку з тим, що навіть закуплені на українські гроші у Франції й Італії медикаменти сусідні держави не хотіли пропустити в Україну (С.421).

Показником високого наукового рівня даного дослідження є і висвітлення в ній різних поглядів на те, що сталося в Україні впродовж 1917–1921 рр. та інших років, у т. ч. і на діяльність В.Винниченка та С.Петлюри. Не вдаючись тут до аналізу форми і змісту тлумачення ряду інших, відмінних підходів, відзначимо, що детальний їх розгляд у книзі значно збагатив монографію, дав можливість автору переконливіше аргументувати власні узагальнення і висновки. Заслугує на відзначення й послідовно застосований загальний підхід, в якому органічно поєднуються наукові принципи й моральні засади, повага до здобутків інших дослідників.

Хоча в монографії В.Винниченку й С.Петлюрі присвячено окремі розповіді, однак зовсім не випадково вони об'єднані у спільні розділи. Бо йдеться про людей практично однакового віку, які присвятили основну частину свого життя боротьбі за кращу долю свого народу, разом творили відповідні громадсько-політичні і державницькі структури

і співпрацювали в них (РУП, УСДРП, Українська Центральна Рада, Генеральний Секретаріат, Директорія тощо), нерідко займали в них як рівновеликі, так і різні посади, сповідували при цьому як однакові, так і відмінні погляди, допомагали один одному і обмінювалися критичними, часом досить гострими закидами. Об'єднували їх і конкретно-історичні обставини, які значною мірою обумовлювали подібність етапів життєвого шляху кожного – вони відображені в назвах розділів – «Початки політичних кар'єр», «Революційний злет», «Випробування поразками», «Зоряні години», «Від суперництва до протиборства», «На різних фронтах», «На різних полюсах політики», «Емігрантські повевіряння».

Як відомо, двох однакових людей не буває. Проте, В.Винниченка і С.Петлюру поєднують, як свідчать матеріали книги, і ряд схожих особистісних рис: відданість справі визволення свого народу, відкритість і порядність у стосунках з колегами, навіть при розбіжності позицій і протиборстві, скромність, а іноді майже злиденність у приватному житті, безкорисливість. Ні один, ні другий не прагнули до багатства, до матеріальних вигод, і, зрештою, не мали їх. Обходилися, як правило, тим, нерідко просто мізерним достатком, який давала власна літературна (В.Винниченко) і публіцистична (С.Петлюра) праця, або встановлювана відповідними органами плата за виконання державних чи громадських обов'язків. Учасі в революційних подіях вони віддали свої кращі роки і сили. Піклування про власне збагачення їм просто не спадало на думку, щось подібне вважали негідною справою. Як правило, ігнорується, наприклад, що та ж УЦР під їх керівництвом зуміла попри всі свої прорахунки здійснити стільки корисного для народу, скільки ніхто не зробив для нього протягом такого короткого відрізка часу за всю історію.

Однією з провідних ліній рецензованої книги є сутнісне порівняння життєвих шляхів В.Винниченка і С.Петлюри, оцінка внеску кожного з них у визвольні змагання українства. Такий підхід має, звичайно, умовний характер: ідеться про діячів, які зробили різний не стільки за обсягом, скільки за характером внесок у загальну справу. Але сама постановка питання викликає закономірний інтерес.

Зі сторінок книги постає яскрава постать Володимира Винниченка – одного з визначних інтелектуалів українства, класика літератури, популярного драматурга, талановитого художника, глибокого і своєрідного науковця. Тільки б такого його творчого дару вистачило для вдячної пам'яті народу. Але розгляд багатющого художнього і наукового спадку цієї надзвичайно обдарованої креативної природи має поєднуватися, що і зроблено в рецензованому виданні, із висвітленням її плідної і яскравої громадсько-політичної діяльності. Активний діяч українського революційного руху, його різних політичних сил, заступник (обраний Національним конгресом у квітні 1917 р.) Голови Української Центральної Ради, керівник першого національного уряду – Генерального Секретаріату, автор і співавтор знаменитих Універсалів УЦР, Конституції УНР, Голова Директорії, один із тих, хто формував і здійснював політику відродженої держави, він активно боровся за здійснення віковичних прагнень українства, справляв величезний вплив на перебіг тогочасних подій. Поряд із досягненнями одного із провідників Української революції у книзі показані суперечності і прорахунки його нелегкого життєвого шляху, пошуки ним оптимального поєднання національних і соціальних чинників визвольних змагань. Саме в такому сполученні бачив В.Винниченко запоруку успіху революційної боротьби. Потрапляючи в різні, нерідко непередбачувані, а часом у карколомні ситуації, В.Винниченко скрізь і завжди, нехтуючи особистою небезпекою, піклувався про інтереси народу, намагався вирішувати відповідно до свого бачення нагальні проблеми українства.

Фактологічний матеріал книги дає читачу, при переважанні досить стриманих, а іноді і негативних авторських оцінок, у цілому позитивну уяву про значний внесок Симона Петлюри у справу визволення свого народу. Включившись із молодих літ у боротьбу за незалежну і вільну Україну, у т. ч. і під час великих селянських бунтів 1902 р., не дивлячись на особисті повевіряння і переслідування царських властей, він де міг, як міг і розумів виступав на захист свого народу, його прав (С.68–78). Не обминула його й типова для того часу ілюзорна віра в можливість використати для народної справи допомогу держав, у склад яких входили тоді українські землі. Як прихильника в першу чергу національних чинників визволення С.Петлюру (а не когось іншого) після Лютневої революції солдати-українці обирають головою Українського військово-революційного комітету Західного фронту, де він перебував на службі спочатку санітаром, а потім –

функціонером «Союза земств и городов» (С.81). Зазначимо принагідно, що земські зв'язки і в майбутньому використовував С.Петлюра в інтересах революційної боротьби. У травні 1917 р. на першому Всеукраїнському військовому з'їзді у Києві, куди він прибув як делегат від Західного фронту, його обирають головою Українського Військового Генерального Комітету. А в червні призначають Генеральним секретарем військових справ. Такий перебіг його життєвого шляху пов'язаний, звичайно, із його попередньою активною революційною діяльністю, про яку добре знав давній соратник В.Винниченко. Як керівник Генерального секретаріату останній сприяв такому призначенню, зокрема, і з огляду на певні зв'язки С.Петлюри з військовими. Хоча особисті дружні відносини героїв книги, їх революційна співпраця аж ніяк не виключали розбіжностей позицій по ряду питань і взаємної критики. У книзі про це йдеться в багатьох місцях. С.Петлюри випала нелегка ноша активної участі у створенні українських збройних сил, безпосереднього керівництва їх бойовими діями, важкого пошуку різних можливостей протистояти, іноді майже в безвихідних ситуаціях, агресивним підступам тих сил, які не могли змиритися з існуванням української національної державності. Організатор і командир Гайдамацького Коша Слобідської України, член, а з лютого 1919 р. (після від'їзду В.Винниченка за кордон) – Голова Директорії, одночасно – Головний Отаман української армії в найважчий для Української революції період він весь час у вирі боїв. Посада і бойова обстановка вимагали від нього специфічних дій, у тому числі і з огляду на одноосібний характер воєнного командування, притаманного військовим керівникам піклування про виховання у підлеглих патріотизму, відданості армії, дисциплінованості, фронтової виучки, готовності до силового фізичного протистояння з супротивником, до самопожертви. Саме цьому мали служити (як скрізь у світі) і паради та урочисті огляди військ, відповідне матеріально-технічне забезпечення, створення одностроїв і т. д. і т. п., за «захоплення» якими С.Петлюру не раз аж надто емоційно критикували і без чого не буває армії. Але він мужньо і послідовно ніс «свій хрест», до останнього дня намагався служити Україні.

Із змісту рецензованої книги випливає ряд питань, які, на нашу думку, потребують подальшого обговорення і розгляду. Йдеться, наприклад, про причини війни між УНР і радянською Росією в кінці 1917 – на початку 1918 рр. При цьому доцільно, як нам здається, взяти до уваги, що не керівники першої напрямляли ультиматум Раднаркомом з погрозою розпочати війну, а навпаки. Не війська УНР спрямувались у російські землі, а війська Радянської Росії пішли в Україну, до речі всупереч пересторогам ряду українських більшовиків (того ж Артема). Критикуючи (небезпідставно) у книзі дії українських державних та військових провідників за воєнні поразки не можна не зважати і на те, що воєнна ситуація була не на користь УНР. Вона не прагнула до війни, не мала розбудованої армії, відповідної інфраструктури, стрункої системи командування, розробленої стратегії і тактики оборони краю. І головна причина такого стану полягала не в розбіжності поглядів або особистих якостях чи помилках тогочасного українського керівництва, хоча вони дійсно мали місце. Історія не відвела тоді для розбудови армії необхідного часу, умов і матеріальних засобів. Адже створене в червні 1917 р. Генеральне секретарство військових справ було невдовзі скасоване на вимогу Тимчасового уряду. Українізовані військові частини, воєнізовані громадські структури були таким чином позбавлені національного керівництва, не становили єдиного цілого, залишалися у складі і підпорядкуванні командування російської армії. Відновлене тільки на початку листопада Генеральне секретарство військових справ намагалося надолужити втрачене. Але часу та й відповідних можливостей для цього вже не було. І, як слушно зазначав В.Винниченко, «не в особах була річ. Коли б ожив Олександр Македонський чи Наполеон і захотів допомоги Центральній Раді та Генеральному секретаріатові, то й то не допомогло би». Поряд із браком досвіду, прорахунками в соціальній сфері на захисті здобутої волі катастрофічно позначалася нестача часу. Проблеми оборони краю довелося вирішувати на швидкуруч, у ході воєнних дій, що вже були нав'язані супротивниками.

Не спрацьовує і просте порівняння чисельності сторін, що перебували в протистоянні, бо в такому випадку поза увагою залишається якісний склад, виучка і роди військ (артилерія, наприклад, здатна із значної відстані на третину винищувати лави ворога навіть за відсутності безпосереднього бойового контакту інших підрозділів). Російські радянські війська, червоногвардійські загони спиралися до того ж на опановану Раднаркомом ставку Верховного головнокомандування з її заздалегідь розробленими

планами, налагодженими оперативними зв'язками, вишколеним офіцерським корпусом, чимала частина якого перейшла на службу новій владі, із підпорядкованими їй величезними складами зброї та іншого спорядження, значними людськими і фінансовими ресурсами, включаючи золотий запас колишньої імперії. І така ситуація тривала протягом всього часу воєнних дій в Україні. Інші їх учасники – білогвардійці, польські, румунські, французькі інтервенти спиралися на практично необмежену підтримку всіх країн Антанти. Без такої іноземної допомоги жодна з військово-політичних сил всередині України не мала б шансів на успіх у боротьбі проти відродження нації.

Непростими і досі недостатньо дослідженими, на нашу думку, є проблеми страждань мирного населення у воєнний час. Відповідальність за них несуть і відповідні керівники, хоча в тій мірі, в якій їм були підвладні сили, що чинили безчинства. Ідеться про єврейські погроми, безсоромне приниження, грабування і нищення українців, безцеремонні розправи з тими (а це тисячі і тисячі людей різних національностей), хто тільки здавався підозрілим різним урядовцям і самозваним владолюбцям. Нагальною є потреба детально висвітлити на основі документальних даних і без заполітизованості такі варварські події, визначити, що і коли відбувалось як здійснення відповідної політики, а що і коли – як стихійні або просто кримінальні вчинки, обумовлені впливом шовіністичних поглядів, чорносотенних традицій чи темних мародерських схильностей учасників безчинств. Цікавим було б і повне прояснення ролі масонських зв'язків. І важливо не тільки і не стільки встановити документально (а не шляхом припущень) належність тих чи інших історичних осіб до масонства, як визначити, що ж конкретно негативного чи позитивного було в діяльності останнього в українських землях.

У цілому ж книга дає можливість зримо уявити собі постаті її героїв, більш повно пізнати революційні події першої половини двадцятого століття, є вагомим внеском у національну історіографію. Матеріали видання стимулюють потяг до нових досліджень, до дальшого піднесення їх рівня, сприяють збагаченню історичних знань науковців, викладачів, студентів, широкого загалу.

В.Ф.Шевченко (Київ)

Борисевич С.О.

Законодавче регулювання поземельних відносин у Правобережній Україні (1793–1886 роки). – К.: Вид-во НАДУ, 2007. – 424 с.

Аграрна проблематика є традиційною для українських істориків. На сьогодні вона має досить широку історіографію, але дослідження її триває. Велика кількість наукових праць створює уявлення вивченості аграрних відносин, але це удаване переконання. Залишається цілий ряд аспектів проблеми, що заслуговують на пильнішу увагу науковців. Одну з таких прогалин у сучасному розумінні аграрних відносин на Правобережжі України і заповнив С.О.Борисевич своєю монографією. Зосередження на аналізі законодавства цілком виправдане, оскільки воно є відображенням політики держави, яка до певної міри враховує інтереси різних соціальних груп, впливає на суспільні взаємини. Законодавство зумовлюється певною доцільністю, але оскільки ця сфера відрізняється інертністю, то справляє не лише стимулюючий, а й обмежувальний вплив, у даному разі на аграрні відносини. Не можна сказати, що воно у згаданій сфері не вивчалось істориками, але не було спеціальним предметом дослідження. Не менш важливим є вибір регіону і хронологічних рамок праці. Адже автор звернувся до досить показової доби в історії Правобережжя, пов'язаної з включенням його до складу Російської імперії. Отже, С.О.Борисевич заповнив істотну прогалину у розумінні поземельних відносин одного з найбільших регіонів України.

Структура монографії цілком виправдана. В першому розділі проаналізовано джерела та історіографію проблеми, що послужило відправною точкою для дослідження. У наступних п'яти розділах розкрито етапи законодавчого регулювання аграрних відносин у зазначеному регіоні. Періодизація еволюції російського законодавства стосовно поземельних відносин доцільна. Вона справедливо пов'язана із змінами загальної суспільно-політичної ситуації на Правобережжі. Правда, підрозділи краще назвати не главами, а, власне, підрозділами. Адже «глава» – це російський переклад українського «розділ». Хорошою ілюстрацією до змісту монографії є додатки, в котрих представлено розрахунки

погашення кредитів, групування місцевостей Правобережжя відповідно до «Місцевого положення» від 19 лютого 1861 р., банківські матеріали тощо. Доречним є словник термінів наприкінці книги.

У процесі підготовки монографії автором проаналізовано 728 законів Російської імперії. До дослідження залучено джерела з ЦДІАК України, а також держархівів Київської, Хмельницької, Житомирської областей. Отже, охоплено важливий масив джерел на території України.

С.Борисевич дійшов ряду важливих висновків. Він показав, що консервації феодальних соціально-економічних відносин сприяло периферійне розташування Правобережжя стосовно торговельно-промислових і культурних центрів Речі Посполитої. Дослідник вірно наголосив на домінуванні в Польщі законодавчого захисту приватної власності на відміну від державної. У Російській же імперії законодавче визнання приватної власності відбулося лише наприкінці XVIII ст. На відміну від Росії, в Речі Посполитій не існувало інституції конфіскації майна. Ще однією відмінністю названо існування різноманітних форм землеволодіння у Польщі, в той час як у російському законодавстві була відсутня інституція неповного володіння землею – емфітеутичного, поезуїтського, ленного. Відображено відмінності й у наділенні селян землею: в Речі Посполитій критерієм його виступала здатність обробити власною худобою певну ділянку, у Росії – шляхом жербкування. Отже, дослідник показав, що в першій половині XIX ст. у Правобережній Україні зіткнулися дві правові культури в ставленні до приватної власності, у певних моментах зовсім протилежні. З огляду на це російська влада змушена була в законодавчому відношенні піти на певний компроміс.

Дослідження показує, що у перші роки перебування Правобережжя в складі Російської імперії влада залишала практично у незмінному вигляді поземельні відносини шляхом запровадження паралельної дії російського та польського законодавства.

С.Борисевич показав суттєві зміни в аграрних відносинах Правобережжя протягом першої половини XIX ст. Вони були пов'язані з поступовим обмеженням польського законодавства, що дало змогу російській владі зміцнити свої позиції у поземельних відносинах регіону. Для цього періоду була характерна демагнітизація поміщицького землеволодіння, зумовлена об'єктивними процесами, які аналізуються автором. Проте названий процес відбувався паралельно з концентрацією земель у руках нових поміщиків. У першій половині XIX ст. розпочалося переселення селян на малоосвоєні території півдня й сходу Росії. Але ряд обставин – консервативність і низький рівень освіти серед селянства, недостатня наступальність влади – обмежували цей процес, який мав достатній потенціал щодо послаблення соціальної напруги на селі.

Напередодні реформи 1861 р. російське законодавство повністю замінило польське, але не зруйнувало феодальні соціально-економічні відносини. В результаті вони у правобережних губерніях мали подвійний характер: панівним залишалося поміщицьке землеволодіння, але існував дозвіл на придбання землі в приватну власність усіма верствами населення.

Як показує автор, у пореформений період законодавча діяльність спрямовувалася на земельне питання: збільшення відповідних бюджетних надходжень, збереження великих поміщицьких господарств та піднесення їхньої ефективності, підвищення рентабельності селянських.

В монографії зауважено, що Російській імперії знадобилося майже століття для законодавчого врегулювання поземельних відносин на Правобережжі. Таку розтягнутість у часі автор пояснює небажанням влади радикально втручатися в приватні права землевласників. Дослідник слушно викристалізував фактори формування законодавства: політичний, економічний, соціальний, етнічний. Внаслідок їх дії аграрні відносини еволюціонували у напрямі витіснення «численної маси землеробського населення», «ротації земельних власників», «концентрації сільськогосподарського виробництва».

С.Борисевич простежив, як російська влада за допомогою законодавства взяла під контроль поземельні процеси в нещодавно приєднаному регіоні й спрямувала їх у необхідному для держави напрямку. Законодавче унормування аграрних відносин відбувалося під впливом товарно-грошових, соціальних та етнічних особливостей регіону.

Показово, що автор ретельно вивчив економічну і політичну зумовленість законодавчих перетворень, процедуру прийняття відповідних рішень та їхні наслідки, тобто повний цикл законотворчої діяльності.

Монографія, що рецензується, дає відповіді на чимало питань щодо поземельних відносин наприкінці XVIII – в XIX ст. Водночас своєю працею С.Борисевич відкрив перспективи для майбутніх досліджень, котрі пов'язані із залученням документів із Російського державного історичного архіву, а також розширенням хронологічних рамок їх до початку революційної доби.

Н.Р.Темірова (Донецьк)

Князі Масальські: документи і матеріали XVI ст. / Підготовка до друку й авторський текст Андрія Блануци, Дмитра Ващука. – К.: Університетське видавництво «Пульсари», 2007. – 176 с.

Підготовлена А.Блануцею й Д.Ващуком публікація є результатом опрацювання ряду документів XVI ст. з Литовського державного історичного архіву, які, уперше залучені до наукового обігу, розкривають сторінки життя еліти ранньомодерної України.

Публікація документів з фонду Масальських була проведена вибірково за хронологічними ознаками (XVI ст.), а територіально охоплює Кременецький повіт Волині. Усього видано вісім документів. Упорядники підійшли до справи згідно з методологічними напрацюваннями сучасної історичної науки. Здійснено лінгвістичний варіант подачі тексту, який максимально точно передає особливості написання оригінального кириличного тексту, а також адаптований варіант – з розділенням на слова та з урахуванням сучасної пунктуації. Також додається фотокопія кожного документа. Огляд змісту виданих джерел проведено у хронологічному та причинно-наслідковому зв'язку. У результаті створюється зрозуміла картина життя еліти регіону. Відтак здійснена робота є цінною не тільки для науковців, але, як зазначено, для «всіх, хто цікавиться історією України та Центрально-Східної Європи». Пересічний читач, не спокушений тонкощами науково-дослідної роботи та масивом накопиченої спеціалізованої інформації, маючи в руках різні варіанти подачі тексту, супроводжуючий формуляр та історичний коментар може самостійно здійснити власну усвідомлену реконструкцію створення документації XVI ст., а також «буденної» реальності життя князів Масальських та їх сусідів по земельним володінням. Історичний коментар до кожного документа розкриває суть зафіксованої в ньому події. Проводяться аналогії на прикладах із правового життя можновладців, міст Волинського регіону та ВКЛ у цілому. У таких порівняннях упорядники дають можливість читачеві краще зрозуміти мотивацію тих чи інших дій представників князівської родини. Додаткові матеріали доповнюють зміст правового чи процесуального явища, яке відповідало нормам Литовського статуту. Пояснення до кожної особи, згаданої в документах, також розширює інформаційний простір осягнення історичної ситуації. А оскільки у кожному представленому документі зафіксовано конфлікт інтересів, ми також можемо певним чином змодельовувати характер, особистісні риси людей, задіяних у конфлікті.

Із поданих у публікації історичних джерел та коментарів до них читач дізнається про такі поняття, як «зарука», «наїзд», «серебщина», інститут опіки, про судове підпорядкування шляхти, особливості оподаткування у XVI ст.

Упорядники також здійснили огляд розростання роду князів Масальських з кінця XV і протягом XVI ст. Від безпосереднього родоначальника, кн.Юрія Масальського (перша пол. XV ст.) виводяться три родинні лінії за його синами – Василем, Володимиром і Семеном. Розкривається розвиток генеалогічних гілок роду, ілюструються їх позиції у системі пануючого класу Великого князівства Литовського. Простежено процес «осідання» у різних регіонах держави, а також складено реєстр справ Литовської метрики, в яких фігурують представники роду Масальських (усього 80 документів). Із реєстру читач дізнається, як князівський рід зміцнював своє становище службою у великого князя і розширенням земельних володінь. Останнє відбувалося як шляхом купівлі, так і через шлюбні угоди. Також представники роду нерідко ставали кредиторами монарха – чи не класичний хід еліти всіх часів для посилення свого впливу у державі. Відповідно, і вперше опубліковані документи з Литовського архіву виглядають більш доступними для розуміння на широкому полі джерельного висвітлення життя родини Масальських.

Певною вадою роботи є неопрацювання матеріалів ряду опублікованих, цілком доступних до ознайомлення книг Литовської метрики: книги Записів 5 (перша частина)¹,

Судових справ 3², №523 (реєстр війська ВКЛ 1528 р.)³, №561⁴, попис війська ВКЛ 1565 р.⁵ і 1567р.⁶ Із зазначених видань можна отримати інформацію про маєтності Масальських, розширити персональний склад роду особами, які не згадуються у справах, опрацьованих упорядниками. Цінні матеріали дають пописи війська. За кількістю воїнів, які мав виставляти князь, ми можемо оцінити рівень заселеності його володінь (один вершник споряджався з восьми селянських господарств), місце у військовій ієрархії феодального суспільства. Особливо важлива додаткова інформація про кн.Івана Федоровича Масальського, який фігурує у семи з восьми опублікованих документів з Литовського державного історичного архіву. Дізнаємося про володіння, які були як у його безпосередній власності, так і дані дочці по заміжжю. Ревізії волинських замків 1545 р. підтверджують впливове становище цього князя у регіоні. Підтримання у належному стані замкових укріплень Кременця, як зобов'язання із володінь у повіті, підтверджує заможність князя. Зрештою, додаткові дані могли дати відомість про уряд земського судді городенського (згадується 1567 р.).

При нагоді подаємо доповнення до реєстру справ із книг Литовської метрики:

1518.12.29. Решение по жалобе королевского боярина Андрея Чижевича на кн. Петра Тимофеевича Масальского, люди которого, Струнские и Стояницкие, чинят грабежи и насилия в имении жены Чижевича – в Комаях. – Стб.1258–1261;

1565.08.08. (Хорукгов дворная). Князь Масалски 5 коней в пан., в пр., с тар., з дрывы, а драбы 2 з ручницами. – Стб.256;

1565.07.24. (Повет Троцкий). Хоругов Берестейская. Княжна Василева Масалская Зофия Чаплинская 2 кони. – в зброи один, а други в каф., с тар., с дрывы. – Стб.301;

1565.07.26. (Хорукгов Довкговская и Перелайская). Грышко Матеевич ставил кон в пан., в пр., з оцепом, а сам служыть князю Масалскому. – Стб.337;

1565.07.26. (Хоругов Мерецкая). Князь Петр Масалски ставил два кони в пан., в пр., з оцепы, а драба одного з оцепом. – Стб.344;

1565. (Земля Волинская). Богдан Масалски конь. – Стб.420;

1528.05.01. (То реєстръ почтов княжецких). Княз Иван Тимофеевич Масалский мает ставити 2 кони. – Р.26; Бояре Белицкого повету. Князя Масалского казак мает ставити 2 кони. – Р.29; Реєстръ бояр мерецких. По тому ж вся шляхта писана, яко в ыншых поветех. Князь Богущь Масальский 5 коней. – Р.72; Реєстръ бояр василишских. Каждый боярин менован есть на Кольку конех мают служити. Княз Василей Масалский 4 кони. – Р.73; Реєстръ бояр волкововских. Каждый боярин менован есть на колку конех мают служити. Княз Богущь Масалский 3 кони. – Р.78; Попись земли Волинское. Княз Иванъ Масалский Корецкий 8 коней. – Р.132; То суть бояре замьку Мьстиславского. По тому ж писан, яко и иные бояре шляхта. Князь Алексеи з братом Масалский кон. – Р.142;

1500.04.24. Пожалование князю Василию Михайловичу Масальскому имения в Падциньской волости смоленского повета, которое держал Иван Протасев, умерший без наследников и оставивший лишь жену, живущую в этом имении; со всем принадлежащим, вечно, ему, жене и потомкам, с правом полного распоряжения, но лишь по смерти вдовы Протасева, которую должен в этом имении держать князь Масальский в чести и не обижать и не трогать из имения при ее жизни. – Стб.787–788;

Привилей князю Василию Масалскому на имения в Смоленском повете; 1495.01.20. Запись об отложении великим князем до приезда смоленского наместника, пана Юрия Глебовича разбора дела между князьями Семеном Ивановичем Владимировичем и Тимофеем Масальским о свидетельстве князей Вяземских об имении Большово. – Стб.576–577;

Почты их милости князей и княжат великого князства Литовского. – Стб.467–487;

1567.10.07. Князь Михайло Масалский выслал сына своего князя Юрья и ставил почту з ымений своих – з Данилчыч в повете Горденском, а з Корсакович в повете Менском, а з Буйнич в повете Оршанском ставил коней шесть зброино – панцри, при., тар., др. Он же ставил пры том почте драбей три з руч. – Стб.471;

1567.10.08. Князь Иван Федорович Масальский судья земский городенский, з имений своих Олексич, и з двух дворцов Свислочских, и у Снарского у повете Городенском, а з волинских имений – з Оношкович, а з Ходак, а з Ысерны в повете Креницком коней одиннадцать, а з ыменья панны Федоры Чижовны – з Мошевич и з дворца Кургановского з опеки своеи в повете Новгородском кони два, а от зятя своего Андрея Дыбовского, дворанина короля его милости, з ыменья жоны его а дочки своее з волинских – з

Валева, з Брыкова и з Баймак кони два. Того всего ставил коней пятнадцать збройно панцр., при. Он же ставил драбов осм з ручницами. – Стб.472;

Тые до рот приставами посланы. – Стб.521–522;

1567. До роты пана Слупецкого князь Петр Масалский повинен ставити кони 2 в повете Городенском. – Стб.521;

А тых з листы отправчими до поветов послано. – Стб.522–523;

1567. До повету Городенского князь Михайло Масалский, повинен ставити коня 1 в повете Городенском. – Стб.523;

1567.10.22. (Повет Виленский, хоругов Рудоминская). Ян Андреевич служить жолнерскую в роте князя Масалского, з имения своего с Каменного Лугу выслал слугу Петра Якубовича, кляча, рогати. – Стб.554;

1567.09.23. (Повет Вилкомирский). Князь Юрьи Андреевич Масальский з имений своих – с Теркович, з Налишок, з Повирента в повете Вилкомирском ставил коней 9 збройно, пцр., шишаки, тар., древ. Он же ставил драбов 4 з ручни., у прилбиц. – Стб.603;

1567.10.22. (Повет Браславля Литовского). Хоружий браславский Григорей Мерский ... з опеки именья князя Матфея Масалского з Друи, кони 3. (...) Он же с части князя Матфея Масалского з местечка з Друи повинен был ставити драбов 4, але не ставил. (...) Кнегиня Ивановая Масалская из Залеса в повете Браславском конь 1, пцр., пр., тар., др., она ж ставила з местечка з Друи драби 2 з рогати. – Стб.634.

Відтак, чекаємо від упорядників ретельної підготовки матеріалів для продовження серії видань, присвячених князівським родинам ранньомодерної України.

¹ Книга пятая записей // Русская историческая библиотека (далі – РИБ). – Т.ХХVII. – Санкт-Петербург, 1910. – Стб.509–872.

² Книга третья судебных дел // РИБ. – Т.ХХ. – Санкт-Петербург, 1903. – Стб.945–1338.

³ Ухвала на великом сойме Виленском року 1528 // РИБ. – Т.ХХХIII. – Петроград, 1915. – Стб.1–232; Перапіс воуска Вялікага княства Літоўскага 1528 года. Метрыка Вялікага княства Літоўскага. – Кн.523. – Кн. публічных спраў 1 / Падрыхтавалі В.Мяньжынскі і У.Свяжынскі. – Менск, 2000; Lietuvos Metrika. – Кн.№523 (1528); Viešųjų reikalų knyga 1 / Parengė A.Baliulis, A.Dubonis (įvadas ir priedai). – Vilnius, 2004.

⁴ Литовська метрика. – Кн.561: Ревізії українських замків 1545 р. / Підготував В.Кравченко. – К., 2005.

⁵ Реестр попису войска Великого княжества Литовского року 1565 // РИБ. – Т.ХХХIII. – Петроград, 1915. – Стб.237–430.

⁶ Попис войска Великого княжества Литовского лета 1567 // РИБ. – Т.ХХХIII. – Петроград, 1915. – Стб.431–1378.

В.В.Безпалько (Київ)

Захарченко П.

Розвиток права власності на землю в Україні (середина ХІХ – перша чверть ХХ ст.): Монографія. – К.: Атака, 2008. – 296 с.

У романі «Факультет ненужных вещей» (Париж, 1978 р.) Юрій Домбровський до тих відніс юридичний. І не безпричинно – радянській політичній системі не потрібні були юристи, виховані на традиції права, адже їхнє місце надовго зайняли войовничі адміністратори. Як наслідок, юристи, правничі наукові школи, а серед них і історики права, надовго припинили свою діяльність. Особливо дається взнаки відсутність історико-правових досліджень щодо потракування українського ХІХ ст., яке мало власні правові горизонти. Неувагу до нього можна пояснити як кон'юнктуру політичного моменту, так і небажанням вивчати архівну джерельну базу, робота з якою вимагає багато часу і зусиль. Хоча саме у цей період зароджувалися і розвивалися ті процеси, які так брутально були перервані 1917 р. і до яких сьогодні у той чи інший спосіб повертається наше суспільство. Багато з наукових напрямів історичного дослідження, хай і поволі, усе ж витісняють радянську догму одномірної оцінки історичного процесу.

Про те, що «у нашому домі» не все так безнадійно, свідчить і рецензована книжка Петра Захарченка, присвячена формуванню в Україні від середини ХІХ ст. до першої чверті ХХ ст. інституту права власності на святу святих – землю. Вона стане незамінною

підмогою для тих істориків, хто прагне детально з'ясувати, як відбувалося напрацювання законодавчої бази та її реалізація під час проведення земельних реформ, а також відстежити процедури, правові механізми переходу селянських господарств на індивідуальну форму землеволодіння. Як і при вивченні бурхливих подій на зламі століть, аби глибоко зрозуміти і пояснити відмінність протікання подій після сімнадцятого року у центрі та у набутих Російською імперією землях, зокрема в усіх колишніх українських губерніях. Не говорячи вже про сьгоднішні реформи, досвід проведення яких, зокрема щодо пошуку форм співпраці влади і соціуму, вимагає ретроспективних знань, адже моделі поведінки і тих, і тих, як виявляється, можуть бути прогнозованими.

Тож дослідження П.Захарченка детально з'ясовує дві глобальні проблеми: ліквідацію кріпацтва 1861 р. і столипінську реформу 1906–1917 рр., які були пов'язані між собою однією загальною ідеєю про місце і роль приватної власності на землю, як чинника соціальної, економічної і політичної стабільності, завдання, що стояло перед верховною владою на різних етапах її управління Російською імперією.

Щоб проаналізувати розвиток права власності на землю, автор детально дослідив правову та суспільно-політичну думку щодо шляхів реформування земельних відносин, починаючи із середини ХІХ ст. Розпочав він із з'ясування суті кріпосного права, яка полягала в особистій залежності селянина від поміщика-землевласника та тих пропозицій, які висловили вісім спеціальних таємних урядових комітетів. Дискусії 1860-х років навколо обмеження кріпосного права, попри табування її верховною владою, так чи інакше виносили на поверхню проблему наділення селян землею. Однак, як резонно порушує питання П.Захарченко, наділення землею вимагало інших законодавчих норм, зважаючи на те, що цивільне законодавство Російської імперії все ще базувалося на феодалному праві власності, яке передбачало і право володіння, і користування, і розпорядження, а також право неповної, спільної власності (подільної і неподільної) тощо. (Як один із прикладів, держава володіє і надає землю у користування селянам, містам і т. ін.). Виявилось, що відсутність чітких правових норм стали на заваді проведення будь-яких реформ, а тим більше у земельній сфері.

Аналізуючи політичну ситуацію в державі, яка так чи інакше впливала на позицію реформаторів, П.Захарченко вміло запроваджує до власного дослідницького проекту висновки з праць ліберальних дореволюційних дослідників, як-от Георгія Джаншиєва, Костянтина Каверіна, Володимира Данилевича, Олександра Скребицького, а також реальні проекти та пропозиції землевласників, державних діячів, публіцистів, істориків, які активно обговорювали майбутнє селянського землеволодіння. Серед них О.Кошеєв, В.Черкаський, А.Хом'яков, Ю.Самарін. Зокрема, останній намагався гармонійно поєднати право приватної власності з правом громадського землеволодіння та наполягав на компенсації поміщикам за втрачену землю. Так само глибоко, як і слов'янофільську, проаналізовано платформу західників, другого крила громадсько-політичної течії, серед них О.Герцен, М.Огарьов, І.Тургенев, М.Чернишевський. Автор виділив позиції М.Огарьова, який один із небагатьох говорив про можливу приватну власність селянина на землю та М.Чернишевського, який, на відміну від М.Огарьова, до неї ставився негативно.

Слід віддати належне П.Захарченку, який не обмежився програмами прихильників ліквідації кріпацтва, а й проаналізував позицію адентів старорежимних порядків і серед них українських поміщиків через детальний розгляд проекту М.Позена з Полтавщини. А також простежив практичні заходи, спрямовані на ліквідацію кріпосництва у своїх власних володіннях – М.Потоцького з Правобережжя та А.Шпири з Південної України. Фахово розглянуто проекти дворянських комітетів, без думки яких верховна влада не могла приступити до напрацювання законодавства, яким би регулювалася примусова передача землі селянам. Особливо уважно П.Захарченко розглянув позицію уряду щодо правобережного регіону України, в якому, на відміну від внутрішніх російських губерній, пануючою була подвірно-спадкова форма землекористування (а не громадська) з особистою відповідальністю селянського двору за справне виконання державних повинностей. Як і те, що тут реформа повинна була базуватися на інвентарних правилах 1848 р., згідно з якими мирська земля залишалася лише у селянському користуванні. Останнє викликало неприйняття ідей реформи широким колом польських землевласників. Лівобережні поміщики публічно відстоювали право власності на садибну землю належних їм селян.

Подібною була й позиція дворян південних губерній, які ухвалили рішення про недоторканість права власності поміщиків на усю землю. Ішлося лише про надання селя-

нам права на користування землею. Непоступлива позиція поміщиків долалася урядом поступово: шляхом роз'яснень, укладанням обов'язкової законодавчої бази за участю дворянських комітетів. І, як вважає дослідник, проміжний варіант надання селянам землі у безстрокове користування при необов'язковості її викупу, змінився на викуп селянами їхньої садибної землі та польових наділів за сприяння уряду. Дослідник переконливо довів, що саме уряд підготував проект закону про шляхи ліквідації кріпацтва, зробивши значні поступки селянству, законодавчо закріпивши (незалежно від згоди поміщика) право селян на постійне користування садибною землею. За встановленими нормами, той мав наділити селянина польовою землею, плата за яку здійснювалася на основі двосторонньої згоди поміщика і селянина. Держава передбачала можливі зловживання з боку землевласника, а тому закони вимагали дотримання кількох обов'язкових норм. Так само детально П.Захарченко дослідив механізми передачі селянам наділів, якими вони володіли до 1861 р., потім – викупу садибної та польової землі, не втрачаючи при цьому з поля зору власної дослідницької проблеми – формування права власності на землю, яка набула форм громадської, індивідуальної та власності індивідуальних господарств. Така деталізація дозволила йому критично переглянути позиції радянської історіографії, часто-густо спрямованої на спрощення ролі і місця держави у такій епохальній соціальній реформі. Однак найбільшою заслугою дослідника, як на мене, є з'ясування закономірностей і особливостей місцевих положень, зокрема у так званому «малоросійському», правобережному та південному регіонах. На переконливе зауваження П.Захарченка, спільним для них було все ж подвірне чи сімейне землекористування, на протигагу громадському у внутрішніх російських губерніях.

З огляду на проблематику дослідження, автор постійно привертає увагу читача на формування державою інституту права власності на землю. За його спостереженнями, «власність на землю» як правова категорія не знайшла свого місця у положеннях. Вона підмінялася поняттями «спадкове користування», «громадське», «мирське» землеволодіння. Причому великоросійське положення запроваджувало громадське землекористування, для південних губерній узаконювалося право сільської громади переходити з громадського користування на подвірне, а для малоросійських – подвірна чи сімейна (спадкова) система землекористування, яка трималася тут на звичаєвому праві.

І все ж, якими б неважливими здавалися б і створення відповідної атмосфери в суспільстві, і законодавча забезпеченість права на землю, великого значення верховна влада надавала формуванню земельно-правових відносин в умовах безпосереднього втілення положень селянської реформи 1861 р. Практика реформування змушувала верховну владу бути гнучкою, аби не втратити довіру поміщиків та утримати селян від зриву виступів. Дослідник переконливо доводить, що це їй вдалося шляхом організаційного забезпечення контролю з боку держави, які покладалися на відповідно створювану мережу державних установ: Головний комітет з облаштування сільського стану (центральний орган) мав свої місцеві органи – мирових посередників, мирові з'їзди та у селянських справах присутствія. Повертаючись до неоднакових практик втілення аграрної реформи у житті, автор справедливо виділяє Правобережну Україну, в якій уряд зайняв найбільш зриму проселянську позицію. Внаслідок чого тут кріпаки майже відразу ставали селянами-власниками, їхній наділ був збільшений на 18–21% у порівнянні з іншими історичними регіонами, а ціна на землю зменшувалася майже удвічі. І це ще не все. Колишні землі, що перебували у сервітутному (спільному з поміщиком) користуванні при сприянні мирових посередників могли залишитися за селянською громадою. Тож, тут законодавчі акти цілком були зорієнтовані на політичний момент і конкретно-історичні обставини, забезпечуючи імперську стабільність в інтересах держави.

До заслуг П.Захарченка варто віднести й детальну, чи не вперше в історіографії, характеристику механізмів переходу усіх категорій селян – удільних, «вільних людей», ординацьких, казенних, однодворців, колоністів, чорноморських поселян, дніпровських лоцманів, колишніх козаків Азовського і Новоросійського війська, татар-поселян – у становище селян-власників. Не говорячи вже про чиншовиків, зокрема й «вічних», особливу соціальну категорію селянства Правобережної України та про малоросійських козаків, права власності на землю яких автору вдалося дослідити досить добре. Як і доречно його зауваження про скасування подушного податку 1886 р. для державних селян як певної межі завершального етапу реформи.

Особливо цінною є та частина дослідження, яка пов'язана зі столипінською реформою, що, за авторськими міркуваннями, продовжила звільнення селян, орієнтуючись на розвиток приватної власності на землю замість громадської. Недаремно її сучасники назвали другим розкряпаченням (див., напр.: *Герье В.* Второе раскрепощение: Общие преия по указу 9 ноября 1906 г. в Государственной думе и Государственном совете. – Москва, 1911). Яким би це не здавалося дивним, особливо після згорання реформаторського руху, ліквідацію сільськогосподарської кризи уряд розпочав і на початку ХХ ст. з обговорення проблеми із залученням широкої громадськості. П.Захарченко послідовно простежив етапи прискорення реформи – 1903 р. – ліквідація кругової поруки, 1906 р. – зменшення розмірів викупних платежів до їх повної відміни, 1907 р. – право виходу з общини. Знову на порядок денний постало питання законодавчого забезпечення приватного землеволодіння, із з'ясуванням якого держава явно зволікала, як і не поспішала встановити обсяг прав та механізми закріплення громадської (автору краще було б назвати «общинної») землі в особисту власність селянина. Аналізуючи законодавчі акти, дослідник дійшов висновку: еталоном початку столипінської реформи послужив західний регіон Російської імперії, зокрема Подільська та Волинська губернії. Викликає інтерес і позиція науковця у питанні про роль і місце примусових методів при запровадженні реформи, як і реакція державних органів на виклики, що все ж таки звелася до мінімізації селянських соціальних спалахів. Чисельні приклади для ілюстрації вкотре переконують, що селяни неоднаково реагували на реформу. Її спокійно сприйняли у регіонах, де укорінилася подвірро-спадкова форма землекористування, і не визнавали – з переважаючим громадським землеволодінням. Найвиразнішим аргументом, на думку автора, має служити результативність реформи, для з'ясування якої він залучив найрізноманітніші джерела та віртуозно продемонстрував можливість компаративістики. Таке включення найрізноманітніших джерел і висновків із різнопланової наукової літератури вигідно виділяє і вирізняє його дослідження з-поміж інших.

Поділяючи авторську оцінку про гнучкість і терпеливість російського уряду у ставленні до суспільства, а також його ініціативність, гласність реформ, їх відкритість та толерантне сприйняття різних думок, все ж вважаю не зовсім коректним порівнювати її з нинішніми завданнями української влади. Власне, аби не впасти в нездоровий пафос, варто за орієнтир тримати тогочасні модернізаційні зміни в Європі, у порівнянні з якою наявність кріпосного права в Росії або його елементів було глибоким реліктом, межею її скочування в економічну безодню. Несвочасне, запізніле вирішення селянського землеволодіння спродукувало ту ситуацію, що селянство у своїй більшості не стало на захист влади, коли у 1917 р. відбувся державний переворот.

Насамкінець зауважимо, що рецензована монографія має й деякі промахи, серед яких найперше кидається у вічі неточне написання деяких імен і прізвищ. Найбільш не пощастило Івану Яковичу Рудченку, відомому етнографу і письменнику та менш відомому чиновнику Канцелярії київського, подільського і волинського генерал-губернатора, який досліджував, за завданням керівництва, особливості землеволодіння на Правобережній Україні і на праці якого посилається дослідник. Він у нього чомусь став *Й.Рудченком*. Викликають здивування й назви деяких установ, як-от то дворянські збори, то дворянські зібрання (перевагу слід віддати другій назві), міністерство то державного майна, то державних маєностей (більш усталеним є другий варіант). Невірно названо засноване 1894 р. міністерство землеробства і державних маєностей – у книжці воно отримало назву міністерства хліборобства (!). Цікавою, хоча й не завжди вдалою, виявилася спроба запропонувати україномовний категоріальний правовий апарат. До таких варто віднести «владенний» замість «володільний» запис, «особлива думка» замість «висновок Державної ради» тощо. У цій площині найбільш вразливими видаються такі категорії, які варто віднести до базових, як «община» і «громада» – адже їх не можна ототожнювати, зважаючи на неоднакове їх функціонування в українських і внутрішніх російських губерніях. Монографічне дослідження виглядало б краще, якби саме на цьому питанні дослідник зупинився докладніше.

І все ж за глибиною суджень, переконливістю наведених аргументів, знанням сучасної літератури, а звідси й неординарністю наукових висновків, які подає автор, постійно полемізуючи з радянською історіографією, усе це дозволяє говорити, що книжка Петра Захарченка є новим і доволі значним внеском в історіографію проблеми.

В.С.Шандра (Київ)

Babiak A.

Des Ukrainiens aux Congrès de Velehrad (1907–1936). – Paris, 2007. – 202 p.

Баб'як А.

Участь українців у велеградських конгресах (1907–1936). – Париж, 2007. – 202 с.

Книга отця Авґустина Баб'яка написана французькою мовою й опублікована видавництвом Наукового товариства імені Шевченка у Парижі у грудні 2007 р. Вона присвячена сторічному ювілею перших велеградських конгресів. Рецензована праця є результатом наукового дослідження історії українського християнства і пошуків його об'єднання зі всесвітнім християнством, шляхів злиття із загальноєвропейським на паритетних умовах.

Книга отримала благословення глави УГКЦ його блаженства кардинала Любомира Гузара та французького священика, відомого промотора екуменізму із м.Ліона отця-домініканця Рене Бопера.

Післямова під назвою «Аналіз листів Андрея Шептицького до православної інтелігенції» належить перу професора Вільного українського університету в Мюнхені Аркадія Жуковського.

Книга обсягом 202 сторінки складається з двох частин і містить 14 світлин. Перша частина має п'ять розділів: «Митрополит Андрей Шептицький – ініціатор та духовний ідеолог велеградських конгресів», «Ідея, початки та історичний шлях унії», «Велеградські конгреси у перспективі історичного розвитку», «Проблеми на шляху до єднання церков», «Від уніонізму до екуменізму».

Друга частина книги – це листи і доповіді самого митрополита Андрея Шептицького, а також інших ієрархів греко-католицької церкви латинською мовою, здебільшого рукописні, неопубліковані. Особливо цікавим є один лист, що, до речі, незареєстрований у постуляційному бюро у Львові. Це лист А.Шептицького, ув'язненого в місті Курську (Росія), до архієпископа міста Оломунця (зараз Чехія) Кирила Антонія Стояна у 1915 р.

Автор книжки представляє також кореспонденцію доктора Йосифа Сліпого, єпископа Йосафата Коциловського перемишльського, єпископа Йосифа Боцяна лудького, єпископа волинського Миколи Чарнецького, єпископа пряхівського Павла Гойдича та декількох ігуменів і протоігуменів василіянського чину щодо ідеї, змісту проведення з'їзду.

Заслужує на увагу те, що о.Авґустин Баб'як посилається на історичні джерела, досі неопубліковані, знайдені ним в архівах міст Оломунця, Велеграда, Львова та в архіві генеральної курії отців василіянського чину (ЧСВВ) у Римі.

Автор рецензованої праці поставив перед собою завдання дослідити і проаналізувати роботу українських делегацій у цих конгресах в історичному та екуменічному аспектах, їх внесок у втілення у життя ідеї об'єднання східного і центральноєвропейського християнства зі збереженням самобутності кожної його гілки.

Період із 1907–1936 рр. був особливо важким як для Європи у цілому (Перша світова війна, революція в Російській імперії, утворення СРСР), так і фатальним для України (розшматування між Польщею, Румунією, більшовицькою Росією, народження і придрушення ЗУНР, УНР, пацифікація в західних і голодомор та репресії у центральних і східних, південних і північних регіонах). Це дуже ускладнювало організацію українських делегацій, оскільки і польська, і більшовицька влади робили все, щоб унеможливити прибуття делегатів у тодішню Чехословаччину. Тому головна відповідальність за участь українців у конгресах лягала на плечі українських емігрантів у тій же Чехословаччині, Німеччині та Франції, які географічно і конфесійно представляли всю Україну як єдину націю в усьому розмаїтті поглядів і переконань, соціальних верств і віку.

Так, автор показує, що поряд із професорами Львівського університету, а після їх вимушеної еміграції – Празького українського університету К.Лосським та А.Колессою активно працювали молоді учасники Марійського товариства зі Львівської архієпархії, студенти богослов'я з Мукачева, Відня, Інсбрука та Риму, а також князь Волконський із Парижа. Окрім греко- і римо-католиків були присутні і православні, зокрема російські богослови. Як приклад зародження і розвитку ідей християнського об'єднання серед делегатів конгресів можна виділити постать молодого росіянина, греко-католика, студента богослов'я з Риму Леоніда Федорова. Після розпаду Російської імперії і встановлення

атеїстичної більшовицької влади він став одним із засновників Російської греко-католицької церкви. Ця церква виникла як альтернатива здеморалізованій і скомпрометованій офіційній російській православній церкві. Прогресивні петербурзькі священнослужителі, учені, митці об'єднуються довкола звільненого з курського заслання українського греко-католицького митрополита Андрея Шептицького. Завдяки його старанням і фінансовій підтримці, Л.Федоров дістає змогу брати участь у конгресах як провідник, голова цієї церкви, призначений А.Шептицьким (через певні історичні умови) неофіційно. Він згодом був номінований екзархом Російської греко-католицької церкви, але не зміг виконати свою місію через передчасну трагічну загибель 1935 р. у більшовицьких катівнях.

27 червня 2001 р. Папа Римський Іван Павло II під час візиту в Україну у Львові проголосив Л.Федорова блаженним. Це ще один парадокс в історії європейського християнства – Російська греко-католицька церква була знищена у самому зародку, але є її мученик – блаженний Леонід Федоров.

Головним завданням, яке поставив перед собою дослідник, було на основі архівних документів, наукових опрацювань показати, що ідея єдності християн в українській церкві має давнє історичне коріння, а не виникла спонтанно з побажань однієї – двох осіб. Скажімо, ще митрополит київський Петро Акирович брав участь у Ліонському соборі 1245 р.; 1439 р. на соборі у Флоренції був присутній київський митрополит Ізидор. Петро Могила, київський православний митрополит, визначний політичний діяч і богослов, обґрунтував ідею зближення українських церков із західною, тобто латинською церквою, на основі єдності з римським і константинопольським престолами при повному збереженні їх автономії.

Отже, історія участі українських церков в європейських уніоністських конгресах, з'їздах, соборах є важливою як для України, так і для Європи. Загалом до Другої світової війни відбулося сім велеградських уніоністських конгресів. Українська делегація від з'їзду до з'їзду змінювалася якісно і кількісно, вона була все більш різноманітною за регіональним, інтелектуальним, конфесійним і соціальним складом. На останніх конгресах активну участь брала Українська автокефальна православна церква. Про це свідчать звернення її делегатів до архієпископа Леопольда Пречана, єпископа чеського міста Оломунця (с.48–49).

У листі від Національного об'єднання українського козацтва із центром у Мюнхені (від 4 грудня 1925 р.) повідомляється про направлення делегації у складі чотирьох осіб (с.48).

Комітет обнови й об'єднання українців Чехословаччини пише про свою стурбованість за долю братів і сестер по вірі, які залишилися під російською комуністичною імперською владою, про необхідність морального і духовного захисту українського суспільства і бажає створення таких об'єднаних рухів, що народжуються у римо-католицькій церкві й посилається на папську буллу «Unam sanctam», і просить допомоги та співробітництва в оломунського єпископа.

Основна мета праці о.А.Баб'яка – ознайомити читача з метою організації конгресів, із процесом їх розвитку та оцінкою результатів їх діяльності і впливом на життя двох церков-сестер.

Перші результати роботи з'їздів були скромними, але то були перші кроки, які зробили на початку ХХ ст. ініціатори зустрічей митрополит Андрей Шептицький зі Львова та оломунський архієпископ Стоян, а пізніше Пречан. А.Шептицький був призначений Папою Римським Пієм Х головою і духовним провідником тих конгресів.

Спочатку представництва церков на з'їздах були кількісно малі, без досвіду роботи. Але це все ж були перші міжцерковні діалоги центральноєвропейських народів. Атмосфера конгресів, що відзначалися толерантністю до думок опонентів і абсолютною свободою слова, сприяла тому, що в питаннях еkleзіології учасники не тільки обмінювалися думками, а й дійшли в багатьох питаннях єдиної думки. Спільним для всіх делегатів стало передусім розуміння необхідності руху в напрямі спільної концепції єдиної Вселенської церкви, як животворного дерева, що має безліч гілок, які живляться від одного кореня.

Організатори націлювали делегації працювати в дусі об'єднаних ідей слов'янських апостолів єдності Кирила і Методія. Метою конгресів було проголошено вірність ідеям цих апостолів. Зокрема, відкритість духовного міжцерковного життя висловлювалася гаслом: «Усі конфесії мають однакову вартість перед Богом»; бажання усунути усі штучні юридичні перепони на шляху до зближення церков; пізнання себе та іншого в любові («Юди пізнаємо те, що об'єднує, тоді побачимо, що різнить»).

Як є східні і західні католики, так є східні і західні православні. Кирило та Методій працювали над ідеєю їх з'єднання, вели активний діалог із Римом. Тож і метою перших конгресів було запровадити діалог між християнами Європи.

Час був неспокійний – революції, світова війна, – тому потрібно було зважувати кожне слово у виступі, листі. У повоєнний час в Європі виникло багато модерністських християнських рухів. Спочатку апостольська столиця зайняла дуже обережну, майже нейтральну позицію щодо конгресів. В основному всі ініціативи виходили зі східної гілки християнства – з України, з УГКЦ.

Після 1945 р. відбулося ще два уніоністських конгреси та через історичні обставини у них змогли взяти участь лише чеські і словацькі делегати.

Із 28 червня по 1 липня 2007 р. проходив ювілейний Велеградський з'їзд «До глибокої солідарності між християнами в Європі». Його ініціаторами виступили глава УГКЦ, верховний архієпископ киево-галицький блаженніший Любомир Гузар та його високопреосвященство оломунський архієпископ Ян Граубнер. Цей конгрес став продовженням започаткованої сто років тому митрополитом А.Шептицьким та оломунським архієпископом Антонієм К.Стояном великої духовної праці для об'єднання християн Європи у душі святих апостолів Кирила і Методія та покровителя Європи св.Бенедикта.

Об'єднуючим гаслом конгресу стало «In necessariis unitas, in dubiis libertas, in omnibus caritas» («У необхідному – єдність, у сумнівному – свобода, в усьому – любов»). Ідейним натхненником його став Папа Римський Іван Павло II, який ще 1990 р., за кілька днів після повалення Берлінської стіни, їздив до Велеграда, де говорив про кирило-методіївську християнську комісію, про архієпископа Стояна, уніїні з'їзди, які стали предтечею II Ватиканського собору.

Українська держава, здобувши незалежність, проголосила свободу совісті. Сьогодні українська церква має велике завдання – не лише євангелізувати, але й духовно і морально відновлювати націю. На жаль, українське суспільство ще розділене конфесійно. Тому дуже важливою є справа єкуменічного об'єднання християн, яке може прискорити демократизацію суспільства, його інтеграцію в духовну структуру Європи.

Церкви східної традиції мають у собі великий потенціал, який може бути використаний лише за умов бажання бачити в іншому нагоду для діалогу і духовного збагачення.

Аркадій Жуковський (Париж, Франція)

ХРОНІКА НАУКОВОГО ЖИТТЯ

Микола Мушинка (Пряшів, Словаччина)

III МІЖНАРОДНА НАУКОВА КОНФЕРЕНЦІЯ «ПРОБЛЕМИ ДОСЛІДЖЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ ДІАСПОРИ»

При найдавнішому українському навчальному закладі – Національному університеті «Острозька академія» в Острозі на Волині (заснованому князем Костянтином Острозьким у 1576–1580-х рр. і відновленому 1994 р.) – ось уже кілька років успішно діє інститут дослідження української діаспори (директор Алла Атаманенко). При інституті функціонує редакційне бюро журналу «Український історик» під керівництвом директора установи, яка є співредактором журналу. 9–10 вересня 2008 р. цей інститут разом з Українським історичним товариством, Українською американською асоціацією університетських професорів та Світовою науковою радою при Світовому конгресі українців влаштував уже третю міжнародну наукову конференцію на тему «Проблеми дослідження української діаспори». У роботі конференції брали участь науковці з різних регіонів України, США, Канади, Білорусії, Польщі, Словаччини і навіть з далекого Татарстану.

У вступному слові ректор університету *Ігор Пасічник* ознайомив учасників з історією цього найдавнішого, а разом з тим і наймолодшого вузу України, в якому нині навчається 4100 студентів. Ректора університету за його значний внесок у виховання української молоді було нагороджено почесною грамотою Світової наукової ради при СКУ. Конференцію привітали українські наукові установи в діаспорі та відомі українські вчені. У вітальному слові почесного професора НУ «Острозька академія» і президента УІТ Любомира Винара було підкреслено важливість діяльності інституту і першої університетської кафедри історії української діаспори для наукового дослідження української еміграції.

У вступному слові директор інституту дослідження української діаспори *Алла Атаманенко* наголосила на важливості наукового дослідження діаспори й ознайомила з відповідним доробком

інституту. Також вона проголосила відкриття в бібліотеці закладу книжкової колекції Українського історичного товариства та його президента – професора Кентського державного університету (США) Любомира Винара, а також колекції професора Сіракузького університету (США) Якова Гурського.

На двох пленарних засіданнях конференції було виголошено сім доповідей. *Любомир Винар* (Кентський університет, США) розглянув роль у розвитку української історіографії Українського історичного товариства та одного з провідних журналів наукового українознавства – «Українського історика», 45-ліття якого відзначається у цьому році. *Віталій Онищук* (Одеса) висвітлив теоретичні проблеми формування соціального статусу етнічності в діаспорних меншинах. *Наталія Даниленко* (Сомердейл, США) подала огляд історії і сучасного стану українських жіночих організацій в діаспорі та в Україні. Доповідь *Петра Краляка* (Острог) було присвячено проблемам національного розвитку та перспективам українців Берестейщини. *Олег Малько* (Київ) накреслив перспективи співпраці між діаспорою та Україною в гуманітарній сфері, а головний організатор конференції *Алла Атаманенко* у своїй доповіді підбила підсумки дотеперішніх досліджень у цій ділянці та накреслила основні напрямки майбутньої праці. Автор цих рядків познайомив присутніх із життям і творчістю невідомого українського письменника Івана Голубовського (1878–1957 рр.), який, живучи у західночеському містечку Вейпрти, написав кілька десятків художніх творів, не опублікувавши жодного з них. Доповідач детальніше зупинився на взаєминах І.Голубовського з художником О.Новаківським, якому він присвятив повість-есе «Розмахом могутніх крил» (Львів, 1999 р.).

Дальша робота конференції проходила у сімох тематичних секціях, у кожній з яких було зачитано від семи до п'ятнадцяти доповідей. У першій секції – «Перспективи співпраці між діаспорою та Україною» – найбільший інтерес викликали доповіді Валентини Піскун (Київ) про українську політичну еміграцію 1920-х рр., *Омеляна Вішки* (Торунь, Польща) про українську політичну еміграцію 1920–1939 рр. у Польщі і його колеги *Збігнева Карпуса* – про шлях петлюрівської еміграції до Польщі 1919–1921 рр. Цікавими були доповіді *Дмитра Карева* (Гродно, Білорусь) про історію формування і сучасний стан української діаспорної громади в Білорусії та *Ірини Ключковської* (Львів) про новітні процеси в українській діаспорі. *Анастасія Гайдукевич* (Рівне) говорила про найновішу хвилю українців у Чехії та їх адаптацію в новому середовищі. *Віталій Макар* (Чернівці) доповів про українців Канади, а *Ольга Забавська* (Івано-Франківськ) – про українців Великобританії.

У другій секції, присвяченій громадському життю в діаспорі, зацікавлення викликали доповіді про українську діаспору в Канаді (*Іван Патарак* та *Юлія Балицька* (Чернівці)), про нищення православ'я у міжвоєнній Польщі (*Юрій Макар* (Чернівці)). Обговорення викликала й доповідь *Володимира Ковальчука* про місію Енріке Інсабато у налагодженні контактів української політичної еміграції з італійськими політиками (1930-ті – 1950-ті рр.).

Третю секцію, де йшлося про розвиток науки в діаспорі, було розділено на дві підсекції. У першій прозвучали доповіді про наукові дослідження в українській діаспорі (*Надія Заворотна* (Торонто, Канада), *Оксана Юркова* (Київ), *Галина Клинова* (Рівне), *Галина Шміло* і *Наталія Мартишин* (Львів), *Олександр Конторук* (Острог) та ін.). У другій – про окремі вчених: Ю. та В. Січинських (*Анатолій Трембіцький* (Хмельницький)), Володимира Дорошенка (*Оксана Супрунук* (Київ)), Аркадія Жуковського (*Олександр Кучерук* (Київ)) та Левка Чикаленка (*Інна Старовойтенко* (Київ)), організатора Українського наукового інституту Гарвардського університету проф. О.Пріцака (*Наталія Гумницька* (Львів)), маловідомого сьгодні в Україні дослідника життя українців Івана Світа (*Ярослав Сенік* (Львів)). Ніби продовженням цієї підсекції була п'ята секція – «Видатні українці за межами України». До таких було зараховано Атанаса Мілянчи (доповідь зробила донька вченого – Мотря Мілянчи (Нью-Йорк)), митрополита Іоанна Теодоровича (*Ірина Преловська* (Київ)) та ін.

Однією з найчисленніших була четверта секція, присвячена архівам та бібліотекам діаспори. Відкрив її *Володимир Пилишенко* (Рочестер, США) доповіддю про українську громаду в Рочестрі, яка нині святкує сторіччя від заснування. Свою доповідь він ілюстрував цінними документами, наприклад, ювілейною пропам'ятною книгою Українського народного дому в Рочестрі «Вільні козаки», упорядкованою В.Гавриляком (Рочестер, 1970 р., 352 с.), яку доповідач разом з іншими публікаціями подарував бібліотеці інституту). Обширну доповідь про архівні джерела української діаспори у США виголосила *Галина Миронюк* (Міннеаполіс, США). *Анастасія Хеленюк* (Острог) розповіла про книжкову колекцію Любомира Винара, подаровану інституту дослідження української діаспори при НУ «Острозька академія». Учасники мали змогу познайомитися з цією багатющою колекцією безпосередньо в бібліотеці інституту. Цікавими були доповіді *Олени Єфремової* (Київ) про документи уряду УНР у Центральному державному архіві вищих органів влади і управління України, Марії Баран (Львів) – про матеріали З.Кузелі у Львівській національній науковій бібліотеці ім. В.Стефаніка, *Юрія Черченка* (Київ) – про листування Богдана Кентржинського в Архіві ОУН у Києві. У доповіді *Віталія Масненка* та *Олександра Пашковського* (Черкаси) йшлося про матеріали Б.Крупницького в Державному архіві Черкаської області. Євген Савенко (Нижнекамськ, Татарстан, Російська Федерація) розповів про архівні матеріали щодо захисту магістерської дисертації *Дмитром Яворницьким* у Казанському університеті.

Останні дві секції розглядали діаспорні пресу й освіту. Перша була присвячена 45-літтю журналу «Український історик». Тут прозвучали оглядові доповіді про журнали «Український історик»

(*Василь Педич* (Івано-Франківськ), *Віталій та Вікторія Тельваки* (Дрогобич)), «Логос» (*Наталія Марченко* (Острогор)), «Український кварталник» (*Лариса Антошук* (Острогор)). Серед доповідей про освіту зацікавлення викликали виступи про Високий педагогічний інститут ім. М. Драгоманова у Празі (*Ольга Зубко* (Вінниця)), українську освіту в Татарстані (*Людмила Найдено* (Нижнекамськ, Татарстан, Російська Федерація)), Східній Словаччині (*Марія Васильченко* (Острогор)) тощо. Переважна більшість доповідей була побудована на нових, здебільшого архівних або рідкісних книжкових і журнальних матеріалах.

Складовою частиною острозької конференції був круглий стіл, присвячений актуальним питанням наукового дослідження діаспори та викладання курсів з діаспори в університетах України. У ньому брали участь майже всі учасники. У виступах переважали нарікання на недостатню увагу щодо вивчення української діаспори у програмах вузів, брак добрих підручників, методичної літератури тощо.

На презентації книжкової діаспори було представлено значну кількість нових видань. Увагу привернули книжки місцевого інституту дослідження української діаспори, видані переважно в коопродукції з іншими науковими установами – Українським історичним товариством, Українською американською асоціацією університетських професорів та ін. Найбільшу увагу привернули факсимільне перевидання «Української еміграції» Симона Наріжного з 1942 р. (яке високо було оцінене у виступі автора цих рядків), монографія Л. Винара про О. Кандибу (Ольжича), збірників джерел до історії українських наукових установ у діаспорі – Українського історичного товариства та Української американської асоціації університетських професорів, два томи «Наукових записок» НУ «Острозька академія», один з яких містить матеріали попередньої конференції з проблем діаспори та ін. Було представлено також новий том журналу «Український історик», який містить важливі матеріали до 100-ліття від дня народження О. Кандиби (Ольжича), з історіографії, грушевськознавства, важливі архівні матеріали. Окремим розділом відзначено в журналі 75-ліття його засновника та багатолітнього редактора Л. Винара. Цікавість викликали видана УІТ книга Т. Гунчака про Симона Петлюру та євреїв, біобібліографія Л. Винара, а також тритомник творів О. Ольжича та збірник матеріалів до історії НТШ в Європі, книги з історії українців у Польщі, листування Є. Чикаленка і матеріали соборів УАПЦ та ін.

У програму конференції входила екскурсія пам'ятними місцями, музеями Острога, огляд бібліотеки і музею Національного університету «Острозька академія», концерт студентського народного академічного хору навчального закладу та інші заходи.

Слід підкреслити, що конференція була дуже добре організована, а її найбільше значення полягає в тому, що науковці з різних країн і різних установ, яких об'єднує спільне зацікавлення питаннями української діаспори, мали змогу протягом двох днів плідно спілкуватися, обмінюватися думками і краще пізнати один одного. Значення III міжнародної наукової конференції «Проблеми дослідження української діаспори» в повній мірі проявиться після видання збірника її матеріалів.

В.П.Футала (Дрогобич)

МІЖНАРОДНА НАУКОВА КОНФЕРЕНЦІЯ «УКРАЇНСЬКО-ПОЛЬСЬКО-БІЛОРУСЬКЕ СУСІДСТВО: ХХ СТОЛІТТЯ»

19–20 вересня 2008 р. в Дрогобицькому державному педагогічному університеті ім. І. Франка відбулася міжнародна наукова конференція «Українсько-польсько-білоруське сусідство: ХХ століття». Її організував історичний факультет названого вищого навчального закладу спільно з Центром дослідження українсько-польських відносин Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАНУ й кафедрою новітньої історії України Львівського національного університету ім. І. Франка. У відкритті конференції взяли участь ректор Дрогобицького педуніверситету проф. *В.Г.Скотний*, декан історичного факультету цього ж ВНЗ проф. *Л.В.Тимошенко* та заступник міського голови Дрогобича *Б.Р.Пристай*. Після офіційних привітань перейшли до наукових доповідей.

На пленарному засіданні першим виступив заступник директора Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАНУ, д-р іст. наук, проф. *Л.О.Зашкільняк*. У доповіді «Українсько-польські стосунки в ХХ ст.: історіографічні аспекти» він розглянув історію вивчення взаємин українців і поляків із позицій сучасної «культурно-антропологічної історії». Вчений дійшов таких висновків: ще не вичерпала себе тематика політичних стосунків між нашими народами; бажано б повернутися до їх вивчення на якісно новому історіографічному рівні соціальних й економічних проблем, що відображали відносини двох народів у різні історичні періоди; необхідне дослідження стійких стереотипів свідомості, які донині поширені серед українців та поляків у поглядах на спільне минуле. Загалом, резюмував історіограф, українсько-польські взаємини повинні вирізнятися більшою увагою до їх людських вимірів.

Про відносини Білорусії з країнами-сусідами після проголошення її державності в березні 1918 р. розповів д-р іст. наук, проф. Білоруського державного університету *В.Ф.Ладисев*. Він зазначив, що найбільш тісні зв'язки Білорусія встановила тоді з Україною, від якої новоутворена держава отримала реальну економічну, фінансову і політичну підтримку.

Проф. *М.Вагнер* із Підляської академії в Седльце (Польща) розкрив внесок польського історика Я.Волінського (1894–1970 рр.) у вивчення козащини другої половини XVII ст. Він наголосив, що вчений дослідив й описав складне «українське питання» на тлі широкої панорами тогочасної міжнародної ситуації, був прихильником концепції «спільного ворога», котрим була тоді Росія як для Гетьманщини, так і для Кримського ханства та Речі Посполитої.

Доповідь зав. кафедри нової й новітньої історії України Дрогобицького педуніверситету, канд. іст. наук, доц. *В.П.Футали* було присвячено аналізу основних набутків польських істориків у дослідженні діяльності українських легальних політичних партій у II Речіпосполитій. На його думку, порівняно добре вивчено історію централістських УНДО і ВУО й надто побіжно – лівих та консервативних партій.

В доповіді «Українсько-польська прикордонна і регіональна співпраця на сучасному етапі» завідувач кафедри новітньої історії України ЛНУ ім. І.Франка д-р іст. наук, проф. *К.К.Кондратюк* висвітлив відносини двох держав за останні 17 років в економічній та гуманітарній сферах, причому наголос зроблено на культурно-освітньому й науковому співробітництві. Важливим наслідком поживлення контактів у прикордонних регіонах України і Польщі, на думку вченого, є поступове зникнення упередженості та взаємної недовіри між їх громадянами.

У подальшому учасники конференції взяли участь у роботі чотирьох секцій. На першій розглядалися питання міжнародних відносин. Так, тему стратегічного партнерства Польщі й України на сучасному етапі та відображення її у підручниках з історії представив д-р габіліт., проф. *А.Стемпнік* (Люблін, Польща). Українсько-польські стосунки в органах місцевого самоврядування Галичини у 1919–1939 рр. розкрив канд. іст. наук, доц. *М.М.Іваник* (Львів). Особливості суспільно-культурного і просвітницького життя польської спільноти на західнобілоруських землях у 20–30-ті рр. XX ст. висвітлив канд. іст. наук, доц. *О.М.Вабищевич* (Брест, Білорусь). Жваве обговорення викликав виступ д-ра габіліт., проф. *В.Влодаркевича* (Седльце, Польща) на тему: «Ставлення поляків, українців та євреїв – мешканців Східної Малопольщі – до агресії Німеччини і СРСР у 1939 р.». Науковою новизною були позначені виступи кандидатів іст. наук, доцентів *Т.М.Гонтар* (Тернопіль), *Т.С.Вінцовського* (Одеса), аспіранта *О.К.Бориняка* (Івано-Франківськ) й ін.

Друга секція зосередила увагу на питаннях суспільно-політичних процесів, що відбувалися на землях трьох сусідніх народів у XX ст. Цікавим був виступ директора Центру дослідження українсько-польських відносин Інституту українознавства ім. І.Крип'якевича НАНУ, д-ра іст. наук, проф. *М.Р.Литвина*, в якому вчений проаналізував зовнішньополітичну діяльність уряду ЗУНР у контексті українсько-польського військово-політичного протистояння. Канд. іст. наук, проф. *М.М.Кучерена* (Луцьк) запропонував власну класифікацію національних політичних партій Волині міжвоєнної доби XX ст. Еволюцію політики Української парламентської репрезентації щодо уряду та Польської держави в 1930–1935 рр. висвітлив д-р історії *М.Шумило* (Люблін, Польща).

Різним аспектам національно-визвольного руху на західноукраїнських землях у 20–50-х рр. XX ст. було присвячено виступи канд. іст. наук, доц. *І.О.Гавриліва* (Львів), директора Центру досліджень визвольного руху *Р.В.Забілого* (Львів), дрогобицьких істориків кандидатів іст. наук, доцентів *М.С.Савчина* і *М.В.Сеньківа*, аспіранта *В.І.Льницького*. Заслужують на увагу повідомлення й інших викладачів Дрогобицького педуніверситету – кандидатів іст. наук, доцентів *Т.В.Ватюка*, *О.В.Медвідь*, *І.Л.Луцаківської*, канд. пед. наук, викл. *М.Д.Галіва*, ст. викладачів *І.Г.Лозинської* та *Я.М.Комарницького*, викладачів *І.Я.Павліва* і *К.П.Шевців*.

Роботу третьої секції було присвячено питанням науково-культурних взаємин та церковно-релігійного життя. Зав. кафедри історії слов'янських країн ЛНУ ім. І.Франка, д-р іст. наук, проф. *М.М.Кріль* охарактеризував українсько-білоруські наукові й культурні зв'язки на початку XX ст. Інтерпретацію вітчизняного національного відродження польськими дослідниками кінця XIX – початку XX ст. представила канд. іст. наук, мол. наук, співроб. *О.В.Руда* (Львів). Українсько-польські церковні взаємини наприкінці XIX – на початку XX ст. у баченні представників чину св. Василя Великого стали предметом уваги канд. іст. наук, ст. викл. *І.І.Дрогобицького* (Івано-Франківськ). Польську тематику в критико-бібліографічних студіях М.Кордуби висвітлив канд. іст. наук, мол. наук, співроб. *О.М.Піх* (Львів). У світлі нових документів постало культурно-освітнє життя Дрогобича першого повоєнного десятиліття у виступі канд. іст. наук, доц. *Р.П.Попп* (Дрогобич).

Актуальні наукові проблеми порушили також молоді науковці з Тернополя, Луцька, Івано-Франківська: аспіранти *Н.І.Заставецька*, *С.М.Степанюк*, *Р.С.Лецишин*, *О.І.Кавулич* та ін.

В окремий блок було винесено питання, пов'язані з господарством і побутом українців та сусідніх їм народів. Цю тематику активно розробляє колектив кафедри етнології Прикарпатського національного університету ім. В.Стефаника під керівництвом проф. *М.В.Кугутяка*. Його вихованці канд. іст. наук, наук, співроб. *О.Я.Баран*, аспіранти *І.Ф.Дмитрук*, *М.М.Мельникович*, *М.З. і Н.М.Лицурі*, *С.П.Боян* й інші висвітлили низку ще недостатньо вивчених проблем, як-от: побут галицької сільської та міської інтелігенції кінця XIX – 30-х рр. XX ст., матеріальна культура, релігійна традиція й духовний розвиток гуцулів і бойків тощо.

На останньому пленарному засіданні 20 вересня було підбито підсумки конференції, заслухано звіти голів секцій. Потім учасники наукового форуму відвідали музей історії вчителства Дрогобищини у с. Лішня та музей і садибу Івана Франка в с. Нагуєвичі.

С.В.Віднянський (Київ)

ДО ЮВІЛЕЮ ВІДОМОГО УКРАЇНСЬКОГО ІСТОРИКА
ІРИНИ МИКОЛАЇВНИ МЕЛЬНИКОВОЇ

В Україні й поза її межами добре відомі ім'я та творчий доробок доктора історичних наук, професора, члена-кореспондента НАН України, заслуженого діяча науки і техніки України, лауреата премії Президії АН України ім. Д.Мануїльського, кавалера трьох орденів та інших державних відзнак Ірини Миколаївни Мельникової, яка нещодавно відзначила свій славний ювілей. І справа не у високих нагородах, званнях і відзнаках, адже вони є лише своєрідним еквівалентом того, що зроблено вченим на ниві історичної науки. Ірина Миколаївна належить до тієї категорії українських вчених, які своєю доволі глибокою сумлінною й подвижницькою працею заслужили щиро любов серед колег-істориків і численних учнів та повагу серед наукового загалу і громадськості. Душевність і доброта, справжня інтелігентність і високі моральні чесноти вдало поєднуються у цій прекрасній людині з раціональністю творчого мислення. І.М.Мельникова, без сумніву, є особистістю, глибоко зануреною у свою роботу й повністю відданою науці, і водночас – це вимогливий учитель і керівник найвищого ґатунку, яка ніколи не знає втоми й наполеглива у всіх своїх устремліннях.

Як кожний справжній вчений І.М.Мельникова пройшла тривалий і складний шлях свого професійного зростання. Її біографія є відображенням суперечливої та багатогранної історії СРСР і України ХХ століття. Адже на формування поглядів майбутнього вченого не могли не справити вплив історичні події та суспільно-політичні умови буремного минулого століття. Становлення молодого історика припало на воєнні і перші повоєнні роки, на період культу особи Сталіна і його розвінчання, а активна творча діяльність – на «хрущовську відлигу», «брежньовський застій» і «горбачовську перебудову».

І.М.Мельникова народилася 24 жовтня 1918 р. в м. Мена, що на Чернігівщині. У 1940 р. з відзнакою закінчила історичний факультет Київського державного університету. Тоді ж успішно склала іспити до аспірантури на кафедрі історії України істфаку КДУ.

Утім війна перервала творчі плани й задуми, змусила разом із сім'єю евакуюватися до Чимкента (Казахстан). Там, у Південно-Казахстанському вчительському інституті в 1941–1942 рр. Ірина Миколаївна працювала старшим викладачем історії СРСР. У 1942–1944 рр. вона продовжила навчання в аспірантурі об'єднаного Українського державного університету у м. Жил-Орда, а в 1945–р. – у Київському державному університеті. У 1946 р. на вченій раді істфаку КДУ І.М.Мельникова з успіхом захистила кандидатську дисертацію «Політика російського уряду щодо України в 1725–1740 рр.», виявивши при цьому вміння глибоко аналізувати документальний матеріал, надзвичайну працездатність і потяг до знань. Науковим керівником дисертації був відомий професор КДУ А.О.Введенський, а для опонування дисертації з Москви до Києва спеціально приїжджав майбутній наставник Ірини Миколаївни – академік В.І.Пічета, який і запросив її на роботу до столиці. До речі, і сьогодні Ірина Миколаївна з величезною повагою розповідає про свого вчителя, із захопленням, зокрема, згадує про так звані «пічетники» – щоп'ятничні зустрічі аспірантів і молодих вчених у академіка В.І.Пічета вдома, де за святкою чаю обговорювалися результати наукових пошуків молодих істориків.

У 1947–1959 рр. Ірина Миколаївна працювала старшим науковим співробітником в Інституті слов'янознавства АН СРСР у Москві, була першим ученим секретарем в історії цієї установи, саме в той час, коли директором інституту був академік Б.Д.Греков. Роки творчої праці в Інституті слов'янознавства були для Ірини Миколаївни одними з найщасливіших і плідних. Саме тоді у коло своїх наукових інтересів вона включила Закарпатську Україну, підготувала серію глибоких аналітичних статей з історії останньої періоду революції 1848–1849 рр., національно-визвольної боротьби українців краю у 1919–1924 рр. тощо. Фактично, вона першою із радянських науковців узялася за вивчення історії цього українського краю, приєднаного до СРСР лише у 1945 р.

Від 1950-х рр. талановита вчена розпочала поглиблене дослідження історії Чехословаччини 1920–1930-х рр., зокрема становище й розвиток Закарпатської України в її складі. Унаслідок копіткої праці нею було підготовлено три розділи до фундаментальної праці «Історія Чехословаччини» (т.3), де вона вперше узагальнила основні події розвитку Закарпаття у складі ЧСР. Її подальші творчі розвідки з теми були опубліковані в «Учених записках Інститута славянознавства», в інших історичних журналах, а також у празькому та брatisлавському наукових часописах.

У 1957 р. І.М.Мельникова перейшла на роботу до Інституту історії АН УРСР, продовжуючи до 1959 р. працювати за сумісництвом в Інституті слов'янознавства АН СРСР. Відтоді й до цього часу творча та громадська діяльність Ірини Миколаївни тісно пов'язана з цією провідною історичною установою в Україні, де вона працювала старшим науковим співробітником, завідуючою відділом, а з 1988 р. – головним науковим співробітником. І всі ці роки вона постійний член вченої ради інституту, член редколегії «Українського історичного журналу».

У 1962 р. І.М.Мельникова на вченій раді Відділення суспільних наук АН УРСР успішно захистила докторську дисертацію на тему «Класова боротьба у Чехословаччині у період тимчасової часткової стабілізації капіталізму (1924–1929 рр.)», матеріали якої стали основою фундаментальної монографії «Класова боротьба у Чехословаччині у 1924–1929 рр.» (обсяг 20 др. арк.). Спираючись

на численні архівні джерела, у тому числі й зарубіжні, вона ретельно дослідила внутрішню та зовнішню політику Чехословаччини, спробувала, зокрема, пояснити, чому домюнхенська ЧСР однією з останніх країн Європи визнала СРСР (1934 р.), дала розгорнуту характеристику численним політичним партіям того часу тощо. Чимало з порушених нею питань є актуальними і нині.

Будучи принципово й об'єктивно вченою з широким науковим світоглядом, здібним організатором історичної науки Ірина Миколаївна цілком закономірно протягом 23 років – з 1965 по 1988 рр. – очолювала відділ історії зарубіжних країн та міжнародних зв'язків України, який і досі, після значних кадрових змін і неодноразових перейменувань (нині – відділ всесвітньої історії і міжнародних відносин) намагається конкурувати на рівних зі значно більшими за кількістю співробітників, фаворними підрозділами з вітчизняної історії і займати гідне місце, бути потрібним і корисним у структурі Інституту історії України НАНУ. І у цій складній роботі завжди стають у пригоді традиції відділу, величезний досвід керівництва ним Іриною Миколаївною, її слушні поради й підтримка. А про ефективність цієї праці свідчать не лише значна наукова продукція відділу, але й той факт, що за роки незалежності України у відділі було підготовлено й успішно захищено 20 дисертацій (9 докторських і 11 кандидатських).

Під керівництвом І.М.Мельникової велася комплексна науково-теоретична розробка важливих напрямів вітчизняної та загальної історіографії – історії зарубіжних країн, зв'язків і співробітництва УРСР та країн Центральної й Південно-Східної Європи, зовнішньополітичної діяльності України. Незважаючи на політичну й ідеологічну заангажованість історичної науки, яка базувалась в ті часи на принципах марксистсько-ленінської методології та класовому підході до вивчення й оцінки історичних явищ і подій, дослідницька робота вчених відділу, в якому починали свій творчий шлях такі відомі історики, як чл.-кор. П.С.Сохань, доктори історичних наук І.М.Кулинич, І.А.Петерс, П.М.Калениченко, І.Ф.Євсєєв, М.М.Варварцев та інші, давала певні наукові здобутки. Зокрема, саме у відділі з середини 1960-х рр. уперше у СРСР на прикладі України розпочалося всебічне вивчення місця і внеску окремої союзної республіки у здійснення радянської зовнішньої політики, розвиток міжнародних зв'язків СРСР із країнами Центрально-Східної Європи, а також ролі масових громадських організацій, адміністративно-територіальних громад прикордонних областей України в розвитку співробітництва із зарубіжними країнами. Ірині Миколаївні вдалося фактично створити в Україні школу фахівців з історії та міжнародних відносин країн Центральної й Південно-Східної Європи. Під її керівництвом підготовлено понад 30 кандидатських праць. Вона була опонентом, консультантом і щирим порадиником для багатьох докторантів, написала десятки кваліфікованих відгуків на наукові дослідження.

За плідну роботу з підготовки кадрів у галузі загальної історії в 1967 р. І.М.Мельникової було присуджене звання професора, а у 1973 р. її, як талановитого вченого й здібного організатора науки, обрано членом-кореспондентом Академії наук УРСР.

Ірина Миколаївна Мельникова – авторитетна, визнана вчена з проблем історії зарубіжних країн та міжнародних відносин України. Цій проблематиці присвячено близько 200 її наукових праць. Серед них понад 30 монографій і колективних видань, де вона була автором розділів, статей, нарисів, а також головним, відповідальним редактором або членом редколегії. Під її керівництвом у відділі створювалися колективні, індивідуальні монографії, у тому числі із залученням істориків із вузів Києва, Ужгорода, Чернівців, Луцька тощо.

Слід зазначити, що науково-організаційний талант І.М.Мельникової був спрямований на зміцнення позицій учених-істориків України на міжнародній арені. Від 1970-х і до початку 1990-х рр. вона – заступник голови Комісії істориків СРСР і Чехословаччини, виступає на її засіданнях із науковими доповідями. Ірина Миколаївна неодноразово представляла істориків України на багатьох наукових форумах, зокрема на VII, VIII, IX і X міжнародних з'їздах славистів.

Багато уваги І.М.Мельникова приділяла розвитку міжнародних наукових зв'язків ще з кінця 1940-х рр., коли розпочалася співпраця науковців Інституту історії України та академічних установ Польщі й Чехословаччини. За її ініціативою і участю у 1970–1980-х рр. на основі двосторонніх договорів, а потім багатостороннього співробітництва між Інститутом історії України та науковими закладами історичного профілю академії наук Болгарії, Польщі, Чехословаччини, інших країн здійснювалися творчі контакти, видавалися спільні наукові праці.

Із 1967 р. і до кінця 1980-х рр. І.М.Мельникова очолювала Наукову координаційну раду АН УРСР з питань історії європейських соціалістичних країн, створену на базі керованого нею відділу, і плідно співпрацювала з істориками академічних наукових установ та вузів республіки. Наприклад, на виїзних пленарних засіданнях ради, що проводилися на базі Ужгородського, Львівського, Чернівецького університетів, колективно обговорювалися проблеми вивчення актуальних питань всесвітньої історії і міжнародних відносин.

І.М.Мельникова багато років була автором, членом редколегії й відповідальною за випуск щорічного збірника інституту – «Історичні дослідження. Історія зарубіжних країн», який на той час був чи не єдиним в Україні періодичним науковим виданням із всесвітньої історії (вийшло 14 випусків), а з 1991 р. вона є одним із засновників і членом редколегії міжвідомчого збірника наукових праць «Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки», останній, 17-й, випуск якого саме присвячений славному ювілею вченої.

Багато енергії та знань Ірина Миколаївна віддавала громадській діяльності, особливо в таких галузях суспільного життя, як міжнародні й міжнародні відносини, розвиток дружніх зв'язків і співробітництва України та зарубіжних держав. Вона була членом правління товариства «Знання» України, головою Науково-методичної ради з пропаганди історичних знань. З її ініціативи, наприклад, в областях України проводилися «Дні науки». Понад двадцять років вчена працювала заступником голови правління Українського товариства дружби з Чехословаччиною.

1990-ті рр. – новий творчий етап у житті члена-кореспондента НАН України І.М.Мельникової, коли свій багатий науковий потенціал вона спрямувала на дослідження найактуальніших питань міжнародних зв'язків України, становлення й розбудови незалежної української держави. Зокрема, у 2001 р. до 10-річчя незалежності України під науковим керівництвом Ірини Миколаївни виходить оригінальна праця – анотована історична хроніка «Україна і Європа (1990–2000 рр.)» (у 2 ч.), в якій подано системно-інформаційний аналіз процесу становлення і розвитку міжнародних відносин України з країнами Центральної та Південно-Східної Європи (ч.І) і державами-членами Європейського Союзу (ч.ІІ).

Тобто, практично на всіх етапах свого довгого й плідного творчого життя Ірина Миколаївна залишалася вірною головній темі – вивченню і пропаганді досвіду співжиття й дружби народів. Саме у проповіді дружби народів, толерантності у взаємовідносинах між різними націями, малими і великими, полягає суть європейської ідеї – ідеї розбудови єдиної демократичної Європи, яка реалізується сьогодні на наших очах.

Плідна й багатогранна наукова та громадська діяльність Ірини Миколаївни одержали високу оцінку. Її нагороджено орденами Трудового червоного прапора (1967 р.), Дружби народів (1978 р.), Жовтневої революції (1986 р.), а також почесною грамотою і грамотою президії АН України. За внесок у співробітництво істориків України й Чехословаччини, зміцнення дружби між українським та чеським і словацьким народами вчену відзначено золотою медаллю ім. Я.Пуркіне Бренського університету, медаллю ім. З.Неєдли, медаллю ім. Л.Штура Словацької АН. Її нагороджено також почесним знаком Всесоюзного товариства «Знання» «За активну роботу», знаком Міністерства освіти «Відмінник освіти України», почесним знаком Союзу радянських товариств дружби «За внесок у справу дружби», почесним знаком I ступеню Союзу чехословацько-радянської дружби. У 2002 р. І.М.Мельникової указом Президента України присвоєно почесне звання заслуженого діяча науки і техніки України.

Сповнену і сьогодні нових творчих задумів, постійно зацікавлену роботою рідного відділу й інституту, готову завжди підтримати своїх учнів і молодших колег щиро, від усього серця вітаємо Ірину Миколаївну Мельникову з ювілеєм, зичимо їй міцного здоров'я, благополуччя та нових досягнень у науковій діяльності. Ми всі, її колеги і учні, щиро любимо Ірину Миколаївну – глибокого вченого, справжнього інтелігента й чудового вчителя, людину, яка сама є історією історичної науки і тому завжди дуже точно відчуває найголовніше, яка любить життя, яка, нарешті, вмєє єднати людей, своїх колег, учнів, друзів. У щойно виданому збірнику наукових праць на пошану нашого ювіляра про це сказано так: «Любимо і просто так, і тому що вона цікава. Вона завжди змістовна. Ірина Миколаївна міцно тримає у своїх руках «минуле майбутнє». Вона оберігає оптимістичний образ майбутнього, котре неодмінно має бути кращим. Вона вірить у людський талант. І вона ніколи не зупиняється сама. Бо добре розуміє, що рух – то є життя духу».

НОВІ КНИГИ

Антонюк З.

Рефлексії ідентичності. – К.; Х.: Дух і літера, 2007. – 272 с.

Бабак О.І., Даниленко В.М., Плекан Ю.В.

Прага – Харків – Соловки: Архівно-слідча справа академіка Степана Рудницького. – К.: Ін-т української археографії та джерелознавства ім. М.С.Грушевського НАН України, 2007. – 260 с.

Балушок В.

Українська етнічна спільнота: етногенез, історія, етніонімія / Відп. ред. Г.Скрипник. – Біла Церква: Вид. О.В.Пшонківський, 2008. – 304 с.

Батурин: історія в пам'ятках: Путівник Національного історико-культурного заповідника «Гетьманська столиця». – Ніжин: Аспект-Поліграф, 2008. – 112 с.

Бобровський А.С., Нікольський В.М.

Соціальна політика радянської держави та її реалізація в Донбасі у 1943 – середині 1960-х років: Монографія. – Донецьк: Норд-Пресс, 2008. – 245 с.

Борисенко В.

Свіча пам'яті. Усна історія про геноцид українців у 1932–1933 роках. – К.: Стилюс, 2007. – 288 с.

Бофони: грошові документи ОУН і УПА / Авт.-упоряд. О.О.Клименко; відп. ред. В.М.Даниленко. – К.: УБС НБУ, 2008. – 192 с.

Бут О.М., Бондаренко В.С., Нікітенко К.В.

Недержавний сектор промисловості України в умовах нової економічної політики (1921–1928 рр.): Монографія. – Донецьк: Юго-Восток, 2008. – 355 с.

- Василенко М.П.**
Вибрані твори: У 3 т. / Відп. ред. Ю.С.Шемшученко, І.Б.Усенко. – К.: Юридична думка; Академперіодика, 2008. – Т.3: Спогади. Листування. Щоденники. – 720 с.
- Великий голод в Україні 1932–1933 років:** У 4 т. / Виконав. дир. Комісії Дж. Мейс. – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2008. – Т.1: Свідчення очевидців для Комісії Конгресу США. – 838 с.
- Великий голод в Україні 1932–1933 років:** У 4 т. / Виконав. дир. Комісії Дж. Мейс. – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2008. – Т.2: Свідчення очевидців для Комісії Конгресу США. – 814 с.
- Великий голод в Україні 1932–1933 років:** У 4 т. / Виконав. дир. Комісії Дж. Мейс. – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2008. – Т.3: Свідчення очевидців для Комісії Конгресу США. – 782 с.
- Великий голод в Україні 1932–1933 років:** У 4 т. / Викон. дир. Комісії Дж. Мейс. – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2008. – Т.4: Звіт Конгресово-президентської комісії США з дослідження Великого голоду 1932–1933 рр. в Україні. – 622 с.
- Віталій Ханко:** Біобібліографічний покажчик / Упоряд. Н.Кочерга, відп. ред. С.Білокінь. – К.: Видавець О.Ханко, 2007. – 220 с. (Джерела до культурологічних студій, вип.3)
- Гадяцька унія 1658 року /** Голов. ред. П.Сохань. – К.: Ін-т української археографії та джерелознавства ім. М.С.Грушевського НАН України, 2008. – 342 с.
- Гдичинський Б.**
Державний устрій України: політико-історичний аспект. – Чернівці: Рута, 2007. – 167 с.
- Генеалогія української шляхти:** Послужні списки погарської шляхти 1772 – 1781 рр. «Описаніє» ніжинської шляхти 1784 р. / Упоряд. та авт. вступ. ст. І.Ситиго. – К.: Темпора, 2008. – 232 с.
- Героїка трагедії Крут /** Упоряд. В.Сергійчук. – К.: ПП Сергійчук М.І., 2008. – 488 с.
- Гірка пам'ять.** Голодомор 1932–1933 років на Донеччині: Історичні дослідження, свідчення, спогади, документи / Голова редкол. О.Л.Третяк. – Донецьк: СПД «Бледнов», 2008. – 624 с.
- Голиш Г.М., Голиш Л.Г., Пономаренко М.Ф.**
Подорож Златокраєм: Нарис історії та сьогодення Золотоніського району. – Черкаси: Вертикаль, 2008. – 572 с.
- Горошко С.**
Богдан Хмельницький: Дискусійні питання. Проблемні судження. – Жашків: Вид. С.І.Горошко, 2008. – 216 с.
- Гуржій О.І., Чухліб Т.В.**
100 великих постатей і подій козацької України. – К.: Арії, 2008. – 464 с.
- Гуржій О.**
Порини. – Черкаси: Вид. Чабаненко Ю., 2008. – 196 с.
- Дейвіс Н.**
Боже ігрище: історія Польщі / Пер. з англ. П.Таращук. – К.: Вид. Соломії Павличко «Основи», 2008. – 1080 с.
- Держава і церква в Україні за радянської доби:** Зб. наук. ст. за матеріалами II Всеукр. наук. конф. (18–19 жовтня 2007 р.) / Голов. ред. В.О.Пащенко. – Полтава: АСМІ, 2008. – 344 с.
- Дзеркало душі народної:** Спогади та враження відвідувачів виставки про Голодомор 1932–1933 років в Україні «Розсекречена пам'ять» / Упоряд. В.Даниленко. – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська акад.», 2008. – 767 с.
- Довганич О.**
Так ламалися долі репресованих закарпатців: Сторінками обласного тому «Реабілітовані історією». – Ужгород: Гражда, 2008. – 292 с.
- Дослідження світової політики:** Зб. наук. пр. / Відп. ред. Є.Є.Камінський. – К.: Ін-т світової економіки і міжнародних відносин НАН України, 2006. – Вип.36. – 248 с.
- Дослідження світової політики:** Зб. наук. пр. / Відп. ред. С.В.Кононенко. – К.: Ін-т світової економіки і міжнародних відносин НАН України, 2006. – Вип.37. – 216 с.
- Дубович І.А.**
Країнознавчий словник-довідник. – 5-те вид., перероб. і доп. – К.: Знання, 2008. – 839 с.
- Євген Чикаленко і Петро Стебницький:** Листування (1901–1922 роки) / Упоряд. Н.Миронець, І.Старовойтенко, О.Степченко. – К.: Темпора, 2008. – 628 с.
- Жацько В.**
Микола Аркас. Катерина. Опера: текст і клавир. Рецензії. Листування. – К.: СПД Жацько В.О., 2008. – 856 с.
- Жацько В.**
Микола Аркас: Роман-пошук. – К.: СПД Жацько В.О., 2008. – 624 с.
- Жацько В.**
У пам'яті Києва: Науковий фотоілюстрований довідник-посібник. – К.: Фенікс, 2007. – 480 с.

- Жижко С.**
Нація як спільнота. – К.: Дніпро, 2008. – 808 с.
- Історик Іван Гуржій у колі рідних і колег.**
Спогади, документи, статті про вченого / Авт.-упоряд. О.І.Гуржій. – Черкаси: Черкаський ЦНТІ, 2008. – 335 с.
- Історія України:** Маловідомі імена, події, факти: Зб. ст. / Голов. ред. П.Т.Тронько. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2007. – Вип.34. – 390 с.
- Історія України:** Наук.-допом. бібліограф. покажч. за 2006 рік / Упоряд. Т.Прилішко, О.Марченко, Н.Воцєвська. – К.: Арістей, 2008. – 716 с.
- Касьянов Г.**
Україна 1991–2007: нариси новітньої історії. – К.: Наш час, 2008. – 432 с.
- Каталог видань Інституту історії України НАН України за 2007 рік /** Уклад. Л.Я.Муха, І.Л.Островська, І.В.Рознюк. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2008. – 56 с.
- Коваленко С.**
Україна під булавою Богдана Хмельницького: Енциклопедія в 3-х т. – К.: Стікс-Ко, 2008. – Т.2. – 480 с.
- Котляр М.Ф.**
Княжий двір Південної Русі X–XIII ст. / Координатор вид. В.А.Смолій. – К.: Наук. думка, 2008. – 357 с.
- Кривець Н.**
Українсько-німецькі відносини: політика, дипломатія, економіка. 1918–1933 рр. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2008. – 322 с.
- Крижановська О.**
Поміщицькі селяни Правобережної України у 30–50-х роках XIX ст. (умови життя, суспільно-політичний світогляд, соціальний темперамент). – К.: Ін-т історії України НАН України, 2008. – 186 с.
- Кудлай О.**
Створення та діяльність Народного міністерства міжнародних справ Української Народної Республіки (червень 1917 – квітень 1918 рр.). – К.: Ін-т історії України НАН України, 2008. – 116 с.
- Львів:** Місто – суспільство – культура / За ред. Аркуші О., Мудрого М. – Л.: Львів. нац. ун-т ім. І.Франка, 2007. – Т.6: Львів – Краків: діалог міст в історичній ретроспективі. – 660 с. (Серія історична. Спец. вип. 2007)
- Маловідомі сторінки історії Другої світової війни в Україні та на Полтавщині:** Зб. наук. ст. за матеріалами Всеукр. наук. конф. (23–24 травня 2007 р.) / Голов. ред. В.О.Пащенко. – Полтава: АСМІ, 2007. – 288 с.
- Маслак В.**
Образ української Національно-визвольної війни в російській інтелектуальній традиції XVIII – 80-х років XX ст. – К.; Кременчук: Кременчуцький державний політехнічний ун-т ім. М.Остроградського, 2007. – 286 с.
- Маслійчук В.**
Провінція на перехресті культур: Дослідження з історії Слобідської України XVII–XIX ст. – Х.: Харківський приватний музей міської садиби, 2007. – 400 с.
- Матяш І.**
Зірка першої величини: Життєпис К.М.Грушевської. – К.: Ін-т української археології та джерелознавства ім. М.С.Грушевського НАНУ, 2002. – 232 с.
- Махінчук М.**
Переяславський скарб Михайла Сікорського: Художньо-документальна повість / Вступ. ст. Л.І.Андрієвського. – К.: Криниця, 2005. – 298 с.
- Мельниченко О.**
Художнє лиття гармат у Гетьманщині за часів правління Івана Мазепи. – К.: Ін-т української археології та джерелознавства ім. М.Грушевського НАН України, 2007. – 160 с.
- Михайло Грушевський:** Твори у 50 т. / Упоряд. С.Панькова. – Л.: Світ, 2007. – Т.4; кн.1. – 432 с. (Суспільно-політичні твори (доба Укр. Центр. Ради березень 1917 – квітень 1918))
- Михайло Грушевський:** Твори у 50 т. / Упоряд. М.Капраль, А.Фелонюк. – Л.: Світ, 2007. – Т.8. – 776 с. (Історичні студії та розвідки (1906–1916))
- Михайлуца М.**
Православна церква на Півдні України в роки Другої світової війни (1939–1945): Монографія / Відп. ред. О.Є.Лисенко. – Одеса: ВМВ, 2008. – 392 с.
- Мицик Ю., Чабан М., Добрянський Л.**
Чую ваш голос: Родоводи надпорізьких сіл Волоського і Майорки. – К., 2008. – 192 с.
- Надчорномор'я: студії з історії та археології** (з IX ст. до н.е. по XIX ст. н.е.) / Відп. ред. В.А.Смолій. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2008. – 182 с.
- Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету /** Голов. ред. Ф.Г.Турченко. – Запоріжжя: Просвіта, 2008. – Вип.23. – 360 с.
- Науково-документальна збірка до 90-річчя запровадження державної служби в Україні /**

Упоряд. А.Вишневецький. – К.: Центр сприяння інституційному розвитку державної служби, 2008. – 124 с.

Національна академія наук України 2008: Календар визначних подій / Голова редкол. Я.С.Яцків. – К.: Академперіодика, 2008. – 109 с.

Образ іншого в сусідніх історіях: міфи, стереотипи, наукові інтерпретації: Мат. міжнар. наук. конф. Київ, 15–16 грудня 2005 р. / Упоряд. і наук. ред. Г.В.Касьянов. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2008. – 264 с.

Панченко О.

Краєві позиції та фінанси ОУН і УПА: допомогти укр. політв'язням. – Гадяч: Гадяч, 2005. – 256 с.

Пиріг Р.

Гетьманат Павла Скоропадського: між Німеччиною і Росією. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2008. – 209 с.

Покликання бути людиною: Пам'яті Юрія Зіновійовича Данилюка (1958–2005) / Упоряд. В.І.Дмитрук, Р.Ю.Подкур, І.І.Ставнюк. – К.: Телесик, 2008. – 208 с.

Політична система для України: Історичний досвід і виклики сучасності / Гол. ред. В.М.Литвин. – К.: Ніка-Центр, 2008. – 988 с.

Політична система та інститути громадянського суспільства в сучасній Україні: Навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. / Кер. авт. кол. Ф.М.Рудич. – К.: Либідь, 2008. – 440 с.

Політичні партії як суб'єкт формування політико-управлінської еліти в умовах політичної модернізації: Навч. посіб. / Гол. редкол. Е.А.Афонін. – К.: Парламентське вид-во, 2008. – 418 с. (Серія «Відкрита дослідницька концепція», вип.6)

Пономарьова І.

Етнічна історія греків Приазов'я (кінець XVIII – початок XXI ст.): Історико-етнографічне дослідження. – К.: Реферат, 2006. – 300 с.

Пріцак О.

Коли і ким було написано «Слово о полку Ігоревім». – К.: Обереги, 2007. – 360 с. (Київ. б-ка давнього укр. письменства: Студії, т.7)

Присяжнюк Ю.

Українське селянство Наддніпрянської України: соціоментальна історія другої половини XIX – початку XX ст.: Монографія. – Черкаси: Вертикаль, 2007. – 640 с.

Проблеми історії України XIX – початку XX ст. / Гол. редкол. О.П.Реєнт. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2007. – Вип. XIV. – 360 с.

Просемінарій: Медієвістика. Історія церкви, науки і культури. – К.: Київський нац. ун-т ім. Т.Г.Шевченка, 2008. – Вип.7: До ювілею проф. Василя Гринарховича Ульяновського. – 576 с.

Путро О.І.

Гетьман Кирило Розумовський та його доба (з історії українського державотворення XVIII ст.): Монографія: У 2 ч. – К.: ДАКККіМ, 2008. – Ч.2. – 288 с.

Регіональна історія України: 36. наук. ст. / Гол. ред. В.А.Смолій. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2008. – Вип.2. – 305 с.

Репресії в Україні (1917–1990 рр.): Наук.-допом. бібліограф. покажч. / Авт.-упоряд. Є.К.Бабич, В.В.Патока. – К.: Смолоскип, 2007. – 519 с.

Роженко М.

Сосни Биківні свідчать: злочин проти людства. – К.: Укр. центр духовної культури, 2002. – Кн.3. – 600 с.

Розсекречена пам'ять: Голодомор 1932–1933 років в Україні в документах ГПУ – НКВД / Відп. ред. В.Даниленко. – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська акад.», 2008. – 604 с.

Романцов В.О.

Український етнос: на одвічних землях та за їхніми межами (XVIII–XX століття). – К.: Вид-во ім. О.Теліги, 1998. – 184 с.

Рудницький Ю.

Ієремія Вишневецький: спроба реабілітації: Есеїстична розвідка. – Л.: ЛА Піраміда, 2008. – 300 с.

Румянцев О.Е.

Галичина – Боснія – Воєводина: Українські переселенці з Галичини на території югославських народів в 1890–1990-х роках. – К.: ФАДА, ЛТД, 2008. – 256 с.

Салій І.

Обличчя столиці в долях її керівників. – К.: Довіра, 2008. – 599 с.

Свербигуз В.

Батурин. До генези українського самодержавства. – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2008. – 86 с.

Симоненко Р.Г., Табачник Д.В.

Українсько-польські відносини та боротьба за єдність України XIX – початок XX ст.: Нариси. – К.: Либідь, 2007. – 704 с.

Скляр В.

Етнічний склад населення України 1959–1989 рр.: етномовні наслідки російщення. – К.: Просвіта, 2008. – 392 с.

- Сліпушко О.**
Україна: Енциклопедичний словник. – К.: Аконіт, 2008. – 768 с.
- «Слово о полку Ігоревім» та його епоха:** Матеріали XII Міжнар. наук. конф. (Суми – Путивль, 7–9 червня 2007 р.). – Вип.2: Словознавство / Відп. ред. О.Моця. – К.; Суми; Путивль: СумДУ, 2008. – 348 с.
- Сторінки воєнної історії України:** Зб. наук. ст. / Відп. ред. В.А.Смолій. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2007. – Вип.11. – 368 с.
- Сушинський Б.**
Всесвітня козацька енциклопедія XV – початку XXI століть. – Одеса: Вид. дім «ЯВФ», 2007. – 570 с.
- Табачник Д.В., Попов Г.Д.**
Українці зарубіжжя та Україна: Довідник. – К.: Знання, 2007. – 399 с.
- Терещенко Ю., Осташко Т.**
Український патріот з династії Габсбургів: Наук.-докум. вид. – К.: Темпора, 2008. – 382 с.
- Україна:** культурна спадщина, національна свідомість, державність: Зб. наук. пр. / Відп. ред. М.Крикун. – Л.: Ін-т українознавства ім. І.Крип'якевича НАН України, 2006–2007. – Вип.15: Confraternitas. Ювіл. зб. на пошану Ярослава Ісаєвича. – 940 с.
- Україна:** культурна спадщина, національна свідомість, державність / Гол. редкол. Я.Ісаєвич. – Л.: Ін-т українознавства ім. І.Крип'якевича НАН України, 2008. – Вип.16: Ювіл. зб. на пошану Івана Патера. – 682 с.
- Українознавство:** Календар-щорічник 2008 / Упоряд. В.Піскун, А.Ціпка, О.Щербатюк. – К.: Укр. центр духовної культури, 2007. – 240 с.
- Українська повстанська армія:** історія нескорених / Відп. за вип. Я.Ясиневиц. – К.: Укр. ін-т нац. пам'яті, 2008. – 86 с.
- Український визвольний рух:** Наук. зб. / Відп. ред. Р.Забілий. – Л.: Ін-т українознавства ім. І.Крип'якевича НАН України, 2007. – Вип.11 – 264 с.
- Український голокост 1932–1933:** Свідчення тих, хто вижив / Упоряд. Ю.Мицик, І.Виницька. – К.: Вид. дім «Киево-Могилянська акад.», 2008. – Т.5. – 322 с.
- Український голокост 1932–1933:** Свідчення тих, хто вижив / Упоряд. Ю.Мицик. – К.: Вид. дім «Киево-Могилянська акад.», 2008. – Т.6 – 690 с.
- Український гуманітарний огляд /** Гол. ред. Н.Яковенко. – К.: Критика, 2008. – Вип.13. – 232 с.
- Уривалкін О.М., Уривалкін М.О.**
Гетьмани України та кошові Запорозької січі. – К.: Дакор КНТ, 2008. – 395 с.
- Федорова Л.Д.**
Діяльність Київського товариства охорони пам'яток старовини і мистецтва зі збереження культурної спадщини України 1910–1920 рр. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2008. – 296 с.
- Формування та діяльність українських національних урядів періоду Української революції 1917–1921 рр.:** Матер. Всеукр. наук. конф., Кам'янець-Подільський, 6–7 грудня 2007 р. / Редкол. В.А.Смолій (співгол.), О.М.Завальнюк (співгол.), О.П.Реєнт та ін. – Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2008. – 336 с.
- Чуткий А.**
Микола Дашкевич (1852–1908). – К.: Темпора, 2008. – 528 с.
- Шаблій Д.**
По ньому плакав дзвін. – К.: Вид. ім. О.Теліги, 2008. – 128 с. (Серія «Повернені із забуття»)
- Шаров І.Ф., Толстоухов А.В.**
Художники України: 100 видатних імен. – К.: АртЕк, 2007. – 480 с.
- Шитюк М.М., Сугацька Н.В.**
Геноцид проти євреїв Південної України в роки німецько-румунської окупації (1941–1944 рр.). – Миколаїв, 2008. – 154 с.
- Шитюк М.М., Щукін В.В.**
Єврейське населення Херсонської губернії в XIX – на початку XX століть. – Миколаїв: Вид-во І.Гудим, 2008. – 221 с.
- Шкільна історія очима істориків-наукців:** Матеріали Робочої наради з моніторингу шкільних підручників історії України / Упоряд. Н.Яковенко. – К.: Вид-во ім. О.Теліги, 2008. – 128 с.
- Яворницький Д.**
Твори. – К.; Запоріжжя: Тандем-У, 2006. – Т.8. – 439 с. (Історія, краєзнавство, археологія)
- Літературу підібрали: завідувача науково-інформаційним відділом Інституту історії України НАНУ Л.Я.Муха та головний спеціаліст*

АЛФАВІТНИЙ ПОКАЖЧИК МАТЕРІАЛІВ, НАДРУКОВАНИХ У ЖУРНАЛІ В 2008 р.

Круглий стіл «Початок Русі: Південь і Північ» 3

С Т У Д І І

До 90-річчя утворення УНР

Б о й к о О. Д. Проблема визначення кордонів України в період Центральної Ради (1917–1918 рр.).....1

В е р с т ю к В. Ф. Політична боротьба за владу в Українській Народній Республіці в перші місяці її проголошення 1

Г а й – Н и ж н и к П. П. Народне міністерство фінансів УНР: проблеми становлення (січень – квітень 1918 р.).....1

С к а л ь с ь к и й В. В. Образ Центральної Ради у свідомості селян на початковому етапі Української революції 1

С о л д а т е н к о в В. Ф. Новітні тенденції й актуальні проблеми історіографічного освоєння процесів революційної доби 1917–1920 рр. в Україні 1

До 90-річчя Національної академії наук України

В е р б и л е н к о Г. А. Комісії порайонного дослідження історії України при ВУАН: створення, функції, архів 6

М а т в е є в а Л. В. Становлення Української академії наук (1918–1928 рр.) 6

Н а б о к С. В. Українська академія наук як чинник формування національного наукового простору.....6

У л ь я н о в с ь к и й В. І. Гетьман Павло Скоропадський і справа заснування Української академії наук 6

До 150-річчя від дня народження академіка Д.І.Багалія

Б о г д а ш и н а О. М. (Харків). Слобідський літописець історії України Д.І.Багалій 1

Г е р а с и м е н к о Н. О. Листи Д.І.Багалія: з епістолярної спадщини О.М.Лазаревського 1

До 140-річчя від дня народження М.Ф.Біляшівського

К о в а л е в с ь к а О. О. Діяльність Миколи Біляшівського в роки Першої світової війни 2

П о п е л ь н и ц ь к а О. О. М.Ф.Біляшівський – перший директор Національного музею історії України 2

До 100-річчя від дня народження П.Ю.Шелеста

Ш а п о в а л Ю. І. Петро Шелест у контексті політичної історії України ХХ століття.....3

Я р е м ч у к В. П. (Острог). Історична наука в УРСР у «добу Шелеста» 3

До 90-річчя гетьманату Павла Скоропадського
Г о р а к В. С. Гетьманський переворот 29 квітня 1918 р. в інтерпретації П.Скоропадського 4

К о р н о в е н к о С. В. (Черкаси). Аграрне законодавство П.Скоропадського у контексті вітчизняного та європейського досвіду вирішення земельного питання (1918–1921 рр.).....4

Л ю б о в е ц ь О. М. Всеукраїнський союз земельних власників у політичній системі гетьманату П.Скоропадського.....4

О с т а ш к о Т. С. Павло Скоропадський – лідер українського гетьманського руху 4

П а п а к і н Г. В. Павло Скоропадський: перші роки на еміграції.....4

П и р і г Р. Я. Гетьманат Павла Скоропадського з погляду німецько-австрійських союзників.....4

С о л д а т е н к о В. Ф. Прихід П.Скоропадського до влади: механізм державного перевороту та визначальні чинники закріплення режиму 4

Т е р е щ е н к о Ю. І. Гетьманат Павла Скоропадського як прояв консервативної революції 4

Т у р ч е н к о Ф. Г. (Запоріжжя). П.Скоропадський і М.Міхновський 1918 р.: дві моделі державного будівництва 4

***

Б а ж а н О. Г. Наростання опору політиці русифікації в Українській РСР у другій половині 1950-х – 1960-х рр.....5

Б е н д з а М. (Варшава, Польща). З історії православної релігійної культури Сяноцької землі (X–XVII ст.).....5

Б і л о у с Н. О. До питання про запровадження маґдебурзького права в Києві.....1

Б о в г и р я А. М. «...Я вашого царя не знаю»: українці як фігуранти судових справ про образу честі монарха (XVIII ст.) 5

Б о й к о О. Д. Бій під Крутами: історія вивчення.....2

Б о р и с е в и ч С. О. Законодавче регулювання державної іпотечної політики в першій половині XIX ст..... 5

В і н н и ч е н к о О. В. (Львів). Засвідчення і свідки шляхетських тестаментів першої половини XVIII ст. (за матеріалами Львівського гродського суду) 5

Г о р о б е ц ь В. М. Структура врядування та соціальне дисциплінування в південних полках Гетьманату (за матеріалами ревізій Полтавського полку 1719, 1721 і 1732 рр.) 5

Г у р б и к А. О. Раднотський зовнішньополітичний курс гетьмана України Б.Хмельницького (1656–1657 рр.).....6

Д а ц к і в І. Б. (Тернопіль). Дипломатія ЗУНР на Паризькій мирній конференції 1919 р 5

З а в а л ь н ю к О. М. (Кам'янець-Подільський). Українське наукове товариство і

творення національної університетської освіти (1917–1920 рр.).....	5
І в а н е н к о О. А. Українсько-французькі взаємини у сфері науки та освіти другої половини XIX – початку XX ст	4
К а ч м а л а В. І. Зародження статистики в Україні (початок XX ст.)	4
К л и м е н к о Н. П. Штрихи до педагогічної діяльності академіка І.П.Крип'якевича	2
К о в п а н е н к о Н. Г. Роль археологічних з'їздів останньої третини XIX – початку XX ст. у дослідженні архітектурно-мистецької спадщини України.....	6
К о т л я р М. Ф. Рюриковичі в Галичині й на Волині	3
К о т л я р М. Ф. Шляхи християнства на Русь (легендарні й реальні)	5
Л а в р і н е н к о Н. П. (Черкаси). Медведівський Миколаївський монастир: від перших згадок до XXI ст	1
М а т в е є в С. О. (Одеса), М у з и ч е н к о Г. В. (Одеса). Соціальна політика Отто фон Бісмарка і сучасність.....	6
М и ц и к Ю. А. Облога Збаража (1649 р.): відоме й невідоме	5
М о с к а л ю к М. М. (Тернопіль). З історії розвитку цукрової промисловості в Україні у другій половині XIX – на початку XX ст	2
Н і з о в а Л. В. Столипінський етап створення державно-монополістичного управління	3
Н і к о л ь с ь к и й В. М. (Донецьк). Обвинувачення репресованих в Україні періоду «Великої чистки» 1937–1938 рр.	2
О г у й О. Д. (Чернівці). Проблеми грошового обігу Буковини за часів військової адміністрації (1775–1786 рр.): фінансово-економічна адаптація краю після його анексії Австрією	2
П а в к о А. І. Біля витоків формування політичних концепцій елітаризму: В.Парето, Г.Моска, Р.Міхельс	2
П а д а л к а С. С. Українське село 1990–2000-х рр.: тенденції соціально-економічних змін.....	4
П р и л у ц ь к и й В. І. Матеріально-побутові умови життя студентства радянської України 1920-х рр.....	3
П о л і щ у к В. В. Городенська гілка князів Масальських на Волині у XVI ст. (Руська титулована знать Великого князівства Литовського у структурі шляхетського землеволодіння).....	2
Р е н т О. П. Українсько-білоруські взаємини у XIX – на початку XX ст.: період становлення	1
Р о м а н о в а О. О. Сповідальні книги Київської митрополії XVIII ст. як спосіб церковного контролю за мораллю парафіян.....	4
Р у с и н а О. В. Послання Папі Римському Сіксту IV і проблема інтерреляції літературних пам'яток XV ст.	2
С к л я р е н к о В. С. Телебачення незалежної України: історія та сучасність.....	5
С к р ж и н с ь к а М. В. Морські шляхи ольвійських кораблів.....	1

С т а н і с л а в с ь к и й В. В. Іван Мазепа в таборі Карла XII: турецький вектор дипломатичної діяльності	5
С т о ц ь к и й Я. В. (Тернопіль). Конфесійні трансформації внаслідок українсько-польського переселення 1944–1946 рр.	3
С т о ц ь к и й Я. В. (Тернопіль). Експансія РПЦ у західних областях України (1947–1953 рр.).....	5
Т а р а н е ц ь С. В. Розселення та соціально-економічне становище старообрядців Волині в XIX – на початку XX ст.	3
Т е л ь в а к В. В. (Дрогобич). Життєвий і творчий шлях М.С.Грушевського в ювілейних оцінках 1926 р	6
Т к а н к о Т. В. (Черкаси). Науководослідна діяльність військово-промислових комітетів українських губерній Російської імперії у роки Першої світової війни	6
Т к а ч е н к о В. В. Питання матеріально-побутового забезпечення українських учених у міжвоєнний період (1921–1939 рр.)	6
Ш е в ч е н к о О. В. (Львів). Громадська діяльність Тита Войнаровського	2
Ч у х л і б Т. В. Гадяцька угода та ідея її відновлення в українсько-польських відносинах другої половини XVII ст. (до 350-річчя укладання).....	3

МЕТОДОЛОГІЯ. ІСТОРИОГРАФІЯ. ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

А д а д у р о в В. В. (Львів). Меморандуми польських авторів початку XIX ст. як джерело уявлень уряду Наполеона Бонапарта про південно-західні окраїни Російської імперії	2
Б е з д р а б к о В. В. Сучасне документознавство в Україні: концепції, перспективи розвитку	6
В е р м е н и ч Я. В. Суб'єктивні межі й об'єктивні можливості історичного краєзнавства: деякі міркування щодо шляхів осмислення місцевої історії	2
В и р с ь к и й Д. С. Татарська війна взимку: опис битви під Ольшаницею 1527 р. Й.Л.Деція.....	5
Г е р а с и м е н к о Н. О. З епістолярної спадщини О.М.Лазаревського: листи П.Я.Дорошенка	4
Д м и т р і е н к о М. Ф., Т о м а з о в В. В. Матеріали до генеалогії Патонів	6
І щ е н к о Я. О. Геральдична мова й термінологія, основні приписи та наукові поняття	3
К о л е с н и к І. І. Інтелектуальне співтворарство як засіб легітимації культурної історії України. XIX століття.....	1
К о л я с т р у к О. А. Документи особового походження як джерела з історії повсякденності	2
К у ж н е ж Р о б е р т (Краків, Польща). Документи польської дипломатії про голодомор	6
Л и т в и н о в а Т. Ф. (Дніпропетровськ). «Земледельческая газета» як джерело до історії	

соціально-економічної думки України 30–50-х рр. XIX ст.	4
М а т я х В. М. Сучасна українська новістика та перспективи наукових пошуків	6
Н о в и к о в С. Є. (Мінськ, Республіка Білорусь). Білорусь у роки Першої світової війни в німецьких історичних студіях	1
О р л и к В. М. (Переяслав-Хмельницький). Методологічні аспекти дослідження проблем податкової політики в українських губерніях Російської імперії у першій половині XIX ст.	5
С і н к е в и ч Є. Г. (Херсон). Місце краківської історичної школи в польській історіографії другої половини XIX–XX ст.	1
С о с с а Р. І. Дослідження з історії картографії України	3
Т а і р о в а – Я к о в л е в а Т. Г. (Санкт-Петербург, Російська Федерація). До питання про повсякденне життя представниць козацько-старшинських родин початку XVIII ст.	3
Ф у т а л а В. П. (Дрогобич). Суспільно-політичне життя Західної України у 1920–1930-х рр.: стан і перспективи дослідження	5

ОГЛЯДИ

Т р о н ь к о П. Т., М а н ь к о в с ь к а Р. В. Центр культурологічних студій Інституту історії України НАН України: проблематика досліджень	3
---	---

РЕЦЕНЗІЇ

Б е з п а л ь к о В. В. Князі Масальські: документи і матеріали XVI ст.	6
Б л а н у ц а А. В., В а щ у к Д. П. Государев двор в истории России XV–XVII столетий 1	
В е р б а І. В. М. Михайлуца. Православна церква на Півдні України в роки Другої світової війни (1939–1945)	5
В і с л і ч Т о м а ш (Варшава, Польща). Д. Вирський. Околиця Ренесансу: річесполитська історіографія України (XVI – середина XVII ст.)	4
В о й ц е х і в с ь к а І. Н., Д а н и л е н к о В. М. Д. Тоїчкін. Козацька шабля XVII–XVIII ст.: Історико-зброєзнавче дослідження	2
В о р о н о в В. І. (Дніпропетровськ). О. М. Богдашина. Джерелознавство історії України: теорія, методика, історія	2
Г о г у н О. С. (Санкт-Петербург, Російська Федерація – Берлін, Німеччина). Й. Баберовскі. Червоний терор: історія сталінізму	4
Ж в а н к о Л. М. (Харків). М. Коженювський, М. Мондзік, Д. Тарасюк. Доля блукачів. Польські біженці в Російській імперії у роки Першої світової війни	3
Ж у к о в с ь к и й А. (Париж, Франція). Августин Баб'як. Участь українців у Велеградських конгресах (1907–1936)	6
З а р у б а В. М. (Дніпропетровськ). І. Стороженко. Богдан Хмельницький і Запорозька Січ кінця XVI – середини XVII століть. – Кн. 2: Генезис, еволюція та реформування організаційної структури Січі	3

І л ь ю ш и н І. І. Бжоза Ч., Сова А.-Л. Історія Польщі 1918–1945	1
К а з ь м и р ч у к Г. Д. О. Кіян. Володимир Антонович: історик й організатор «Київської історичної школи»	1
К а з ь м и р ч у к Г. Д., К р и ж а н о в с ь к а О. О. В. Б. Молчанов. Життєвий рівень чиновників правоохоронних установ в Україні у XIX – на початку XX ст.	4
К а л а к у р а Я. С. В. Тельвак. Творча спадщина Михайла Грушевського в оцінках сучасників (кінець XIX – 30-ті роки XX століття) ..	5
К о в а л ь ч у к О. О. В. Макар. Соціально-політична інтеграція українців у полетнічне суспільство Канади	1
К у р а є в О. О. К. Бект, Е. Фелькль. Україна. Від Червоної до Помаранчевої революції 5	
К у ч е р В. І. В. Ф. Деревінський. Ставлення ОУН(б) і УПА до сусідніх народів та національних меншин	4
Л ю т а Т. Ю. Н. Білоус. Київ наприкінці XV – у першій половині XVII століття. Миська влада і самоврядування	5
М и ц и к Ю. А. Т. Хинчевська-Геннелъ. Нунцій і король. Нунціатура Маріо Філоарді в Речі Посполитій 1636–1643 рр.	2
П и р і г Р. Я. Пам'яткознавчі студії в Україні: теорія і практика	1
П и р о г о в а Л. В. Т. М. Попова. Історіографія в особах, проблемах, дисциплінах: Із історії Новоросійського університету	4
П і с к у н В. М. Любомир Винар: Біобібліографічний покажчик (1948–2007)	3
Р е є н т О. П., І щ е н к о Я. О. Ю. К. Савчук. Гетьманські клейноди та особисті речі Богдана Хмельницького у колекціях музеїв Європи (пошук, знахідки, атрибуція)	2
Р у д я к о в П. М. О. П. Моця. Південна «Руська земля»	2
С л о б о д я н ю к М. А. (Дніпропетровськ). В. Іваненко, В. Якунін. ОУН і УПА у Другій світовій війні: проблеми історіографії та методології	3
Т е м і р о в а Н. Р. (Донецьк). С. О. Борисевич. Законодавче регулювання поземельних відносин у Правобережній Україні (1793–1886 роки)	6
Ш а н д р а В. С. Л. Ф. Писарькова. Державне управління в Росії з кінця XVII до кінця XVIII ст.: Еволюція бюрократичної системи ..	2
Ш а н д р а В. С. П. Захарченко. Розвиток права власності на землю в Україні (середина XIX – перша чверть XX ст.)	6
Ш е в ч е н к о В. Ф. В. Ф. Солдатенко. Винниченко і Петлюра: політичні портрети революційної доби	6

ХРОНІКА НАУКОВОГО ЖИТТЯ

Б а ж е н о в Л. В. (Кам'янець-Подільський). XII Подільська історико-краєзнавча конференція	2
---	---

- Б а к а л е ц ь О. А. (Бар). III міжрегіональна міжвузівська студентська науково-практична конференція «Постать Михайла Грушевського в українській історії» 2
- Б л а н у ц я А.В. (Київ), В а щ у к Д. П. (Київ), К о п и л о в С. А. (Кам'янець-Подільський). I Міжнародна наукова конференція з литуаністики в Україні 2
- Б е в з Т. А., К у д л а й О. Б., Л ю б о в е ц ь О. М. Міжнародні та всеукраїнські наукові конференції, присвячені 90-річчю Української революції 1917–1920 рр. 3
- Б е р к о в с ь к и й В. Г. Міжнародна конференція «Фільварк – село – латифундія: сільське господарство в Речі Посполитій XVI–XVIII ст.» 3
- В і д н я н с ь к и й С. В. До ювілею відомого українського історика Ірини Миколаївни Мельникової 6
- В і д н я н с ь к и й С. В. (Київ, Україна), К о н е ч н и й Ст. (Кошице, Словаччина). Конференція про діяльність Української повстанської армії в Карпатському регіоні й установче засідання комісії істориків України та Словаччини 4
- Д м и т р у к В. І. Міжнародна наукова конференція «Радянський Союз, Австрія і міжнародна криза 1968 р.» 1
- З у ц В. Л. (Санкт-Петербург, Російська Федерація). 50 років «Українській радянській енциклопедії» 2
- К е н т і й А. В. До 60-річчя історика-архівіста В.С.Лозицького 2
- К о в а л е в с ь к а О. О. Міжнародна конференція «Європа між минулим та майбутнім» та V з'їзд клубу Східної літньої школи Варшавського університету у Києві 3
- М и х а й л ю к М. В. II Всеукраїнські Драгоманівські читання молодих істориків 4
- М у ш и н к а М. (Пряшів, Словаччина). III Міжнародна наукова конференція «Проблеми дослідження української діаспори» 6
- П о п о в а Т. М., П р и г а р і н О. А. (Одеса). X Міжнародна наукова конференція «Болгари у Північному Причорномор'ї» 1
- С в і т л е н к о С. І., М и р о н ч у к В. Д., Б о б и л е в а С. Й. (Дніпропетровськ). Міжнародна наукова конференція «Німці України і Росії в конфліктах і компромісах XIX–XX ст.» 1
- Т е л ь в а к В. В. (Дрогобич), П е д и ч В. П. (Івано-Франківськ), Я н и ш и н Б. М. (Київ). IX Міжнародна наукова конференція «Краків – Львів: книги, часописи, бібліотеки XIX та XX століття» 2
- Т р о н ь к о П. Т. 50-річчя від часу заснування Головної редакції «Української радянської енциклопедії» 1
- Т р о н ь к о П. Т. До 60-річчя доктора історичних наук, професора О.В.Кузьминця 5
- Т ю р м е н к о І. І. Конференції до 125-річчя з дня народження Івана Огієнка (митрополита Іларіона) 5
- У д о д О. А. До 60-річчя доктора історичних наук, професора В.В.Іваненка 1
- Ф у т а л а В.П. (Дрогобич). Міжнародна наукова конференція «Українсько-польсько-білоруське сусідство: XX століття» 6
- Х а н е н к о - Ф р і з е н Н. (Київ – Саскатун (Канада)). Проект «Усна історія деколективізації в Україні 1990-х рр.: селянський досвід» 2
- Ш в и д к и й В. П. До 60-річчя доктора історичних наук С.І.Білокона 4
- Ш е в ч е н к о В. П. (Донецьк). До 65-річчя доктора історичних наук, професора П.В.Доброва 4
- Іваненко Борис Васильович 3
- Раковський Леонід Едуардович 2
- Станко Володимир Никифорович 3
- Трубайчук Анатолій Фотійович 5
- Перелік дисертацій, які були затверджені ВАК України у січні – червні 2007 р. 2
- Наукова література, видана Інститутом історії України НАН України у 2007 р. 4
- Нові книги 1, 2, 3, 6
- Алфавітний покажчик матеріалів, надрукованих у журналі в 2008 р. 6

CONTENTS

ARTICLES

<i>On the 90th Foundation Anniversary of National Academy of Sciences of Ukraine</i>	
M a t v e i e v a L. V. Formation of National Academy of Sciences of Ukraine (1918–1928)	4
U l i a n o v s ' k y i V. I. Het'man Pavlo Skoropads'kyi and Foundation of Ukrainian Academy of Sciences	26
N a b o k S. V. Ukrainian Academy of Sciences as a Factor of National Scientific Sphere Formation	38
V e r b y l e n k o H. A. Regional Commissions of Ukrainian History Research Affiliated All-Ukrainian Academy of Sciences: Foundation, Functions, Archive	46

***

H u r b y k A. O. Radnot Foreign Policy of Ukrainian Hetman B.Khmel'nyts'kyi	57
T k a n k o T. V. (<i>Cherkasy</i>). Research Activity of Military-Industrial Committees of Ukrainian Provinces of the Russian Empire during World War I	86
K o v p a n e n k o N. H. Role of Archeological Congresses' of the Last Third XIX – Beginning XX cc. in Research of Architectural Heritage of Ukraine	99
T e l v a k V. V. (<i>Drohobych</i>). M.S.Hrushevs'kyi's Life and Work in Jubilee Appraisals of 1926	111
T k a c h e n k o V. V. Issue of Financial Support of Ukrainian Scientists during Interwar Period (1921–1939)	125
M a t v e i e v S. O. (<i>Odesa</i>), M u z y c h e n k o H. V. (<i>Odesa</i>). Otto von Bismarck's Social Policy and Modernity	134

METHODOLOGY. HISTORIOGRAPHY. SOURCES

M a t i a k h V. M. Modern Ukrainian Science and Prospects of Research Work	150
B e z d r a b k o V. V. Modern Document Study in Ukraine: Concepts, Development Prospects	165
D m y t r i y e n k o M. F., T o m a z o v V. V. Materials Regarding Genealogy of Paton Family	183
K u ś n i e r z R. (<i>Kraków, Poland</i>). Documents of Polish Diplomacy about Holodomor	196

BOOK REVIEWS

S h e v c h e n k o V. F. V.F.Soldatenko. Vynnychenko and Petliura: Political Portraits of the Revolutionary Era	212
T e m i r o v a N. R. (<i>Donets'k</i>). S.O.Borysevych. Legislative Regulations of Land Relations in Right-Bank Ukraine (1793–1886)	215
B e z p a l k o V. V. Masal's'kyi Dukes: Documents and Materials of XVI c.	217
S h a n d r a V. S. P.Zakharchenko. Development of Land Property Right in Ukraine (Middle XIX – First Quarter XX cc.)	219
Z h u k o v s ' k y i A. (<i>Paris, France</i>). A.Babiak. Des Ukrainiens aux Congrès de Velehrad (1907–1936)	223

CHRONICLES OF LIFE

M u š i n k a M. (<i>Prešov, Slovakia</i>). III International Scientific Conference «Problems of Ukrainian Diaspora Research»	225
F u t a l a V. P. (<i>Drohobych</i>). International Scientific Conference «Ukrainian-Polish-Belorussian Neighborhood: XX Century»	227
V i d n i a n s ' k y i S. V. To Anniversary of the Famous Ukrainian Historian Iryna Mykolayivna Mel'nykova	229
New Publications	231
Alphabetical Index of Materials Published in the Journal in 2008	236